ACTA MVSEI DEVENSIS

SARGETIA



2005

XXXIII

Corectură:
Ferencz Iosif Vasile, Nicolae Cătălin Rişcuţa, Costin Daniel Ţuţuianu,
Tehnoredactare computerizată: Dorina Dan

Tiparul executat la Tipografia ASTRA Deva
Bd. Decebal, Bl. Decebal, Bl. N-parter, Tel. 0254 219372
ISSN 1013 - 4255

ACTA MUSEI DEVENSIS

SARGETIA
XXXIII

2005

SARGETIA

FONDATOR OCTAVIAN FLOCA

Volumul I, 1937, 214 pagini
Volumul II, 1941, 164 pagini
Volumul III, 1956, 231 pagini
Volumul IV, 1967, 272 pagini
Volumul V, 1968, 662 pagini
Volumul VI, 1969, 319 pagini
Volumul VII, 1970, 313 pagini
Volumul VIII, 1971, 275 pagini
Volimul IX, 1972, 283 pagini
Volumul X, 1973, 447 pagini
Volumul XI-XII, 1974-1975, 504 pagini
Volumul XIII, 1977, 620 pagini
Volumul XIV, 1979, 739 pagini
Volumul XV, 1981, 540 pagini
Volumul XVI-XVII, 1982-1983, 749 pagini
Volumul XVIII-XIX, 1984-1985, 464 pagini
Volumul XX, 1986-1987, 740 pagini
Volumul XXI-XXIV, 1988-1991, 942 pagini
Volumul XXV, 1992-1994, 982 pagini
Volumul XXVI/1, 1995-1996, 688 pagini
Volumul XXVI/2, 1995-1996, 800 pagini
Volumul XXVII/2, 1997-1998, 758 pagini
Volumul XXVIII-XXIX/1, 1999-2000, 577 pagini
Volumul XXVIII-XXIX/2, 1999-2000, 600 pagini
Volumul XXX, 2001-2002, 949 pagini
Volumul XXXI, 2003, 469 pagini
Volumul XXXII, 2004, 880 pagini

Colegiul de redacţie

Nicolae Marcel Morar - director general
Ioachim Lazăr - redactor responsabil
Ferencz Iosif Vasile - secretar de redacţie
Nicolae Cătălin Rişcuţa - membru
Daniel Costin Ţuţuianu - membru

„ACTA MUSEI DEVENSIS”
Orice corespondenţă referitoare la publicaţia Sargetia se va adresa: Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane Deva, 330005 Deva, str. 1 Decembrie nr. 39, judeţul Hunedoara, România
Tel. 0254/216750; 217800;
fax. 0254/212200;
e-mail: muzeu.deva.informatica@gmail.com
muzeucdr.deva@gmail.com

„ACTA MUSEI DEVENSIS”
Toutes correspondance concernant la revue Sargetia doit entre adresse: Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane Deva, 330005 Deva, str. 1 Decembrie nr.39, judeţul Hunedoara, România
Tel. 0254/215409; 216750; 212200;
fax. 0254/212200
e-mail: muzeu.deva.informatica@gmail.com
muzeucdr.deva@gmail.com

STUDII ŞI ARTICOLE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

Dan Mărgărit, Loredana Niță	Situl paleolitic de la Cremenea-Poieniță, județul Covasna. O încercare de reinterpretare din perspectivă tehno-tipologică …….. The Paleolithic site from Cremenea-Poieniță, Covasna County. A techno-typological analysis	9
Marian Cosac	O reevaluare a contextului descoperirii osemintelor umane din galeria M a Peşterii Muierilor de la Baia de Fier …… A new estimation for the human bones context of discovery in the M Galery of Muierilor Cave from Baia de Fier	19
Romică Pavel	Afinitățile culturale ale paleoliticului din sud-vestul Transilvaniei cu regiunile învecinate …… The cultural affinities of paleolithic from south-west Transylvania with the areas from neighbourhood	29
Gruia Fazecaş	O tăbliță de lut de la Suplacu de Barcău …….. A clay tablet from Suplacu de Barcău	41
Ioan Bejinariu	Cercetările arheologice de la Giurtelecu Şimleului – „*Coasta lui Damian*” (III). Descoperirile culturii Coțofeni ……... The archaeological researches from Giurtelecu Şimleului - „*Coasta lui Damian*” (III). The Coțofeni`s culture discoveries	51
Nicolae Cătălin Rişcuța	Descoperiri arheologice din zona Roşia Montană (județul Alba) ……... Découverte archéologiques dans la zone Roşia Montana (département Alba)	95
Berecki Sándor, Daróczi-Szabó László, Daróczi-Szabó Márta	Archaeozoological Finds from Ernei - “Quarry”…… Descoperiri arheozoologice de la „Cariera” Ernei	121
Gabriel Crăciunescu	Despre semnificația unor piese de lut …….. À propos de la signification de certaines pieces d’argile	131

Otis Crandell	Macroscopic Analysis and Characterisation of Chert for Provenance Purposes …….. Analiză şi caracterizare macroscopică a silicolitelor cu scopul stabilirii originii	137
Ferencz Iosif Vasile	Repere celtice în „Ţara Haţegului” …….. Celtic marks in “Ţara Haţegului”	165
Cristian Dima	Pinteni dacici din epoca regatului …… Spurs belonging to the dacian kingdom period	179
Radu Ota	Date noi privind cultul lui Aesculapius la Apulum …. New data on Aesculapius cult in Apulum	197
Anca Timofan	Un *fascinum* descoperit în Colonia Aurelia Apulensis. *Oculus malignus* şi rolul apotropaic al amuletelor falice …… A *fascinum* discovered in Colonia Aurelia Apulensis. *oculus malignus* and the apothropaic role of phallic amulets	205
Radu Ota	O statuetă a Venerei aflată la Apulum ……. A statue of Venus found at Apulum	217
Gică Băeştean	Aprovizionarea cu apă a castrelor din Dacia ……... Water supply of military camps in roman Dacia	223
Alexandru Gh. Sonoc	Morţi fără morminte, morminte fără morţi. Câteva consideraţii asupra problemei cenotafelor din necropolele romane provinciale din Dacia ……. Gräberlose Toten, totenlose Gräber. Einige Betrachtungen zur Frage der Kenotaphen aus den provinzialrömischen Gräberfelder aus Dakien	231
Daniel-Costin Ţuţuianu	Necropola medieval-timpurie de la Deva – Micro 15. Date vechi – consideraţii noi ……... Early medieval necropolis from Deva – Micro 15. Old informations – New considerations	255
Ionuţ Codrea	Pietrari şi zidari în arhitectura religioasă din Transilvania (surse privitoare la meşterii constructori, secolele XIII – XVI) …… Masons and brick masons in religious architecture in Transylvania (sources regarding master builders 13^{en} – 16^{en} centuries)	271
Ionuţ Codrea	Meşterii constructori din Transilvania – secolele XIII – XVI ……... Master builders in Transyvania (13^{en}-16^{en} centuries)	281

MISCELANEA

Mihai Chiriac — Câteva reprezentări ale echipamentului militar roman din Dacia pe monumente şi alte artefacte …… 301
Some representations of the roman military equipment from Dacia to the monuments and artefacts

MUZEOLOGIE, RESTAURARE – CONSERVARE

Iolanda Turcu — Muzeografia - domeniu al ştiinţelor conexe …… 311
Museography - multidisciplinary sciences domain

Silvia Galea — Reorganizarea depozitului de arheologie de la Muzeul de Istorie din Sibiu ……... 335
Die reorganisierung des archäologische Depot des Historische Musseum von Hermanschtadt

Ramona Staicu — Colecţia de grafică documentară a Muzeului de Istorie. Aspecte generale de conservare ……... 343
The Documentary Graphics Collection of the History Museum General Conservatory Items

Ştefan Viorel Papp — Consideraţii privind eficientizarea activităţii de evidenţă a patrimoniului …….. 349
Considérations concernant l'efficientization de l'activité d'evidence du patrimoine

Dorina Ţiplic — O lucrare de excepţie din colecţia Muzeului Naţional Brukenthal, expusă la Budapesta şi Luxemburg. Probleme de conservare ……... 355
A special masterpiece from National Museum Brukenthal collection, exposed at Budapest and Luxemburg. Conservation issues

Mihaela Beceanu, Ioana Popiţiu — Restaurarea unor piese dacice din fier ……. 359
Restoration of a dacian iron objects

RECENZII

Iosif Vasile Ferencz — Valeriu Sîrbu, Nicolae Cerişer, Vasile Romulus Ioan, *Un depozit de piese dacice din fier de la Piatra Roşie (sat Luncani, judeţul Hunedoara)*, Bibliotheca Septemcastrensis XV, Sibiu 2005 – serie editată de Prof. univ dr. Sabin Adrian Luca, 105 p. ……. 367

Gică Băeştean — Gh. Papuc, *Tomis I. Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană şi romană târzie*, Constanța, 2005, 145 p., 17 il. ……. 369

VARIA

Norme de publicare …… 375

Abrevieri …….. 379

STUDII ŞI ARTICOLE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

SITUL PALEOLITIC DE LA CREMENEA – POIENIȚĂ, JUD. COVASNA. O ÎNCERCARE DE REINTERPRETARE DIN PERSPECTIVĂ TEHNO-TIPOLOGICĂ

Dan Mărgărit, Loredana Niță

Situl este amplasat în marginea sudică a satului Cremenea, pe terasa de pe versantul drept al pârâului Cremenea, la altitudinea absolută de 730 m. Primele cercetări arheologice au fost întreprinse în 1911 de J. Teutsch. Ele vor fi continuate, în 1924, de M. Roska şi în 1957, de C. S. Nicolăescu-Plopşor şi F. Mogoşanu.

În urma sondajului din 1957, s-a stabilit următoarea succesiune stratigrafică: 1 – sol negru-gălbui, 2 – sol gălbui prăfos, 3 – sol roşcat aprins, cu oxizi de fier şi mangan. Au fost identificate două niveluri culturale: unul gravetian, situat între 0,33 şi 0,55 m adâncime, în solul gălbui prăfos şi unul aurignacian, identificat între 1,30-1,65 m adâncime, în solul roşcat aprins[1].

Analiza tehno-tipologică a materialului litic

Descrierile materialului litic efectuate până acum au rămas tributare unei abordări exclusiv tipologice, opțiune care ignoră în mare măsură numeroşi factori de variabilitate tehnologică. Din acest motiv, am considerat că reevaluarea ansamblurilor litice din perspectiva unei analize tehno-tipologice mai detaliate[2] este strict necesară, chiar dacă nu întotdeauna facilitată de stadiul actual al colecțiilor.

Eşantionul studiat include colecția de piese litice din depozitul Muzeului de Istorie Braşov, descoperite în situl de la Cremenea, de J. Teutsch, în cursul campaniilor desfăşurate în 1911. Colecția fiind evident incompletă, în raport cu numărul de piese publicate[3] şi în lipsa marcajelor care să indice adâncimea la care au fost descoperite piesele, am considerat irelevante precizările referitoare la numărul exact de piese din fiecare categorie tipo-tehnologică identificată. De asemenea, încadrarea culturală a eşantionului rămâne problematică; cu titlul de ipoteză, am presupus că eşantionul este format, în cea mai mare parte, din piese atribuite inițial nivelului aurignacian, după descrierile materialului publicat[4].

1. Materia primă

Silexul de origine locală constituie materia primă majoritară în cuprinsul eşantionului, reprezentat de cel puțin două tipuri (diferențiate macroscopic) şi exploatat sub forma plachetelor, galeților sau blocurilor. Aparent, blocurile şi plachetele caracterizează un tip de silex cu omogenitate scăzută şi numeroase accidente naturale, pe când galeții şi, în mai mică măsură, plachetele furnizează un tip de silex mai omogen, a cărui exploatare intensă rezultă în abandonarea unor nuclee de dimensiuni reduse. Alte roci, reprezentate într-un procent redus sunt gresia silicioasă, menilitul, radiolaritul, marna gălbuie (?), se pare şi ele de origine locală.

2. Tehnologie şi tipologie

Lanțul operațional nu poate fi urmărit pe parcursul tuturor etapelor sale. Primele desprinderi de pe nucleu (*entames*) şi aşchiile sau lamele care conservă cortexul în

[1] Păunescu 2001.
[2] Cahen 1987, p. 1-9; Geneste 1991, p. 1-36; Karlin şi colab. 1991, p. 101-117; Perlès 1991, p. 35-45.
[3] Păunescu 2001, p. 352.
[4] Păunescu 2001, p. 350-356.

proporţie mai mare de 50% nu sunt foarte numeroase. Acest fapt se poate explica fie prin derularea decorticării şi amenajării nucleului în afara sitului, fie prin inconsistența eşantionului studiat. Lamele şi aşchiile cu bulb de percuție proeminent, afectat de *esquillements,* indică folosirea percuției dure, directe. Eşantionul studiat include un percutor din gresie, cu desprinderi datorate utilizării (Fig. 1). Totuşi, nu poate fi exclusă posibilitatea ca unele dintre lamele să fi fost obținute prin percuție moale.

2.1. Nuclee

Suporturi: galeți rulați, plachete**,** blocuri, spărturi naturale care prezintă două-trei negative de desprindere, de obicei aparținând unor aşchii. Cele mai multe dintre suporturi nu au fost decorticate în întregime, nucleele abandonate prezentând suprafețe corticale reziduale.

Debitaj:

- debitaj frontal, inițiat din două planuri de lovire opuse, desfăşurat pe o suprafață de debitaj cu lățime mai mică de 40 mm şi lungime de 63-75 mm (Fig. 2). Ultimele desprinderi sunt lame (mai rar lamele) şi aşchii. Acest tip de exploatare caracterizează nucleele de dimensiuni mari, cu accidente naturale frecvente şi aparent insurmontabile, care determină abandonul.
- debitaj semi-turnant, inițiat dintr-un plan de lovire, rareori din două planuri opuse, practicat pe o suprafață de debitaj mai lată (cca 50-55 mm) şi mai scurtă (cca 45-55 mm) decât în cazul anterior (Fig. 3). Ultimele desprinderi sunt de cele mai multe ori lamele. Abandonul nucleelor caracterizate de acest tip de debitaj survine fie în momentul epuizării nucleului, fie în momentul apariției mai multor accidente de tip *réfléchissement.*

În ambele cazuri, nucleele abandonate prezintă un unghi de 80-90º, format de planul de lovire cu suprafața de debitaj.

Dos: poate fi natural (cortical), plat în cazul plachetelor, rotunjit în cazul galeților**,** poate prezenta o amenajare de tip *néocrête* dorsală*, arête médiane dièdre*, sau *méplat.*

Produse de (re)amenajare: lame *à crête, tablettes de ravivage,* lame cu multiple negative de desprindere lamelare pe fața dorsală, care au drept scop corectarea suprafeței de debitaj; dimensiunile variabile ale acestor produse indică apariția necesității de a reface suprafața de debitaj sau planul de lovire în diverse etape ale debitajului.

2.2. Aşchii:

- apar în număr mai mic decât lamele şi lamelele, provin din diverse faze ale lanțului operațional, probabil fiind în mare măsură rezultate ale diverselor strategii de organizare a debitajului.

2.3. Lame*:*

- predomină fragmentele proximale (cca. 60%) urmate de cele distale (cca. 30%) şi într-o proporție mai mică meziale (10%). Piesele întregi constituie o grupă redusă numeric.
- au fost observate fracturi prin flexiune, cele mai multe drepte, perpendiculare pe planul suportului;
- dimensiunile relativ omogene indică standardizarea debitajului, orientat spre obținerea de suporturi cu lungimi de 55-30 mm (piese întregi), lățimi cuprinse, în medie, între 18 şi 24 mm, cu regularitate medie (margini lungi paralele şi relativ drepte).
- cu puține excepții, lamele aparțin unei faze avansate a debitajului (*plein débitage*) şi prezintă pe marginile lungi mici desprinderi accidentale, datorate probabil utilizării.
- talonul este, în cele mai multe cazuri, neted sau fațetat, mai rar punctiform.

- extremitatea distală prezintă frecvent arcuirea specifică accidentului de debitaj de tip *outrepassage.*

2.4. Lamele*:*

- dimensiuni: 18-25 mm lungime (piese întregi), 5-10 mm lățime;
- piesele provin din etapa de *plein débitage*, unele prezentând pe suprafața dorsală mai multe negative de desprindere lamelare, inițiate din același plan de lovire; lamelele de tip *chute de burin* n-au putut fi identificate cu certitudine, de cele mai multe ori din cauza intensității fragmentării;
- predomină fragmentele proximale, urmate de cele meziale și distale, acestea din urmă în proporții relativ apropiate. Ca și în cazul lamelor, piesele întregi apar în număr foarte redus.
- fracturile sunt, în mare parte, indeterminabile, câteva drepte, perpendiculare pe planul suportului sau *en plume;*
- talonul este de cele mai multe ori punctiform, neted în câteva cazuri, uneori indeterminabil.
- extremitatea distală prezintă, în cazul multor piese, caracteristicile accidentului de debitaj de tip *réfléchissement*.

2.5. Piese retușate:

- lame și așchii de dimensiuni variabile, cu troncaturi amenajate în treimea distală, prin retușă directă, abruptă, pe suprafețe rezultate din fracturi (survenite sau provocate);
- lame cu *encoches* amenajate în treimea mezială sau proximală, prin retușă abruptă, directă, fină;
- lame și lamele cu una sau ambele margini lungi retușate parțial sau în întregime;

Tipuri de retușă:

- retușă plată, extinsă/*écailleuse,* directă (sau inversă, într-un singur caz), care modifică parțial sau în întregime una sau ambele margini ale suporturilor (Fig. 4). Acestea au dimensiuni destul de mari: lungime (variabilă, datorită fragmentării) de 41-83 mm, lățime de 18-27 mm.
- retușă semi-abruptă, directă, *grignotante,* prezentă atât pe lame, cât și pe lamele (Fig. 5); suporturile astfel modificate au dimensiuni mai reduse și sunt reprezentate, în general, de fragmente meziale și distale (lățime: 14-25 mm – lame, 8-10 mm – lamele).

Grattoirs (Fig. 6) – frontul activ este amenajat în extremitatea distală, prin retușă semi-abruptă, directă, formează un unghi de 70º-85º cu planul suportului. Piesele au drept suporturi lame retușate, așchii sau *tablettes de ravivage.* Tipuri: *grattoir* pe capăt de lamă, *grattoir à museau.*

Burins (Fig. 7) – sunt amenajate pe partea distală a lamelor de dimensiuni medii; tipuri: diedru drept, diedru *déjeté.*

Perçoirs (Fig. 8) – au fost identificate trei astfel de piese, amenajate prin retușă directă, semiabruptă, pe extremitatea distală a unor lame fragmentate.

Diverse: în această categorie ar putea intra un fragment proximal de lamă, al cărui bulb de percuție este inobservabil din cauza unor retuşe plate, inverse, care l-au îndepărtat în întregime. Nu putem exclude posibilitatea ca retuşele să fi fost practicate în scopul amenajării bazei unui vârf.

3. Traseologie

Abordarea din punct de vedere funcțional a unui ansamblu litic presupune coroborarea mai multor informații, oferite de analiza tehnologică și traseologică; aceasta din urmă poate dezvălui urme de folosire observabile cu ochiul liber (macro-urme), sau

observabile doar prin intermediul microscopului electronic (micro-urme), care pot fi clasificate operând o distincţie între modificările profunde de pe părţile active ale uneltelor, datorate unor acţiuni violente, de scurtă durată – presiune puternică, percuţie – şi modificările de suprafaţă, datorate contactului prelungit dintre unelte şi diverse materiale[5].

În acest stadiu al analizei, studiul la microscop nu a putut fi efectuat, astfel încât ne vom referi doar la două categorii de urme de uzură, observabile cu ochiul liber: desprinderi semi-circulare, de mică întindere, localizate pe marginile lungi ale suporturilor şi fracturi caracteristice funcţiei de armătură de proiectil.

Stigmatele din prima categorie – desprinderile semi-circulare – asemănătoare unor retuşe neregulate, discontinue, apar pe suporturi de dimensiuni relativ mari (în general, lame), localizate nediferenţiat, pe segmentele distale, meziale, sau proximale ale suportului (Fig. 9). Deocamdată, nu putem decât să le semnalăm, fără a preciza şi cauzele producerii lor, care pot fi atribuite atât utilizării, cât şi unor accidente post-depoziţionale survenite ulterior abandonării suporturilor.

A doua categorie de urme de uzură – fracturile caracteristice armăturilor – poate fi identificată şi explicată cu mai multă siguranţă. Astfel, studiile de specialitate[6] au definit categorii specifice de fracturi, care apar pe piese înmănuşate ca şi armături de proiectil (suliţă sau săgeată), în urma impactului violent al acestuia, la viteză mare, cu un material dur (os, piatră, lemn, sol). Dintre acestea, am identificat fractura *en plume,* prezentă în treimea distală a unui fragment mezial de lamă din silex (Fig. 10). Marginea stângă a lamei este retuşată direct, semi-abrupt, continuu.

Discuţie

În eşantionul studiat, frecvenţa nucleelor sau a fragmentelor de nuclee cu negative de desprindere lamelare este mai mare decât aceea a acestui tip de produse, atât în grupa suporturilor neretuşate, cât şi în aceea a uneltelor. În condiţiile unui eşantion complet, această observaţie ar fi putut constitui o primă indicaţie în favoarea interpretării funcţionale a sitului din perspectiva unui atelier de cioplire. Într-un astfel de sit, apar preponderent produse de debitaj epuizate/accidentate, în timp ce majoritatea suporturilor rezultate din faza de *plein débitage* este în mare măsură absentă. Prezenţa sau absenţa pieselor corticale (*entames*) nu constituie un indiciu sigur, dat fiind faptul că, în cazul unui sit aflat în apropierea sursei de materie primă, faza de testare şi chiar decorticare a galeţilor se poate derula în afara sitului, la locul de obţinere a materiei prime.

Calitatea materiei prime pare a fi constituit principalul factor privind impresia de masivitate lăsată de eşantion şi aparenta dualitate din abordarea opţiunilor tehnologice. Cele două tipuri de debitaj sunt adoptate în funcţie de prezenţa sau absenţa accidentelor naturale numeroase din interiorul blocurilor de silex. De asemenea, prezenţa a două tipuri de retuşă poate fi considerată o adaptare la dimensiunile suporturilor, mai mult decât o trăsătură definitorie din punct de vedere cultural. Chiar dacă retuşa plată, extinsă/*écailleuse* ar putea fi considerată o caracteristică a Aurignacianului, retuşa semiabruptă, directă apare, de asemenea, destul de des. Un alt element considerat caracteristic ansamblurilor aurignaciene este prezenţa pieselor de tip *grattoir* carenate. Acestea sunt, de cele mai multe ori, susceptibile de a fi fost confundate cu nuclee de lamele, care pot constitui o componentă a eşantioanelor litice aurignaciene[7], dar nu sunt marcatori tehnologici caracteristici *doar* pentru astfel de eşantioane.

[5] Schtchelinski 1994, p. 87-121.
[6] Dockall 1997, p. 321-331; Fischer şi colab. 1984, p.19-46; O'Farrell 1996.
[7] Demidenko şi colab. 1998, p. 367-413;

Astfel, demersul tehno-tipologic desfăşurat aici nu reuşeşte să confirme sau să infirme categoric încadrarea culturală deja propusă şi, oricât de nesatisfăcătoare ar fi această perspectivă, nu face decât să ridice unele semne de întrebare. O viitoare abordare mai extinsă a problemei va putea, sperăm, să elucideze măcar unele dintre acestea.

Bibliografie

Cahen 1987 – D. Cahen, *Refitting stone artefacts: why bother?*, *The Human Uses of Flint and Chert*, G. de G. Sieveking, M. H. Newcomer (eds.), Cambridge University Press, 1987, p. 1-9.

Demidenko şi colab. 1998 – Y. E. Demidenko, V. P. Chabai, M. Otte, A. I. Yevtushenko, S. V. Tatartsev, *Siuren I, an Aurignacian site in the Crimeea (the investigations of the 1994-1996 field seasons)*, în *Préhistoire d'Anatolie, Genèse de deux mondes,* Colloque international de Liege, 28 avril-3mai 1997, *ERAUL* 85 (vol. I), Liege, 1998, p. 367-413.

Dockall 1997 – J. E., Dockall, *Wear Traces and Projectile Impact*: *A Review of the Experimental and Archaeological Evidence*, în *Journal of Field Archaeology,* 24, 3, 1997, p. 321-331.;

Fischer şi colab. 1984 – A. Fischer, P. Vemming-Hansen, P. Rasmussen, *Macro and Micro Wear Traces on Lithic Projectile Points*, în *Journal of Danish Archaeology,* 3, 1984, p. 19-46.

Geneste 1991 – J. M., Geneste, *L'approvisionnement en matiéres premières dans les systèmes de production lithique: la dimension spatiale de la technologie*, în R. Mora, X. Terradas, A. Parpal, C. Plana (eds.), *Tecnologia y Cadenas Operativas Liticas,* U.A.B., 15-18 Enero 1991, Treballs d'Arqueologia, I, 1991, p. 1-36.

Karlin şi colab. 1991 – C., Karlin, P., Bodu, J., Pelegrin, *Processus techniques et chaînes opératoires, comment les préhistoriens s'approprient un concept élaboré par les ethnologues?*, *Observer l'action technique: des chaînes opératoires, pour quoi faire?*, Éd. CNRS, 1991, p. 101-117.

O'Farrell 1996 – M. O'Farrell, *Approche technologique et fonctionnelle des pointes de La Gravette*, Mémoire de DEA, Université de Bordeaux, 1996.

Păunescu 2001 – A. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul din spațiul transilvan*, Ed. Agir, Bucureşti, 2001.

Perlès 1991 – C., Perlès, *Economie de matières premières et économie de debitage; deux conceptions opposées?*, în vol. *25 Ans d'Études technologiques en Préhistoire*., XI èmes Rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes, Éd. APDCA, Juan-Les-Pins, 1991, p. 35-45.

Schtchelinski 1994 – V. E., Schtchelinski, *La fonction des outils gravettiens et épigravettiens. Introduction méthodologique*, în *Temnata Cave. Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria*, 1/2, B. Ginter, J. K. Kozlowski, H. Laville (eds.), Jagellonian University Press, 1994, p. 87-121.

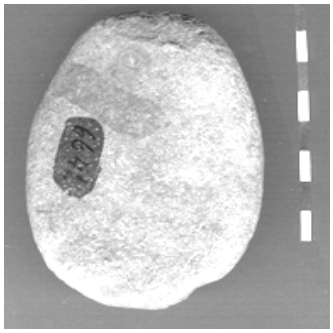
 **a.**  **b.**

Fig. 1 – a. Percutor, gresie; **b.** Bulb caracteristic percuției dure

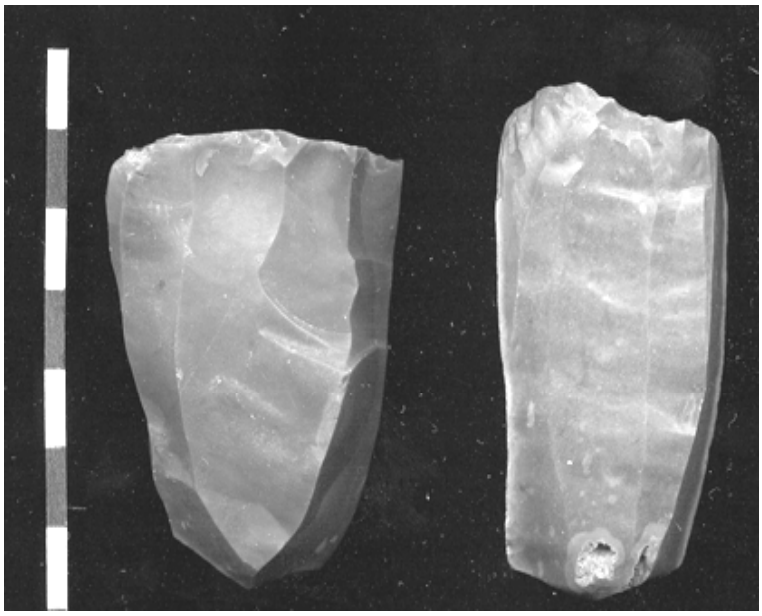


Fig. 2 – Debitaj frontal, inițiat din unul sau două planuri de lovire

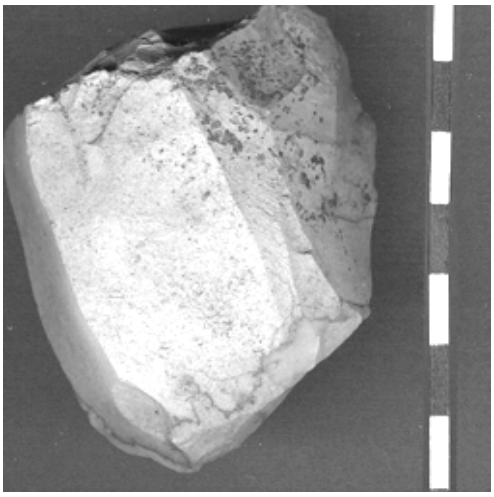


Fig. 3 – Debitaj semi-turnant, plan de lovire unic (?)

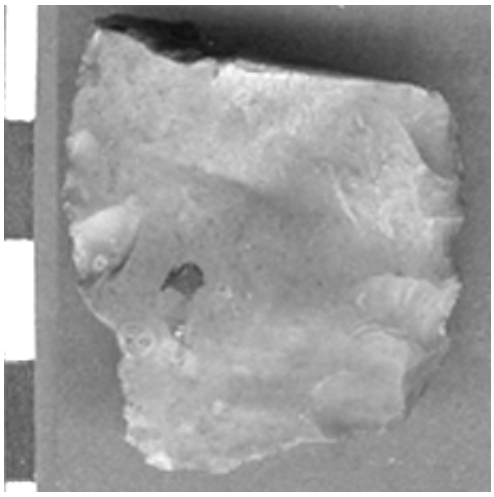


Fig. 4 – Retuşă directă, plată, extinsă, *écailleuse*

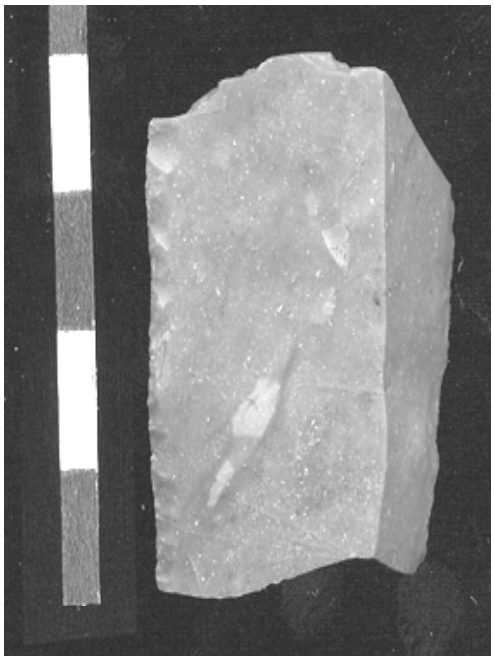


Fig. 5 – Retuşă directă, semiabruptă, marginală

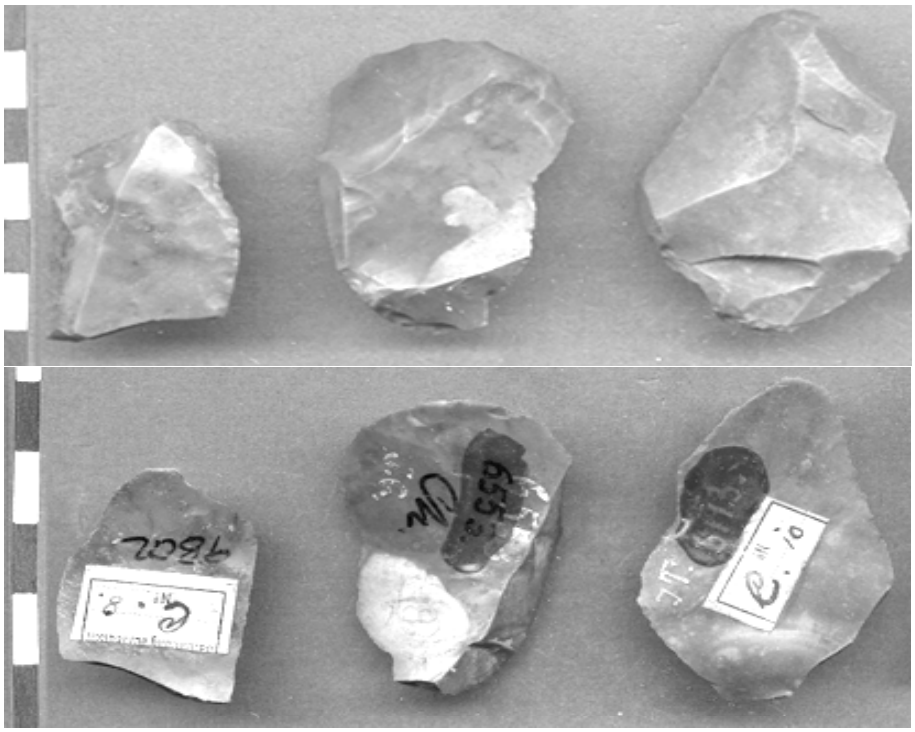


Fig. 6 – *Grattoirs*

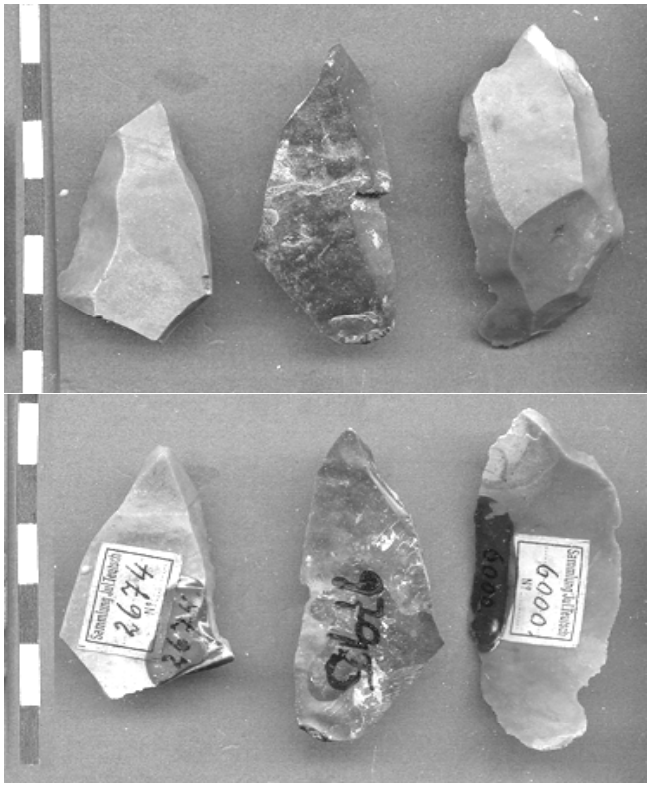


Fig. 7 – *Burins*

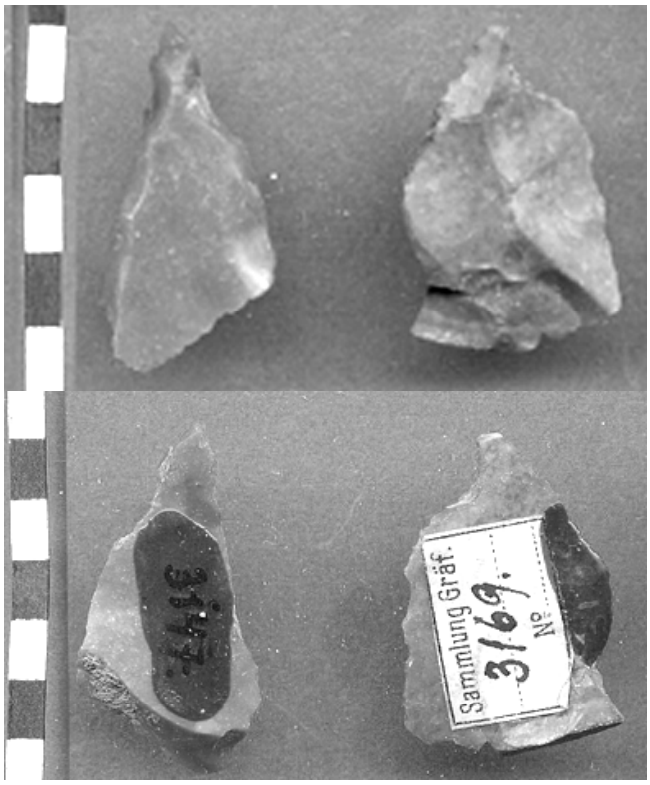


Fig. 8 – *Perçoirs*

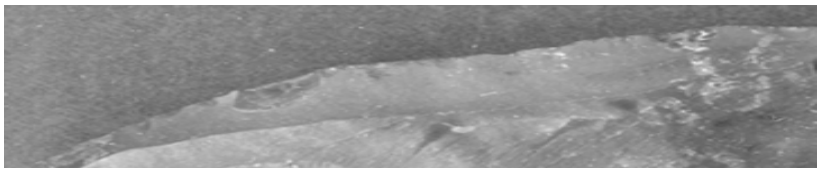


Fig. 9 – Desprinderi marginale, datorate folosirii (?)

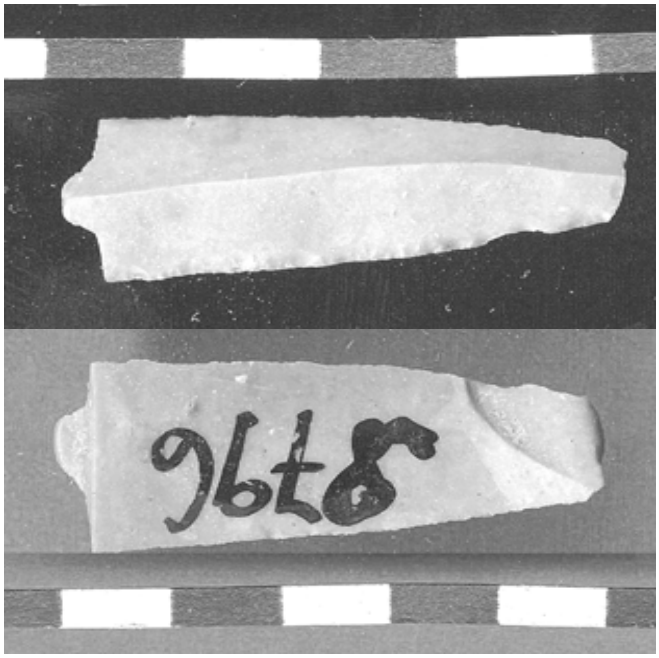


Fig. 10 – Fractură *en plume*

THE PALEOLITHIC SITE FROM CREMENEA – POIENIȚĂ. A TECHNO-TYPOLOGICAL ANALYSIS

Abstract

The researches previously carried out in the Paleolithic site from Cremenea – Poieniță offered a large lithic assemblage qualified as Aurignacian and a much smaller one, thought as belonging to the Gravettian. The paper here presents a techno-typological analysis performed on the lithic collection found in the History Museum of Braşov. Unfortunately, the collection lacks an important part of the initial Aurignacian inventory. Consequently, the outcome of the techno-typological analysis neither confirms nor rejects the cultural framing already proposed; it only succeeds in raising some doubts regarding the Aurignacian designation.

O REEVALUARE A CONTEXTULUI DESCOPERIRII OSEMINTELOR UMANE DIN GALERIA M A PEŞTERII MUIERILOR DE LA BAIA DE FIER

Marian Cosac*

Descoperirea din anul 1952, a osemintelor umane din Galeria M a peşterii Muierilor de la Baia de Fier, s-a bucurat de o atenţie specială în rândurile arheologilor şi antropologilor din România, dar nu numai. Un exemplu particular ne este relevat de o notă informativă, datată 23. 03. 1963, aflată de Ioan Opriş în dosarul întocmit de Securitate arheologului C. S. Nicolăescu-Plopşor[1]. Este adevărat că aceasta, prin conţinutul său, urmărea mai degrabă un interes personal al informatorului, anume discreditarea lui C. S. Nicolăescu-Plopşor, în momentul în care se discuta numirea sa ca membru corespondent al Academiei Române.

Sub numele conspirativ de „Drăgan Ion", colaboratorul afirma: „după ce a pornit cu mare zgomot cercetarea unor peşteri din Transilvania şi Oltenia (cu care prilej a anunţat descoperirea „senzaţională" a unor oseminte umane cuaternare, dovedite imediat, de către specialişti (Olga Necrasov) şi analizate recent la Leningrad, ca fals interpretate) … [2]. Subiectivismul sursei citate şi interesele sale în îndepărtarea din activitatea de cercetare a arheologului C. S. Nicolăescu-Plopşor ne sunt cu claritate indicate în finalul notei sale informative: „C. S. Plopşor rămâne încă un diletant în arheologie, care nu a reuşit să se ridice la nivelul unei adevărate ştiinţe, aşa cum ni se înfăţişează ea astăzi şi de care avem nevoie şi în patria noastră. Plopşor are un talent literar, care ar putea fi folosit în această direcţie"[3].

„Drăgan Ion", prin scepticismul arătat, nu făcea decât să prezinte un punct de vedere ce a predominat în perioada următoare publicării rezultatelor arheologice de la peştera Muierilor. Şi studiile generale consacrate istoriei vechi din spaţiul actual românesc reflectă cu fidelitate atitudinea respectivă[4]. Această receptare a descoperirii îl făcea pe autorul principal al săpăturilor, C. S. Nicolăescu-Plopşor, să constate că „deşi ar fi trebuit să constituie un eveniment ştiinţific de mare importanţă, nu a fost îndeajuns pusă în valoare"[5].

Studierea sistematică a sedimentelor din galeriile peşterii Muierilor a debutat în anul 1951 şi a fost continuată până în anul 1952[6], sub coordonarea „Colectivului de antropologie al Academiei R.P.R."[7], dar în colaborare cu arheologul C. S. Nicolăescu-Plopşor. Acesta din urmă a reluat săpăturile în anul 1953, şi după cum precizează L. Roşu, au fost întrerupte „dat fiind că şantierul Cerna-Olt făcea urgentă cercetarea şi cartarea peşterilor din zonă"[8], dar din păcate rezultatele acestei scurte campanii au

*cosac_marian@yahoo.com

[1] Opriş 2004.
[2] Opriş 2004, p. 261.
[3] Opriş 2004, p. 265.
[4] Dumitrescu şi colab., 1983, p. 19.
[5] Nicolăescu-Plopşor, 1956, p. 32.
[6] De menţionat că primele cercetări şi sondaje de interes arheologic au fost efectuate de C. S. Nicolăescu-Plopşor în anul 1924, iar rezultatele obţinute au fost utilizate în lucrarea sa de doctorat: Nicolăescu-Plopşor 1935-1936, p. 41-107.
[7] Milcu 1954, p. 26.
[8] Roşu 1998, p. 11.

rămas nepublicate. După o întrerupere, în anul 1955, C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colaboratorii săi au redeschis săpăturile arheologice.

Primele rezultate ale cercetărilor au fost comunicate în Şedinţa Colectivului de antropologie din 22 iunie 1952, iar studiul respectiv a fost publicat în primul volum al revistei „Probleme de antropologie”[9], în anul 1954.

Colaborarea dintre antropologi şi arheologul C. S. Nicolăescu-Plopşor explică şi faptul că rezultatele obţinute în anii 1951 şi 1952 au fost publicate în trei studii distincte[10], chiar patru, dacă am lua în consideraţie şi succinta notă oferită de menţionatul colectiv în raportul de cercetare „Şantierul Grădiştea Muncelului”, pe o singură pagină[11], unde se indică faptul că „În galeria M s-au precizat două strate de cultură paleolitică, cu unelte de cuarţit, silex şi os, de aspect mousterian final, în asociere cu faună de climă rece. În sectorul A al acestei galerii au apărut resturi de fosile umane, un craniu şi o tibie, aparţinând lui *Homo sapiens fossilis*, o mandibulă şi o scapulă cu caractere de *Homo primigenius*”[12].

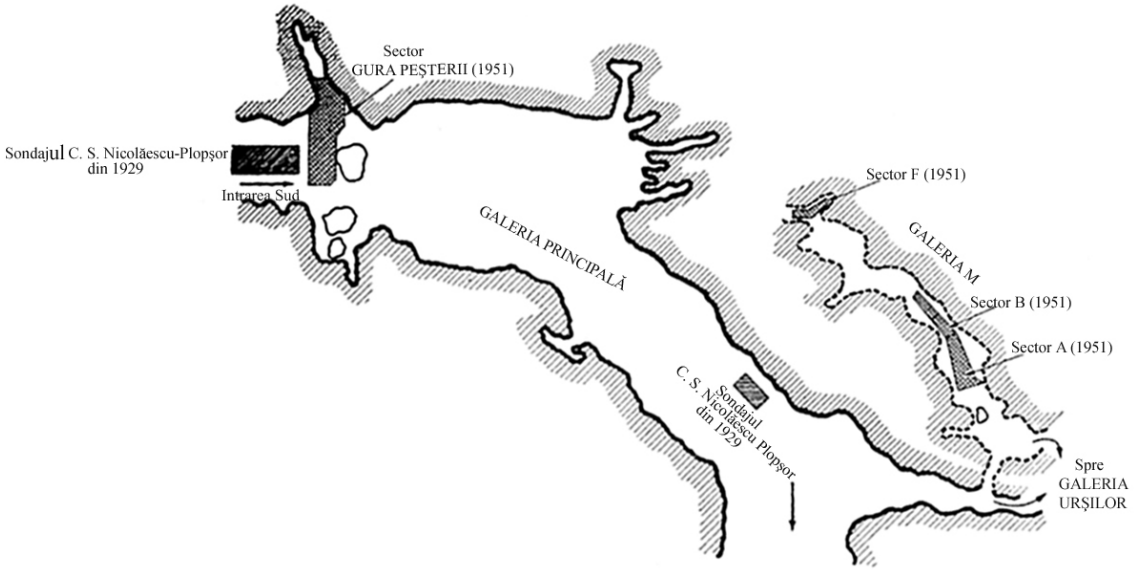


Fig. 1. Amplasarea sondajelor şi secţiunilor efectuate în 1929 şi 1951
(după Al. Gheorghiu, C. S. Nicolăescu-Plopşor, N. Haas, E. Comşa, C. Preda, Gh. Bombiţă, Gh. Enea, F. Gheorghiu, S. Iofcea, D. Nicolăescu-Plopşor, Al. Neagoe, R. Silveanu, I. Surdu, 1954)

În primul raport al cercetărilor arheologice[13], care aveau ca obiectiv „studiul bio-antropologic al omului fosil ale cărui resturi se găsesc pe teritoriu ţării noastre”, precum şi „să formeze un colectiv de cercetători tineri bine pregătiţi”[14], se menţionează faptul că „Această galerie are un singur strat de cultură”[15], iar săpătura a avut ca punct

[9] Gheorghiu şi colab. 1954, p. 73-86. Studiul a fost prezentat în şedinţa din 22 iunie 1952.
[10] Gheorghiu şi colab. 1954; Gheorghiu, Haas 1953, p. 195-207.
[11] Gheorghiu, Haas 1953, p. 193.
[12] *Ibidem*.
[13] Gheorghiu şi colab. 1954. Chiar dacă studiul a fost publicat în anul 1954, el prezintă doar cercetările din anul 1951.
[14] Gheorghiu şi colab. 1954, p. 74.
[15] Gheorghiu şi colab. 1954, p. 80.

de plecare sondajul efectuat de C. S. Nicolăescu-Plopşor în 1929. „S-a săpat până la stânca vie, stratul de cultură variind ca înălțime între 0,35-0,60 m în cotlonul *F* el depăşind chiar 1 m înălțime”[16].

Săpătura s-a desfăşurat în condiții improprii, după cum se precizează, „datorită deselor defectări ale aparatelor de iluminat, care împiedicau o perfectă vizibilitate în timpul lucrului, precum şi datorită faptului că, în unele porțiuni, pământul umed nu se putea cerne în bune condiții, am fost îndreptățiți să depozităm la gura cotlonului de coborâre, întreg materialul rămas de pe urma celor două trieri, pentru ca în urmă să fie spălat, spre a se evita astfel chiar cea mai neînsemnată pierdere”[17]. În ceea ce priveşte utilajul litic recuperat, acesta a fost atribuit „unei culturi musteriene evoluate care prezintă un facies cu totul particular, asemănător celui de la Ohaba Ponor”[18].

Aşa cum precizam, rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1952 au fost publicate în două studii distincte[19]. Primul dintre acestea reflectă punctul de vedere al colectivului alcătuit din arheologul C. S. Nicolăescu-Plopşor şi antropologi, iar următorul rezultatele evaluării antropologice, precum şi o descriere detaliată a contextului stratigrafic, pentru a se înlătura eventualele obiecții privind asocierea dintre caracterele evoluate ale resturilor umane şi aparenta „retardare” a industrie litice.

În raportul colectiv asupra cercetărilor din anul 1952, arheologul C. S. Nicolăescu-Plopşor preciza faptul că *„Sectorul A este situat la N de restul galeriei M şi denivelat față de aceasta cu 2 m, iar față de galeria principală cu 7,50 m.* ***Depozitele geologice de umplere ale acestui sector au rezultat din două scurgeri şi anume: una din galeria M, iar alta, din spre galeria principală, prin cotlonul folosit de noi pentru coborâre. Caracterul celor două depozite de umplere este deosebit, datorită pe de o parte modului lor de formare, iar pe de altă parte, datorită componenței materialului. Din spre galeria principală s-au scurs în partea de N a sectorului, antrenate de apele subterane, care au circulat prin peşteră: pietre rulate, pietriş, oase întregi sau sfărâmate şi rulate. Peste acest con de umplere s-au suprapus scurgerile galeriei M, care coboară în pantă spre partea de sud a sectorului, imediat învecinată continuării galeriei. În această porțiune s-au delimitat precis cele două strate de cultură din galeria M, despărțite printr-un strat steril identic, ceea ce dovedeşte contemporaneitatea depunerii acestor strate atât cu locuirea galeriei, cât şi cu perioada intermediară de părăsire.*** *Peste aceste depozite s-a suprapus un strat steril de pulbere fină şi grăunți de calcar, provenind din descuamarea postglaciară a bolții peşterii. Observațiile noastre arată că sub acest strat steril cu care se încheie pleistocenul în peşteră, nu au fost întâlnite resturi mai noi holocene, ceea ce duce la concluzia că stratele geologice din acest sector nu au suferit vre-o remaniere ulterioară. În sectorul A, în partea de N a sectoarelor B-F, succesiunea stratelor de cultură - după cum am văzut - este aceeaşi. Aici, în stratul inferior de cultură, asociat cu o faună şi unelte corespunzătoare stratului I, acoperit de stratul steril intermediar şi de stratul superior de cultură, peste care se suprapune stratul steril de pulbere de calcar, au apărut câteva resturi umane şi anume: I. un craniu care păstrează mare parte din masivul facial; II. un fragment din jumătatea dreaptă a unei mandibule şi alături, la baza stratului steril de pulbere de calcar în asociere cu oase de urs de peşteră, având aceeaşi fosilizare cu acestea, a apărut III. o tibie umană cu urme de*

[16] Gheorghiu şi colab. 1954, p. 81.
[17] Gheorghiu şi colab. 1954.
[18] *Ibidem*.
[19] Gheorghiu, Haas 1953, p. 195-207.

roadere pe extremităţi, şi mai jos, la 30 cm sub acest strat, IV. o scapulă umană. Poziţia stratigrafică precisă şi starea de fosilizare identică cu aceea a oaselor mamiferelor fosile descoperite în asociere cu resturile umane, precum şi uneltele de cuarţit şi os apărute în acelaşi strat ne îndreptăţesc a le socoti cu certitudine resturi de oameni fosili. Craniul şi tibia aparţin lui homo sapiens fossilis, în vreme ce mandibula şi scapula posedă caractere de homo primigenius"[20].

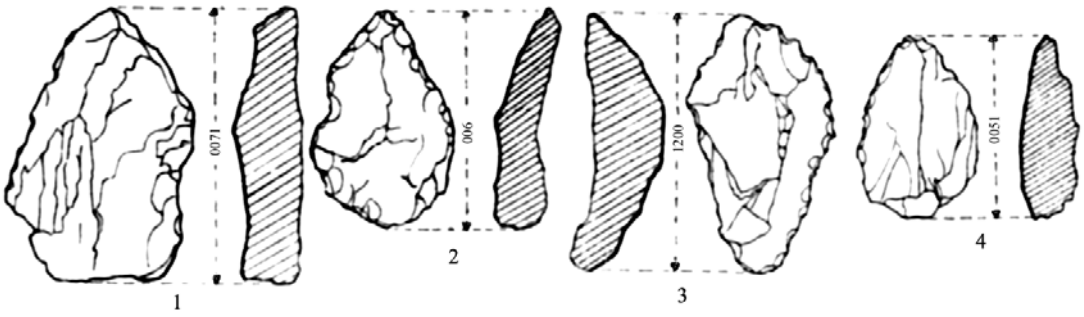


Fig. 2. Utilaj litic asociat cu fosilele umane din sectorul A: 1-2 şi 4 vârfuri din cuarţit, 3 racloar din cuarţit (după C. S. Nicolăescu-Ploşor, 1953, p. 201, fig. 7)

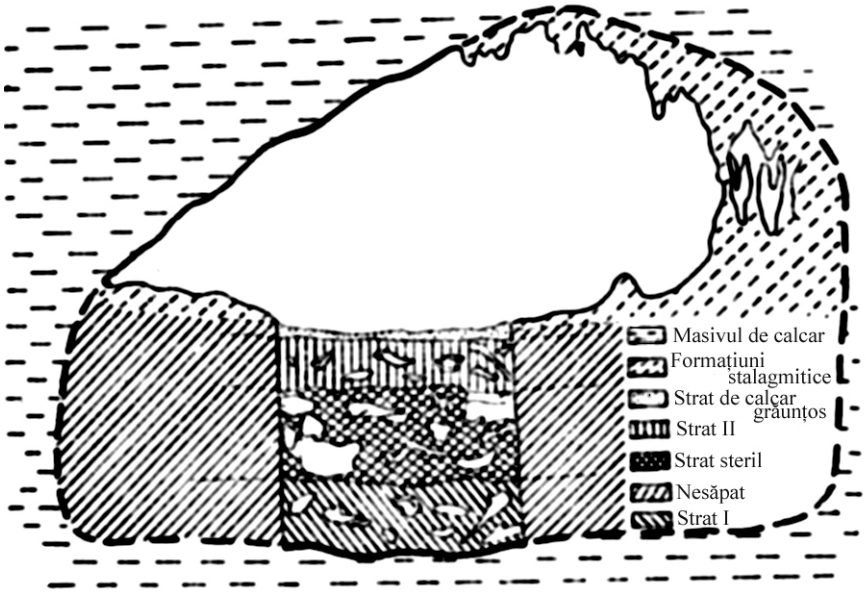


Fig. 3. Secţiune stratigrafică a galeriei M (sectorul C)
(C. S. Nicolăescu-Plopşor 1953, fig. 1, p. 196)

O descriere a situaţiei stratigrafice a galeriei M ne este oferită şi de Al. Gheorghiu şi N. Haas, care, aşa cum precizam anterior, au fost de fapt coordonatorii cercetărilor de la Baia de Fier, în momentul în care au fost descoperite vestigiile umane. După aceştia „*Cercetările din galeria M, galerie colaterală celei principale, de dimensiuni şi volum mult mai redus, au arătat o succesiune mai puţin bogată de straturi ... galeria*

[20] Gheorghiu, Haas 1953, p. 199. Sublinierile ne aparţin.

principală cu galeria S şi galeria M formau o singură unitate, pe care omul primitiv o străbătea cu aceeaşi uşurinţă de la un capăt la altul, toate trei găsindu-se practic la acelaşi nivel. ***În partea terminală a galeriei M a existat întotdeauna o largă depresiune umplută prin scurgerile continue provenite, pe de-o parte, din galeria M, iar pe de altă parte, din galeria principală, scurgeri care formau conuri de umplere bine individualizate, datorită conţinutului lor. Conul de umplere din partea imediat adiacentă restului galeriei M a arătat o stratigrafie întru totul asemănătoare umplerii din întreaga galerie*** *... în galeria S, golită în întregime în cursul campaniei din 1953, a fost pus în evidenţă un strat de cultură inferior, care leagă galeria principală de galeria M, solidarizîndu-se prin caracterele culturale comune. Totodată, acest strat dovedeşte formarea simultană a unui strat inferior întins de cultură, în cele trei galerii menţionate. În rest, galeria S reprezintă un vast depozit de umplere, legat prin caractere culturale de stratele paleolitice mijlocii şi superioare din galeria principală*"[21].

În zona de contact dintre galeria M şi galeria S, unde se aflau „scurgeri care formau conuri de umplere bine individualizate, datorită conţinutului lor", cercetările au dat la iveală în 1952 câteva resturi de fosile umane, care datează din perioada de formare a straturilor corespunzătoare[22] … „*anume: un fragment de mandibulă, un fragment de scapulă, o diafiză tibială, precum şi un număr de fragmente dintr-un craniu uman, care au permis, datorită stării lor de conservare, reconstituirea lor aproape completă. Caracterul fosil şi datarea tuturor acestor resturi o documentează ansamblul descoperirilor din acelaşi strat de cultură. Astfel, din grupul resturilor arheologice descoperite, împreună cu resturile scheletice umane, se desprind: un vârf de cuarţit asemănător vârfurilor musteriene de silex, cu plan de lovire şi bulb de percuţie, apoi 4-5 răzuitoare de cuarţit, câteva zeci de aşchii de cuarţit cu retuşe de uzură pe margini, un fragment de silex (poate dintr-o lamă lată) precum şi un număr de fragmente osoase pe care se poate desluşi intenţia de tăiere*"[23].

În anul 1955 C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colaboratorii săi[24], de această dată doar arheologi, cu excepţia paleontologului Al. Bolomey, au reluat săpătura în principalele galerii ale peşterii Muierilor. Unul dintre obiectivele declarate de coordonatorul cercetărilor era „*urmărirea raportului stratigrafic între stratele de cultură din Galeria principală cu cele din galeria S-M*"[25]. După afirmaţiile acestuia, „*Datele de ordin stratigrafic, furnizate din campaniile anterioare, respectiv cercetările efectuate în sectorul A din galeria M, unde au apărut resturile fosile umane, impuneau verificarea şi urmărirea atentă a celor două niveluri musteriene pe toată întinderea secţiunii din galeria M, precum şi modul în care se continuă aceste nivele în Galeria S*"[26]. În acest scop au fost efectuate trei „casete", dintre care prima la o distanţă de 7 m de la sectorul A, în profilul dreapta al secţiunii longitudinale din Galeria M[27].

Raportul de cercetare menţionat anterior este singular prin faptul că ne oferă o primă descriere detaliată a depunerilor sedimentare din apropierea sectorului A. Interesant este că materialul litic musterian ne apare disipat pe întreaga coloană

[21] Gheorghiu, Haas 1953, p. 646. Sublinierile ne aparţin.
[22] *Ibidem*.
[23] Gheorghiu, Haas 1953, p. 652.
[24] Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957, p. 13-27.
[25] Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957, p. 13.
[26] Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957, p. 21.
[27] Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957, p. 22.

stratigrafică a casetelor efectuate, iar ipoteza emisă de C. S. Nicolăescu-Plopşor, cu privire la existența celor două etape de locuire, ne apare în acest stadiu al cercetărilor arheologice ca improbabilă. De menționat că în primul raport al cercetărilor arheologice se susține că în Galeria M este prezent un singur nivel de locuire[28]. Şi cercetarea din galeria S a evidențiat prezența unei singure etape ocupaționale, atribuită musterianului[29].

Într-un studiu consacrat prezentării stadiului cercetărilor în arheologia paleoliticului din România, C. S. Nicolăescu-Plopşor observa: „*Cu toată precizia stratigrafică a descoperirii, apariția unui homo sapiens fossilis într-un mediu mousterian părînd îndoielnică celor care erau obişnuiți cu descoperirile apusene, unde această cultură corespunde numai lui homo primigenius, a contribuit în bună măsură la lăsarea în umbră a unei astfel de descoperiri*”[30].

În vederea confirmării succesiunii stratigrafice în sectorul A al Galeriei M, în cursul campaniei din 1955, au fost prelevate mostrele necesare analizei polinice, care „vor îngădui concluzii juste şi ample”[31]. De altfel, coordonatorul săpăturilor, C. S. Nicolăescu-Plopşor, conştientiza faptul că doar cercetările interdisciplinare puteau să confirme sau să infirme asociația din sectorul A. În acest sens afirma că „Pentru a vedea dacă eventual ne aflăm în fața unei interpretări stratigrafice eronate, urmează a se face neapărat determinările necesare pe baza fluorului şi carbonului radioactiv”[32]. Ceea ce nu menționează C. S. Nicolăescu-Plopşor este faptul că mandibula umană beneficiase de o datare prin metoda carbonului radioactiv la Leningrad, dar rezultatul obținut nu a fost comunicat într-un studiu de specialitate. Cu toate acestea este utilizat de informatorul menționat anterior, ca un argument în a demonstra că Plopşor „rămâne încă un diletant în arheologie”.

Nu cunoaştem vârsta obținută la Leningrad, dar L. Roşu preciza în anul 1987 că de la Baia de Fier provin „*un craniu şi o mandibulă umană datată prin metoda carbonului radioactiv (C14) la cca 29000 î.e.n.*”[33]. Nu ne rămâne decât să presupunem că aceasta este datarea la care se referea „Drăgan Ion”, dar vârsta invocată nu se regăseşte printre datările efectuate în laboratorul de la Leningrad şi comunicate în revista „Radiocarbon”, este adevărat destul de târziu, în anul 1968, chiar dacă laboratorul este menționat din anul 1963.

Spre surprinderea noastră, aveam să descoperim într-un raport privind datările radiocarbon efectuate la „V. I. Vernadsky Institute of Geochemistry and Analytical Chemistry Academy of Sciences, URSS, Moscow”, prezentat în prestigioasa revistă „Radiocarbon”, o datare cu numărul de identificare Mo-105 şi o vârstă obținută de >29000, despre care se afirmă că provine de la Baia de Fier: „*Bone of bear from capsite Bayya-de-F'yer [(?) Baia de Fier; ca. 45^0 N Lat, 23^0 E Long] in region of Kraynova [(?) Craiova] in W Romania. Campsite, discovert 1951 bz K. S. Nikolescu-Plopshor, contains bones of primitive man and animals with quartite implements. Sample subm. by N. Khaas [Haas]. Comment: age determined from organic fraction of bone*”[34]. Aşadar este vorba de o probă pusă la dispoziția laboratorului de la Moscova de către N. Haas. Din păcate nu se indică sectorul sau nivelul din care provine aceasta, dar se

[28] Gheorghiu şi colab. 1954, p. 80.
[29] Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957, p. 24.
[30] Nicolăescu-Plopşor 1956, p. 32.
[31] Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957, p. 24.
[32] Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957, p. 32.
[33] Roşu 1987, p. 35.
[34] Vinogradov şi colab 1968, p. 454.

face precizarea că a fost descoperită în asociație cu oseminte umane şi cuarțite, fapt care ne sugerează ca loc de proveniență sectorul A.

O altă evaluare radiometrică a fost efectuată la o dată pe care nu o cunoaştem, dar rezultatul acesteia a fost publicat de Al. Păunescu în anul 2000. Acesta afirma că „*O probă de oase prelevată din nivelul I Musterian (proba BFPMR – 1 – galeria M – sector C – 1,40 – 1,50 m), în anul 1952, a oferit vârsta de: 42560 +1310/-1120 ani B.P. (GrN – 16977)*”[35]. A urmat, în 2004, publicarea de către A. Olariu, G. Skog şi E. Alexandrescu a rezultatelor datării scapulei şi tibiei. Vârsta indicată pentru acestea era de 30150 ±800 ani BP[36].

De precizat este comentariul cercetătorilor menționați anterior, care susțin că resturile umane au fost descoperite în cursul unor campanii de cercetare diferite, ceea ce de fapt nu corespunde cu afirmațiile lui C. S. Nicolăescu-Plopşor, conform cărora acestea au apărut în sectorul A al galeriei M în campania din anul 1952.

Şi o reevaluare, ulterioară de această dată, a craniului, oferită de A. Soficaru, A. Doboş şi E. Trinkaus, a indicat o vârstă apropiată, de 29930 ±170 ani BP[37]. În studiul acestora sunt comunicate şi vârstele obținute pentru un molar de *Megaloceros giganteus*, prelevat din nivelul intermediar dintre etapa de locuire musteriană şi aurignaciană din galeria principală, precum şi pentru un metapod de *Ursus spelaeus*, de această dată din nivelul musterian prezent în aceeaşi galerie[38]. Rezultatele sunt de 30060 ±280 B.P. şi 35367 ±318 ani B.P., pentru molar, şi de 40850 ±450 B.P. şi 44466 ±677 B.P., pentru metapod.

Ceea ce ne surprinde este faptul că rezultatul comunicat de A. Olariu, G. Skog şi E. Alexandrescu este apropiat de vârsta indicată de Al. Roşu, cât şi de aceea obținută la Moscova, dar respectivele datări au fost ignorate de C. S. Nicolăescu-Plopşor. Presupunem că această atitudine se datora faptului că rezultatele respective contraziceau ipoteza contemporaneității osemintelor umane cu musterianul din galeria M, pentru că, chiar dacă acest ansamblu litic a fost catalogat ca „mousterian final”, vârsta indicată prelungea evoluția sa într-un palier temporal care nu corespundea în acel moment cu o cronologie acceptată în arheologia paleoliticului, pentru paleoliticul mijlociu.

Prima concluzie care se poate trage din analiza datelor radiometrice prezentate este faptul că etapele de locuire din ambele galerii, respectiv principală şi M, s-au desfăşurat în aceeaşi perioadă cronologică, fapt susținut inițial de Al. Gheorghiu şi N. Haas.

O a doua observație este că aceleaşi rezultate ne atrag atenția asupra contradicției dintre vârsta obținută pentru nivelul inferior musterian din galeria M a peşterii Muierilor, respectiv 42560 +1310/-1120 ani B.P., şi aceea rezultată în urma datării vestigiilor umane (30150 ±800 şi 29930 ±170 ani B.P.), fapt care sugerează acceptarea existenței în sectorul A al galeriei M a unui aport de material din galeria principală. De altfel, chiar autorii cercetărilor arheologice precizează că depozitele geologice de umplere ale sectorului A „au rezultat din două scurgeri şi anume: una din galeria M, iar alta, din spre galeria principală”[39]. Trebuie amintit şi faptul că în sectorul respectiv sunt prezente „*conuri de umplere bine individualizate, datorită conținutului lor*”[40].

[35] Păunescu 2000, p. 313.
[36] Olariu şi colab.
[37] Soficaru şi colab.
[38] *Ibidem*.
[39] Gheorghiu, Haas 1953, p. 199.
[40] Gheorghiu, Haas 1953, p. 646.

Datele puse la dispoziţie până la această dată ne indică faptul că resturile umane au ajuns în sectorul A în urma unei deplasări mecanice naturale de material, cu siguranţă din galeria principală a peşterii, unde este prezentă o etapă de locuire atribuită aurignacianului, dar cu o concentrare a habitatului în prima parte a respectivei galerii, fapt care explică absenţa materialului aurignacian din sectorul A.

Asociaţia dintre osemintele umane şi cuarţite, argument utilizat de C. S. Nicolăescu-Plopşor pentru a le atribui paleoliticului mijlociu, se poate datora unui astfel de fenomen.

În finalul demersului nostru considerăm că se poate accepta ipoteza contemporaneităţii dintre fosilele umane şi utilajul aurignacian (vârfuri din os, *grattoirs* şi *burin*-e). Datarea primelor plasează etapa aurignaciană într-o perioadă timpurie a evoluţiei acestuia în România, fapt care atrage atenţia asupra aparentei „izolări" a acesteia, pentru că asociaţia dintre utilajul litic aurignacian şi vârfuri din os este prezentă, în jurul aceleiaşi vârste, doar la Mitoc - Malul Galben.

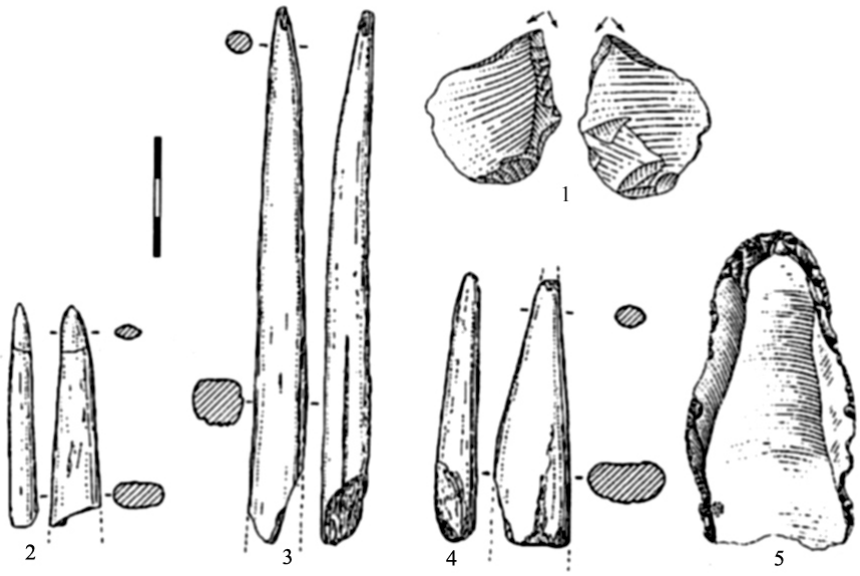


Fig. 4. Utilaj aurignacian din peştera Muierilor: 1 *burin* diedru; 2-4 vârfuri din os; 5 *grattoir* pe lamă (după Al. Păunescu 2000)

Bibliografie

Dumitrescu şi colab. 1983 – Vl. Dumitrescu, Al. Bolomey, Fl. Mogoşanu, *Esquise d'une préhistoire de la Roumanie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983.

Gheorghiu şi colab. 1954 – Al. Gheorghiu, C. S. Nicolăescu-Plopşor, N. Haas, E. Comşa, C. Preda, Gh. Bombiţă, Gh. Enea, F. Gheorghiu, S. Iofcea, D. Nicolăescu-Plopşor, Al. Neagoe, R. Silveanu, I. Surdu, *Raport preliminar asupra cercetărilor de paleontologie umană de la Baia de Fier (reg. Craiova) din 1951*, în *Probleme de antropologie*, vol. I, Bucureşti, 1954, p. 73-86.

Gheorghiu, Haas 1953 – Al. Gheorghiu, N. Haas, *Date privind omul primitiv de la Baia de Fier. Consideraţii paleoantropologice*. Studiul a fost prezentat de Şt. M. Milcu în Sesiunea Secţiunii de ştiinţe medicale a R.P.R., din 22-24 ianuarie 1954; *Date preliminare asupra rezultatelor paleoantropologice de la «Peştera Muierilor», Baia de Fier, R. Novaci, Reg. Craiova*, în *Şantierul Grădiştea Muncelului*, în *SCIV*, Anul IV, 1-2, Bucureşti, 1953, p. 195-207.

Milcu 1954 – Şt. M. Milcu, *Dezvoltarea cercetărilor de antropologie în ţara noastră*, în *Probleme de antropologie*, vol. I, Bucureşti, 1954, p. 26.

Nicolăescu-Plopşor 1935-1936 – C. S. Nicolăescu-Plopşor *Le Paléolithique en Roumanie*, în *Dacia*, V-VI, 1935-1936, Bucureşti, 1938, p. 41-107.

Nicolăescu-Plopşor 1956 – C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice în ultimii patru ani în R.P.R.*, în *SCIV*, tom VII, nr. 1-2, Bucureşti, 1956, p. 32.

Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957 – C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colab., *Şantierul arheologic Baia de Fier*, în *Materiale şi cercetări arheologice*, Vol. III, Bucureşti, 1957, p. 13-27.

Olariu şi colab. – A. Olariu, G. Skog, E. Alexandrescu, *Dating of Paleolithic human fossil bones from Romania by accelerator mass spectrometry*, http:/www.nipne.ro/

Opriş 2004 – I. Opriş, *Istoricii şi Securitatea*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2004.

Păunescu 2000 – Al. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul din spaţiul cuprins între Carpaţi şi Dunăre. Studiu monografic*, Editura Agir, Bucureşti, 2000.

Roşu 1987 – Al. Roşu, *Treptele antropogenezei. Mic dicţionar al oamenilor fosili*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1987.

Roşu 1998 – L. Roşu, *Cu C. S. Nicolăescu-Plopşor prin veac*, Academia Română – Filiala Iaşi, Colecţia Românii în istoria universală, vol. 64, Iaşi, 1998, p. 11.

Soficaru şi colab. – A. Soficaru, A. Doboş, E. Trinkaus, *Early modern humans from the Peştera Muierii, Baia de Fier, Romania*, PNAS, November 14, 2006, vol. 103, no. 46, www.pnas.org/

Vinogradov şi colab. 1968 – A. P. Vinogradov, A, L. Devirts, E. I. Dobkina, N. G. Markova, *Radiocarbon dating in the Vernadski Institute, V*, în *Radiocarbon*, Vol. 10, No. 2, 1968.

A NEW ESTIMATION FOR THE HUMAN BONES CONTEXT OF DISCOVERY IN THE M GALERY OF MUIERILOR CAVE FROM BAIA DE FIER

Abstract

This paper underlines the possibility that the human remains in section A, belonging to the M Gallery from Muierilor Cave might be contemporaneous with the Aurignacian material found in the Main Gallery. Despite the fact that the human remains were redeposited in section A following a natural mechanical displacement of the sediment, radiometric dating allows the framing of a 29,000-30,000 BP time span of contemporaneity between the human remains and the Aurignacian material. Given this time span, the only similar cultural association of bone points, end scrapers and burins is be found in Mitoc Malu Galben.

AFINITĂȚILE CULTURALE ALE PALEOLITICULUI DIN SUD-VESTUL TRANSILVANIEI CU REGIUNILE ÎNVECINATE

Romică Pavel

I. Introducere

Musterianului carpatic, este caracterizat printr-un comportament tehnic destul de rudimentar, cu o tipologie săracă, generată de utilizarea pe scară largă a materiei prime mediocre, ceea ce a dus la o ipotetică uniformitate a ansamblului de locuiri.

Spunem ipotetică deoarece pe majoritatea materialului litic nu s-au efectuat studii tehno-tipologice moderne, iar ansamblurile sunt sărace şi dificil de interpretat.

Aşezări mai bogate în material au fost descoperite în peşterile Bordu Mare de la Ohaba Ponor şi Cioarei de la Boroşteni, restul aşezărilor atât din județul Hunedoara cât şi din Banat fiind sărace în material.

Cu toate acestea în opinia majorității autorilor, în ciuda acestor dezavantaje, omogenitatea tehnocomplexelor carpatice este pe deplin subînțeleasă, generând chiar un facies cultural comun.

Faptul că industriile carpatice au un aspect „charentoid" nu mai stârneşte suspiciuni în rândul autorilor[1], fiecare remarcând însă o diferențiere sesizabilă între musterianul carpatic şi Charentianul de tip Quina francez. Pentru început considerăm necesară prezentarea caracteristicilor reliefului şi a mediului actual din sud-vestul Transilvaniei şi din regiunile învecinate pentru a vedea în ce măsură factorii de relief şi sursele de materie primă au influențat dezvoltarea comunităților paleolitice ce au populat aceste zone.

II. Mediul actual din sud-vestul Transilvaniei, Banat si nordul Olteniei

Tectonica foarte complicată a Carpaților a generat bombări şi coborâri axiale în structura cristalină mai ales a Carpaților Meridionali, care sunt tăiate în relieful actual de mulțimea curmăturilor şi pasurilor. Acest lucru a permis, de-a lungul timpului legături relativ lesnicioase între cei doi versanți ai acestui lanț atât de masiv la prima vedere. Modelarea glaciară, de asemenea mai evidentă în partea meridională a Carpaților, a contribuit, la rândul său, la reducerea masivității, printr-o fragmentare accentuată a celor mai înalte culmi care au intrat sub influența fenomenelor glaciare corespunzătoare glaciațiunilor din Cuaternar[2]. Datorită acestui fapt, relieful s-a constituit în puternice noduri orografice, cu culmi rotunjite, etajate, precum şi un sistem de văi înguste şi adânci cu frecvente rupturi de pantă. Deosebit de caracteristice acestor regiuni sunt nivelele de eroziune, fiind binecunoscute complexele sculpturale Borăscu, Râu Şes şi Gornovița, adesea reprezentând adevărate poduri suspendate cu aspect de câmpii înalte(Godeanu, Parâng, etc). Aceste platforme reprezentau probabil în Pleistocen regiuni de concentrare şi de atracție a animalelor specifice fiecărei perioade climatice.

Această tectonică activă a creat un peisaj aparte în Carpații Meridionali, prin formarea „munților-bloc" delimitați de depresiuni şi culoare depresionare bine exprimate în relief (Depresiunea Loviştei, Depresiunea Petroşani, Valea Oltului, Valea Cernei, etc) *care nu de puține ori, au reprezentat regiuni de intensă locuire paleolitică*(Depresiunea Hațeg, Țara Bârsei, Valea Cernei). Relieful glaciar este în

[1] Gabori-Csank, 1976; Gabori, 1976; Mogoşanu, 1978; Cârciumaru, 1996;
[2] Cârciumaru, M, 2000, *Peştera Cioarei Boroşteni*, Ed. Macarie Târgovişte, p. 7 – 16;

general bine reprezentat în Carpații Meridionali, ca urmare a eroziunii gheţarilor de tip alpin şi pirenaic care acopereau în Pleistocen înălțimile de peste 2.000 m. Se pot întâlni aici labirinturi de creste, văi şi circuri glaciare cu trepte şi praguri care ascund, nu de puține ori, în spatele lor lacuri cu apă cristalină.

Glaciațiunea cuaternară a atins în Carpații Meridionali cea mai mare extindere din întreaga regiune montană din România, aici existând cele mai lungi văi glaciare, care pot ajunge până la 8 km. ca şi cea mai extinsă custură glaciară de circa 60 km. Circurile glaciare, adesea complexe, ajung la 2-3 km în diametru, fiind suspendate la 2.200-2.300 m altitudine şi adăpostind cele mai numeroase lacuri glaciare (peste 80), cele mai extinse în suprafață (Bucura -10 ha) şi cele mai adânci (Zănoaga - 29 m) din întreg lanțul Carpaților româneşti.

Munții Vâlcan, la poalele cărora este săpată peştera Cioarei, fac parte din marele nod orografic Retezat-Godeanu, împreună cu alte masive, precum Țarcu, Mehedinți şi Cernei. Geologia marelui nod orografic Retezat-Godeanu este destul de complicată. Cercetările geologice au descifrat structura în pânză a Carpaților Meridionali, deosebind pânza getică formată din şisturi cristaline împreună cu cuvertura sa sedimentară permian-cretacică care a încălecat în timpul cretacicului mediu şi superior, pe o distanță de peste 50 km, formațiunea autohtonului alcătuită din şisturi cristaline de epizonă străpunse de masive granitoide care suportau sedimente de vârstă jurasic-cretacic. Resturi ale pânzei getice mai pot fi întâlnite în masivul Godeanu şi în Munții Cernei, în restul regiunii aceasta fiind în cea mai mare parte erodată.

Structura geologică eterogenă a acestor munți explică marea varietate petrografică a rocilor rulate de apele ce îi străbat, precum şi relieful diferențiat, cu aspect greoi în aria şisturilor cristaline şi a granițelor şi semeț în zonele de răspândire a calcarelor.

Bine individualizat, din punct de vedere fizico-geografic, fiind încadrat de depresiuni tectonice adânci (Depresiunea Timişului în vest, culoarul Bistrei şi mai ales Țara Hațegului în nord - Depresiunea Subcarpatică a Olteniei în sud, Depresiunea Petroşanilor cu defileul Jiului spre est), marele nod orografic al Godeanului prezintă o deosebită importanță privind concentrarea în jurul său a unor foarte importante locuiri paleolitice. Aşa sunt binecunoscutele aşezări paleolitice din Peştera Bordul Mare din Depresiunea Hațeg, aşezarea din paleoliticul superior de la Tincova pe Timiş, iar în sud, la contactul cu Depresiunea Subcarpatică, aşezarea din peştera Cioarei de la Boroşteni. Nu departe, în nodul orografic al Parângului, la poalele sudice ale acestuia, se află o altă importantă aşezare paleolitică de peşteră, la Baia de Fier, în peştera Muierilor.

Desigur că existența tuturor acestor aşezări paleolitice a fost condiționată de mediul fizic şi biologic oferit de regiunea respectivă.

II. 1. Mediul geografic din Țara Hațegului

Situată între trei mari diviziuni ale Carpaților româneşti, aria depresionară drenată de Strei şi Mureş beneficiază de o poziție cu totul aparte în ansamblul orografic central-vestic al țării, foarte favorabilă legăturilor directe, nu numai cu unitățile muntoase vecine, ci şi cu regiuni mai îndepărtate, din nord-est şi din vest. Este o arie de convergență (morfologică şi hidrografică) pentru un spațiu larg, care include unități geografice foarte apropiate prin morfogeneză şi condiții pedobioclimatice, dar relativ variate ca potențial natural. Ca întinerire, Depresiunea Hateg-Orăştie se situează pe locul al doilea, după Depresiunea Braşovului, având 1770 km^2.

Apariția acestei arii depresionare este consecința scufundării fundamentului cristalino-mezozoic în lungul unor linii de falie si reluării procesului de sedimentare în neozoic.

Se pare că Depresiunea Hațeg-Orăştie a funcționat ca golf al Bazinului Transilvan până în pontian, dar depozite corespunzătoare se găsesc numai în câteva petice pe latura de sud a Depresiunii Hațegului, lipsind din Dealurile Hunedoarei şi din Culoarul Orăştiei. Dacă aici au existat, fără îndoială că au fost înlăturate de eroziunea ulterioară, manifestată puternic începând chiar cu nivelarea generală postpontională, mai ales că toata umplutura terțiară a dovedit succesiuni foarte variabile de nisipuri, pietrişuri, marne şi argile, cu intercalații locale de gresii, conglomerate si calcare a fost favorabilă denudării care s-a desfăşurat fără o stimulare şi accelerare neotectonica de mare amploare. Aşa se explică de ce întreaga arie depresionară are un relief de coline şi dealuri domoale, nivelate, cu fragmentare moderată, încadrând si separând dimensiuni largi cu terase şi lunci foarte întinse. De fapt, tot relieful din marginea Munților Metaliferi până în marginea nordică a Retezatului este un ansamblu de trepte piemontane de eroziune şi de acumulare, predominând cele din a doua parte a Cuaternarului, cu întinsele lor cuverturi aluviale si deluvio-coluviale.

La contactul dintre depresiune şi munți se schițează o fâşie de muncei cu două-trei trepte de nivelare situate între 600 - 700 m, mai dezvoltate pe marginile de vest şi de sud ale Depresiunii Hațegului, foarte reduse şi ceva mai coborâte către Culoarul Orăstiei. Sub treapta munceilor, relieful deluros se desfăşoară mai ales sub forma de culmi prelungi, numai pe alocuri ramificate, toate menținându-se între 400-500 m altitudine absolută, corespunzând unei suprafețe de nivelare piemontană deasupra căreia se ridica (până la 550 - 600 m) vârfuri şi câteva spinări uşor netezite, resturi, probabil dintr-o suprafață piemontană mai veche.

Pe alocuri, suprafața piemontană coboară uşor până se pierde într-un nivel de terasa situat la 130-150 m (alt. rel.), sub care râurile s-au adâncit ritmic, formând seria de terase foarte întinse în toată aria depresionară. Dacă în Depresiunea Hațegului se desfăşoară ca terase piemontane cu niveluri ce se desprind unele de altele, în lungul Streiului şi mai ales al Mureşului, se desfăşoară foarte clar 6-7 niveluri, cu poduri întinse şi netede.

În cuprinsul acestei depresiuni, vegetația este asemănătoare cu cea din dealuri şi câmpii, pătrunzând sub forma unei benzi în lungul Mureşului şi Streiului, în interiorul ariei cu vegetație montană. Predomină pădurile de foioase compuse din păduri de fag pur sau dominant când este însoțit de alte specii de foioase, cum ar fi gorunul, stejarul, carpenul, jugastrul etc.

Fauna este compusă din cervide, în principal, alături de care mai trăiesc iepuri, vulpi, urşi etc.

Depresiunea Hațeg-Orăştie este o arie de convergență hidrografică şi de densitate mare a rețelei, oferind suficiente resurse de apă pentru dezvoltarea regiunii încă din cele mai vechi timpuri. Întreaga rețea dependentă de Mureş are un caracter paralel-dendritic, ieşind în evidență totuşi doua mici arii de convergență: una în nordul Depresiunii Hațegului, înainte de intrarea Streiului în îngustarea de la Subcetate, şi a doua pe Mureş, unde se aduna mulțimea de râuri de la sud şi nord.

Streiul are tributari importanți mai ales pe stânga (Râu Mare, Sibişel, Râu Alb, Râu Bărbat), cu izvoarele în lacurile glaciare din Munții Retezat şi Godeanu.

Aria depresionară din lungul Streiului, împreună cu Depresiunea Petroşani, deschisă la rândul ei spre sud prin Defileul Jiului, formează un culoar transversal

carpatic, pe mai mult de 100 km, racordat aproape perpendicular pe culoarul Mureşului, cel care separând Munții Apuseni de Munții Poiana Ruscă deschide cea mai lesnicioasă legătură a Bazinului Transilvaniei spre vest. Pătrunzând adânc în interiorul munților, i-a făcut mai accesibili, înlesnind procesul de umanizare şi de modificare timpurie a mediului, şi a uşurat legăturile directe între unități geografice repartizate pe un spațiu larg. Ea apare, astfel, ca răscruce a unor vechi şi importante căi de legătură între regiuni carpatice vecine, dar si între ținuturi intercarpatice şi circumcarpatice majore (Transilvania, Banat, Crişana şi Oltenia).

Ca urmare, Depresiunea Haţeg-Orăştie a fost dintotdeauna un teritoriu cu funcții complexe, concentrând activitatea şi viața economică de pe spații mult mai largi decât limitele ei fizico-geografice.

Aici au fost descoperite numeroase urme de aşezări preistorice, din Paleolitic (Federi, Clopotiva, Tartăria, Sebeş, Pianu de Jos, Ohaba-Ponor, Brotuna-Basarabasa, Buituri, Cioclovina, Crăciuneşti) şi din epocile următoare.

Având un grad ridicat de accesibilitate, regiunea, în egală măsură: văile, piemonturile şi dealurile, au prezentat un interes deosebit pentru omul din Paleolitic.

Omul a găsit din cele mai vechi timpuri condiții favorabile stabilirii sale în aceasta zonă, formată în principal din Depresiunea Haţeg-Orăştie, precum şi în regiunile din apropierea acesteia. Aceasta zonă oferea condiții favorabile de habitat, surse de materii prime şi de subzistență, fapt ce a atras oamenii din Paleolitic. Aceştia au ales zona şi datorită condițiilor optime oferite de relieful județului, relief format, după cum am văzut la începutul acestei lucrări, în principal din Depresiunea Haţeg-Orăştie, încadrată de cele trei grupe de munți: Şureanu, Poiana Ruscă şi Metaliferi, fapt ce i-a conferit de-a lungul timpului un microclimat mai blând față de alte zone geografice. Datorită legăturilor Depresiunii Haţeg-Orăştie cu celelalte zone deschise din vest si nord-vest, pe Valea Muresului, din nord-est, cu Podişul Transilvaniei, şi din sud prin Defileul Jiului cu Oltenia, fauna din Pleistocenul superior circula prin această depresiune în timpul migrațiilor sezoniere, asigurând oamenilor din Paleolitic o importanta sursă de hrană şi de materii prime necesare supraviețuirii. Nu este de mirare, deci, că pe raza jud. Hunedoara au fost realizate multe din primele descoperiri de aşezări paleolitice din România, încă din secolul XIX.

II. 2. Mediul geografic din nordul Olteniei

Din punct de vedere fizico-geografic, această regiune se află în partea de sud a Carpaților Meridionali unde are loc contactul dintre munte şi Subcarpații Olteniei.

Munții Carpați reprezintă osatura reliefului țării noastre ei orientând şi subordonând funcționalitatea celorlalte componente ale mediului geografic. Majoritatea unităților de relief din interiorul şi din exteriorul arcului carpatic sunt constituite din sedimente ce îşi au originea în zona montană, fiind transportate de mulțimea râurilor ce se formează în zonele mai înalte ale munților Carpați.

Trebuie să menționăm, de asemenea, că înaintarea puternică în munte, prin eroziune regresivă a unor văi precum Bistrița, Bistricioara, Sohodol, Şuşița, eroziune activată de nivelul de bază foarte scăzut din Depresiunea Tg. Jiu, alături de existența şeilor din lungul crestei principale, au dus la crearea unor căi lesnicioase de pătrundere până în inima muntelui poate încă din Paleolitic, pentru că oricum ele aveau să-şi dovedească mai târziu funcția de drumuri de acces şi locuri de trecere între Oltenia şi

Transilvania în cadrul procesului de transhumanţă[3]. De altfel, în acest sens este semnificativă conservarea în Oslea a unor oronime precum Nedeia şi Nedeuţa, care demonstrează obişnuinţa ciobanilor de a se aduna în aceste locuri în adevărate sărbători la date dinainte ştiute[4]. Tot la fel de cunoscut este drumul de plai care pleacă de la Sâmbotin, prin pasul Vâlcan (1621 m) folosit şi de oştile romane în marşul lor spre cetăţile dacice din Munţii Orăştiei.

Cuvertura de calcare jurasice, flancată de cea baremian-apţiană din marginea sudică a Munţilor Vâlcan (bazinele Tismanei, Bistriţei, Şuşiţei) introduc în peisaj o notă specifică prin formele carstice variate şi deosebit de pitoreşti, cu chei sălbatice şi sisteme carstice subterane active şi fosile.

Din Munţii Vâlcan nu lipsesc nici binecunoscutele suprafeţe de eroziune specifice Carpaţilor Meridionali, chiar dacă ele nu sunt la fel de bine relevate ca în celelalte masive, cum ar fi. de exemplu, Masivul Godeanu sau Parâng.

Suprafaţa de nivelare Borăscu se plasează în Munţii Vâlcan numai pe culmea principală, la altitudini de 1.700 - 1.800 m, cuprinzând platoul din vârful Straja, culmea rotunjită din Arcanu şi creştetul Pietrei Boroştenilor, Pleşei, Pivei etc. la circa 1.400 m în bazinul Bistriţei, la altitudini de 950 - 1.350 m, sunt relevante nivelele complexului sculptural Râu Şes, iar nivelul suprafeţei Gornovița poate fi observat în regiunea Tismana la circa 400 - 500 m, ridicându-se spre est până la 750 m altitudine absolută.

Cercetări mai recente vorbesc chiar de mai multe niveluri de relief, dintre care unele sunt bine dezvoltate, ocupând suprafeţe întinse, iar altele, restrânse, apar numai sporadic .

Nu este exclus ca toate aceste platforme să fi reprezentat zonele de vânătoare ale omului paleolitic. avându-se în vedere posibilitatea concentrării aici mai ales a unor ierbivore pleistocene.

Se poate trage, deci, concluzia că regiunea montană, la adăpostul căreia este săpată peştera Cioarei, a constituit pentru omul paleolitic un mediu propice, oferindu-i materia primă diversificată petrografic pentru prelucrarea utilajului litic, vegetaţie etajată pe verticală, de la formele de climat cu influenţe submediteraneene (mai ales în interglaciar) până la pajiştile cu elemente arctico-alpine din culmea Oslea, între ele interpunându-se desigur un bogat etaj nemoral. Animalele, la rândul lor, erau în concordanţă cu diversitatea peisajului fitoclimatic, iar migraţiile sezoniere ale unora, de-a lungul văilor care urcă până pe platourile şi suprafeţele de netezire cele mai înalte, vor fi fost bine controlate de omul paleolitic.

Dar, regiunea montană nu era singura zonă de exploatare a omului paleolitic din peştera Cioarei pentru că, prin poziţia acestei aşezări, el avea şi alte posibilităţi de mişcare, poate chiar mai facile, în regiunea Subcarpatică cu şirurile sale de depresiuni, adevărate bazine de adunare a apelor. în care nu se poate să nu fi fost atras vânatul de biotopul cu totul special al acestei regiuni.

Peştera Cioarei este situată pe stânga văii Bistricioara, la baza unui abrupt al pintenului calcaros cunoscut sub numele de Cioara. Este uşor accesibilă, iar gura peşterii este orientată spre sud-vest. Este o peşteră relativ mică care poartă numărul de catalog 2116/1 şi măsoară doar 27 m în lungime, aproximativ 7 m lăţime, şi are o suprafaţă de circa 85 m^2. înălţimea plafonului. înainte de începerea săpării sedimentului, se situa între 1 şi 3 m. Peştera Cioarei face parte din grupa peşterilor fosile, complet uscată, uşor descendentă, lipsită de curenţi, având în vedere că este perfect închisă.

[3] C. Constantinescu - Mircești, 1976

[4] Târgurile tradiționale, unde se schimbau produse, între cei de la munte şi locuitorii din zonele mai joase.

Toate eventualele culoare şi sifoane care au existat în perioada activă a peşterii au fost de multă vreme colmatate sau închise prin cruste groase de calcit, cum se întâmplă cu hornul din partea terminală a peşterii. Acesta, în ultimele etape ale perioadei active a peşterii, a reprezentat probabil sursa cea mai importantă de pătrundere a apei care a dus la crearea unei cascade şi a unui fel de marmită în spatele peşterii. Aici au persistat se pare apele o bună parte din etapa anterioară ultimului interglaciar sub forma unui lac, până ce a fost colmatat ca urmare a încetării alimentării lui şi a depunerilor tot mai active aduse în peşteră de agenţii externi şi în primul rând curenţii de aer, dar la care cu siguranţă, s-a adăugat de la început şi activitatea antropică. Încă din această fază peştera a devenit cu siguranţă un mediu propice locuirii şi a început să fie tot mai vizitată de omul de Neanderthal, ca apoi în scurt timp să locuiască destul de frecvent în anumite etape aici.

II. 3. Cadrul natural al Banatului

Banatul se caracterizează printr-o diversitate a reliefului, dispus zonal şi în trepte, care coboară sub forma unui amfiteatru de la est către vest şi prin fărâmiţarea accentuată a acestui relief sub aspect tectono-eroziv.

Cea mai înaltă treaptă este formată de munţii Godeanu, Ţarcu şi Cernei toţi având altitudini cuprinse între 1800 şi 2200 de metri. Din punct de vedere geologic aceşti munţi sunt formaţi din diferite formaţiuni de şisturi cristaline şi eruptive care constituie, de fapt, baza tuturor unităţilor fizico-geografice ce alcătuiesc Banatul. O a doua treaptă, ceva mai joasă, o constituie munţii propriu-zişi ai Banatului: Semenic, Almăj, Locvei şi Aninei, iar spre nord-est o altă grupă - muntoasă aparţinând aceleiaşi trepte şi cu aceeaşi structură – masivul Poiana Ruscă. Aceşti munţi ce formează cea de-a doua treaptă are înălţimi cuprinse între 700 şi 1500 de metri şi se prezintă sub forma unor masive montane izolate şi întretăiate de depresiuni piezişe ori intercalate şi încadrate într-o reţea de falii.

Din punct de vedere geologic sunt formaţi din şisturi cristaline cu intruziuni granitice şi depozite calcaroase.

Cea de-a treia treaptă este formată de aşa-numitele piemonturi vestice, care marchează limita de apus a munţilor bănăţeni.

Această treaptă nu depăşeşte 200 - 400 de metri altitudine şi înglobează mai multe subunităţi ce coboară în pantă lină, de la est către vest spre Câmpia Banatului.

A patra şi ultima treaptă este constituită de câmpia înaltă sau joasă a Banatului ce este înclinată tot de la est spre vest. Din punct de vedere geologic la baza câmpiilor bănăţene stă acelaşi fundament carpatic cristalin acoperit de o cuvertură sedimentară cu grosime variabilă.

În afara acestor unităţi fizico-geografice care alcătuiesc în mare relieful bănăţean, trebuie avut în vedere şi acele depresiuni în formă de coridoare sau golfuri care ocupă un loc important în morfologia Banatului fiind caracteristice acestei regiuni.

Cea mai importantă depresiune din această regiune este culoarul Cerna - Timiş, care a reprezentat ultimul mare golf prin care apele lacului Pannonic ar fi pătruns adânc în Munţii Carpaţi. O ramificaţie a acestui culoar se îndreaptă spre sud-vest, despărţind Munţii Almăjului de cei ai Semenicului, constituind depresiunea Almăj, drenată de râul Nera.

De asemenea spre est, culoarul Cerna-Timiş, în apropiere de Caransebeş, stabileşte legătura cu culoarul Bistrei, care deschide drumul către Ţara Haţegului.

Este de menționat că valea Bistrei, care desparte Carpații Meridionali (Godeanu şi Țarcu) de munții Poiana Ruscă, cât şi depresiunea Dobrei şi Valea Mureşului fac legătura cu zona de sud-vest a Transilvaniei.

III. Caracteristicile materiei prime utilizate la fabricarea utilajelor litice

Pentru a înțelege mai bine care sunt similitudinile paleoliticului din sud-vestul Transilvaniei cu cel din nordul Olteniei şi din Banat vom discuta în rândurile următoare despre caracteristicile generale ale materiei prime utilizate la fabricarea utilajelor litice descoperite în aşezările paleolitice din aceste regiuni.

În general, materia primă este de calitate slabă: cuarțite, calcare calcare cristalizate, diorit, gresii, opal, foarte rar silex. În Banat în paleoliticul superior se utilizează în special opalul.

Proprietățile mecanice ale acestor roci, vor influența puternic, concepția de debitaj şi întregul lanț operatoriu. Materiile prime, de calitate mai bună, insuficiente pe plan local, sau presupuse alogene, au fost exploatate diferențiat, concepția de debitaj fiind cu totul alta, iar exploatarea este intensivă. Formele naturale, specifice galeților de râu, cel mai intens utilizați la fabricarea utilajelor, au conferit la rândul lor, un caracter specific ansamblurilor litice, din aşezările musteriene carpatice, restrângând numărul manierelor potențiale de reducție a nucleului. În stadiul actual al cercetărilor, nu se poate deocamdată afirma o preferință pentru anumite forme ale materiei prime[5].

Ceea ce ni se pare important este conceptul de adaptabilitate şi percepția noastră asupra lui: nimic nu indică spre exemplu, că aplicarea unor tehnici tradiționale pe roci improprii ca formă şi specific mecanic, denotă un plus adaptativ, în comparație cu modificarea concepțiilor de debitaj în vederea exploatării acestora.

IV. Caracteristicile debitajului

În cazul aşezărilor aparținând Paleoliticului mijlociu din sud-vestul Transilvaniei şi din regiunile învecinate a fost remarcată prezența mai multor tipuri de debitaj, în cadrul unui singur ansamblu. Există multe similitudini între aşezările paleolitice din Peştera Bordu Mare de la Ohaba Ponor, aşezarea în aer liber de la Românești-Dumbrăvița, din Peştera Hoților de la Herculane sau Peştera Cioarei de la Boroşteni, sit care a fost cercetat recent, comparativ cu situația din zona ce face obiectul prezentei lucrări. Datorită acestui fapt, pentru studiul tipologic al materialului din peşterile cu locuiri musteriene din sud-vestul Transilvaniei şi din regiunile învecinate, vom face referiri la studiile litologice şi tehno-tipologice efectuate pe materialul din Peştera Cioarei. Aceasta deoarece pentru aşezările din restul regiunilor dezbătute în lucrarea de față (ceva mai bine cercetate fiind aşezările din Banat), până la această oră, nu s-a depăşit stadiul expeditiv al începutului.

Ponderea reală a diferitelor tipuri de debitaj ne este necunoscută, cu atât mai mult cu cât, studiile intersituri lipsesc, dar cu toate acestea se constată diferențe în procente notabile.

Două constante coercitive au fost cele care au influențat sesizabil alegerea manierelor de reducție a nucleului: calitatea necorespunzătoare a materiei prime şi finalitatea funcțională.

---

[5] Dible, H. - 1988, „The interpretation of Middle Paleolithic Scraper Reduction Patterns", L'Homme de Neanderthal, vol.4, La Tehnique, Liege, p. 49 - 58;

Modul de debitaj folosit de oameni nu este un răspuns la materia primă, excepție făcând poate cuarțitul[6], dar este influențat de aceasta. Sunt utilizate în principal zonele corticale şi marginile galeților care au facilitat extracția aşchiilor, evitându-se astfel, fărâmițarea acestora. Acest mod de debitaj a fost întrebuințat pe rocile cu granulație fină, ceea ce ne duce la concluzia că el a fost ales pentru că răspundea mai bine, necesității obținerii de aşchii groase „à dos". Forma aşchiei era dată în special de necesitatea diversității producției şi mai puțin de intenția de a obține aşchii de un anumit tip. Funcționalitatea, aparent indiferentă şi, oricum, prevăzută unui termen relativ scurt, induce la obținerea unui model „standard" de suport, care să fie utilizat imediat, brut şi într-o manieră deloc intensivă. Printre utilajele obținute în urma acestui tip de debitaj se remarcă în mod deosebit aşchiile, în special datorită prezenței într-un număr mai mare decât a celorlalte tipuri de unelte, fapt datorat tocmai debitajului adaptat la materia primă, în cazul nostru a cuarțitului care se pretează la o tehnică specifică ce duce la obținerea în special de aşchii folosite ulterior drept suporturi pentru utilaje.

Tehnica folosită în acest caz trebuia să fie adaptată la specificul galeților rulați de râu. Iar în funcție de tipul de suport ce trebuia obținut se desprindeau aşchii groase, sau dacă s-a dorit obținerea de aşchii utilizabile din bloc, a fost suficient să se aleagă debitajul cel mai bine adaptat la galet, în acest caz un debitaj în volum şi folosirea „du débordement", pentru ca exploatarea sa dură să păstreze mai mult posibil planurile de lovire naturale[7].

Un mare număr dintre aşchii sunt destinate utilizării în stare brută. Caracteristic pentru cuarț şi cuarțit, este faptul că, spre deosebire de silex, unde aşchiile fine se sparg, nu necesită de obicei o rectificare a tăişului. Doar pe câteva piese se poate observa o retuşă fină, dar care niciodată nu este transformată.

Majoritatea tipurilor de aşchii sunt pe suporturi potențiale de a fi transformate în unelte. Procentul aşchiilor în Peştera Bordu Mare de la Ohaba Ponor (peştera cu cel mai mare număr de piese litice descoperite, în jur de 2000 de piese), este foarte ridicat, ajungând la 68,39%, în cazul nivelului III musterian şi la 72,08%, în cazul nivelului IV musterian, acest lucru fiind valabil şi pentru Peştera Hoților de la Herculane sau peştera Cioarei de la Boroşteni.

V. Tipuri de utilaje

Dintre utilajele obținute în urma utilizării unor astfel de suporturi se remarcă:

a) – Racloarele

Racloarele constituie clasa tipologică cu ponderea cea mai ridicată din rândul uneltelor. Pot fi întâlnite o mare varietate de tipuri şi forme: laterale care sunt şi cele mai numeroase, drepte, convexe, destul de rar, pot fi întâlnite racloare concave, transversale, convergente;

Majoritatea sunt produse pe suporturi de tipul *talon-dos*.

Procentual, acestea se situează în jurul a 25%, din totalul pieselor.

b) – Vârfurile

Vârfurile au apărut într-un procent mai ridicat doar în aşezările de la Nandru unde materia primă folosită a fost de 70% silex, Peştera Hoților din totalul de 25 de piese tipice, 3 sunt vârfuri musteriene atipice, Gornea 10 vârfuri Levallois, Românești-Dumbrăvița 3 vârfuri dintr-un total de 48 de piese. Piesele prezente nu pot stârni

[6] Cârciumaru, M. şi colab - 2000, „Peştera Cioarei Boroşteni", Editura Macarie Târgoviște, p. 109-113;
[7] Cârciumaru, M, *op. cit*.;

confuzii: sunt caracterizate de desprinderi largi, uneori propriu-zis bifaciale, au forma de *coup de poing*, triunghiulare, destul de grosiere şi foarte rar prezentând retuşă de uzură laterală.

c) – Nucleele

Apar în număr destul de mic şi demonstrează existenţa unui debitaj multidirecţional. În Peştera Bordu Mare, respectiv în nivelul III musterian, procentul acestora atinge 6,32%, iar în nivelul IV doar 0,42%.

d) – Bifacialele

Prezenţa disipată a unor forme bifaciale în peşterile Carpaţilor a impus de timpuriu observaţii asupra originii lor. Atribuite iniţial Solutreanului, aşa cum a făcut-o J. Mallasz, în privinţa celor de la Nandru, au fost apoi considerate ca aparţinând Szeletianului[8], în accepţiunea de atunci a acestui facies. Al. Păunescu1(1970)[9] consideră toate formele bifaciale, inclusiv foliaceele, drept o tradiţie locală musteriană, prelungită apoi în Paleoliticul superior. O poziţie de mijloc o are M. Bitiri(1965)[10], care acceptă ideea unei influenţe szeletiene pentru vestul şi nord-vestul României. B. Jungbert (1977)[11], acceptă varianta unui aport tehnic local, tradiţional, dar respinge generalizarea lui pe tot teritoriul ţării. Astfel foliacele de la Iosăşel, Peştera Spurcată de la Nandru, Remetea-Şomoş I îi apar drept clare aporturi alogene.

Piesele bifaciale din aria dezbătută în acestă lucrare, apar într-un număr destul de redus. Apar sub forma unor *coup de poing,* a vârfurilor bifaciale triunghiulare, sau piese foliacee.

În completare, apar aşchii retuşate sumar şi discontinuu, în general numeroase. Mai puţin frecvente sunt piesele denticulate.

Similitudini importante apar şi în cazul locuirilor din Paleoliticul superior în cazul nostru, aurignacianul de la Cioclovina[12], comparativ cu cel din aşezările din Banat, respectiv Românești-Dumbrăviţa sau de la Tincova.

VI. Concluzii

O serie de caracteristici tehnico-tipologice par a fi prezente sincronic şi relevant în ansamblurile noastre şi vom încerca prezentarea lor în continuare:

Materia primă determină în general un debitaj anarhic, obţinerea unui suport tip fiind dificilă şi împietând asupra fazelor tehnice ulterioare, cum ar fi retuşarea;

Este utilizat în general debitajul multidirecţional, uneori remarcându-se şi prezenţa celui centripet.

Absenţa unei retuşe de tip Quina, prezenţa rară a celei scalariforme, retuşarea marginală, discontinuă şi simplă demonstrează o exploatare pe termen scurt, deoarece calitatea satisfăcătoare a suportului este greu de presupus, avându-se în vedere calităţile rocilor utilizate.

Tehnica Levallois este în mod cert prezentă, aportul ei fiind însă destul de mic.

---

[8] Nicolăescu-Plopşor, C.S. – „Le Paléolithique dans la république Populaire Roumanie a la lumière des dernier recherchers”, Dacia, n.s., nr. I, 1957, p. 41-49;

[9] Păunescu, Al. - 1970, “Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României”, ED. Academiei, Bucureşti;

[10] M. Bitiri - „Cu privire la începuturile paleoliticului superior în România’’, SCIV, 1965, 16, nr.1, p. 5 – 16;

[11] Jungbert, B - 1977, „Câteva consideraţii privind unele forme de unelte bifaciale paleolitice” A.M.N. XIV, p. 1-11;

[12] Roska, M - 1912, „Traces de l’homme diluvien dans la Caverne Cholnoky a Csoklovina”, Dolgozatok, Travaux, Cluj, III;

Prezența redusă a nucleelor din ansamblu indică probabil un transport al suporturilor în faza finală a lanțului operatoriu.

Formele de tip bifacial, rare şi diferențiate, impun abordări diferite: există forme bifaciale grosiere, ce se datorează probabil materiei prime şi modului eficace în care este prelucrată tradițional(cazurile de la Ohaba Ponor)[13], cazurile de la Nandru (peştera Spurcată) aparțin unei categorii tipologice diferite: sunt vârfuri foliacee, neobişnuite aşezărilor carpatice.

Eficacitatea presupusă a lanțurilor operatorii trebuie judecată în funcție de caracteristicile materiei prime. Aparența asemănătoare nu demonstrează o concepție de tip Quina.

Omogenitatea tehno-tipologică inter-situri a fost încă de la început prezumtivă şi nici o rațiune, într-un demers riguros, nu ne permite modificarea acestei accepțiuni.

Privit dintr-un alt unghi de vedere, analogiile tehno-tipologice demonstrează că nu se poate vorbi doar de o opțiune economică.

Încercările de definire ale acestui facies au dorit să-i contureze specificul prin relaționarea cu Charentianul francez, dar în varianta sud-est europeană propusă de V. Gabori-Csank[14], (Gabori[15], sau prin definirea drept „Paleolitic cuarțitic”[16]. Fiecare demers s-a bazat pe diferite aspecte ce au fost considerate definitorii:

- suporturile;
- debitajul;
- materia primă

Problematica este însă, coexistența unor tipuri de debitaj care nu se încadrează rigorilor galeților – fapt care în aşezarea de la Erd, din Ungaria se producea totuşi şi aceste tehnici schimbă profilul general al complexului de peşteri carpatice.

Bibliografie

Bitiri, M. – M. Bitiri, *Cu privire la începuturile paleoliticului superior în România,* în SCIV, 1965, 16, nr. 1, p. 5 – 16;

Cârciumaru, M. – Cârciumaru, M, 2000, *Peştera Cioarei Boroşteni*, Ed. Macarie, Târgovişte;

Dible, H. – Dible, H, 1988, *The interprétation of Middle Paléolithique Scraper Réduction Patterns*, L'Homme de Neandertal, vol. 4, La Tehnique, Liege, p. 49 la 58;

Gabori-Csank, V. – Gabori-Csank, V, 1976, *Le mode de vie et l'habitat au Paléolithique moyen en Europe Centrale*, *Les structures d' habitat au Paléolithique moyen*, dir. Leslie Freeman, U.I.S.P.P. IX congres, pretirage, p. 78 – 104;

[13] Roska, M - 1924, „Paleoliticul jud. Hunedoara”, Publicațiile Muzeului județean Hunedoara, I, (XXIII)

[14] Gabori-Csank, V. - 1976, „Le mode de vie et l'habitat au Paléolithique moyen en Europe Centrale”, „Les structures d' habitat au Paléolithique moyen”, dir. Leslie Freeman, U.I.S.P.P. IX congres, pretirage, p.78-104

[15] Gabori, C. – 1976 „La station du Paléolithique moyen d'Erd-Hongrie”, Edition de l' Academie Hongrie/Budapest;

[16] Mogoşanu, Fl. - 1978, „Paleoliticul din Banat”, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, p 21 - 22

Gabori, C. – Gabori, C, 1976, *La station du Paléolithique moyen d'Erd-Hongrie*, Edition de l' Academie Hongrie/Budapest;

Jungbert, B. – Jungbert, B, 1977, *Câteva considerații privind unele forme de unelte bifaciale paleolitice*, A.M.N. XIV, p. 1 - 11;

Mogoşanu, Fl. – Mogoşanu, Fl., 1978, *Paleoliticul din Banat*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti

Nicolăescu-Plopşor, C.S. – Nicolăescu-Plopşor, C.S, 1957, *Le Paléolithique dans la république Populaire Roumanie a la lumière des dernier recherchers*, Dacia,n.s., nr. I, p. 41 - 49;

Păunescu, Al. – Păunescu, Al, 1970, *Evoluția uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Ed. Academiei, Bucureşti;

Roska, M. – Roska, M, 1912, *Traces de l'homme diluvien dans la Caverne Cholnoky a Csoklovina*, Dolgozatok, Travaux, Cluj, III;

Roska, M. – Roska, M, 1923, *Săpăturile din peştera de la Cioclovina*, Publicațiile Comisiunii monumentelor istorice, II, Cluj, p. 27 – 55;

Roska, M. – Roska, M, 1924, *Paleoliticul jud. Hunedoara*, Publicațiile Muzeului județean Hunedoara, I, (XXIII);

Roska, M. – Roska, M, 1925, *Rapport préliminaire sur le fouilles archéologiques de l'année 1925*, Dacia, II, p. 404 - 409.

THE CULTURAL AFFINITIES OF PALEOLITHIC FROM SOUTH-WEST TRANSYLVANIA WITH THE AREAS FROM NEIGHBOURHOOD

Abstract

To compare the technical aspects of the tools processing during Palaeolithic time, we thought as necessary to present the geographical frame of the areas we have aimed in this paper work. The geographical frame has the same characteristics without important differences which might influence the processing technique of the prime material used for tools. Thus, it can be noticed that only the quality of the prime material determinate the utilisatision of some discharging techniques. Because in the majority of the cases the prime material used was from the local areas, the only differences are in the tools percentage made from flint, opal, chalcedony, jasper in comparison with those made from quartz

The utilization in a large way of the quartz created a cultural period named The Quartzitical Palaeolithic, characteristic to the settlements from the Carpathian caves and also created some discharging techniques adapted to the quartz characteristics. When prime materials were of a good quality the technique used was different and Levallois tools appeared even if they were in small percentages.

So, it can be noticed a lot of similitude between the south-west Transylvania Palaeolithic and that from northern Oltenia and Banat.

O TĂBLIȚĂ DE LUT DE LA SUPLACU DE BARCĂU

Gruia Fazecaş

În 2002, după o pauză de 10 ani, au fost reluate săpăturile arheologice la Suplacu de Barcău (jud. Bihor)[1]. Acestea au fost determinate de începerea lucrărilor de construcție a unui baraj pe cursul mijlociu al râului Barcău, în zona localităților Porți (com. Marca, jud. Sălaj) şi Suplacu de Barcău[2]. Deoarece lacul de acumulare ce rezultă din construcția barajului urmează să acopere situl neolitic de la Corău, au fost executate săpături arheologice în punctele Corău I şi II - deja intrate în circuitul ştiințific - precum şi executarea unor sondaje în zona afectată pentru reperarea unor eventuale situri arheologice noi. Aceste sondaje au condus la descoperirea altor zece puncte cu descoperiri arheologice[3].

Cu această ocazie am avut ocazia să-l întâlnim pe Sálanki Imre, un pasionat al istoriei locale şi colecționar de piese arheologice din raza localității Suplac. O parte din piesele colecționate de-a lungul timpului de către acesta au fost achiziționate, actualmente fiind înregistrate în colecțiile Muzeului Țării Crişurilor[4]. Din acest lot de piese face parte şi tableta de lut pe care o prezentăm în articolul de față.

Artefactul se prezintă sub forma unui disc fragmentar cu un diametru relativ de 5,7 -6 cm şi cu o grosime de 6 mm; este realizat dintr-o pastă foarte fină, iar degresantul e compus din mâl. Piesa este foarte bine arsă, de culoare cărămizie, cu mici flecuri gri deschis.

Pe una din fețe, piesa prezintă două câmpuri aproximativ semi-circulare trasate prin două linii incizate, umplute cu puncte realizate prin împunsături. Cele două câmpuri sunt separate de o bandă, în care prin aceeaşi tehnică de împunsături, par să fie reprezentate două siluete umane în poziție de orantă, dispuse diametral opus una față de cealaltă şi delimitate de un şir de împunsături mai subțiri. Figurina dispusă în registrul superior are deasupra brațelor ridicate două şiruri de împunsături. Piesa fiind fragmentară, nu credem că are importanță numărul de puncte din cele două câmpuri, dar totuşi le vom aminti: 32 – câmpul din dreapta (cel incomplet) şi 109 – cel din stânga; oricum după dimensiunea celor două câmpuri, cel din partea dreaptă pare să fi conținut un număr mai mare decât cel din partea stângă.

Decorarea celeilalte fețe a piesei a fost realizată doar prin tehnica inciziei. Şi aici sunt redate două câmpuri semicirculare (arcul de cerc este realizat printr-o linie dublă, iar coarda cercului printr-o linie simplă). Câmpul din stânga conține o siluetă într-o poziție de orantă, iar cel din dreapta, atât cât s-a păstrat, este gol.

La scurt timp după achiziționarea piesei, autorul descoperirii a decedat, astfel că nu am putut afla exact locul unde a descoperit piesa. Singura informație care ne-a oferit-o, a fost că provenea din zona punctului Corău. Ținând cont de pastă şi calitatea arderii,

---

[1] Fazecaş, Lakatos 2003, p. 183. Între 1973 – 1992, Doina Ignat a săpat pe parcursul a 18 campanii, în patru situri în raza localității Suplacu de Barcău.

[2] Fazecaş, Lakatos 2003, p. 183.

[3] Fazecaş, Lakatos 2003, p. 184 sq. Menționăm că lista punctelor din Pl. I/3 nu corespunde cu cea a punctelor de la Pl. I/2. Corelația între numerele din Pl. I/3 şi siturile descoperite poate fi găsită la aceeaşi trimitere bibliografică.

[4] Cu acestă ocazie am aflat că în trecut materiale descoperite de Sálanki Imre, la Suplac, au fost vândute atât muzeului din Oradea, cât şi celui din Zalău, în chiar mai multe rânduri. Fazecaş, Lakatos 2003, p. 185 şi nota 13; informație I. Bejinariu, căruia îi mulțumim şi pe această cale.

repertoriul ornamenticii, precum şi a locului de unde pare să provină această piesă, o plasăm cronologic în a doua fază a locuirii neolitice târzii de la Suplacu de Barcău[5].

Nu este în intenţia noastră să discutăm despre funcţionalitatea şi semnele care ocupă suprafaţa tabletei de la Suplacu de Barcău. Cel mai uşor şi comod ar fi să o plasăm în contextul aşa-zisei „scrieri vinčiene". Însă discuţiile asupra acesteia sunt departe a fi încheiate. Nu putem să nu observăm cantitatea mare de literatură, mai mult sau mai puţin ştiinţifică, scrisă pe marginea tăbliţelor de la Tărtăria şi care nu au condus la o concluzie unanim acceptată sau cazul discului de la Karanovo, care a fost interpretat fie ca un disc cu o serie de decoruri specifice chalcoliticului bulgar[6], fie ca reprezentând o protoscriere ce nu aparţine nici unui sistem descifrat[7] ori mai simplu, ca simple semne constând în linii drepte incizate în câmpurile unui disc împărţit în patru[8].

S. Winn alcătuieşte un repertoriu de 210 semne descoperite pe piese de lut din 50 de situri Vinča – Turdaş. El împarte aceste semne în 5 tipuri de bază şi 18 categorii. Aceste semne au la bază motive ornamentale, iar mai târziu ele şi-au dobândit valoarea simbolică, acest proces putându-se petrece, în viziunea autorului, şi invers. Totuşi el spune că aceste semne, derivate din reprezentări ale naturii, nu reprezintă o scriere în adevăratul sens al cuvântului şi că semnele vinčiene nu au atins niciodată stadiul unei adevărate scrieri[9]. În ceea ce priveşte relaţia dintre „semnele Vinča" şi pictogramele sumeriene, el este adeptul primordialităţii „sistemului Vinča – Turdaş".

Aceste idei şi-au găsit cel mai puternic oponent în persoana cercetătoarei Denise Schmandt-Besserat, care în mai multe rânduri a criticat aşa-zisa scriere Vinča. În primul rând se întreabă unde a stabilit S. Winn graniţa între semnele cărora el le atribuie valori decorative şi cele cu conotaţii semiotice. Trecând în planul semantic al criticii, D. Schmandt-Besserat îl critică pe S. Winn pentru că foloseşte pentru aceste urme lăsate în lut termenul de „semne" în sens de pictograme şi nu pe cel de „simbol", iar artefactele ca fiind „scrise". Totodată critică şi metoda de cercetare: S. Winn în loc să facă comparaţii cu vasele pictate din cultura Vinča – Turdaş (ceea ce ar fi fost următorul pas logic în viziunea cercetătoarei), el face paralele cu sistemele de scriere din alte spaţii şi la alte paliere cronologice (de exemplu scriere din valea Indusului, cca. 2500 î. Chr.). Privitor la relaţia Vinča – Sumer, ea spune că este ca „o comparaţie între mere şi portocale". Concluzia ei este că S. Winn, prin inconsecvenţa şi prin încercarea de a face din semnele Vinča – Turdaş o etapă precursoare a scrierii, arată o neînţelegere totală a naturii şi apariţiei scrisului[10].

Într-o serie de lucrări D. Schmandt-Besserat statuează că scrisul a apărut ca o necesitate „contabilă", pentru a ţine evidenţa bunurilor şi s-a prezentat sub forma unui repertoriu fix de semne[11]. Ea crede că prima formă de scris apare pe *tokeni*[12]. Aceştia au fost folosiţi pentru a înregistra, înainte de scriere, în Orientul Mijlociu. Fiecare din aceşti *tokeni*, în funcţie de formă, corespundea unei cantităţi precise, privind un anumit

[5] Maxim 1990, p. 93 sq. Cercetătoarea clujeană afirmă că aceste incizii care delimitează benzi punctate sunt urmare a unei duble influenţe, venite atât dinspre mediul Turdaş cât şi Szakálhát.
[6] Makkay 1971.
[7] Renfrew 1979, p. 181.
[8] Gimbutas 1982, p. 87.
[9] Winn 1981, p. 236, 253.
[10] Schmandt-Besserat 1984, p. 72.
[11] Schmandt-Besserat 1978; Eadem 1979; Eadem 1982; Eadem 1984; Eadem 1996.
[12] Acestea sunt piese de lut de diferite forme, în general geometrice. Există şi *tokeni* sub formă de disc. Au dimensiuni de 1 – 3 cm şi sunt realizaţi din lut fin. Unii dintre *tokeni* sunt cu semne realizate prin incizie şi împunsături (Schmandt-Besserat 1982, p. 872.).

bun. Ea statuează că acest sistem de înregistrare apare, în aceeaşi arie din sud-vestul Asiei, în care primele plante şi animale sunt domesticite, în jurul datei de 8000 î. Chr.[13]. O consecinţă a sedentarismului fiind acumularea de valori, acestora trebuia să li se ţină o evidenţă[14]. Concluzia sa este că scrierea fonetică îşi are originea nu în pictograme ci în *tokeni*, forme abstracte, nefonetice ce nu reprezintă nici măcar imagini[15]. Primele tablete scrise, care înlocuiesc tokenii în mileniul IV î. Chr, de asemenea reprezintă evidenţe de bunuri[16]. Între 3500 – 3100 î. Chr. apar o mulţime de noi tipuri de *tokeni* cu o serie de linii complexe incizate pe suprafaţă. Pe parcursul mileniului IV î. Chr. aceşti *tokeni* sunt ţinuţi în vase, ca evidenţă a unei tranzacţii. De asemenea, pe exteriorul acestor recipiente apar impresiuni ale *tokenilor* ce se află în interior, astfel că „cititorul" nu trebuie să deschidă sigiliul acestor recipienţi pentru a cunoaşte interiorul[17]. Pe la 3100 – 3000 î. Chr. apar tabletele de lut scrise cu pictograme, acesta fiind momentul în care autoarea afirmă că apare scrierea[18].

Sistemul de ţinere a evidenţei prin intermediul tokenilor a fost sever criticat de către P. Michalowski. El nu este de acord că mai mult de 10.000 de *tokeni*, dintr-o arie ce acoperă multe culturi arheologice diferite au fost folosiţi pentru acelaşi scop, în acelaşi fel, pentru mai multe milenii. De exemplu, la Uruk au fost descoperiţi 812 *tokeni* care au fost clasificaţi în 241 de subtipuri – un sistem semiotic trebuie să aibă elemente repetitive, însă aici e vorba de un sistem cu prea multe elemente singulare. O altă obiecţie a acestuia constă în faptul că majorităţii *tokenilor* nu li se pot stabilii contextul arheologic. Nu este de acord cu faptul că *tokenilor* descoperiţi în morminte (unele chiar de copii), D. Schmandt-Besserat le-a atribuit rol de semne de putere. Acceptă că unii dintre aceşti *tokeni*, în anumite locuri, la un anumit moment, au fost folosiţi ca elemente de evidenţă a bunurilor sau ca mod de a aminti o tranzacţie, însă nu e de acord că toate aceste piese au avut aceiaşi funcţie şi au avut acelaşi înţeles, aşa cum pretinde D. Schmandt-Besserat[19].

Într-o oarecare măsură ideile lui D. Schmandt-Besserat sunt continuate de către H. Nissen, P. Damerow şi R. Englund[20]. H. Nissen datează apariţia scrisului protocuneiform (sudul Mesopotamiei) şi protoelamit (Kazahstanul de azi) între 3500 – 2900 î. Chr., data de cca. 3100 î. Chr. fiind cea mai probabilă, dată ce corespunde fazei Uruk IVa. Aceste tablete nu au fost folosite pentru a reprezenta un limbaj, ci bunuri, terenuri şi gospodărire, precum şi numele ori profesiunea posesorului[21]. Ca exemplu, la Uruk 85% din textele „arhaice" sunt „economice" şi doar 15% sunt „liste lexicale"[22].

Analogii pentru piesa ce face obiectul prezentului articol nu avem. La Suplacu de Barcău au mai fost descoperite două piese, unul de formă rotundă (Pl. II/4) şi celălalt de formă ovală (Pl. II/3) prevăzute cu două perforaţii diametral opuse. Ele au fost interpretate ca podoabe de tip pandantivi. Autoarea descoperirii aminteşte că pe suprafaţa lor se păstrează urme de pictură[23]. O altă piesă ce se aseamănă cu exemplarul

[13] Schmandt-Besserat 1982, p. 872.
[14] Schmandt-Besserat 1982, p. 873 - 875.
[15] Schmandt-Besserat 1992.
[16] Schmandt-Besserat, 1982, p. 875.
[17] Schmandt-Besserat 1996.
[18] Schmandt-Besserat 1992, vol I, p. 191, 198.
[19] Michalowski 1993, p. 997 sq.
[20] Nissen, Damerow, Englund 1993.
[21] Nissen 1986, p. 317; Rochberg 1995, p. 309; Ross 1995, p. 584; Nemet-Nejat 1997, p. 292, 294;
[22] Nissen 1986, p. 323.
[23] Ignat 1998, p. 62, 137, Fig 47/1 – 2.

din colecția Salanki, provine de la Oradea „Salca". Este vorba de un disc de lut, bine ars ornamentat cu două şiruri paralele de impresiuni cu unghia, intersectat în unghi de 90º de un alt şir realizat prin acelaşi procedeu (Pl. II/5)[24]. Referindu-ne la o arie mai mare, credem că există o oarecare asemănare între piesa de la Suplacu de Barcău şi cele de la Tărtăria (Pl. III/1), Gradešnica (Pl. III/4a-b), Karanovo (Pl. III/3). Deşi nu reprezintă acelaşi tip de piesă şi nici măcar acelaşi ornament, pintadera de la Porodin „Veluska Tumba" (Pl. III/2), prin banda mediană decorată cu împunsături, care împarte în două semicercuri suprafața piesei, se aseamănă cu cea de la Suplacu de Barcău.

Nu putem să nu observăm că pe o serie de idoli (atât zoomorfi cât şi antropomorfi) de la Suplacu de Barcău se regăseşte asocierea dintre liniile incizate şi împunsături. Pe vase acest decor este mult mai rar[25]. La aceasta adăugăm şi ipoteza că poziția de orantă pe care o regăsim pe piesa de la Suplac, reprodusă de trei ori şi care este regăsită şi în repertoriul de „semne Vinča", ar putea pune acest artefact în legătură cu credințele religioase specifice neoliticului târziu din nord-vestul României. Opinia noastră este că piesa avută în discuție în prezentul articol se asociază cultului religios specific grupului Suplacu de Barcău, care încifrează şi transmite un mesaj, însă nu constituie sau nu reprezintă elemente de „scriere".

Bibliografie

Fazecaş, Lakatos 2003 – G. Fazecaş, Lakatos A., *Arheologia mediului înconjurător. Studiu de caz: Suplacu de Barcău*, în *In Memoriam Nicolae Chidioşan*, Oradea, 2003, p. 177 – 194.

Gimbutas 1982 – Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe*, London, 1982.

Ignat 1998 – Doina Ignat - *Grupul cultural neolitic Suplacul de Barcău*, Timişoara, 1998.

Luca 2001 – S. A. Luca, *Cercetări arheologice la Oradea-Salca ... şi câteva probleme legate de cultura Salca Herpály*, în *Apulum* 38/1, 2001, p. 27-83.

Makkay 1971 – J. Makkay, *A chalcolithic stamp seal from Karanovo*, în *Kadmos*, 10, 1971, p. 1 – 9.

Michalowski 1993 – P. Michalowski, *Tokenism*, în *American Anthropologist*, 95, 4, 1993, p. 996 - 998

Muhly 1981 – J. D. Muhly, *Review: McGuire, Robert D. Biggs (eds.) – Seals and Sealing in the Ancient Near East, Malibu 1977*, în *Journal of the Oriental Society*, 101, 3, 1981, 399 – 401.

Nemet-Nejat 1997 – K. R. Nemet-Nejat, *Review: H.J. Nissen, P. Damerow, R. K. Englund (eds.) – Archaic Bookkeeping: Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East*, Chicago / London, 1993, în *Journal of Near East Studies*, 56, 4, 1977, p. 292 -294.

[24] Luca 2001, Fig. 5/3.
[25] Ignat 1998, Fig. 34/7, 8; 36/7; 40/3,8; 41/5, 6, 7; 42/2; 43/3, 8.

Nissen 1986 – H. J. Nissen, *The archaic texts from Uruk*, în *World Archaeology*, 17, 3, 1986, p. 317 – 334.

Rochberg 1995 – F. Rochberg, *Review: H. J. Nissen, P. Damerow, R. K. Englund (eds.) – Archaic Bookkeeping: Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East*, Chicago & London, 1993, în Isis, 86, 2, 1995, p. 309 - 310.

Ross 1995 – *Jennifer C. Ross*, - *Review: H.J. Nissen, P. Damerow, R. K. Englund (eds.), Archaic Bookkeeping: Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East*, Chicago & London, 1993, în *American Antiquity*, 60, 3, 1995, p. 584 - 585.

Schmandt-Besserat 1978 – Denise Schmandt-Besserat, *The Earliest Precursor of Writing*, în *Scientific American*, 238, 1978, p. 50 - 59.

Schmandt-Besserat 1979 – Denise Schmandt-Besserat, *An Archaic Recording System in the Uruk – Jemdet Nasr Period*, în *American Journal of Archaeology*, 83, 1979, p. 19 - 48.

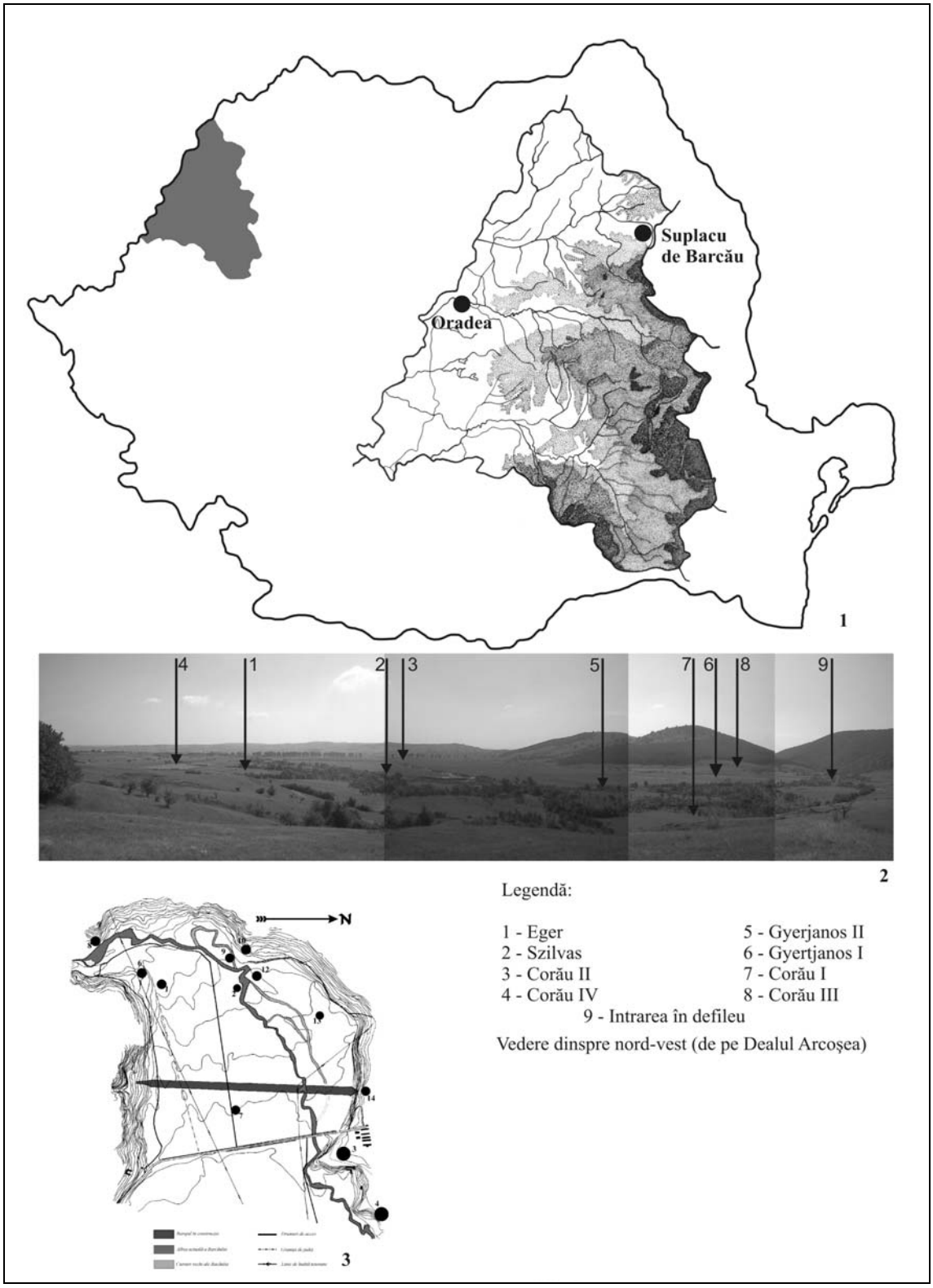
Schmandt-Besserat 1982 – Denise Schmandt-Besserat, *The Emergence of Recording*, în *American Anthropologist*, 84, 1982, p. 871 - 878.

Schmandt-Besserat 1984 – Denise Schmandt-Besserat, *Review: Shann M.M. Winn - Pre-Writing in Southeastern Europe: The Sign System of the Vinca Culture CA. 4000 B.C.*, Calgary 1981, în *American Journal of Archaeology* 88, 1, 1984, p. 71 - 72.

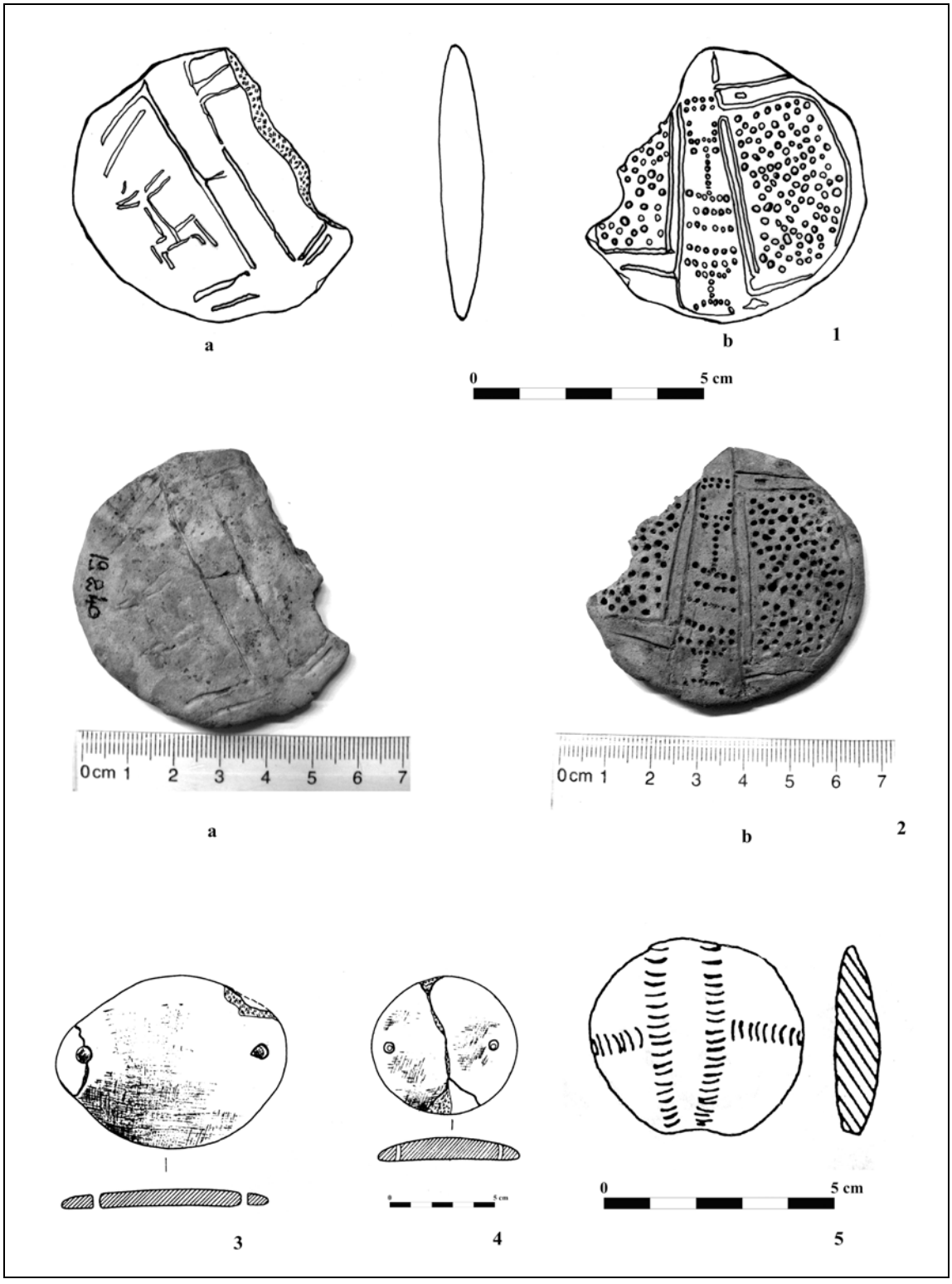
Schmandt-Besserat 1992 – Denise Schmandt-Besserat, *Before Writing,* vol. I - II, Austin, 1992.

Schmandt-Besserat 1996 Denise Schmandt-Besserat – *How writing came about*, Austin, 1996.

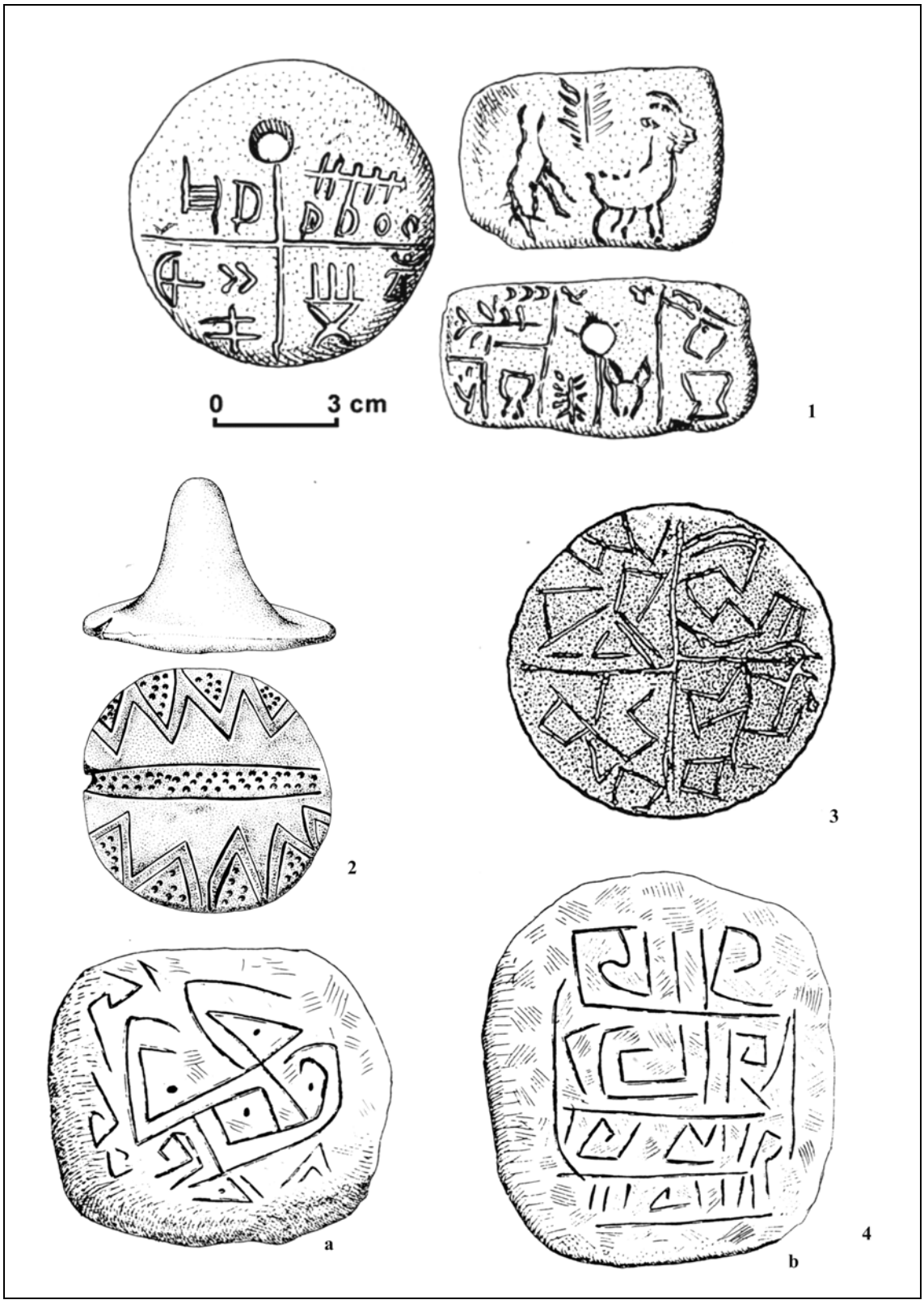
Winn 1981 S. M. M. Winn – *Pre-Writing in Southeastern Europe: The Sign System of the Vinča Culture*, Calgary, 1981.



Pl. I. Localizarea satului Suplacu de Barcău şi a toponimelor menționate în text



Pl. II. Tăblițe de lut descoperite la Suplacu de Barcău



Pl. III. Tăblițe de lut descoperite la: 1. Tărtăria; 2. Porodin „Veluska Tumba”; 3. Karanovo; 4. Gradešnica

A CLAY TABLET FROM SUPLACU DE BARCĂU

Abstract

In 2002 Criş County Museum purchased an archaeological collection from Sálanki Imre. It consists in numerous artefacts from Suplacu de Barcău (stone axes, vessels, some stone mould). One of this is the clay tablet which makes the object of this paper. About the place of discovery, we know just it comes from "Corău" point (see Pl. I). The artefact look like an fragmented disc with about 5,7 – 6 cm diameter and 6 mm in thick. The clay is well burnt. We presume that this clay tablet belong to second horizon of habitation from Suplacu de Barcău.

On one side, the disc has two semicircle areas made by incised lines filled with stitched points. Between those two semicircles are represented two human figures in ornate position also realized by stitched points. The human silhouettes are disposed exactly contrary and are separated by a thinner dotted line. On the second side, the artefact is decorated just in incision technique. This side has the same two semicircle fields but just on field contains a human figure (See Pl. II/1 - 2).

After a short review over the so called old European writing problem (S. Winn, D. Schmandt-Besserat, P. Michalowski), we conclude that the artefact from Suplacu de Barcău is in connection with religious beliefs from north-vest Romanian late Neolithic and the signs on the tablet may contain some message, but do not represent a writing.

Explanation of Plates

Pl. I. Localisation of Suplacu de Barcău village and of the places mentioned in text

Pl. II. Clay tablets discovered et Suplacu de Barcău

Pl. III. Clay tablets discovered at 1. Tărtăria; 2. Porodin „Veluska Tumba"; 3. Karanovo; 4. Gradešnica

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA GIURTELECU ŞIMLEULUI - „*COASTA LUI DAMIAN*" (III). DESCOPERIRILE CULTURII COŢOFENI[1]

Ioan Bejinariu

Cunoscută încă de la începutul secolului XX, graţie unor descoperiri întâmplătoare ajunse în posesia unor colecţionari din zona Şimleului[2], staţiunea arheologică de la Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*" a intrat în atenţia specialiştilor arheologi abia după al doilea război mondial. Primele cercetări au fost însă de mică amploare, precum sondajele executate de M. Moga[3] şi cercetările de suprafaţă efectuate de S. Dumitraşcu, primul care menţionează materialele Coţofeni din acest punct[4]. Săpăturile arheologice[5] iniţiate în 1998 şi continuate anul următor (Pl. I – planul staţiunii arheologice şi dispunerea secţiunilor) au fost ulterior abandonate, deoarece vechile lucrări de amenajare a unei plantaţii de viţă de vie au compromis iremediabil stratigrafia sitului, singurele complexe descoperite fiind cele ce se adânceau în stâncă, respectiv cele aflate în zonele neafectate de viticultură.

Descrierea complexelor culturii Coţofeni

Secţiunea S2 a fost trasată la limita superioară a drumului de acces dinspre Crasna spre platou. Aici stratigrafia nu a fost afectată şi am putut surprinde amenajarea unei terase antropogene în perioada corespunzătoare locuirii Coţofeni. Pe această terasă, între m 7-10 ai secţiunii (pl. II/3) a apărut conturul singurei locuinţe Coţofeni (**L1**) cercetată pe dealul „*Coasta lui Damian*". Este vorba despre o construcţie surprinsă doar parţial, ce se adânceşte cca. 0,5 m faţă de nivelul de amenajare al terasei. Din locuinţă şi de pe nivelul Coţofeni al terasei (locuită şi în perioada bronzului mijlociu) provin fragmente ceramice, oase de animale şi chirpici.

Singurele complexe care au putut fi surprinse pe platou au fost cele ce se adânceau în roca locală. În campania anului 1998, alături de locuinţa menţionată mai sus, a fost cercetată o groapă descoperită în secţiunea S3, trasată pe şaua de legătură pentru a verifica amenajările defensive din acest sector. Este vorba despre o groapă de formă ovală (G2/1998, pl. III/1) cu pereţii drepţi, surprinsă în proporţie de cca. 80 % în secţiunea menţionată, care în acest sector avea o lăţime de doar 1,5 m (şaua de legătură era foarte îngustă). Diametrul gropii era de cca. 0,8 m, iar adâncimea maximă de la suprafaţa solului era de 0,7 m. Din acest complex au fost recuperate fragmente de la 5-6 vase, o râşniţă confecţionată dintr-o lespede de micaşist, o daltă sau spatulă confecţionată dintr-o coastă de bovideu, o daltă din piatră, un străpungător din os, o fusaiolă, chirpici, pietre de râu, aşchii de silex, o scoică şi oase de animale. După cercetarea sistemului defensiv de pe şaua de legătură, în a doua campanie de cercetări

[1] Anterior au fost publicate consideraţiile referitoare la datarea sistemului defensiv de pe şaua de legătură (Bejinariu 2004, p. 78; idem, 2004a, p. 89-109) precum şi materialul arheologic atribuit perioadei mijlocii a epocii bronzului (Bejinariu 2005, p. 363-390).

[2] Fetzer 1901, p. 55-57; Lobonţiu 1922, p. 1-2; Roska 1942, p. 249, nr. 73.

[3] Moga 1950, p. 132.

[4] Dumitraşcu, Căbuz 1971, p. 25; Dumitraşcu 1972, p. 59, nota 19.

[5] La săpături au mai participat: Sanda Băcueţ-Crişan (care prelucrează materialul neolitic şi cel Tiszapolgár), Dan Băcueţ-Crişan, ambii de la MJIA Zalău, respectiv Dan V. Sana (DJCCPCN Sălaj) şi Zsolt Csók, absolvent al UBB Cluj Napoca - Facultatea de Istorie.

din anul 1999, secţiunea S3 a fost prelungită spre centrul platoului. Următoarele două complexe Coţofeni au fost descoperite în acest sector.

Groapa G1/1999 deranja colţul unei locuinţe Tiszapolgár (G1/1999, pl. III/3). Groapa avea un contur oval, pereţii drepţi, diametrul de cca. 1 x 0,7 m, iar adâncimea maximă de 0,68 m. Inventarul consta dintr-o râşniţă din micaşist, pietre de râu, oase de animale şi fragmente de la 7 vase, dintre care unul a fost recuperat în proporţie de aproximativ 50%. O parte dintre fragmentele ceramice sunt deformate şi parţial vitrifiate datorită expunerii la temperaturi înalte.

Groapa G2/1999 avea la conturare o formă ovală, cu diametrul de aprox. 1,3 x 1,1 m şi adâncimea de 0,71 m cu o treaptă în partea estică (pl. III/2). Pe fundul gropii am surprins un nivel compact, ars puternic, cu o grosime de 3-4 cm. Ar părea că este vorba despre un cuptor dezafectat şi refolosit într-un alt context. Şi această groapă conţinea o râşniţă primitivă confecţionată din micaşist local, un zdrobitor, un bulgăre mare de silex cafeniu, două săpăligi din corn de cerb perforate (pl. IV/5-6), un dinte de animal cu o perforaţie pentru a fi înşirat (pl. V/3), două ceşcuţe de formă tronconică cu fundul rotunjit (pl. V/2, 5), precum şi fragmente de la alte vase, printre care, jumătatea unui castron cu o toartă (pl. IX/2). O parte dintre materialele aflate în inventarul gropii au fost expuse la temperaturi înalte sau chiar arse parţial, fapt sesizabil nu doar în cazul unor fragmente ceramice cu suprafaţa crăpată, ci şi a uneltelor din corn. Groapa conţinea şi o anumită cantitate de oase arse (ce nu au fost încă analizate) care nu au fost depuse grupat, ci amestecate pe fundul gropii în umplutura cu aspect cenuşos.

Numărul redus de complexe Coţofeni descoperite (doar patru pe o suprafaţă cercetată de aproape 250 m^2) nu trebuie să ne surprindă, în condiţiile în care platoul de pe „*Coasta lui Damian*", în ciuda avantajelor oferite de poziţia strategică[6], este un loc puţin prielnic locuirii umane, datorită lipsei apei şi mai ales expunerii la vânturi. Cantitatea redusă de material ceramic cu decor în stil Coţofeni, descoperit în stratul de cultură, sugerează de asemenea o intensitate redusă a prezenţei umane în acest punct.

Toate cele trei gropi au în comun prezenţa râşniţelor ca obiect de inventar, umplutura cenuşoasă, iar în cazul gropilor G1/1999 şi G2/1999 se observă că o parte a inventarului ceramic a fost expus la temperaturi înalte. Lespezile plate de piatră utilizate drept râşniţe sunt apariţii frecvente în aşezările Coţofeni.[7] Două dintre gropile cercetate în aşezarea de la Şincai (j. MS) conţineau în inventarul lor asemenea piese.[8] Apariţia râşniţelor în aceste gropi poate induce ipoteza unui caracter cultic al acestor complexe[9].

Prezentarea materialului arheologic

1. Ceramica

Ceramica reprezintă categoria cea mai numeroasă dintre descoperirile atribuite purtătorilor culturii Coţofeni de pe „*Coasta lui Damian*". Majoritatea fragmentelor ceramice aparţin *categoriei fine*, care se individualizează prin pasta de bună calitate, omogenă, bine arsă. Drept degresant au fost utilizate în proporţii simţitor egale, cioburile pisate mărunt şi nisipul fin, mai rar micaşist sfărâmat şi bucăţi de calcar. Arderea este în mai toate cazurile de bună calitate, până în profunzimea ciobului, iar

[6] Bejinariu 2004, p. 78.
[7] Ciugudean 2000, p. 31.
[8] Lazăr 1977, p. 48, 51; idem 1978, p. 54. Una dintre gropile Coţofeni cercetate în 1990 pe "*Măgura Moigradului*" , loc. Moigrad (j. SJ) avea în inventar o râşniţă primitivă – Bejinariu 1994, p. 26.
[9] Prezenţa râşniţelor poate sugera o conexiune cu râşnitul ceremonial sau ritual, practică atestată în epoci diferite, pe un spaţiu larg – Kacsó 2004, p. 60-61, nota 147.

suprafeţele sunt bine netezite, adesea chiar lustruite, dobândind un aspect metalic. Lustrul este prezent mai ales în cazul recipientelor ce au suprafaţa acoperită cu o angobă roşie, portocalie sau cărămizie.

Chiar şi recipientele ce pot fi atribuite *categoriei de uz comun* sunt lucrate dintr-o pastă omogenă, bine arsă, amestecată mai ales cu cioburi sfărâmate. Pereţii acestor vase sunt mai groşi, arderea este mai puţin profundă, iar suprafeţele nu sunt atent tratate precum în cazul primei categorii. Din punct de vedere cantitativ, în staţiunea culturii Coţofeni de la Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*" raportul este net favorabil categoriei ceramicii fine.

Tipologia şi decorul ceramicii[10]

Ceramica Coţofeni descoperită atât în complexe cât şi în stratul de cultură este în cea mai mare parte fragmentară, cu excepţia unor vase de dimensiuni mai mici, singurele care s-au păstrat intacte. Foarte numeroase sunt fragmentele ce provin de la vase de dimensiuni medii şi mari (cu diametrul la gură de peste 20 cm) cu gura larg deschisă, în formă de pâlnie şi profilul corpului uşor curbat (Pl. VI/4-5; VII/2-3; VIII/5; XII/1-3). Exemplarele menţionate pot fi incluse în tipul VI[11], respectiv XIII[12], fără a putea preciza exact despre care variantă anume poate fi vorba, deoarece nu s-a păstrat partea inferioară a acestor vase. Fragmente de vase încadrabile în aceste tipuri, provin atât din complexele cercetate, cât şi din stratul de cultură. Câteva fragmente provin de la vase pântecoase, cu gâtul cilindric, prevăzute cu torţi pe maxima rotunjime (Pl. V/1; IX/1; XI/1,3; poate şi IV/3) denumite generic amfore (tipul V – Roman)[13]. Relativ apropiate ca formă de tipul VI, dar de dimensiuni reduse sunt o serie de recipiente cu gura în formă de pâlnie, incluse de P. I. Roman în tipul VII (pahare: Pl. II/1; XIII/1; XIV/2)[14]. Câteva fragmente provin de la străchini, tipul I – Roman[15]. La Giurtelecu Şimleului au apărut câteva variante principale, dar cele mai numeroase sunt cele cu corpul rotunjit sau chiar calotiform, cu marginea foarte evazată – varianta Ic (Pl.II/2; VI/1; XIII/4, XIV/6). Din varianta Id fac parte două exemplare fragmentare, ce aparţin unor străchini cu pereţii arcuiţi spre interior şi corpul semisferic (Pl.VI/3; XIV/8), iar alte două fragmente provin de la străchini cu corpul rotunjit, marginea îngroşată şi teşită oblic (Pl. XII/5; XIV/7) ce pot fi incluse în varianta Ib2. Din stratul de cultură provine un fragment de la o cană de mari dimensiuni (diametrul maxim la gură de cca. 18 cm), cu corpul sferic, cu cioc de scurgere oblic ce depăşeşte diametrul maxim al corpului (Pl.XIII/5). Recipientul aparţine variantei b a tipului IV – Roman[16]. În această categorie pot fi incluse şi exemplarele descoperite în G2/1999 care se deosebesc de cel descris anterior doar prin lipsa ciocului de scurgere (Pl.V/6; IX/2). Recipentele de mici dimensiuni, cu corpul sferic, fund rotunjit şi cu toarta ce depăşeşte uşor buza vasului au fost incluse în tipul IIIa (ceşti), tip care include şi aşa-numitele căuce, ca o variantă a acestui tip, deosebită doar prin înălţimea exagerată a torţii[17]. Două piese (Pl. V/2, 5) aproape identice ca formă şi decor au apărut în groapa G2/1999, iar din singura locuinţă

[10] Am abordat această problemă prin raportare la tipologia ceramicii Coţofeni realizată de către P. I. Roman 1976, p. 18-30, Pl. 12-51.
[11] Ibidem, p. 21, Pl. 25.
[12] Ibidem, p. 23, Pl.31.
[13] Ibidem, p. 21, Pl. 23.
[14] Ibidem, p. 21, Pl.26.
[15] Ibidem, p. 19-20, Pl. 12 – 15/1-2.
[16] Ibidem, p. 21, Pl. 19.
[17] Ibidem, p. 20, Pl. 17.

Coţofeni provine o a treia piesă (Pl. IV/4) care se diferenţiază doar prin toarta mult supraînălţată.

Interesantă este apariţia unor forme atipice pentru repertoriul ceramicii acestei culturi. Este cazul unui vas nedecorat, cu corpul uşor bombat şi deschiderea la gură mai îngustă (Pl. VII/4), dar mai ales a unui recipient ce provine din locuinţa menţionată şi anume un tip de strachină de dimensiuni medii cu două torţi mici ce unesc umărul cu pântecele vasului (Pl. IV/2).

Repertoriul formelor ceramice Coţofeni de la Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*" pare destul de sărac. Este vorba doar de şapte dintre tipurile de bază (precum şi unele variante ale acestor tipuri) identificate pe întreg arealul culturii. Din păcate, starea uneori excesiv de fragmentară, a ceramicii descoperite, a împiedicat reconstituiri măcar parţiale[18].

Ceramica de tip Coţofeni de la Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*" poartă amprenta inconfundabilă a motivisticii acestei culturi. Exceptând pictarea, au fost utilizate toate tehnicile de decor caracteristice. Datorită proprietăţilor solului, în multe cazuri, încrustaţia cu o materie albă s-a păstrat în bune condiţii. Decorul prin adâncire a fost realizat prin incizii şi impresiuni. Inciziile apar fie sub forma unor linii fine, înguste, fie ca nişte şănţuleţe adânci şi late, prin intermediul cărora, şi uneori în combinaţie cu ornamentele în relief, s-a realizat o complexă motivistică. Toate cele trei ceşti descoperite sunt decorate pe jumătatea superioară cu incizii fine, dispuse oblic, dezordonat (Pl. IV/4; V/2, 5). Benzile realizate din incizii sau crestături scurte dispuse vertical pe corpul sau toarta vaselor (Pl. IV/3, IX/2; XI/3), precum şi benzile realizate din haşuri simple peste 1-2 linii trasate anterior (Pl. VII/1;VIII/2; X/2-3; XI/1) formează singure sau în asociere o motivistică elaborată. Foarte frecvent apare triunghiul, în mai multe variante, toate realizate prin intermediul inciziilor. Este vorba despre aşa-numitele „triunghiuri îngropate" (Pl. IV/1; VI/5; VIII/5; XII/3; XIV/2, 7) sau realizate în maniera clasică şi umplute cu haşuri paralele cu una dintre laturi (Pl. VI/3; IX/5). Motivul în forma „ramurilor de brad" realizat tot prin intermediul inciziilor înguste sau adânci şi late, dispuse în plan vertical este o apariţie frecventă (Pl. VII/2-3; IX/3-4; XII/2) la fel ca şi ornamentul în forma „scheletului de peşte" (Pl. VI/1; IX/2; X/1,3; XIV/8). Un foarte interesant decor realizat din şănţuleţe late, verticale, perpendiculare pe un şănţuleţ dispus orizontal apare pe un fragment ceramic ce provine din stratul de cultură (Pl. XIV/1). Într-un caz, alternarea unor scurte benzi haşurate cu spaţii cruţate, dă impresia decorului în forma „tablei de şah" (Pl. X/2). Prin imprimare au fost realizate alveole rotunde şi alungite dispuse în şiruri orizontale (Pl.X/1; XI/2) sau care marchează latura unor triunghiuri haşurate în reţea (Pl. XIV/3). Fragmentele decorate în tehnica împunsăturilor succesive (*Furchenstich*) nu sunt apariţii foarte numeroase la Giurtelecu Şimleului. În această tehnică au fost realizate elemente simple de decor, cum este cazul şirurilor paralele, dispuse vertical sau oblic pe interiorul buzei unor vase (Pl. V/6; XI/4; XIII/4). Apare însă şi o motivistică mai complexă, precum triunghiurile suprapuse, umplute cu haşuri realizate în tehnica *Furchenstich* (Pl. II/1) sau un decor în zig-zag „necoţofenesc" (Pl. XIV/5), ori un decor mai complex constând din alternarea unor spaţii umplute cu împunsături succesive cu spaţii libere (Pl. XIV/4).

[18] În colecţia Liceului "Simion Bărnuţiu" din Şimleu Silvaniei se păstrează un lot de materiale ceramice Coţofeni ce provin de la Giurtelecu Şimleului. Apar şi fragmente de la forme neidentificate cu ocazia săpăturilor noastre , tipul IId, castroane de mari dimensiuni cu torţile plasate în zona diametrului maxim – Bejinariu 1995, p. 18, Pl. 1/2.

Ornamentele în relief acompaniază adesea decorul realizat prin adâncire. Apar brâuri orizontale, alveolate ori crestate (Pl. V/1), creste scurte dispuse vertical sau oblic, cu alveole sau crestături (Pl. V/4; VII/2; XIV/7), creste orizontale scurte dispuse pe buza vasului, amintind probabil de torțile tubulare caracteristice descoperirilor Coțofeni timpurii (Pl. VII/3; XIII/1), proeminențe în formă de potcoavă (Pl. XIII/2). În două cazuri de pe buza unor vase pornesc creste verticale scurte ce dau impresia de margine vălurită (Pl. XI/5; XII/4). Un interesant decor în relief apare pe un fragment de strachină. Este vorba despre o combinație de creste verticale apropiate, „haşurate" orizontal cu alte creste subțiri (Pl. XII/5). Aplicațiile tip „*boabe de linte*" sunt dispuse de obicei pe umărul unor străchini, căni sau pahare, mai rar pe interiorul buzei la unele vase (Pl. IV/1). Sunt apariții izolate şi nu au rolul de a marca schimbarea registrului decorativ (Pl. V/6; IX/2; X/3; XIII/4-5; XIV/2).

2. Alte categorii de descoperiri

Râşnițe. Aşa cum spuneam, toate cele trei gropi aveau în inventar lespezi de micaşist cu o parte mai netedă, care au fost utilizate drept râşnițe.

Din piatră de râu a fost confecționată o daltă (Pl. VIII/3), ruptă la partea superioară, aflată în inventarul gropii G2/1998. Groapa respectivă mai conținea o altă daltă (sau spatulă) confecționată dintr-o coastă de animal (Pl. VIII/4). Şi această piesă este ruptă la partea superioară. Un străpungător confecționat din os, ce fusese perforat, a fost descoperit în aceeaşi groapă (Pl. VI/6). Piesa este ruptă în dreptul orificiului. Groapa G2/1998 mai conținea o fusaiolă bitronconică întreagă (Pl. VI/2). În groapa G2/1999 au fost descoperite două săpăligi cu orificiu de fixare, realizate din corn de cerb (Pl. IV/5-6). Ambele piese prezintă urme de folosire, vizibile mai ales la vârf şi la ceafă. Tot în această groapă a apărut un dinte de animal perforat la rădăcină, pentru a fi purtat, probabil drept pandantiv sau amuletă (Pl. V/3). Toate aceste categorii de descoperiri sunt apariții comune şi în alte stațiuni ale culturii Coțofeni[19].

3. Încadrarea descoperirilor de la Giurtelecu Şimleului în cadrul evoluției culturii Coțofeni

Pe baza tipologiei ceramicii şi mai ales a tehnicilor şi elementelor decorului, putem preciza limitele evoluției aşezării de la Giurtelecu Şimleului în cadrul mai vast al evoluției culturii Coțofeni din Transilvania. Din păcate, pentru zona nordică a Transilvaniei acest cadru este încă plin de nebulozități, dată fiind lipsa săpăturilor arheologice şi a materialelor publicate.

Ceştile tipului IIIa, străchinile de tip Id2, nu apar în Transilvania decât din faza Coțofeni II[20]. În schimb, vasele tipului IVb se întâlnesc în stațiunile fazei III Coțofeni din Transilvania[21], dar şi în descoperiri post-Coțofeni din Transilvania Centrală, încadrate în grupul Livezile, din perioada timpurie a epocii bronzului[22] . Exemplarul nostru, ce provine din stratul de cultură, prin decorul haşurat ce împodobeşte toarta (Pl. XIII/5) sugerează de asemenea o datare târzie, într-o etapă post-Coțofeni. Interesantă este şi maniera de modelare a toartei unei străchini (Pl. IX/2). Este vorba despre o toartă în bandă lată care la partea superioară este modelată în aşa fel încât dă impresia unei

[19] Ibidem, p. 17-18, 30-31; Ciugudean 2000, p. 29-32; Lazăr 1977, Pl. X/10-13, XIV/1-2, 8, XVI/1-6.
[20] Roman 1976, p. 39, 42, fig. 5; Ciugudean 2000, p. 48.
[21] Roman 1976, p. 39, fig. 5.
[22] Ciugudean 1996, p. 84; idem, 2000, p. 60.

creste orizontale. O toartă modelată într-o manieră asemănătoare apare la un vas din aşezarea Coţofeni târzie de la Şincai (jud. Mureş)[23].

Din păcate, încadrarea tipologică a celorlalte forme ce provin de la Giurtelecu Şimleului s-a făcut la un nivel relativ general, datorită stării fragmentare a ceramicii. Mult mai utilă este însă exploatarea datelor furnizate de decorul vaselor.

Elementele „arhaice" sunt apariţii de excepţie. Apar în prim-plan inventarul gropii G1/1999, de unde, printre altele, provine un fragment de vas care are pe buză o imitaţie a unei torţi tubulare ce depăşeşte uşor marginea vasului (Pl. VII/3). În aceeaşi groapă, o parte dintre fragmentele ceramice sunt decorate cu incizii mai late şi adânci ce formează un decor de tipul „triunghiurilor îngropate" (Pl. VII/2; VIII/5), ori în forma „ramurilor de brad" (Pl. VII/3). Dintre materialele descoperite în stratul de cultură se remarcă fragmentul de pahar cu o nervură orizontală, foarte reliefată, dispusă pe buză (Pl. XIII/1) care poate aminti tot de reminiscenţe sau influenţe Cernavodă III, dar mai ales fragmentul decorat cu şănţuleţe late, verticale şi perpendiculare pe un şănţuleţ orizontal, într-o manieră similară unui fragment ce provine din aşezarea Coţofeni I de la Locusteni (jud. Dolj)[24].

Un element decorativ important pentru periodizarea descoperirilor Coţofeni de la Giurtelecu Şimleului îl reprezintă motivul triunghiului şi ne referim aici la triunghiul propriu-zis, cu laturile marcate, umplut cu haşuri, aşa cum apare pe un fragment de strachină din groapa G2/1998 (Pl. VI/3) sau pe un alt fragment ceramic din groapa G2/1999 (Pl. IX/5). O apariţie interesantă este suprapunerea de benzi orizontale de triunghiuri realizate în tehnica împunsăturilor succesive, plasate în aşa fel, încât alternează spaţiile umplute cu cele cruţate şi dau impresia unor romburi la care jumătatea superioară este goală, iar cea inferioară umplută cu haşuri (Pl. II/1). Pe ceramica atribuită fazei Coţofeni I, triunghiul haşurat, cu incizii late însă, apare cu totul excepţional, la Băile Herculane într-un context atribuit finalului acestei faze[25]. În schimb, motivul triunghiului propriu-zis, umplut cu haşuri realizate în tehnica inciziei, apare adesea pe ceramica din staţiuni ale fazei secunde şi celei finale a culturii Coţofeni[26]. Spre sfârşitul fazei II apare şi triunghiul realizat în tehnica „*Furchenstich*"[27]. Alternanţa de triunghiuri realizate din împunsături succesive cu spaţii cruţate ce creează astfel impresia unor romburi (Pl. II/1) apare însă doar în descoperiri atribuite fazei Coţofeni III[28]. Motivistica realizată în maniera „triunghiurilor îngropate", a „ramurilor de brad" sau a „scheletului de peşte" este comună tuturor celor trei faze ale culturii, cu menţiunea că în prima fază este realizată mai ales din incizii late, adânci. Benzile înguste, umplute cu haşuri, dispuse vertical pe corpul vaselor (Pl. IV/3; V/1; VII/1; X/3, etc.) sau imitând printr-o dispunere rarefiată motivul „scheletului de peşte" (Pl. VIII/2; XI/1) reprezintă alte elemente ale decorului care se impun cu precădere din faza a doua a culturii.[29] Obiceiul de a decora interiorul buzei vasului, cum se observă pe câteva

[23] Lazăr 1978, Pl. VIII/1.
[24] Roman 1976, p. 160, Pl. 60/4
[25] Ibidem, p. 37, Pl. 65/3, 8, 11. H. Ciugudean este de părere că materialul din nivelul e de la Băile Herculane trebuie atribuit fazei Coţofeni II – Ciugudean 2000, p. 49.
[26] Roman 1976, Pl. 69/24, 70/5, 81/17, 21; 83/11; Lazăr 1979, Pl. X/1-2, 6.
[27] Ciută, Gligor 1999, p. 65, Pl. IX/4, 6.
[28] Poiana Ampoiului „*Piatra Corbului*"- Ciugudean 2000, Pl. 77/2; Roman 1976, p. 39, fig. 5, Pl. 88/4; 117/10.
[29] Roman 1976, p. 42.

fragmente ceramice de la Giurtelecu Şimleului (Pl. IV/1; XI/4; XIII/4; XIV/7) apare începând cu faza a doua a culturii şi devine foarte frecvent pe parcursul ultimei faze[30].

Conform celor menţionate anterior, decorul realizat în tehnica împunsăturilor succesive nu este foarte frecvent întâlnit pe ceramica de la Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*", iar dacă avem în vedere complexele închise, putem lua în considerare doar groapa G2/1999 din al cărei inventar fac parte două fragmente pe care apare acest tip de decor (Pl. V/6; XI/4). În ambele cazuri este vorba despre un decor liniar, simplu, realizat din împunsături succesive, dispuse rarefiat, pe interiorul buzei vasului, fără a crea motive decorative complexe. În celelalte trei complexe Coţofeni nu apar fragmente ceramice decorate în tehnica împunsăturilor succesive. Din stratul de cultură provin alte câteva fragmente ceramice ornamentate în această manieră, însă este vorba despre o motivistică mai complexă, mai atent elaborată. Prin intermediul împunsăturilor succesive sunt realizate frize de triunghiuri (Pl. II/1) sau aşa-numite motive „în căpriori" (Pl.II/2), ori alte motive greu de încadrat datorită fragmentării ceramicii (Pl. XIV/4-5).

În monografia culturii Coţofeni, P. I. Roman plasa materialele de la Giurtelecu Şimleului (provenite din cercetări de suprafaţă şi aflate în colecţia fostului Institut Pedagogic din Oradea), în faza a doua a culturii, menţionând şi existenţa unor elemente comune cu descoperirile de la Unimăt (jud Satu Mare)[31], de pe cursul inferior al Crasnei. Datele de care dispunem actualmente, rezultate în urma săpăturilor arheologice sunt mai complexe şi ne permit o abordare mai concretă a problemei datării acestei staţiuni Coţofeni.

Majoritatea motivelor decorative analizate şi chiar anumite forme ceramice descoperite la Giurtelecu Şimleului, apar abia pe parcursul fazei Coţofeni II şi în unele cazuri se menţin şi în faza următoare. În schimb, tipul ceramic IV b1 (Pl. XIII/5), precum şi ornamentul A g reprezintă elemente caracteristice doar fazei Coţofeni III[32]. Acest tip de ornament (A g), realizat în tehnica *Furchenstich* se întâlneşte în aşezări transilvănene ale culturii Coţofeni, precum cele de la Boarta, Câlnic, Oradea „*Salca*", etc. toate datate în etapele târzii, Coţofeni III b–c[33]. În acest context al discuţiei, semnificativ este un element decorativ întâlnit în câteva cazuri pe ceramica de la Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*". Este vorba despre benzile orizontale umplute cu haşuri „în reţea" (Pl. IV/2, IX/1). Acest decor distinctiv apare cel mai devreme în aşezări ale culturii Coţofeni de pe teritoriul Banatului, unde influenţele Kostolac şi / sau Vučedol sunt pregnante[34]. La nord de Mureş, la Clit (jud. Arad) apare pe olăria considerată a fi de factură vučedoliană[35]. Întâlnim acest tip de decor şi pe ceramica din descoperirile grupului Livezile, din bronzul timpuriu central-transilvănean, ce se formează pe un fond Coţofeni târziu cu un adaos de elemente sud-vest balcanice[36]. Chiar într-unul dintre cele două cazuri, respectivul tip de decor apare, în asociere cu proeminenţe dispuse perechi pe umărul unui vas ce nu este de factură Coţofeni (Pl. IV/2), într-o manieră în care le întâlnim pe unele forme din grupul Livezile[37] sau

[30] Roman 1976, Pl.68 /6-7; 69/2, 4 –5; Ciută, Gligor 1999, Pl. II/2.
[31] Roman 1976, p. 53.
[32] Vezi nota 27.
[33] Roman 1976, p. 54, fig. 8 şi Pl. 82/18, 83/7, 88/4, 117/10.
[34] Boroneanţ 1966, fig.2/9, 3/1; Roman 1976, Pl. 107/3, 108/7,10 (Românești), 111/5 (Herculane „Peştera Hoţilor"), 113/8 (Dubova); Păunescu 1979, fig. 24/4; Petrescu 1993, Pl. X/3.
[35] Dumitraşcu 1972, p. 55, Pl. IX/11.
[36] Ciugudean 1996, p. 90.
[37] Ibidem, p. 89.

cultura Schneckenberg[38]. Benzi haşurate de acest tip, dispuse adesea pe umărul unor vase pântecoase cu gâtul cilindric (precum la noi exemplarul de pe Pl. IX/1) sunt frecvent întâlnite pe ceramica de tip Runcuri din aşezări atribuite fazei timpurii a culturii Glina de la sud de Carpaţi[39].

Pe baza datelor prezentate anterior, ne pronunţăm pentru încadrarea staţiunii Coţofeni de la Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*" în faza finală a evoluţiei acestei culturi, cu menţiunea că, singura locuinţă descoperită ar putea să se înscrie eventual, chiar într-o etapă cronologică post-Coţofeni, etapă care în stadiul actual al cercetării este încă slab conturată pentru zonele nordice ale Transilvaniei. În opinia noastră, această etapă nu poate avea un conţinut mult prea diferit de cel constatat arheologic în zonele central şi sud-vest transilvănene, fiind vorba despre acelaşi substrat, Coţofeni târziu, de la care porneşte evoluţia spre manifestări ale bronzului timpuriu.

4. Concluzii

În zona nord-transilvăneană sunt cunoscute numeroase situri ale culturii Coţofeni, majoritatea descoperite în urma unor cercetări de suprafaţă. Prea puţine, şi cel de la Giurtelecu Şimleului este unul dintre ele, au beneficiat de cercetări sistematice, singurele în măsură să ofere date concrete pentru stabilirea evoluţiei culturii Coţofeni în această zonă.

După cum arătam la începutul acestui material, dealul „*Coasta lui Damian*" nu este un loc propice dezvoltării unei aşezări. Probabil că, nu întâmplător, locuinţa menţionată a fost amplasată mai jos de platou, pe panta ce coboară spre râul Crasna, fiind protejată astfel de vânturi. În schimb, la poalele dealului, pe terasele înalte ale Crasnei există numeroase locuri în care o comunitate umană găsea condiţii optime de locuire. Deşi în zonă au fost efectuate cercetări de suprafaţă, nu au fost descoperite şi alte situri Coţofeni. Pe baza datelor deţinute, nu putem aprecia în chip convingător caracterul acestui sit. Stratigrafia distrusă în mare parte, nu a putut fi exploatată pentru a obţine indicii referitoare la intensitatea şi durata prezenţei purtătorilor culturii Coţofeni în acest punct, pe care o putem doar bănui prin prisma evoluţiei decorului ceramicii. Între cele patru complexe cercetate par să existe anumite diferenţieri cronologice, însă sunt mai evidente, în cazul celor trei gropi, unele elemente de inventar comune, cum este de pildă prezenţa râşniţelor ceea ce sugerează că poate fi vorba despre complexe cu caracter ritual. Probabil pe platoul dealului nu s-a locuit, ori s-a locuit doar sporadic în anumite locuri mai adăpostite, iar partea superioară a dealului a fost utilizată ca loc pentru depuneri votive sau alte practici cu caracter ritual[40].

5. Descoperirile culturii Coţofeni de pe teritoriul Sălajului

M. Roska[41] este primul care publică un catalog al descoperirilor Coţofeni din Transilvania (denumite de tip Corpadea I), menţionând şi materiale provenite de pe teritoriul Sălajului[42]. Menţiunile lui Roska sunt reluate ulterior şi completate cu

[38] Prox 1941, fig. 9.

[39] Băjenaru 2003, p. 15-24.

[40] Emődi 1984, p. 405-432; Ciugudean 2000, p. 41-42; Maxim-Kalmar 1992, p. 78-79; Maxim 1993, p. 67.

[41] Roska 1941, p. 44-99; idem, 1942.

[42] Ne referim la teritoriul Sălajului în actuala accepţiune administrativă şi nu în formula interbelică, diferită de cea din zilele noastre.

descoperiri de dată mai recentă, de către P. I. Roman[43], É. Lakó[44], Z. Kalmar[45], H. Ciugudean[46]. Singurele descoperiri, care provin însă din periegheze, ce au fost mai amplu analizate sunt cele de la Agrij „*La Piatră*”[47], respectiv Bădăcin „*Dealul Cornet*” unde discuția este centrată în jurul unei categorii mai rar întâlnite în mediul Coțofeni, cărucioarele de lut[48].

Repertoriul descoperirilor[49] cuprinde 62 de puncte răspândite pe întreg teritoriul Sălajului (Pl. XX). Cartarea descoperirilor ilustrează o densitate mai mare a descoperirilor în zona vestică a Sălajului (la vest de masivul Meseș), însă impresia poate fi subiectivă, prin prisma faptului că vestul județului şi mai ales Depresiunea Şimleului a beneficiat de cercetări de teren mai ample, efectuate şi în contextul pregătirii şi realizării unor săpături preventive, preliminare demarării unor proiecte de infrastructură (magistrala de gaz Zalău – Şimleu Silvaniei, autostrada Borş – Braşov, etc). Chestionabilă este lipsa cvasitotală a descoperirilor Coțofeni de pe sectorul sălăjean al văii Someşului, de unde cunoaştem doar două mențiuni vechi, de la Rus şi Vălişoara, ambele incerte. În acest caz, nu putem invoca lipsa cercetărilor, deoarece cel puțin sectorul Căpâlna – Jibou a fost verificat în urma unor cercetări de suprafață care au vizat atât lunca râului cât şi primele terase[50], respectiv zona înălțimilor[51]. În orice caz situația este similară celei din perioada timpurie şi mijlocie a epocii bronzului. Abia în perioada târzie a epocii bronzului putem vorbi despre o reală densitate de locuire în această zonă.

Majoritatea siturilor sunt amplasate pe terasele principalelor cursuri de apă (Crasna, Barcău). Unele apar chiar în locuri joase, în lunca inundabilă a Barcăului, însă se pare că este vorba despre foste grinduri, odinioară ferite de inundații, dar care în urma arăturilor mecanice din ultimele decenii s-au contopit cu relieful jos, de luncă. Nu lipsesc stațiunile din zona înaltă, descoperite pe ambii versanți ai Meseşului, la Sângiorgiu de Meseș, Moigrad „*Poguior*” şi „*Măgura Moigradului*”, Meseşenii de Sus, Agrij ori cea de la Giurtelecu Şimleului aflată pe versantul nordic al Măgurii Şimleului. Situl de la Giurtelecu Şimleului a fost fortificat, însă sistemul defensiv a fost realizat într-o epocă mai recentă decât perioada prezenței unei comunități a culturii Coțofeni. Şi la Meseşenii de Sus „*Osoiu Măcăului*”[52], respectiv Agrij „*La Piatră*”[53] sunt vizibile la

[43] Roman 1976, p. 79-86. În catalogul descoperirilor realizat cu această ocazie apar şi o serie de confuzii, legate probabil de necunoaşterea denumirii maghiare a localităților utilizate de Roska. Este vorba despre loc. Bozieş, com. Nuşfalău, actuala com. Boghiş, confundată cu loc. Bozieş, com. Chiochiş, jud. Bistrița-Năsăud şi despre satul Cubleş, com. Cuzăplac, Sălaj, confundat cu Cubleşu Someşan, com. Panticeu, jud. Cluj.
[44] Lakó 1981; eadem 1986.
[45] Kalmar 1983.
[46] Ciugudean 2000, p. 62-86.
[47] Kalmar, Pop 1988, p. 71-83.
[48] Băcueț-Crişan 1998, p. 37-41.
[49] Repertoriului exhaustiv al descoperirilor Coțofeni din Sălaj a fost realizat cu sprijinul colegilor S. şi D. Băcueț-Crişan, H. Pop, Al. V. Matei care ne-au cedat cu amabilitate spre studiu materialele descoperite cu ocazia unor cercetări de teren. Tuturor le mulțumim şi pe această cale.
[50] Bajusz, Tamba 1988, p. 91-120.
[51] Ferenczi 1976, p. 37-50.
[52] Aici a fost fortificată şaua de legătură cu promontoriul ce pleacă de pe versantul vestic al Meseşului, însă atribuirea amenajărilor defensive este incertă, atâta vreme cât există şi dovezi de locuire ulterioare perioadei culturii Coțofeni, din epoca bronzului şi a doua perioadă a epocii fierului. Sondajul din 1957 nu a vizat sistemul de fortificație, care nici nu este menționat cu ocazia prezentării materialului arheologic: Lakó 1981, p. 58-59; Lakó 1983, p. 80-81.
[53] Se observă pe şaua de legătură şi la extremitatea estică a mamelonului, traseul semicircular al unor şanțuri. Din periegheză au fost adunate doar materiale Coțofeni. Poate fi vorba şi despre amenajări genistice din vremea ultimului război.

suprafaţă urmele unor amenajări defensive, însă în lipsa săpăturilor arheologice datarea lor este incertă. Literatura veche menţionează şi un caz de locuire în peşteră, la Marca, în punctul „*Cetate*”[54]. În zona respectivă nu avem date despre existenţa vreunei peşteri.

Pe lângă situl de la Giurtelecu Şimleului, au mai fost cercetate, cu ocazia unor săpături arheologice sistematice ori preventive siturile de la Hereclean „*Dâmbul Iazului*” (1998-1999, 2004)[55], Zalău „*I.S.C.I.P.” / „Baza DROMET”* (2000)[56], Pericei „*Keller-tag*” (1999-2001, 2004)[57] şi „*Darvás*” (2004)[58], Porţ „*Corău*” (2002-2003)[59]. Cu ocazia cercetărilor sistematice efectuate începând din anul 1984 pe „*Măgura Moigradului*” au fost descoperite şi o serie de complexe ale culturii Coţofeni[60].

Fiind vorba mai ales despre săpături cu caracter preventiv, nu dispunem decât de date sumare despre suprafaţa locuită efectiv de către purtătorii culturii Coţofeni. La Porţ „*Corău*” unde aria cercetată se apropie de 1000 m^2 a apărut doar o singură grupare de material ceramic Coţofeni, în rest au fost descoperite doar puţine fragmente ceramice în stratul de cultură, dar un nivel de locuire aferent acestei culturi nu a fost surprins. La Pericei „*Keller-tag*” săpăturile preventive din toamna anului 2004 au traversat situl pe o lungime de peste 500 m de la est la vest. Deşi au apărut materiale Coţofeni cam pe toată suprafaţa cercetată, un nivel de cultură continuu, gros de cca. 20 cm a fost surprins doar pe o porţiune de circa 10 m, precum şi în apropierea singurei locuinţe descoperite. Un nivel de cultură Coţofeni, foarte subţire, care apare însă doar în preajma complexelor a fost sesizat şi la Hereclean „*Dâmbul Iazului*”. Locuinţe au fost cercetate la Zalău „*I.S.C.I.P. / Baza DROMET*”, Hereclean „*Dâmbul Iazului*”, Pericei „*Keller tag*”. La Zalău a fost dezvelită parţial o construcţie de suprafaţă, probabil de formă rectangulară. Este vorba despre o construcţie pe tălpi, consolidată la colţuri şi pe traseul pereţilor cu stâlpi. Celelalte locuinţe, cercetate şi ele doar parţial sunt de formă circulară (două la Hereclean şi una la Giurtelecu Şimleului) toate adâncite, iar locuinţa descoperită la Pericei „*Keller tag*” este de asemenea o locuinţă adâncită, însă probabil de formă rectangulară. Câteva gropi cu un inventar modest au fost descoperite la Hereclean şi Moigrad „*Măgura Moigradului*”. Tot la Hereclean a fost cercetat în 2004 un cuptor cu groapă de deservire. Probabil acest cuptor a fost protejat printr-o construcţie uşoară, fără pereţi, însă urmele unei asemenea amenajări nu au fost surprinse, cercetarea limitându-se la zona afectată de proiectul de investiţie.

Toate aceste date sugerează că este vorba despre staţiuni care nu au fost intens locuite, probabil staţiuni de pasaj sau aşezări sezoniere ale unei populaţii cu o mobilitate accentuată, determinată de strategia de subzistenţă, tributară în mare parte păstoritului transhumant[61]. Cu siguranţă au existat şi staţiuni cu o evoluţie de durată (chiar dacă nu continuă) cum ar fi chiar cea de la Moigrad „*Măgura Moigradului*” de unde provin materiale ceramice ce aparţin fazelor Coţofeni I – III.

În ciuda numărului mare de aşezări atribuite acestei culturi, datele despre comportamentul funerar al populaţiei sunt foarte reduse şi ascund numeroase

[54] Petri 1901, p. 34; Roska 1942, p. 171, nr. 146; Lakó 1981, p. 58, nr. 50.
[55] Băcueţ-Crişan 2000, p. 11-12; Stanciu et alii 2000, p. 44; Matei et alii 2005, p. 174-175.
[56] Băcueţ-Crişan et alii 2001, p. 175. Actualmente situl aparţine din punct de vedere administrativ, oraşului Zalău.
[57] Pop et alii 2000, p. 73-74; Matei et alii 2005a, p. 261.
[58] Matei, Pop 2005, p. 263-264.
[59] Matei et alii 2003, p. 248.
[60] Bejinariu 1994, p. 25-36; Matei et alii 1995, p. 55, nr. 80a.
[61] El Susi 1996; Ciugudean 2000, p. 19-21; Luca et alii 2005; Bindea 2005, p. 57-70.

incertitudini[62]. Una dintre gropile descoperite la Hereclean „*Dîmbul Iazului*" în 1998 conținea în umplutură oase calcinate, dar şi nearse, cioburi, pământ ars şi cărbune, ceea ce a condus la presupunerea că ar putea fi vorba despre un mormânt de incinerație, cu rezerva, că materialul osteologic nu a fost analizat[63]. Semne de întrebare ridică şi descoperirea de la Domnin „*Dealul Barcului*". Pe creasta acestui deal au fost identificați în mai 1997 zece tumuli cu manta de pământ. Cercetările au vizat un singur tumul, practicându-se o secțiune şi o casetă prin zona centrală. În secțiune a fost descoperită o grupare de fragmente ceramice cu decor specific Coțofeni („*schelet de peşte*") şi oase calcinate depuse direct pe sol la adâncimea de 0,6 m. Solul era puternic pigmentat în zona grupării. Din mantaua tumulului au fost adunate câteva fragmente ceramice, dintre care, unul acoperit cu slip roşu este decorat cu împunsături succesive, iar altele, cred autorii săpăturii ar putea fi mai târzii[64]. Neprecizarea relației dintre presupusul mormânt de incinerație şi tumul, şi mai ales lipsa analizelor osteologice, fac ca şi asupra acestei descoperiri să planeze incertitudini.

Prin prisma descoperirilor repertoriate, evoluția culturii Coțofeni, pe teritoriul Sălajului începe chiar din prima fază a culturii. De la Moigrad „*Măgură*", Valcău de Jos „*Biserica Greco-Catolică*", Zalău „*I.S.C.I.P. / Baza DROMET*" (Pl. XVI/7-8), Răstolțu Mare (Pl.XVII/9-11) şi probabil Sâmpetru Almaşului provin fragmente de vase cu torți tubulare orizontale trase din buza vasului, element de certă tradiție Cernavodă III.[65] Stațiunile de la Pericei „*Keller-tag*", Porț, Plopiş aparțin fazei Coțofeni II. Ultimei faze a evoluției culturii, în care decorul realizat în tehnica *Furchenstich* devine predominant în ornamentarea ceramicii îi pot fi atribuite materialele din stațiunile de la Agrij, Bădăcin Giurtelecu Şimleului şi etapa târzie de evoluție a stațiunii de la Moigrad şi poate Răstolțu Deşert. Grosul descoperirilor este reprezentat însă de puține materiale, provenite din periegheze, iar încadrarea lor mai concretă în contextul evoluției culturii ar fi riscantă în momentul de față. Ne-am propus o completare a datelor furnizate de cercetările de la Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*" cu un stadiu cumulativ al cunoştiințelor despre problematica complexă a culturii Coțofeni de pe teritoriul Sălajului.

În zonele învecinate la nord şi nord-vest (județele Maramureş şi Satu Mare) evoluția culturii Coțofeni este şi mai puțin cunoscută. Sub rezerva unor noi descoperiri sau publicării altora mai vechi, se pare că, cel puțin în aria marginală nordică a Depresiunii Sălajului (zona Codru, aflată în jud. Maramureş) evoluția culturii nu continuă prin manifestări specifice fazei a treia[66]. Interesante sunt şi descoperirile de dată recentă de pe cursul sătmărean al Crasnei, majoritatea provenite din periegheze şi menționate pentru prima dată[67]. La Tăşnad[68], localitate de pe cursul inferior al Crasnei, a început cercetarea unei aşezări atribuite culturii Coțofeni. Publicarea rezultatelor acestor săpături ar putea aduce date noi despre evoluția culturii Coțofeni în zona de contact cu vecinii vestici, comunitățile Baden, în completarea celor deja cunoscute de la

[62] Roman 1976, p. 31-33; Ciugudean 2000, p. 42-44.
[63] Băcueț-Crişan 2000, p. 11.
[64] Informații amabile oferite de către S. şi D. Băcueț-Crişan.
[65] Roman 1976, p. 37.
[66] Pop 2000, p. 73-84. Din materialului publicat de la Oarța de Sus „*Măgura*" lipsesc orice fel de date, pe baza cărora ar putea fi argumentată prelungirea evoluției acestei aşezări la începutul fazei Coțofeni III. Alte mențiuni ale unor descoperiri Coțofeni din Maramureş: Comşa, Kacsó 1973, p. 50-51, fig.2-3; Kalmar-Maxim 1987-1988, p. 469; Maxim 2003, p. 11; eadem 2004, p. 144-145, fig. 2; Kacsó 1996, p. 57, nr. 131 şi 81, nr. 182; idem 1999, p. 56; eadem 2004, p. 52-53, 68; idem 2004a, p. 29-37.
[67] Németi 1999, p. 86, 88-89.
[68] Németi et alii 2003, p. 318; Astaloş 2005, p. 375-376.

Unimăt. Şi în aceste zone, evoluţia post-Coţofeni este o mare necunoscută, situaţie de altfel valabilă pentru jumătatea nordică a Transilvaniei.

Repertoriul descoperirilor culturii Coţofeni din jud. Sălaj

1. **Agrij**. Punctul „*La Piatră*" este un mamelon aflat la capătul unui promontoriu prelung ce coboară spre *Valea Meseşului* şi *Pârâul Călchiesii*. Accesul pe acest mamelon este dificil din cauza pantelor abrupte. Pe şaua îngustă ce face legătura cu restul promontoriului, dar şi la extremitatea estică a mamelonului sunt vizibile urmele unor şanţuri semicirculare. Din acest loc provin materiale ceramice atribuite fazelor Coţofeni II şi III.

Bibliografie: Lakó 1981, p. 38, Pl. I/7-9; Kalmar 1983, p. 63-65; Kalmar, Pop 1988, p. 71-73, fig. 3-8/1-18, 23; Ciugudean 2000, p. 62, nr. 3.

2. **Bădăcin** (com. Pericei). De pe dealul „*Cornet*" provin materiale Coţofeni III adunate cu ocazia unor periegheze (Pl. XIX/1-8).

Bibliografie: Băcueţ-Crişan 1998, p. 37-41; Ciugudean 2000, p. 64, nr.57.

3. **Bobota**. În punctul „*Dâmbul rotund*" au fost descoperite în primăvara anului 1999 materiale ceramice Coţofeni. Periegheză Al. V. Matei, H. Pop, D. şi S. Băcueţ-Crişan.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. 597/1999.

4. **Boghiş.** În partea de est a localităţii, din punctul „*Fântâna Porcului*" au fost menţionate materiale arheologice Coţofeni.

Bibliografie: Brudiu 1993, p. 194, Pl. 3.

5. **Boghiş**. Pe valea *Silvaş*, situată la nord de punctul precedent, în locul numit „*Ujhegy*", pe versantul sudic al „*Dealului Corhan*" a fost descoperită cu ocazia unei cercetări de suprafaţă ceramică Coţofeni.

Bibliografie: Brudiu 1993, p. 195.

6. **Boghiş**. Între Boghiş şi Iaz, pe partea stângă a şoselei, pe prima terasă a unui afluent al Barcăului au fost descoperite cu ocazia unor cercetări de suprafaţă în anul 1998, fragmente ceramice Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 492/1999.

7. **Borla** (com. Bocşa). La nord-est de sat, între cimitir şi pârâul „*Pápfolyáka*" au fost descoperite cu ocazia unor periegheze ceramică preistorică, majoritar atipică. Unele fragmente aparţin culturii Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 102/1988.

8. **Buciumi**. Din punctul „*Tabla Negranului*" provin fragmente ceramice Coţofeni, ajunse în colecţia MJIA Zalău probabil odată cu preluarea colecţiei Silviu Papiriu Pop.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv.C.C. 125-126/1963.

9. **Cehei** (loc aparţinătoare oraşului Şimleu Silvaniei). În punctul „*Mesig*" au fost descoperite câteva fragmente ceramice Coţofeni, cu ocazia cercetărilor din anul 1996.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 1157/1996.

10. **Cehei**. Cu ocazia unor cercetări de suprafaţă, în punctul „*Nove*" au fost descoperite materiale arheologice preistorice, dintre care unele pot fi atribuite culturii Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr.inv. C.C. 825/1995.

11. **Crişeni**. În colecţia muzeului din Zalău se află materiale ceramice Coţofeni aduse de câţiva elevi de la şcoala din localitate. Materialele provin din punctul „*Satul nou*".

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 530/1983.

12. **Domnin** (com. Someş Odorhei). Pe „*Dealul Barcului*" a fost executat în primăvara lui 1997 un sondaj restrâns ca amploare, care a vizat unul dintre tumulii de mici dimensiuni aflaţi în acest punct. În secţiunea trasată prin tumul a fost descoperită o grupare de fragmente ceramice Coţofeni şi puţine oase arse. Probabil este vorba despre un mormânt de incineraţie. Ceramica este de slabă calitate, cu cioburi în pastă, decorată cu motive în „*forma scheletului de peşte*", realizate din incizii late.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 412/1999.

13. **Dragu**. Din punctul „*La Bulbuc*" au fost adunate cu ocazia unei periegheze efectuate de Al. V. Matei în 1974, materiale arheologice din mai multe epoci. O parte a ceramicii descoperite aparţine culturii Coţofeni. Din însemnările autorului cercetării, rezultă că este vorba despre un sit întins pe o suprafaţă de câteva hectare. În colecţia muzeului din Zalău se află materiale similare descoperite cu ocazia unei alte periegheze, în 1985 în locul „*La lespezi*". Poate fi vorba despre un singur punct.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 4/1974.

14. **Drighiu** (com. Halmăşd). În punctul „*Soropiş*" situat pe o terasă înaltă de pe malul stâng al pârâului „*Valea Mare*" au fost descoperite cu ocazia unor cercetări de suprafaţă în anul 1997 fragmente ceramice Coţofeni lucrate dintr-o pastă de calitate inferioară, în amestec cu cioburi. Fragmentele descoperite sunt decorate cu incizii, benzi verticale, haşurate în reţea, creste verticale, etc.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr.inv. C.C. 606/1997.

15. **Fetindia** (com. Meseşenii de Jos). De pe păşunea satului, dintr-un loc neprecizat, provin materiale ceramice şi chirpici aduse la muzeul din Zalău în urma unei periegheze în anul 1973. Câteva fragmente ceramice aparţin culturii Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău. Neinventariate.

16. **Giurtelecu Şimleului** (com. Măierişte). Punctul „*Coasta lui Damian*" – în studiul de faţă.

17. **Gârbou**. Localitatea este amintită în repertorii ale descoperirilor Coţofeni din Transilvania. Lipsesc alte date.

Bibliografie: Roman 1976 p. 82, nr. 226; Kalmar 1983, p. 66; Ciugudean 2000, p. 72, nr. 295.

18. **Hereclean**. În punctul „*Dâmbul Iazului*" a fost cercetată în anul 1998 şi 2004 cu ocazia unor săpături preventive o aşezare ce aparţine culturii Coţofeni, descoperită anterior cu ocazia unor periegheze. În 1998 au fost cercetate două gropi, dintre care una, datorită prezenţei oaselor calcinate în inventarul ei a fost considerată mormânt de incineraţie de către autorii săpăturilor. În 2004 au fost cercetate alte trei complexe: un cuptor cu groapa de deservire aferentă şi două locuinţe adâncite. Ceramica descoperită aparţine fazei Coţofeni II.

Bibliografie: Lakó 1986, p. 49, Pl. I/7-8; Băcueţ-Crişan 2000, p. 11-12, fig. V-IX; Ciugudean 2000, p. 73, nr. 313; Matei et alii 2005, p. 174-175.

19. **Lompirt** (com. Sărmăşag). Lângă fostele grajduri ale CAP, cu ocazia unei periegheze în anul 1999 au fost descoperite materiale ceramice Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C.721/1999.

20. **Marca**. De pe punctul „*Cetate*", dintr-o peşteră (?) provin fragmente ceramice Coţofeni.

Bibliografie: Petri 1901, p. 34 ; Roska 1942, p. 171, nr. 146 (nu menţionează decât descoperirea unor fragmente ceramice în acest punct fără a preciza epoca în care sunt încadrate); Lakó 1981, p. 58, nr.50.

21. **Marin** (com. Crasna). Aproximativ la jumătatea distanţei dintre Crasna şi Marin, pe partea dreaptă a drumului comunal, au fost descoperite cu ocazia unor cercetări de suprafaţă în anul 1999 fragmente ceramice Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 653/1999.

22. **Meseşenii de Sus** (com. Meseşenii de Jos). Punctul „*Osoiu Măcăului*" este un promontoriu pe versantul vestic al Meseşului, la capătul căruia se află un mamelon legat de munte printr-o şa îngustă. În 1957 a fost executat un sondaj de mică amploare în urma căruia au intrat în colecţiile MJIA Zalău fragmente ceramice Coţofeni şi Wietenberg. Locul a mai fost cercetat ulterior cu ocazia unor periegheze (1997, 2005).Ceramica poate fi atribuită fazei Coţofeni II.

Bibliografie: Lakó 1981, p. 58, nr. 52; Ciugudean 2000, p. 75, 380.

23. **Moigrad** (com. Mirşid). Din punctul „*Pomeț*" au ajuns în colecţia muzeului din Cluj, în sec. XIX fragmente ceramice Coţofeni.

Bibliografie: Roska 1942, p. 184, nr. 252; Lakó 1981, p. 59, nr.53.

24. **Moigrad**. În 1931 în apropierea „*Măgurii Moigradului*" a fost descoperit un vas Coţofeni decorat în tehnica *Furchenstich*. Vasul a ajuns în colecţia MJIA Zalău.

Bibliografie: Lakó 1981, p. 59, nr.53, Pl. X/8.

25. **Moigrad**. Cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate pe „*Măgura Moigradului*" au fost descoperite şi o serie de complexe ale culturii Coţofeni. Materialul ceramic descoperit, printre care un fragment de vas cu o imitaţie de toartă tubulară trasă din buza vasului, poate fi atribuit fazelor Coţofeni I – II.

Bibliografie: Bejinariu 1994, p. 25-36.

26. **Moigrad**. Cu ocazia cercetării *burgus*-ului roman de pe dealul „*Poguior*" au fost descoperite şi fragmente ceramice preistorice. Câteva par să aparţină culturii Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 224/1976.

27.**Naimon** (com. Dobrin). Din punctul „*Bálvany-vár*" provin materiale ceramice Coţofeni descoperite cu ocazia unei periegheze de către Al. V. Matei.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 51/1976.

28. **Nuşfalău**. Pe partea dreaptă a şoselei spre Boghiş, au fost descoperite cu ocazia unei periegheze, în 1998 fragmente ceramice Coţofeni. Periegheză D. şi S. Băcueţ-Crişan.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 429/1999.

29. **Peceiu** (com. Bănişor). Cu ocazia săpăturilor arheologice executate în anul 1989 în punctul „*Dealul lat*" au fost descoperite fragmente ceramice preistorice dintre care unul ornamentat în tehnica *Furchenstich* aparţine culturii Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 163/1990.

30. **Pericei**. În punctul „*Keller-tag*" au fost executate săpături sistematice şi de salvare pe parcursul mai multor ani (Pl. XVI/1-6). Culturii Coţofeni îi aparţin o locuinţă şi alte câteva gropi, însă, materialul cel mai reprezentativ provine din stratul de cultură. Cu ocazia cercetărilor preventive din toamna anului 2004 am trasat o secţiune care a străbătut întregul sit de la est la vest. Un strat de cultură ce aparţine culturii Coţofeni a fost surprins doar pe vreo 10 m ai secţiunii şi în apropierea complexelor descoperite.

Bibliografie: Pop et alii 2000, p. 73-74; Matei et alii 2005a, p. 261.

31. **Pericei**. În punctul „*Dárvas*”, aflat la vest de „*Keller-tag*”, spre Şimleu Silvaniei au fost descoperite cu ocazia unei periegheze în anul 1995 materiale ceramice Coţofeni. În 2004 şi în acest sit au fost executate săpături arheologice preventive, ocazie cu care a fost descoperit şi un complex Coţofeni cu un inventar modest.

Bibliografie: Matei / Pop 2005, p. 263-264.

32. **Pericei**. Materiale Coţofeni au fost descoperite în punctul „*Huszty*”, aflat la est de „*Keller-tag*” cu ocazia unor periegheze executate în 1999 de către I. Bejinariu, D. şi S. Băcueţ-Crişan.

Materiale inedite în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 28/2001.

33. **Porţ** (com. Marca). Cu ocazia săpăturilor preventive efectuate în campania anului 2002, în punctul „*Corău*” au fost descoperite şi câteva materiale Coţofeni ce pot fi atribuite fazei Coţofeni II.

Bibliografie: Matei et alii 2003, p. 248.

34. **Porţ**. Cercetările arheologice preventive efectuate pe traseul autostrăzii Borş-Braşov, în punctul „*Paliş*” aflat în dreapta drumului comunal spre Marca, la intersecţia cu şoseaua spre Oradea au dus la descoperirea unui număr redus de materiale ceramice Coţofeni, care provin dintr-un complex (C 103, groapă?).

Bibliografie: Pop et alii 2006, p. 284.

35. **Plopiş**. Din punctele „*Nojeşti*” şi „*Şes Nojeşti*” au fost aduse în colecţia MJIA Zalău materiale ceramice Coţofeni adunate de către colegii D. şi S. Băcueţ-Crişan cu ocazia unor cercetări de suprafaţă în anii 1998-1999. Materialele pot fi atribuite fazei Coţofeni II (Pl. XVIII/7-12).

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 499-500, 681/1999.

36. **Răstolţu Deşert** (com. Agrij). Din punctul „*Pustă*” provin fragmente ceramice Coţofeni ajunse în posesia muzeului din Zalău odată cu preluarea colecţiei Silviu Papiriu Pop din Buciumi. Ulterior au fost efectuate cercetări de suprafaţă în acest punct (1998).

Bibliografie: Lakó 1981, p. 63, nr. 66b; Kalmar 1983, p. 63; Ciugudean 2000, p. 78, nr.470.

37. **Răstolţu Deşert**. În colecţia muzeului din Zalău se află ceramică Coţofeni ce provine din punctul „*Grui*”.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. 275/1966.

38. **Răstolţu Mare** (com. Buciumi). Odată cu preluarea unei părţi din colecţia Silviu Papiriu Pop au ajuns în posesia muzeului din Zalău o serie de materiale ceramice Coţofeni descoperite în punctul „*Capul dealului*” (Pl. XVII/9-11**)**.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, 115/1974; 455/1977.

39. **Recea** (com. Vârşolţ). Pe partea dreaptă a văii „*Pusta*” au fost descoperite cu ocazia unei periegheze, în vara anului 1995, fragmente ceramice din mai multe epoci, dintre care câteva aparţin culturii Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C.809, 811/1995.

40. **Rus**. Dintr-un loc neprecizat sunt menţionate descoperiri Coţofeni. Lipsesc date suplimentare.

Bibliografie: Kalmar 1983, p. 66.

41. **Sângiorgiu de Meseş** (com. Buciumi). În colecţia muzeului din Zalău au intrat materiale ceramice Coţofeni ce provin din punctul „*Cetăţeaua*”.

Bibliografie: Lakó 1986, p. 50, Pl. II/7-8.

42. **Sânpetru Almaşului** (com. Hida). Din punctul „*Corbu*” („*Gura Corbului*”) au ajuns în colecţia muzeului din Zalău materiale ceramice Coţofeni aflate iniţial în

colecţia şcolii din localitate. Ceramica este de calitate inferioară, insuficient arsă, lucrată dintr-o pastă mâloasă în amestec cu mică. Ca decor apar mici incizii pe buză, precum şi motive în forma „scheletului de peşte" realizate din incizii late şi adânci.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău. Neinventariate.

43. **Şimleu Silvaniei**. De pe fosta str. „*Mureşului*" (actualmente „*22 Decembrie 1989*"), punctul „*Pământul lui Bacsadi*" provin câteva fragmente ceramice Coţofeni descoperite de H. Pop cu ocazia unei periegheze, în anul 1995. În săpătura preventivă efectuată în anul 2003 în acest punct nu am descoperit decât materiale Tiszapolgár şi din epoca bronzului.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău.

44. **Şimleu Silvaniei**. În punctul „*Piersecărie*", în anul 1995 H. Pop a descoperit materiale ceramice Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 830/1995.

45. **Şumal** (com.Marca). De pe „*Dealul Şumalului*" provin materiale Coţofeni aduse la muzeul din Zalău de către un colecţionar din Suplacu de Barcău. Ceramica este decorată cu motive tip „schelet de peşte", cu benzi haşurate „în reţea", mărginite de impresiuni rotunde, brâuri verticale, etc.

Bibliografie: Lakó 1981, p. 72, nr. 83 b, Pl. XXI/4-8.

46. **Tămaşa** (com. Cuzăplac). Din punctul „*Coaste*" provin materiale ceramice din epoci diferite care au fost donate muzeului din Zalău. Câteva fragmente aparţin culturii Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 582-584, 626 / 1997.

47. **Treznea**. În colecţia muzeului din Zalău au intrat materiale ceramice Coţofeni donate de un locuitor din Treznea. Din păcate nu este specificat locul descoperirii.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 386/1992.

48. **Valcău de Jos**. De pe locul unde a fost ridicată actuala Biserică Gr. Catolică din localitate, au fost adunate în anul 2002 materiale ceramice Coţofeni lucrate dintr-o pastă de calitate inferioară, în amestec cu cioburi şi nisip, cu un slip cu aderenţă slabă. Apare un fragment de vas cu toartă tubulară, orizontală trasă din buză, precum şi un fragment decorat cu nişte caneluri fine, înguste dispuse vertical şi ornamente în forma „ramurilor de brad". Materialul poate fi atribuit fazei Coţofeni I.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 3525/2004.

49. **Valcău de Jos**. Din punctul „*Şighileu*" au fost adunate cu ocazia unei periegheze efectuate de către D. şi S. Băcueţ-Crişan materiale ceramice Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 674/1999.

50. **Valcău de Jos**. Din punctul „*Roata lui Kincses*" provin materiale ceramice Coţofeni descoperite cu aceeaşi ocazie.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr.inv. C.C. 677/1999.

51.**Valcău de Jos**. De pe partea stângă a D.J. Boghiş-Iaz, pe prima terasă a văii Iazului, au fost adunate cu ocazia cercetărilor de teren efectuate de colegii mai sus-menţionaţi, materiale ceramice Coţofeni.

Material inedit în colecţia MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 492/1999.

52. **Vălişoara** (fosta Valea Rea, com. Letca). Pe baza unor informaţii mai vechi, această localitate de pe Valea Someşului este introdusă în repertoriul localităţilor cu descoperiri atribuite culturii Coţofeni. M. Roska (*Erd.Rep*, p.68, nr.43) menţionează din această localitate (ung. Diószpataka) doar descoperirea unor târnăcoape din piatră pentru minerit.

Bibliografie: Roman 1976, p. 86; Kalmar 1983, p. 66; Ciugudean 2000, p. 85, 659.

53. **Zalău**. Din punctul „*I.S.C.I.P.*”/”*Baza DROMET*” provin câteva fragmente ceramice descoperite cu ocazia unor săpături de salvare prin anii `80. În anul 2000, cu ocazia altor săpături de salvare în acest punct a fost cercetată printre altele o construcție (**L4** - indicativ conferit de autorul săpăturilor) de suprafață. Puținul material ceramic descoperit în această construcție nu este foarte sugestiv fiind şi foarte fragmentar. Ceramica este lucrată dintr-o pastă mâloasă, inferioară calitativ, în amestec cu nisip şi cioburi pisate. Un fragment ceramic este decorat pe umăr cu triunghiuri umplute cu haşuri paralele cu una dintre laturi. Un alt fragment provine de la un vas cu torți tubulare orizontale trase din buza vasului (Pl. XVI/7-8).

Bibliografie: Băcueț at alii 2001, p. 175. Ceramică în colecția MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 937 / 20000.

54. **Zalău**. În punctul „*Fárkás-dómb*” au fost descoperite cu ocazia unor cercetări de salvare din anii 1982-83 şi câteva fragmente ceramice Coțofeni.

Material inedit în colecția MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 547/1983.

55. **Zalău**. Cu ocazia săpăturilor de salvare efectuate înainte de construirea zonei industriale a oraşului, în punctul „*Valea Miții / Tăneiul lui Winkler*” au fost descoperite şi fragmente ceramice Coțofeni.

Material inedit în colecția MJIA Zalău, nr. inv. C.C.196/1977, 99/1978; 391/1981.

56. **Zalău**. Din zona fostei „*Avicola*”, în martie 1994 H. Pop a adunat cu ocazia unei periegheze materiale ceramice Coțofeni.

Material inedit în colecția MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 303/1995.

57. **Zalnoc** (com. Bobota). Din punctul „*Aristrie*”, aflat la confluența a două văi, au fost adunate în primăvara lui 1999 materiale ceramice din mai multe epoci. Unele aparțin culturii Coțofeni.

Material inedit în colecția MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 601/1999.

58. **Zăuan** (com. Ip). Din punctul „*Banffy-tag*” provin şi câteva fragmente Coțofeni descoperite în 1976.

Material inedit în colecția MJIA Zalău, nr. inv. 149/1976.

59. **Zăuan**. Din punctul „*Dâlma Cimitirului*” provin fragmente ceramice Coțofeni descoperite cu ocazia săpăturilor sistematice (1975-1977, 1980). Nu au fost descoperite şi complexe ale acestei culturi.

Material inedit în colecția MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 181, 214/1975; 96/1976; 47, 146/1977; 1089/1980.

60. **Zăuan**. În punctul „*Fórrás*”, aflat la circa 500 m est de „*Dâlma Cimitirului*” au fost descoperite în 1976 fragmente ceramice Coțofeni.

Bibliografie: Lakó 1981, p. 80, nr. 103 e.

61. **Zăuan**. Cu ocazia unei periegheze efectuată în punctul „*Dâlma Spânzuraților*” au fost descoperite şi câteva fragmente ceramice Coțofeni.

Material inedit în colecția MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 1104/1980.

62. **Zăuan**. De pe malul stâng al pârâului „*Valea Gropii*”, spre Ip au fost adunate cu ocazia unei periegheze materiale ceramice Coțofeni. Periegheză D. şi S. Băcueț-Crişan.

Material inedit în colecția MJIA Zalău, nr. inv. C.C. 3537/2004.

Bibliografie

Astaloş 2005 – C. Astaloş, *Tăşnad, jud. Satu Mare, pct. „Sere”*, în *CCA. Campania 2004*, Mangalia 2005, p. 375-376.

Bajusz, Tamba 1998 – S. Bajusz, D. Tamba, *Contribuţii la topografia arheologică a văii Someşului. Sector Căpâlna – Jibou*, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 91-120.

Băcueţ-Crişan 1998 – S. Băcueţ-Crişan, *Un cărucior de lut descoperit la Bădăcin (jud. Sălaj*), în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 37-41.

Băcueţ-Crişan 2000 – S. Băcueţ-Crişan, *Noi descoperiri preistorice în judeţul Sălaj*, în *Acta MP*, XXIII, 2000, p. 9-28.

Băcueţ-Crişan et alii 2001 – D. Băcueţ-Crişan, Al. V. Matei, H.Pop, S. Băcueţ-Crişan, I. Stanciu, *Panic, com. Hereclean, jud. Sălaj, pct. Baza DROMET SA*, în *CCA. Campania 2000*, Suceava 2001, p. 175-176.

Băjenaru 2003 – R. Băjenaru, *Die Keramik vom typ Runcuri und die Frage der Gliederung der Glina kultur*, în (C. Kacsó hrsg.) *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70*. Geburtstag, Baia Mare 10.-13. Oktober 2001 (Baia Mare 2003), p. 15-24.

Bejinariu 1994 – I. Bejinariu, *Materiale arheologice preistorice de la Porolissum – ”Măgura Moigradului”*, în *ActaMP*, XVIII, 1994, p. 25-36.

Bejinariu 1995 – I. Bejinariu, *Materiale arheologice preistorice din colecţia Liceului „Simion Bărnuţiu” din Şimleu Silvaniei*, în *ActaMP*, XIX, 1995, p. 17-37.

Bejinariu 2004 – I. Bejinariu, *About the fortified settlements within the area of the Wietenberg culture*, în (I. Niculiţă, A. Zanoci, M. Băţ, ed.) *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology*, Chişinău, 2004, p. 77-90.

Bejinariu 2004a – I. Bejinariu, *Săpăturile arheologice de la Giurtelecu Şimleului „Coasta lui Damian” (I). Câteva consideraţii referitoare la staţiunile fortificate din aria culturii Wietenberg*, în *ActaMP*, XXVI, 2004, p. 89-109.

Bejinariu 2005 – I. Bejinariu, *Săpăturile arheologice de la Giurtelecu Şimleului „Coasta lui Damian” (II). Descoperirile culturii Wietenberg*, în (C.I. Popa, G.T. Rustoiu, ed.) *Omagiu profesorului Ioan Andriţoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii şi cercetări arheologice*, Alba Iulia, 2005, p. 363-390.

Brudiu 1993 – M. Brudiu, *Cercetări arheologice în zona Boghiş-Şimleu Silvaniei*, în *ActaMP*, XVII, 1993, p. 191-198.

Bindea 2005 – D. Bindea, *Fauna culturii Coţofeni din Transilvania*, în *Marmaţia, arheologie, numismatică* 8/1, 2005, p. 57-70.

Boroneanţ 1966 – V. Boroneanţ, *Cultura Kostolac de la Cuina Turcului*, în *S.C.I.V.*, 17, 2, 1966, p. 345-354.

Ciugudean 1996 – H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul şi sud-vestul Transilvaniei*, *Bibliotheca Thracologica*, 13, Bucureşti, 1996.

Ciugudean 2000 – H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania şi Banat: cultura Coţofeni*, Timişoara, 2000.

Ciută, Gligor 1999 – M. Ciută, A. Gligor, *O descoperire aparţinând culturii Coţofeni în situl arheologic de la Limba - În coastă (jud. Alba)*, în *Apulum***,** XXXVI, 1999, p. 55-80.

Comşa, Kacsó 1973 – E. Comşa, C. Kacsó, *Rezultatele sondajelor din complexul neolitic de la Oarţa de Sus, jud. Maramureş*, în M.C.A., 10, 1973, p. 47-51.

Dumitraşcu 1972 – S. Dumitraşcu, *Morminte Coţofeni de incineraţie descoperite la Medieşu Aurit*, în *StComSatuMare*, 2, 1972, p. 53-57.

Dumitraşcu, Căbuz 1971 – S. Dumitraşcu, I. Căbuz, *Descoperiri arheologice la Şimleu Silvaniei*, în *Lucr. Ştiinţifice*, Oradea, 1971, p. 25-30.

El Susi 1996 – G. El Susi, *Vânători, pescari şi crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. Ch. – I d. Ch. – studiu arheozoologic. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, 3, Timişoara, 1996.

Emödi 1984 – I. Emödi, *Descoperiri ale culturilor Coţofeni şi Baden în peştera Igriţa şi Izbândiş*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 405-431.

Ferenczi 1976 – I. Ferenczi, *Contribuţii la topografia arheologică a Văii Someşului (sectorul Vad – Surduc*), în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 37-50.

Fetzer 1901 – J. F. Fetzer, *Szilágyság leletekről*, în *A.É***.**, 21, 1901, p. 55-57.

Kacsó 1996 – C. Kacsó, *Groşii Ţibleşului (com.Suciu de Sus, jud. Maramureş)*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Brăila, 1996.

Kacsó 1999 – C. Kacsó, *Date noi cu privire la preistoria Maramureşului*, în *Angustia*, 4,1999, p. 55-70.

Kacsó 2004 – C. Kacsó, *Mărturii arheologice*, Muzeul Judeţean Maramureş, seria „Colecţii Muzeale", I, Baia Mare, 2004.

Kacsó 2004 A – C. Kacsó, *Descoperiri Coţofeni de la Oarţa de Sus - Oul Făgetului*, în *Rev. Bistriţei*, XVIII, 2004, p. 29-37.

Kalmar 1983 – Z. Kalmar, *Descoperiri Coţofeni în bazimul someşan (Someşuri, Crasna, Almaş*), în *Acta MP*, 7, 1983, p. 61-67.

(Kalmar-) Maxim 1987-1988 – Z. (Kalmar-)Maxim, *Materiale neo-eneolitice intrate în colecţia Muzeului de Istorie al Transilvaniei (III)*, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 465-472.

Kalmar, Pop 1988 – Z. Kalmar, P. Pop, *Descoperiri arheologice în comuna Agrij*, în *ActaMP*, 12, 1988, p. 71-83.

Lakó 1981 – É. Lakó, *Repertoriul topografic al epocii pietrei şi a perioadei de tranziţie spre epoca bronzului în judeţul Sălaj*, în *ActaMP*, V, 1981, p. 36-119.

Lakó 1983 – É. Lakó, *Repertoriul topografic al epocii bronzului şi al hallstattului timpuriu în judeţul Sălaj*, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 69-100.

Lakó 1986 – É. Lakó, *Date noi pentru completarea celor trei repertorii privind epoca comunei primitive din Sălaj*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 47-59.

Lazăr 1977 – V. Lazăr, *Aşezarea Coţofeni de la Şincai (judeţul Mureş)(I)*, în *Marisia*, VII, 1977, p. 17-56.

Lazăr 1978 – V. Lazăr, *Aşezarea Coţofeni de la Şincai (judeţul Mureş)(II)*, în *Marisia*, VIII, 1978, p. 35-56.

Lobonţiu 1922 – E. Lobonţiu, *Descoperirea unor urme ale existenţei omului primitiv la Giurtelecu Şimleului*, în *Sălajul*, 23 XI 1922, p. 1-2.

Luca et alii 2005 – S.A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, H. Ciugudean, G. El Susi, C. Beldiman, *Cercetări arheologice în Peştera Cauce (sat Cerişor, com. Lelese, judeţul Hunedoara)*, http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicaţii/bibliotheca/cauce2.

Matei et alii 1995 – Al. V. Matei, I. Bejinariu, H. Pop, *Măgura Moigradului*, în *CCA. Campania 1994*, Cluj Napoca, 1995, p. 55.

Matei et alii 2003 – Al. V. Matei, I. Bejinariu, S. Băcueţ-Crişan, D. Gh. Tamba, D. Băcueţ-Crişan, D. Sana, *Porţ, com. Marca, jud. Sălaj, punct „Corău*", în *CCA Campania 2002***,** Covasna 2003, p. 246-249.

Matei et alii 2005 – Al. V. Matei, D. Băcueţ, A. Cârstea, *Hereclean, jud. Sălaj, punct „Dâmbu` Iazului*", în *CCA Campania 2004*, Mangalia 2005, p. 174-175.

Matei et alii 2005 A – Al. V. Matei, S. Băcueţ-Crişan, I. Bejinariu, H. Pop, D. Băcueţ-Crişan, A. Cârstea, *Pericei, jud. Sălaj, punct"Keller-tag*", în *CCA Campania 2004*, Mangalia 2005, p. 259-263.

Matei, Pop 2005 – Al. V. Matei, H. Pop, *Pericei, jud. Sălaj, punct „Dárvas*", în *CCA Campania 2004*, Mangalia 2005, p. 263-264.

Maxim(-Kalmar) 1992 – Z. Maxim(-Kalmar), *Locuirea Coţofeni de la Piatra Ilişovei (altit. 1990 m*), în *SympThrac*., 9, Bucureşti 1992, p. 78-79.

Maxim 1993 – Z. Maxim, *L`habitation Coţofeni de Piatra Ilişovei*, în *Banatica*, 12, 1993, p. 65-74.

Maxim 2003 – Z. Maxim, *Descoperiri neo-eneolitice la Bicaz- „Igoaie*", în *Marmaţia, arheologie, numismatică*, 7/1, 2003, p. 7-17.

Maxim 2004 – Z. Maxim, *Din istoria oraşului Seini (partea I*), în *Marmaţia, arheologie, numismatică*, 8/1, 2004, p. 143-151

Moga 1950 – M. Moga *Traiul populaţiei daco-romane şi barbare la graniţa de vest a Daciei*, în *SCIV*, 1, 1950, p. 131-135.

Németi 1999 – J. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, Bibl.Thrac., Bucureşti, 1999.

Németi et alii 2003 – J. Németi, C. Astaloş, C. Virag, *Tăşnad, jud. Satu Mare, punct „Sere"*, în *CCA Campania 2002*, Covasna 2003, p. 318.

Păunescu 1979 – Al. Păunescu, *Cercetările arheologice de la Cuina Turcului – Dubova (jud. Mehedinţi*), în *Tibiscus*, 5, 1979, p. 7-56.

Petrescu 1993 – M.S. Petrescu, *Cercetări de arheologie speologică în Valea Cernei (II)*, în *Tibiscum. Studii şi comunicări de etnografie-istorie,* Caransebeş, VII, 1993, p. 5-25.

Petri 1901 – M. Petri, *Szilágyvármegye monographiaja*, vol. I, Zilah, 1901.

Pop 2000 – D. Pop, *Die Coţofeni Siedlung von Oarţa de Sus „Măgura"*, în *Angustia* 5, 2000, p. 73-84.

Pop H. et alii 2000 – H. Pop, S. Băcueţ-Crişan, D. Băcueţ-Crişan, *Pericei, jud. Sălaj, punct „Keller-tag"*, în *CCA Campania 1999*, Deva 2000, p. 73-74.

Pop H. et alii 2006 – H. Pop, Al. V. Matei, I. Bejinariu, D. Băcueţ, *Porţ, com. Marca, jud. Sălaj, punct „Paliş*", în *CCA Campania 2006*, Tulcea 2006, p. 276-285

Prox 1941 – A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt, 1941.

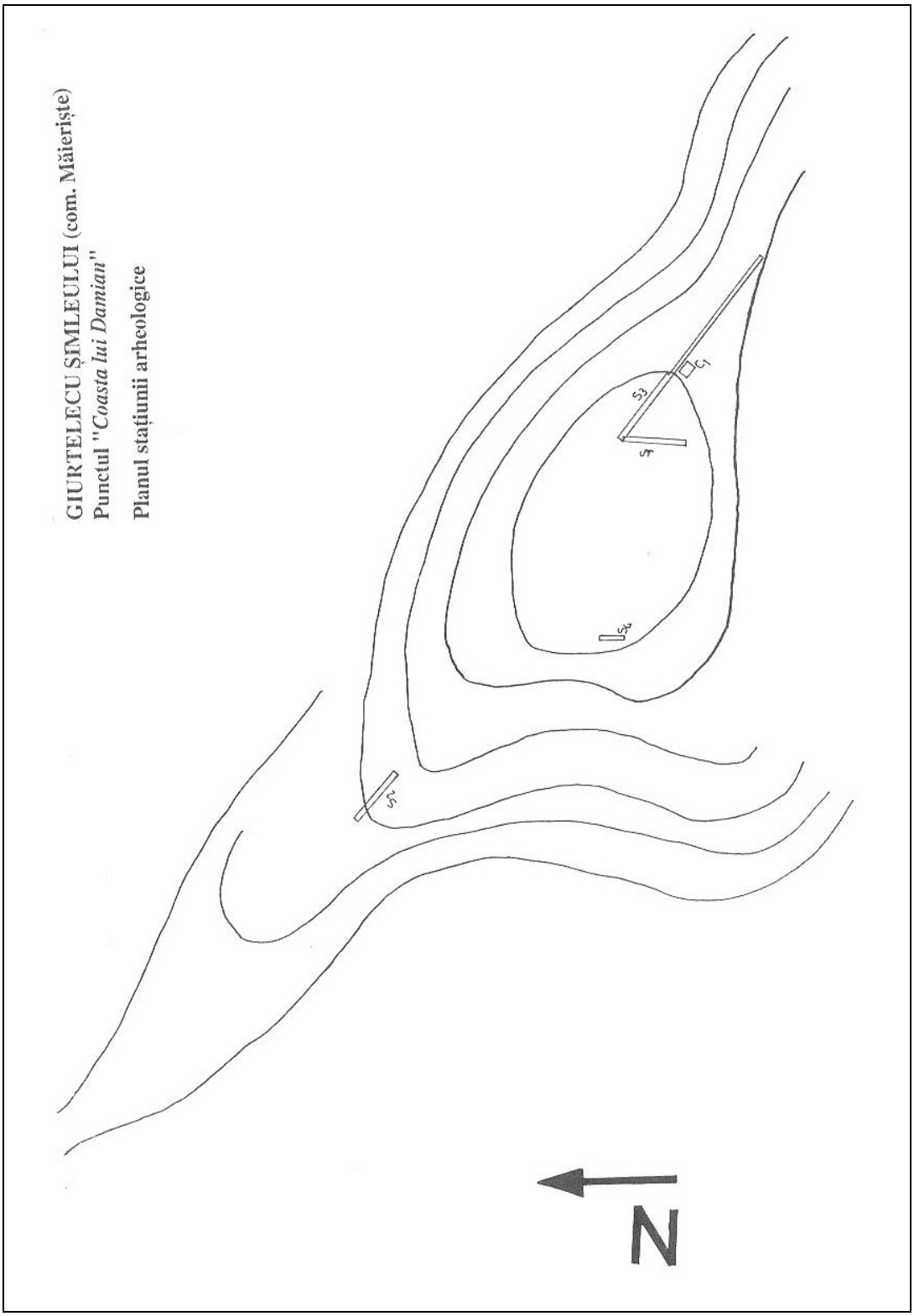
Roman 1976 – P. I. Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti, 1976.

Roman, Németi 1978 – P. I. Roman, I. Németi, *Cultura Baden în România*, Bucureşti, 1978.

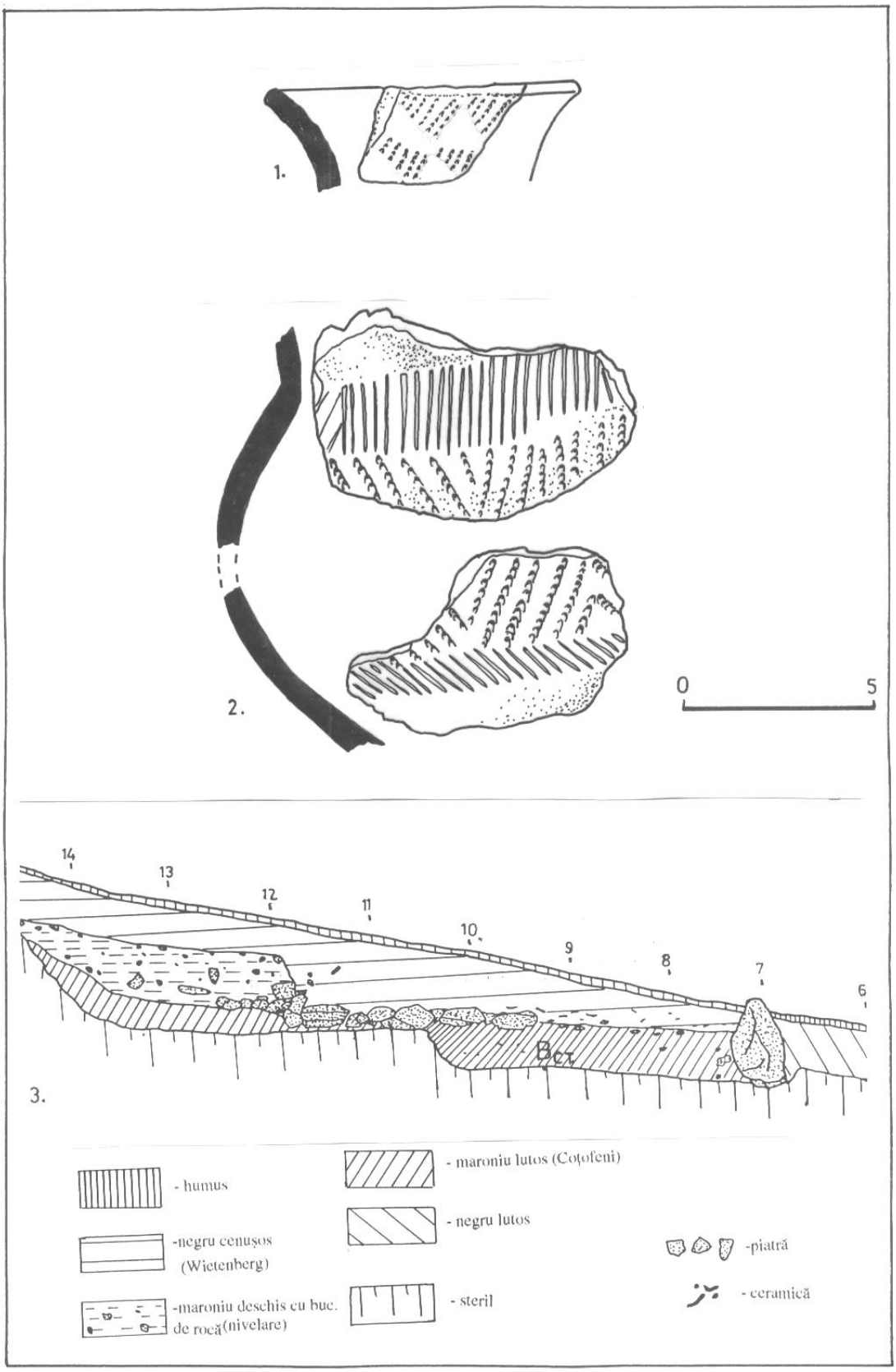
Roska 1941 – M. Roska, *Az aeneolithikum koloszkorpádi I. jellegű emlekei erdelyben, Közl. K-vár*, 1, 1941, p. 44-99.

Roska 1942 – M. Roska, *Erdely regeszeti repertoriuma I. – Őskor*, Kolozsvár, 1942.

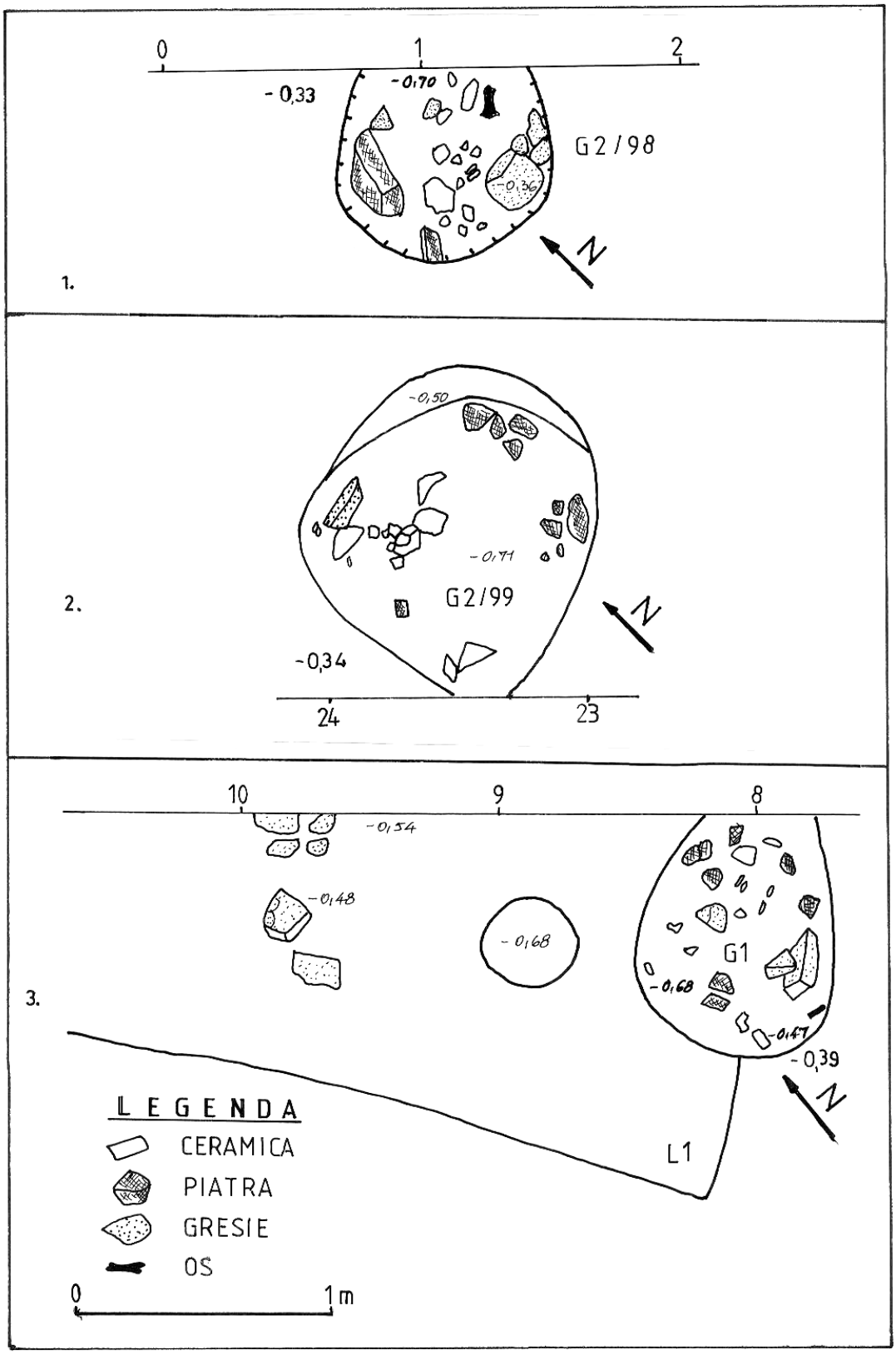
Stanciu et alii 2000 – I. Stanciu, Al. V. Matei, D. şi S. Băcueţ-Crişan, *Hereclean, jud. Sălaj, punctul „Dâmbul Iazului*", în *CCA. Campania 1999*, p .44.



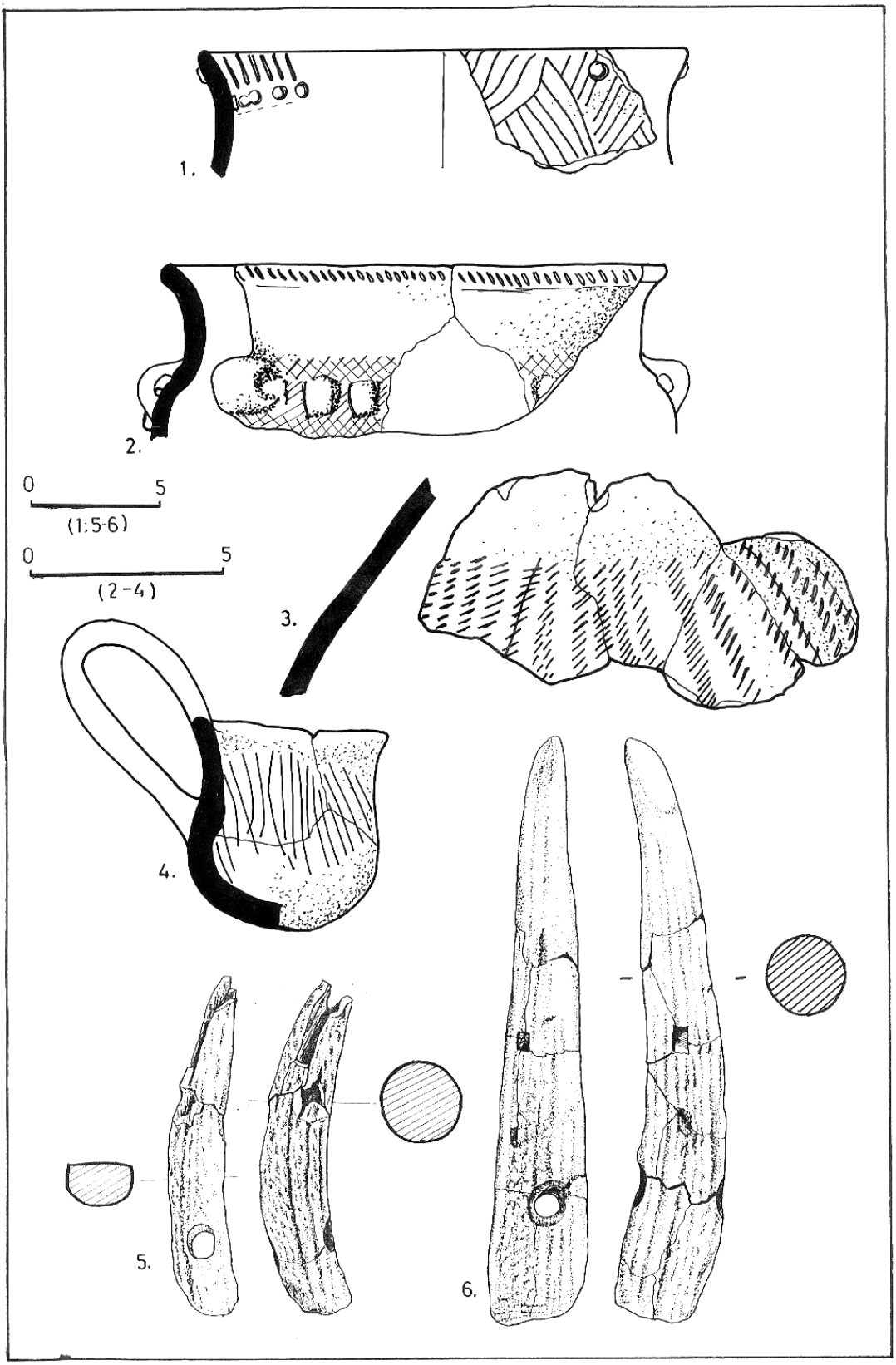
Pl. I. Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*”.
Planul staţiunii arheologice şi dispunerea secţiunilor arheologice.



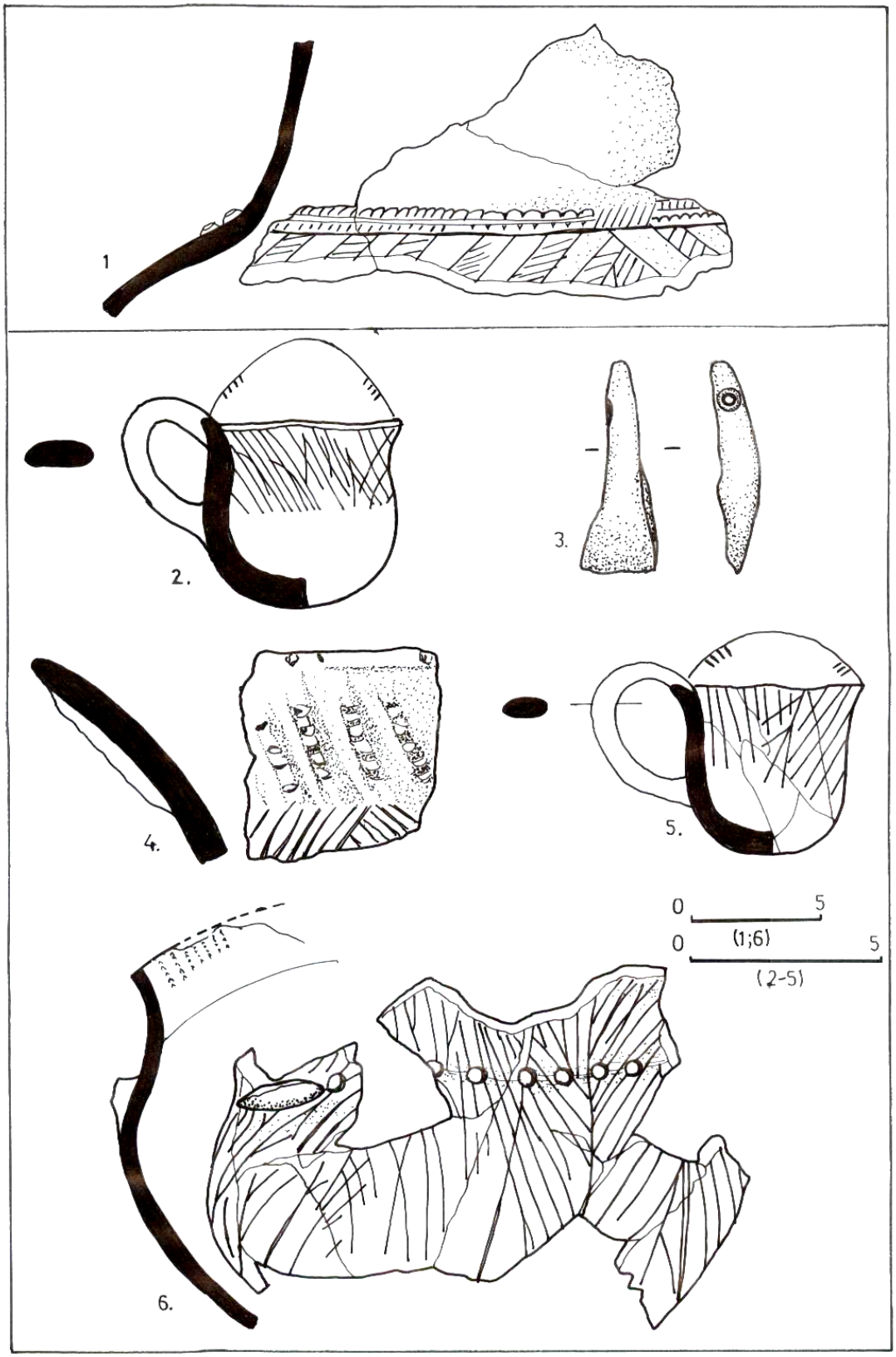
Pl. II. 1-2: ceramică Coțofeni din stratul de cultură
3: secțiunea S2/1998, profil vestic cu locuința Coțofeni (**B_{CT}**).



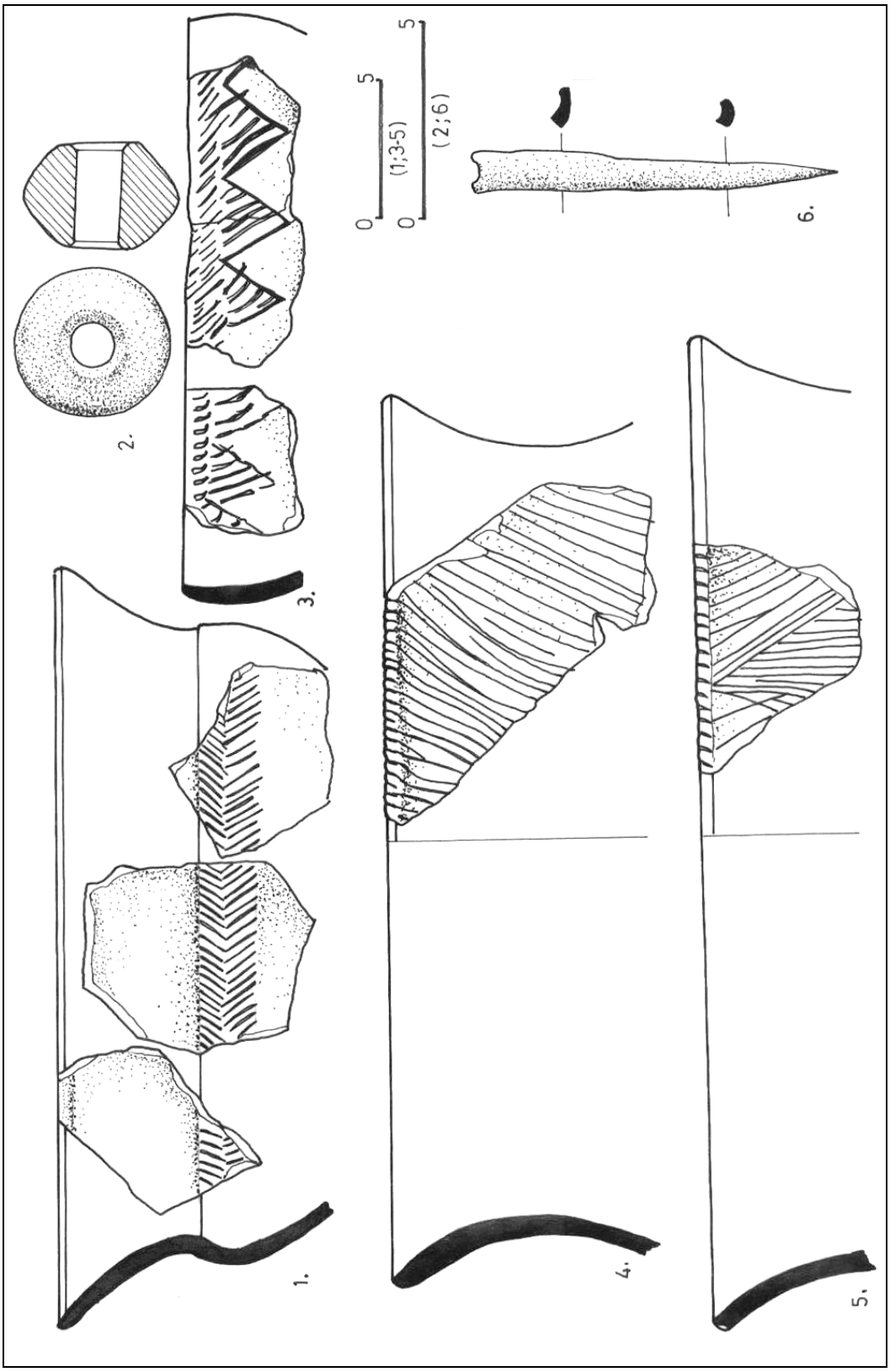
Pl. III. 1. S3/ 1998 – planul complexului G2/1998.
2. S3/ 1998 – planul complexului G2/1999.
3. S3/1998 – planul complexului G1/1999.



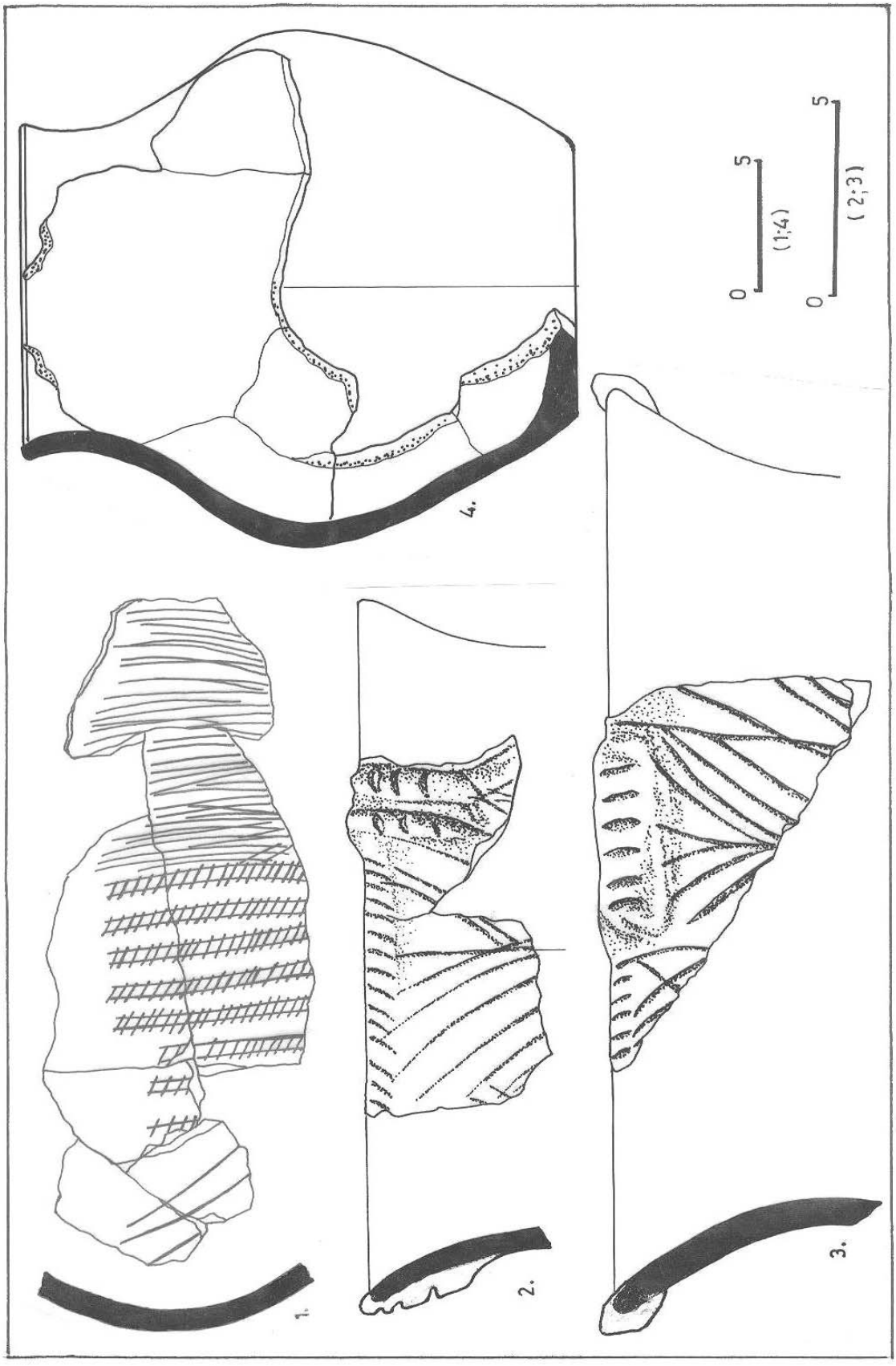
Pl. IV. 1-4: ceramică din locuința Coțofeni.
5-6: piese de corn din G2/1999.



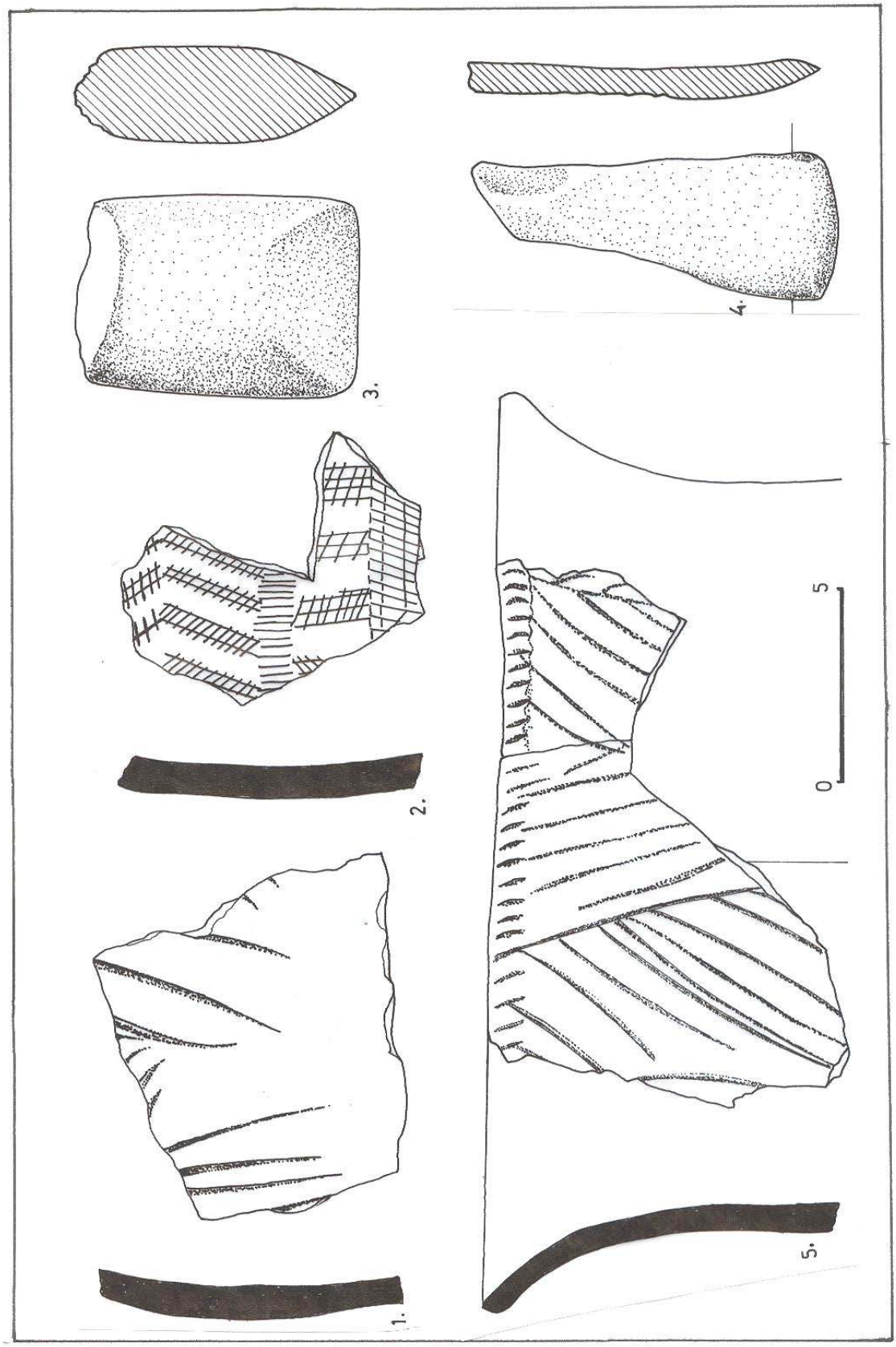
Pl. V. 1: fragment ceramic din locuinţa Coţofeni.
2-6: materiale din G2/1999.



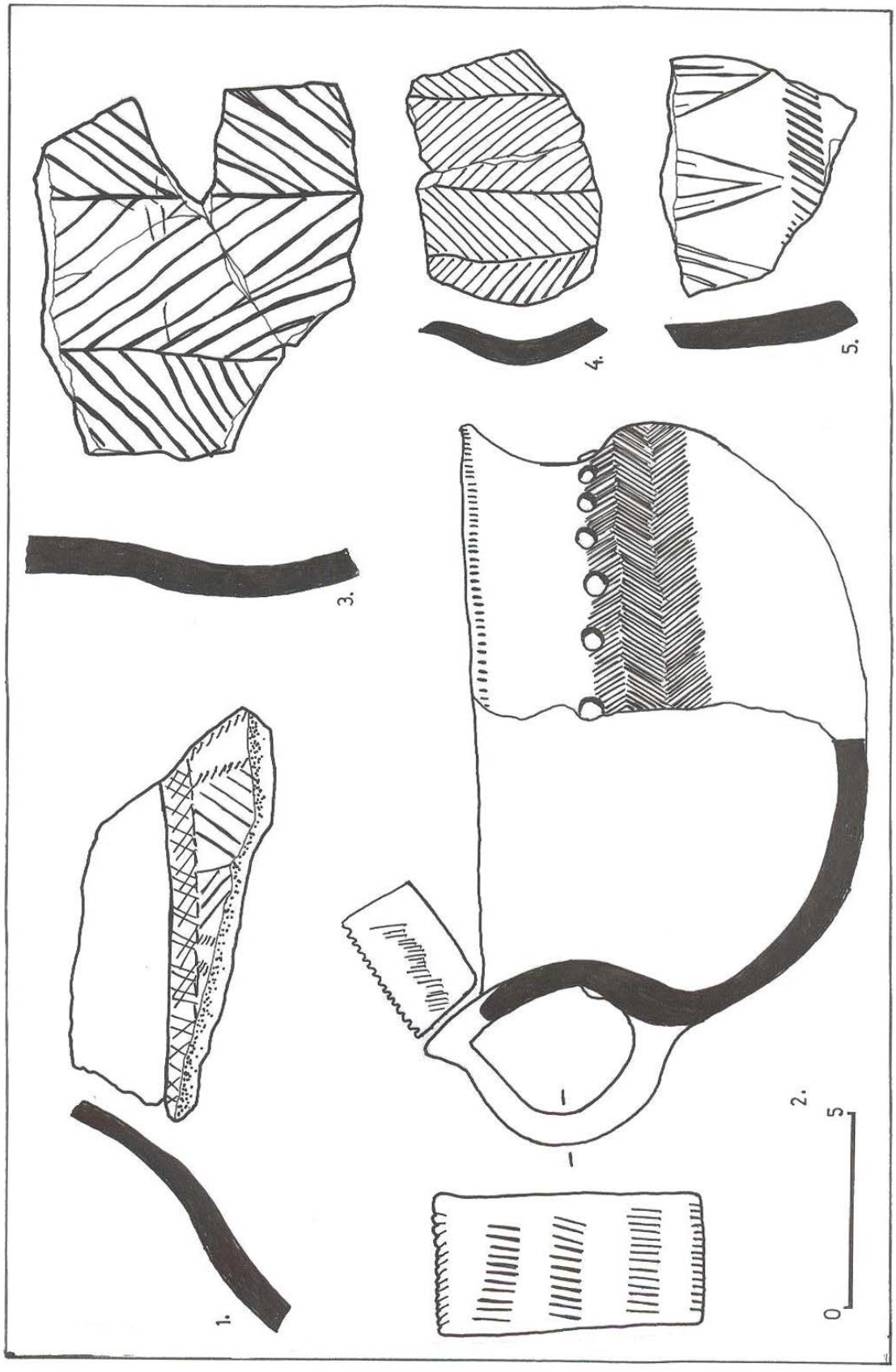
Pl. VI. 1-6: materiale din G2/1998.



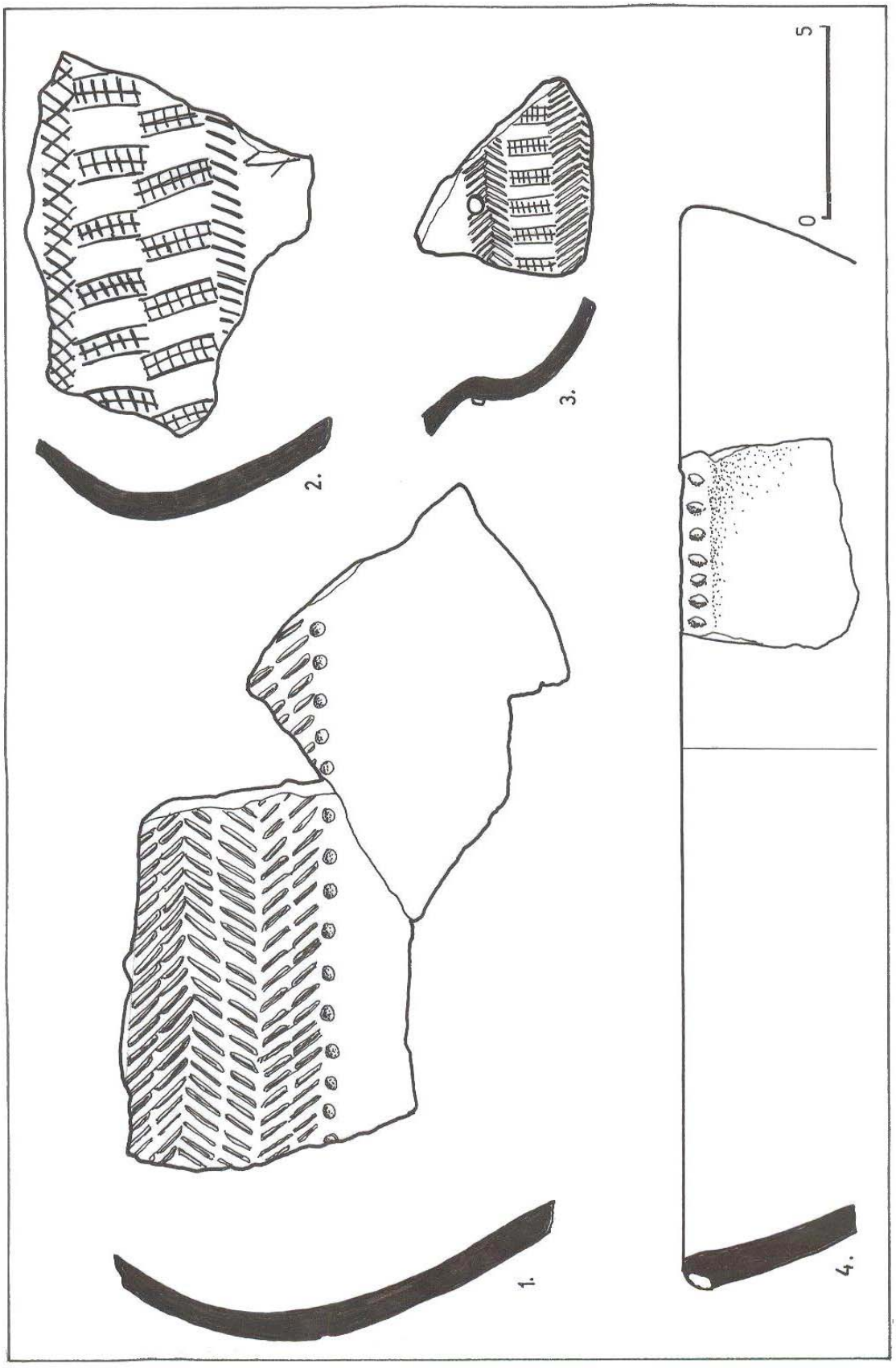
Pl. VII. 1-4: materiale din G1/1999.



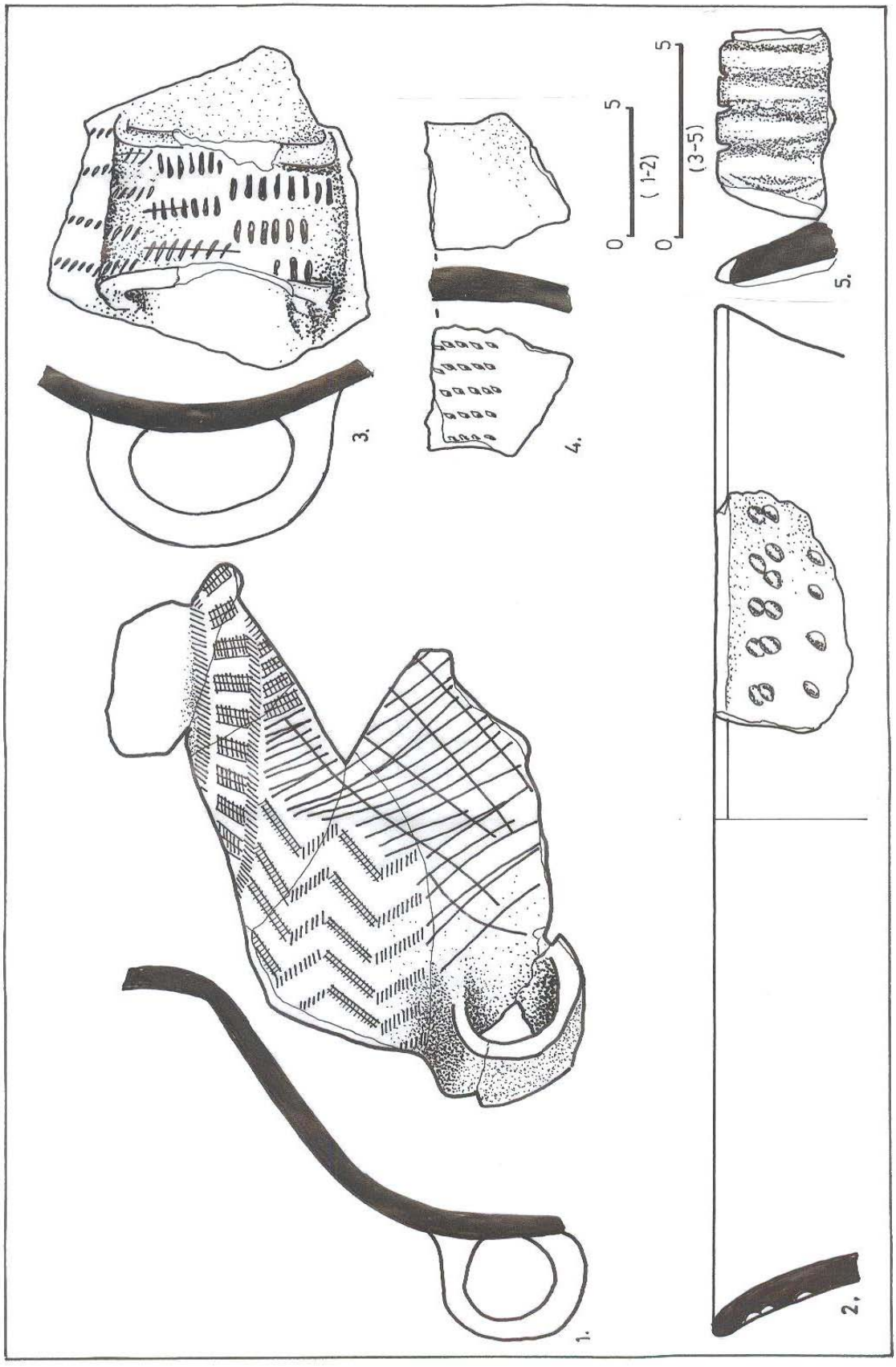
Pl. VIII. 1-2,5: materiale din G1/1999. 3-4: materiale din G2/1998.



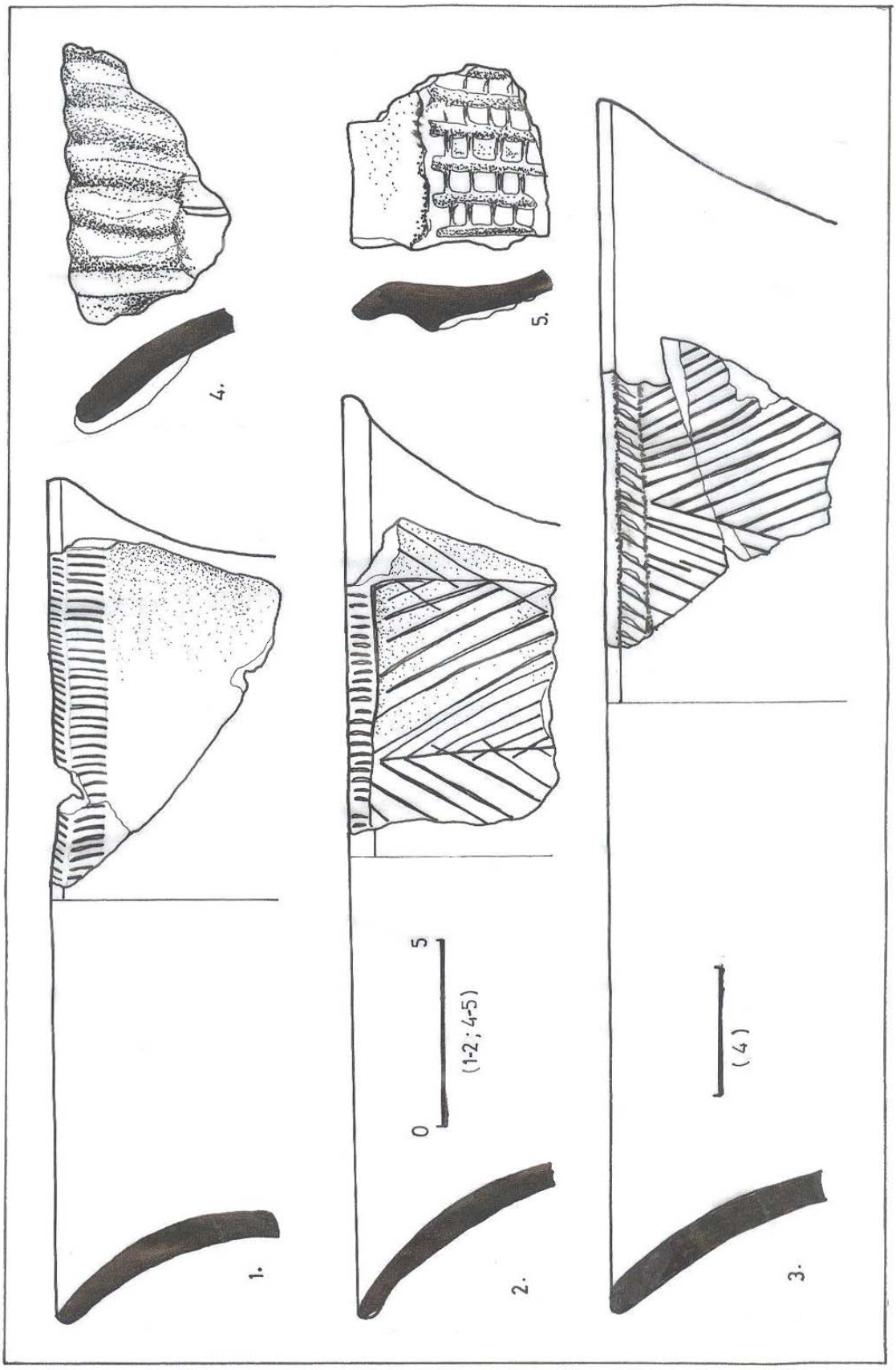
Pl. IX. 1-5: materiale din G2/1999.



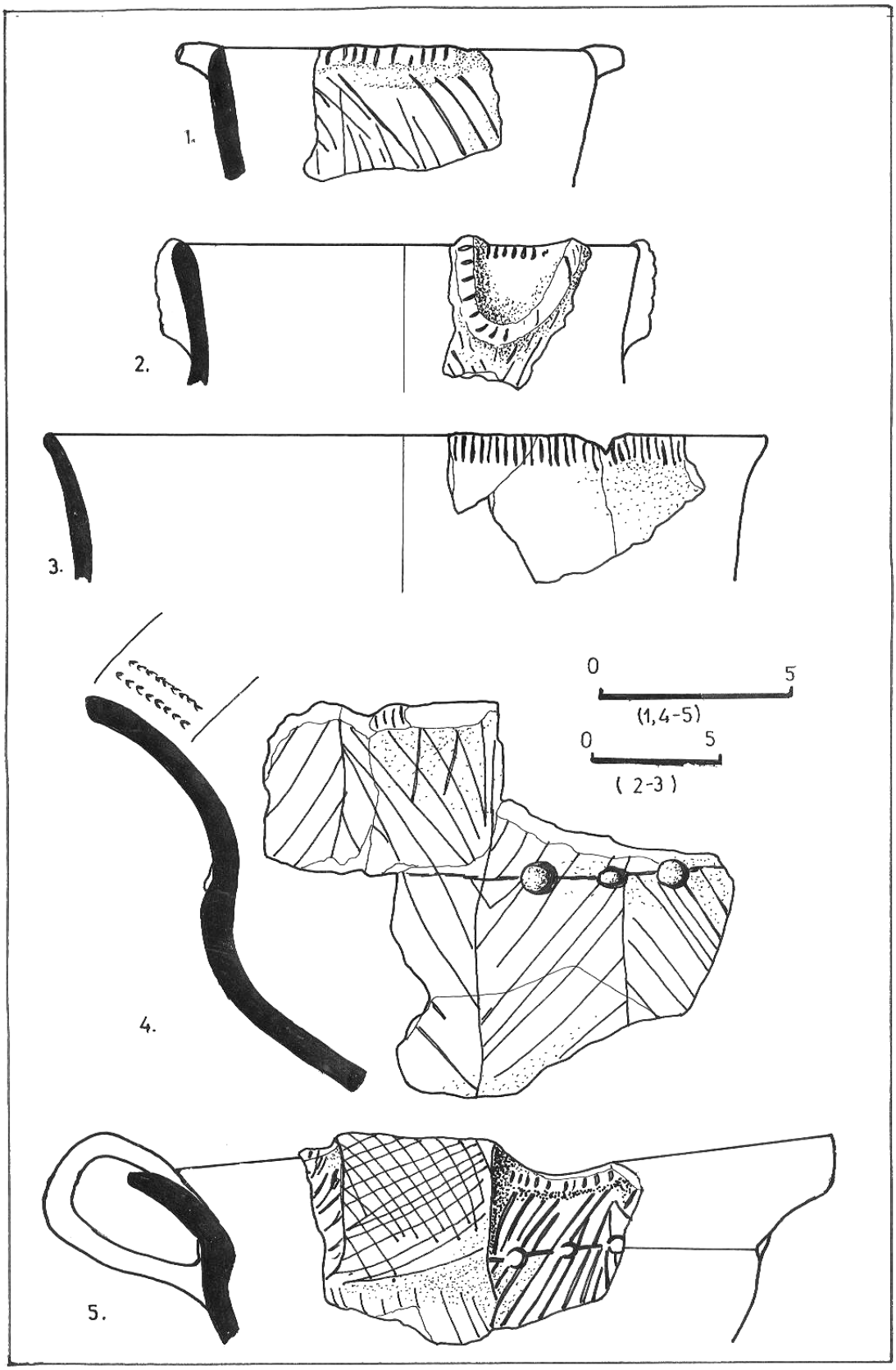
Pl. X. 1-3: materiale din G2/1999. 4: materiale din G2/1998.



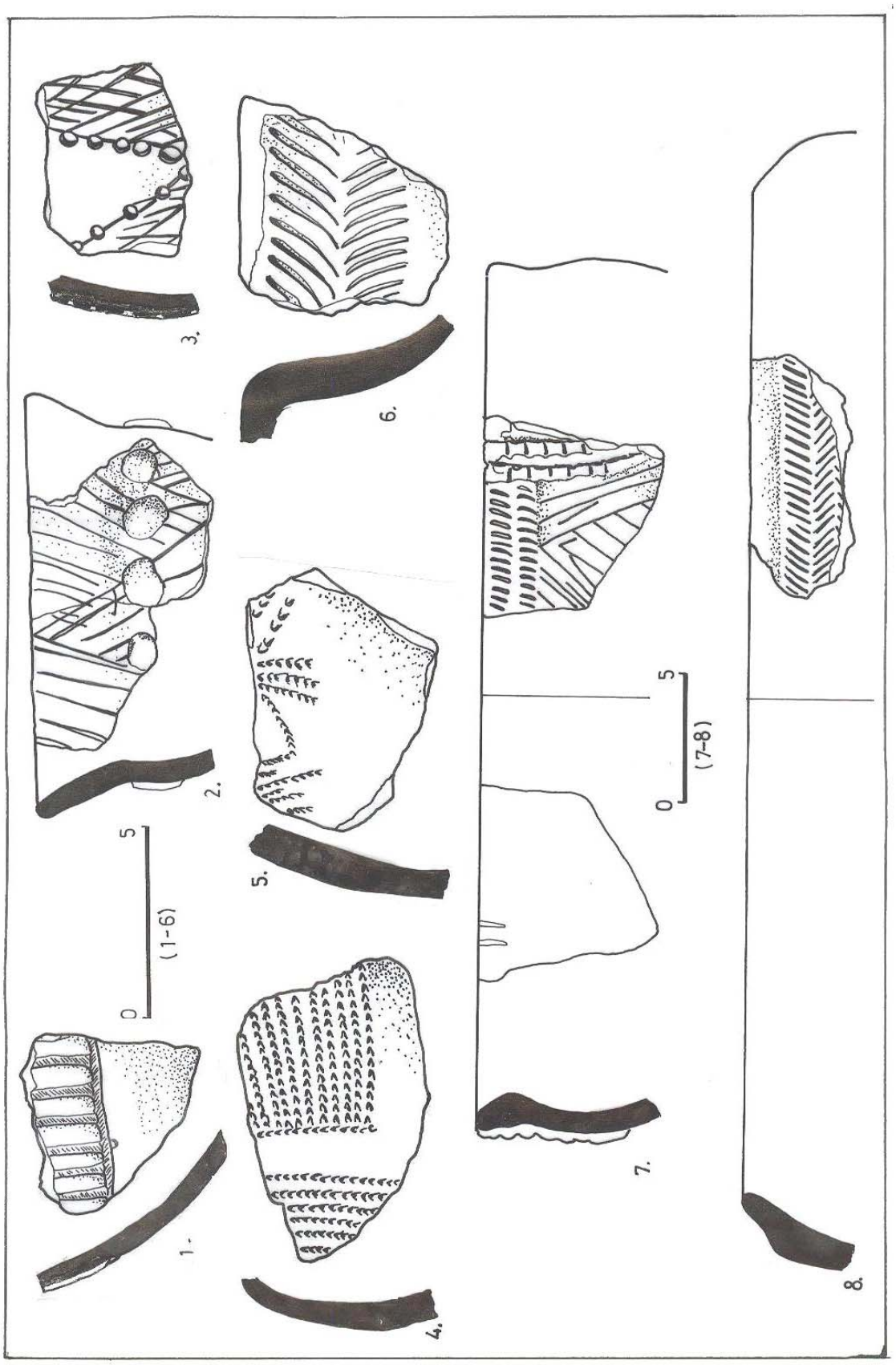
Pl. XI. 1-5: materiale din G2/1999.



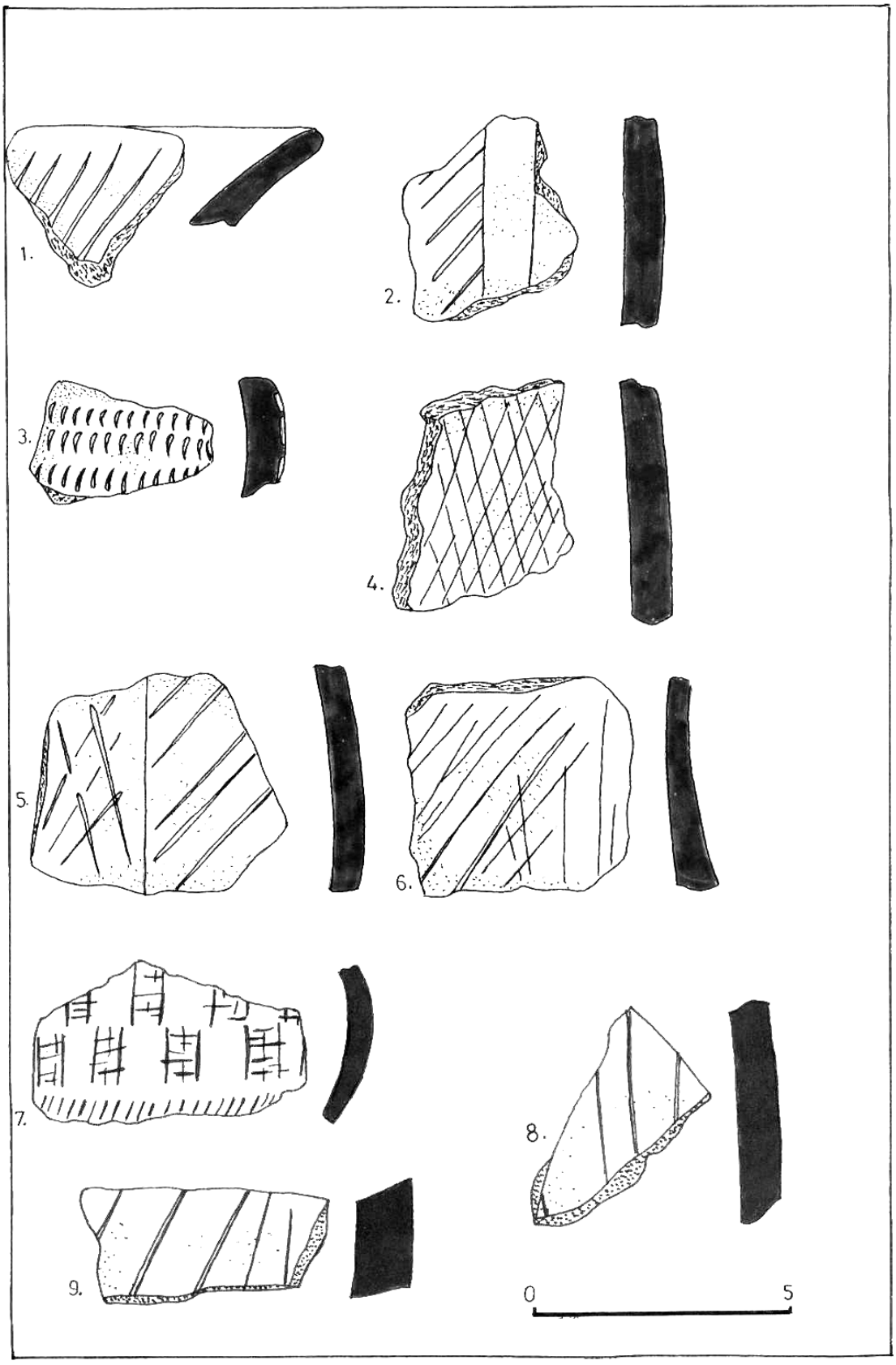
Pl. XII. 1-5: ceramică Coțofeni din stratul de cultură.



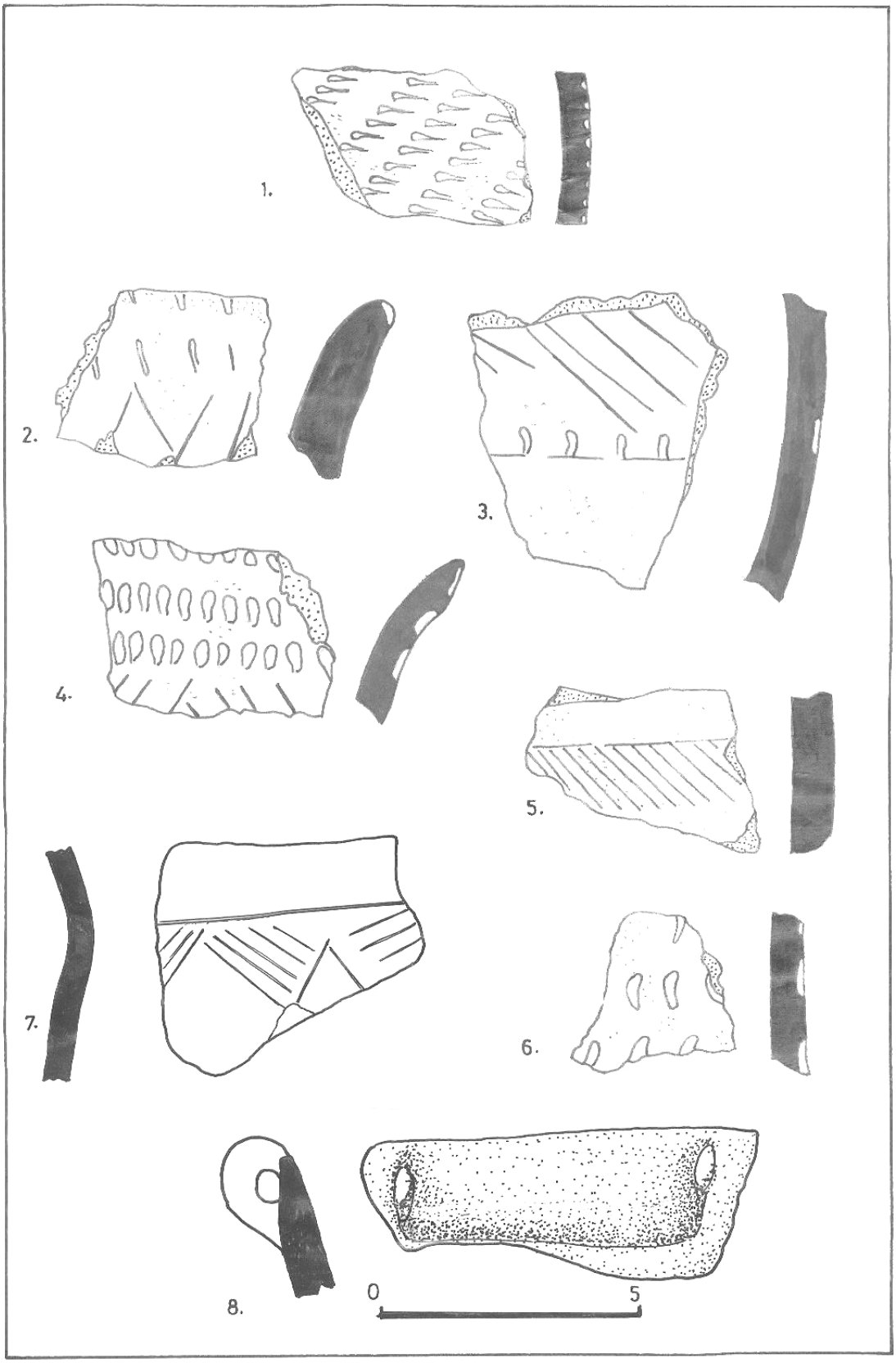
Pl. XIII. 1-5: ceramică Coţofeni din stratul de cultură.



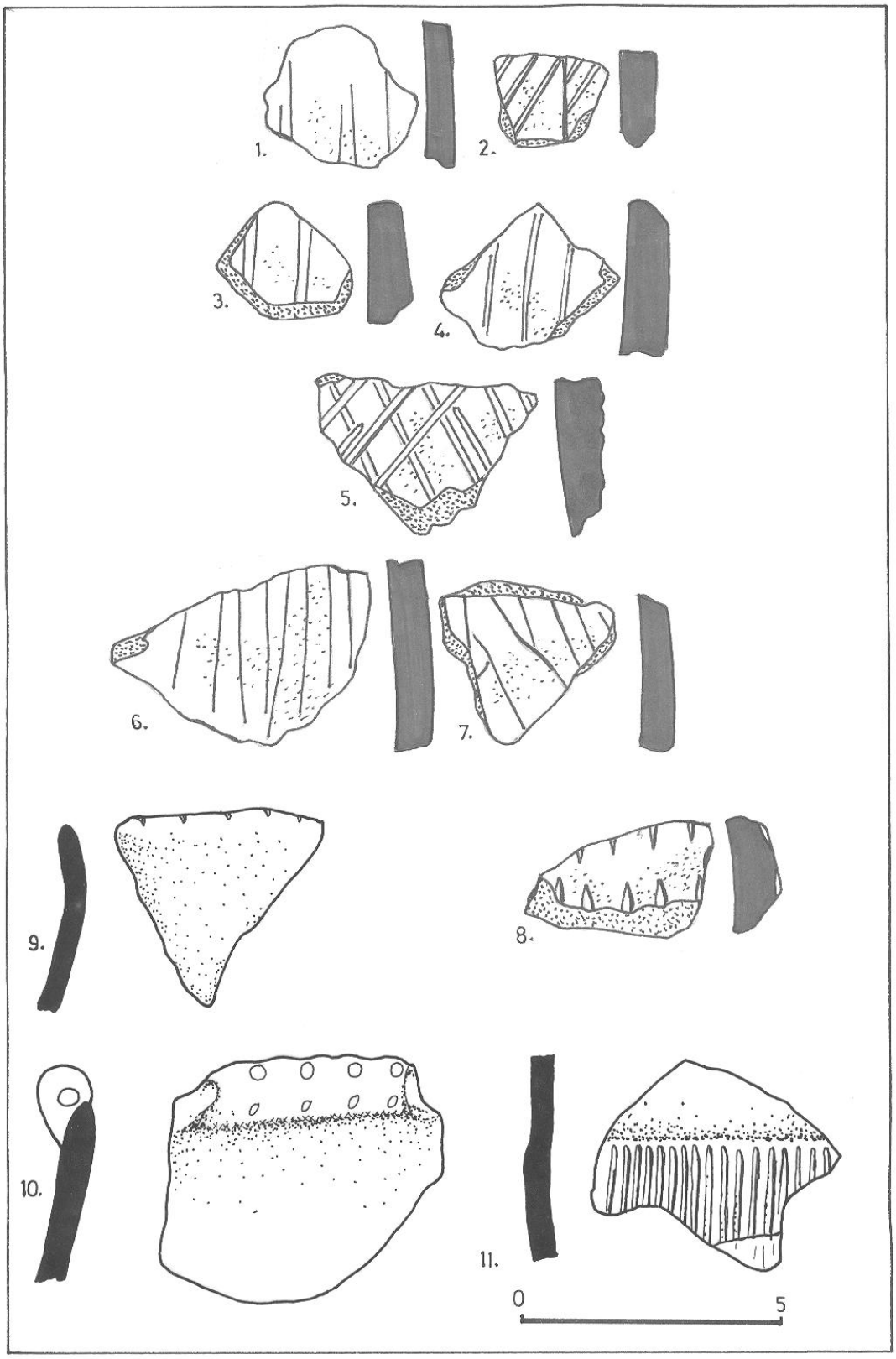
Pl. XIV. 1-8: ceramică Coțofeni din stratul de cultură.



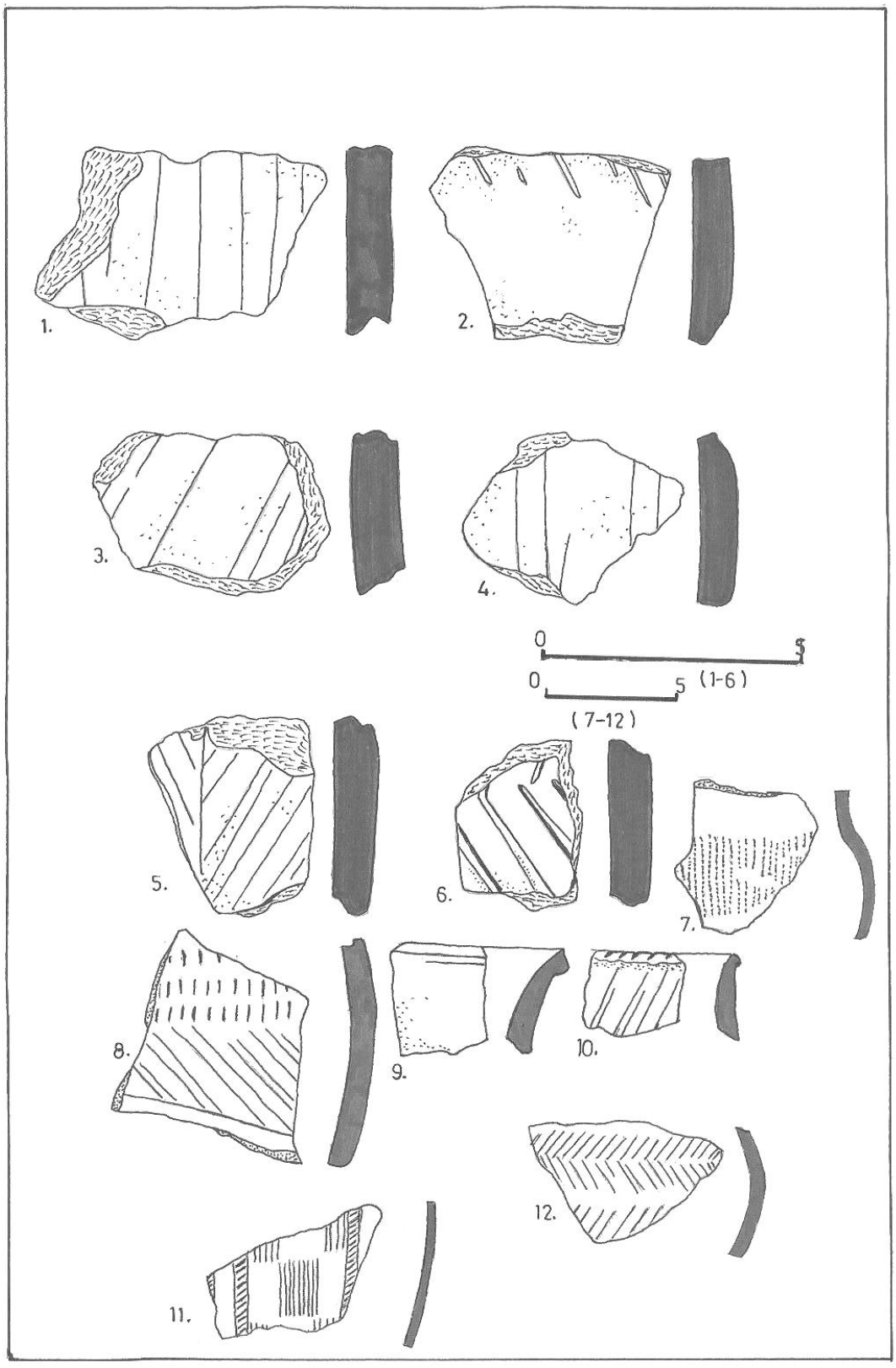
Pl. XV. 1-9: ceramică Coţofeni de la Meseşenii de Sus „*Osoiu Măcăului*”.



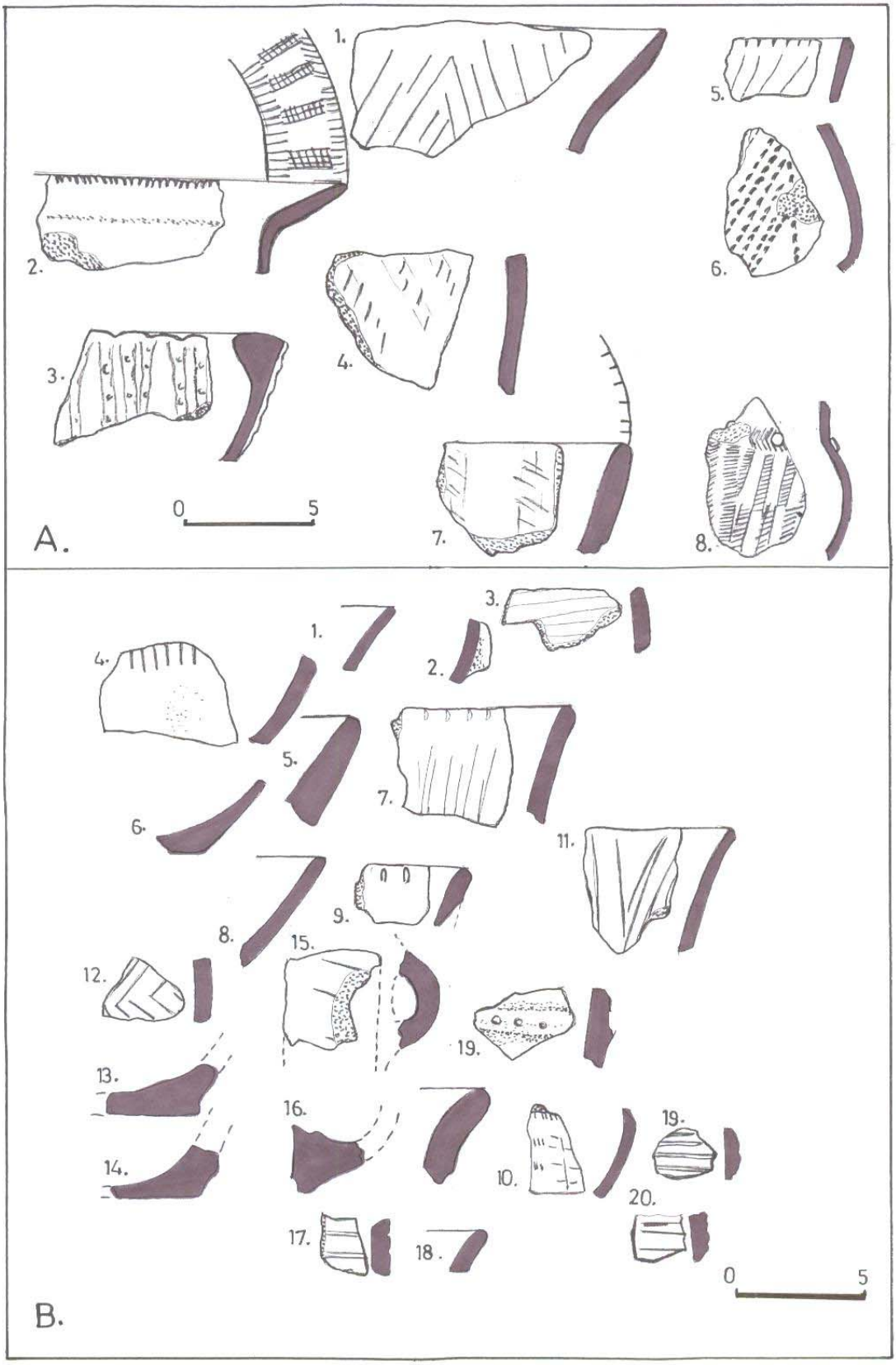
Pl. XVI. 1-6: ceramică Coțofeni de la Pericei „*Keller-tag*”.
7-8: ceramică de la Zalău „*ISCIP / Baza DROMET*” din loc. L4.



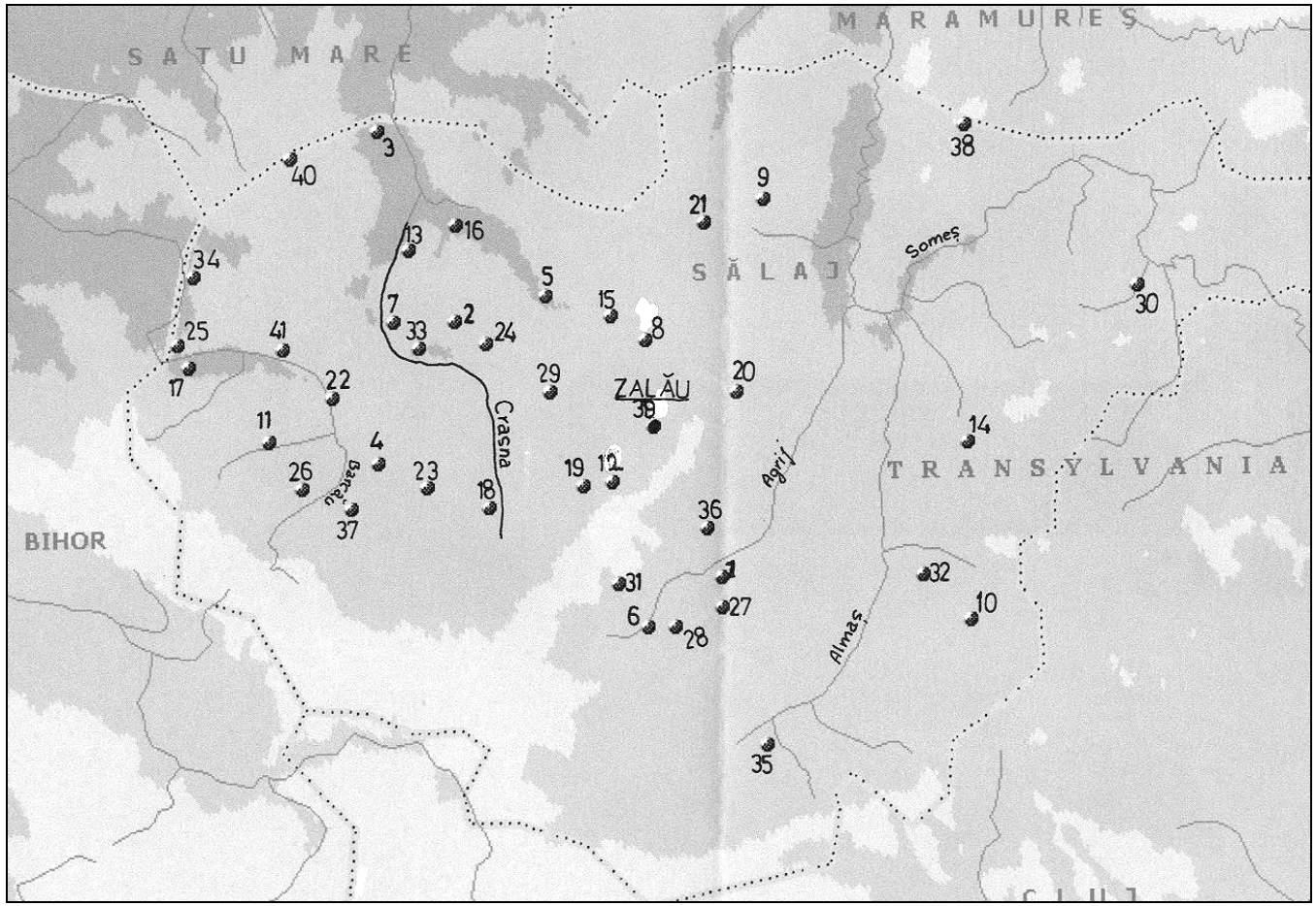
Pl. XVII. 1-5: ceramică Coţofeni de la Valcău de Jos „*Valea Iazului*".
6-8: ceramică Coţofeni de la Nuşfalău. 9-11: ceramică Coţofeni de la Răstolţu Mare.



Pl. XVIII. 1-6: ceramică Coţofeni de la Şimleu Silvaniei „*Piersecărie*".
7-12: ceramică Coţofeni de la Plopiş „*Şes Nojeşti*".



Pl. XIX. A.1-8: ceramică Coţofeni de la Bădăcin „*Dealul Cornet*”.
B. 1-21: ceramică Coţofeni de la Răstolţu Deşert „*Dosu Pustii*”.



Pl. XX. Harta localităţilor din judeţul Sălaj în care au apărut descoperiri Coţofeni: 1. Agrij; 2. Bădăcin; 3. Bobota; 4. Boghiş; 5. Borla; 6. Buciumi; 7. Cehei; 8. Crişeni; 9. Domnin; 10. Dragu; 11. Drighiu; 12. Fetindia; 13. Giurtelecu Şimleului; 14. Gârbou; 15. Hereclean; 16. Lompirt; 17. Marca; 18. Marin; 19. Meseşenii de Sus; 20. Moigrad; 21. Naimon; 22. Nuşfalău; 23. Peceiu; 24. Pericei; 25. Porţ; 26. Plopiş; 27. Răstolţu Deşert; 28. Răstolţu Mare; 29. Recea; 30. Rus; 31. Sângiorgiu de Meseş; 32. Sâmpetru Almaşului; 33. Şimleu Silvaniei; 34. Şumal; 35. Tămaşa; 36. Treznea; 37. Valcău de Jos; 38. Vălişoara; 39. Zalău; 40. Zalnoc; 41. Zăuan.

THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES FROM GIURTELECU ŞIMLEULUI - „*COASTA LUI DAMIAN*" (III). THE COŢOFENI`S CULTURE DISCOVERIES

Abstract

The present paper brings to the attention of archaeologists interested in the study of Coţofeni culture the recent discoveries of these culture from Giurtelecu Şimleului, „*Coasta lui Damian*" hill, which was investigated in 1998-1999. Three pits (Pl. III) and a dwelling (Pl. II/3) belong to Coţogeni culture bearers. Their inventory consist in ceramics (unbroken and fragments), tools made from horn, stone, bone and clay and the pits have in common the presence of a grinder made from local rock.

By the analyses of ceramic material discovered, the Coţofeni site from Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*" hill can be dated to the final period of these culture evolution, with the specification, that dwelling can be little recently than the evolution of Coţofeni culture, in a post-Coţofeni stage, still insufficiently known in the northern Transilvania.

Untill now, in Sălaj county we have informations about 62 sites belonging to Coţofeni culture, from I-st to the III-rd phase. Only few sites was investigated by archaeological excavations (Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*", Hereclean „*Dâmbul Iazului*", Pericei „*Keller-tag*" , Zalău „*I.S.C.I.P. – Baza DROMET*", Moigrad „*Măgura Moigradului*", Porţ „*Corău*") – sistematically or rescue excavations. Discoveries with funeral character come from Hereclean (a cremation grave in pit) and a cremation grave under a tumulus from Domnin. The both cases are problematically, because missing the osteological analyses.

Liste of the ilustrations

Pl. I. Plan of the archaeological site from Giurtelecu Şimleului „*Coasta lui Damian*" and the location of archaeological sections.

Pl. II. 1-2: Coţofeni pottery from culture level. 3. Section S/1998. Western profil with Coţofeni dwelling.

Pl. III. 1. Plan of pit G2/1998. 2. Plan of pit G2/1999. 3. Plan of pit G1/1999.

Pl. IV. 1-4: pottery from Coţofeni dwelling. 5-6: antler artefacts from pit G2/1999.

Pl. V. 1: pottery fragment from Coţofeni dwelling. 2-6: artefacts from pit G2/1999.

Pl. VI. 1-6: artefacts from pit G2/1998.

Pl. VII. 1-4: artefacts from pit G1/1999.

Pl. VIII. 1-2,5: artefacts from pit G1/1999. 3-4: artefacts from pit G2/1998.

Pl. IX. 1-5: artefacts from pit G2/1999.

Pl. X. 1-3: artefacts from pit G2/1999. 4: artefact from G2/1998.

Pl. XI. 1-5: artefacts from pit G2/1999.

Pl. XII. 1-5: Coţofeni pottery from culture level.

Pl. XIII. 1-5: Coţofeni pottery from culture level.

Pl. XIV. 1-8: Coţofeni pottery from culture level.

Pl. XV. 1-9: Coţofeni pottery from Meseşenii de Sus „*Osoiu Măcăului*".

Pl. XVI. 1-6: Coţofeni pottery from Pericei „*Keller-tag*". 7-8: pottery from Zalău „*ISCIP / Baza DROMET*" by dwelling L 4.

Pl. XVII. 1-5: Coţofeni pottery from Valcău de Jos „*Valea Iazului*". 6-8: Coţofeni pottery from Nuşfalău. 9-11: Coţofeni pottery from Răstolţu Mare.

Pl. XVIII. 1-6: Coţofeni pottery from Şimleu Silvaniei „*Piersecărie*". 7-12: Coţofeni pottery from Plopiş „*Şes Nojeşti*".

Pl. XIX. A. 1-8: Coţofeni pottery from Bădăcin „*Dealul Cornet*". B. 1-21: Coţofeni pottery from Răstolţu Deşert „*Dosu Pustii*".

Pl. XX. The map of Coţofeni discoveries from Sălaj county.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DIN ZONA ROŞIA MONTANĂ (JUDEŢUL ALBA)

Nicolae Cătălin Rişcuţa

Zona muntoasă înaltă din nord-vestul judeţului Alba, este puţin cunoscută din punct de vedere arheologic. Cele mai numeroase descoperiri din acest areal aparţin epocii romane şi au fost semnalate în preajma cunoscutelor centre miniere antice din zonă: Abrud, Corna, Bucium, Roşia Montană, Zlatna. Pentru perioada pre-romană însă, materialele arheologice semnalate, puţin numeroase, provin din descoperiri fortuite, fără precizarea punctului unde au fost găsite[1].

Cercetările arheologice organizate sistematic în cadrul Programului Naţional de Cercetare „Alburnus Maior", au contribuit la îmbogăţirea bazei de informaţii cu care se poate opera în prezent. În cele ce urmează, vom prezenta complexele şi materialele preistorice rezultate în urma săpăturilor arheologice preventive efectuate în anul 2002. Descoperirile amintite au fost cuprinse deja în succinte rapoarte de cercetare arheologică, fără a se realiza şi o analiză a lor[2]. Alăturăm informaţiilor edite o serie de observaţii culese în perieghezele pe care le-am efectuat cât timp am participat la cercetările de la Roşia Montană. Deşi sărace ca număr şi disparate ca areal topografic, noile descoperiri contribuie, în opinia noastră, la reconstituirea imaginii evoluţiei istorice a acestei zone.

Roşia Montană - Islaz. În vara anului 2002 un colectiv de arheologi de la Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane din Deva a efectuat cercetări preventive în diferite puncte din zona Gura Roşiei[3]. În urma cercetărilor de teren, în punctul numit *Islaz* a fost identificată o construcţie circulară din piatră sub formă de movilă, amplasată pe o şa prelungă care coboară de la înălţimea *Zănoaga* spre zona *Piatra Albă*. Deşi plasat într-o zonă dominantă, tumulul nu era foarte vizibil, fiind situat pe pantă, la o cotă sub creasta care constituie cumpăna apelor dintre valea Roşiei şi valea Vârtopului (Fig. 1). Forma şi dimensiunile sale (diametrul – circa 10 m; înălţimea – 0,40 m), ne-au atras totuşi atenţia, cu atât mai mult cu cât o altă amenajare din piatră, dispusă chiar pe creastă, la circa 25 m spre nord de obiectivul nostru, fusese sondată deja de către o echipă de arheologi de la muzeele din Deva şi Cluj-Napoca. Prin urmare, am considerat că este util să acordăm o atenţie sporită acestor complexe, care trebuiau să constituie obiectul unei investigaţii arheologice mai ample.

Datorită incertitudinii privind natura acestei movile, cercetarea complexului nu s-a făcut în maniera „clasică", pe sferturi. Pentru a se determina caracterul acestei construcţii a fost trasată iniţial o secţiune de verificare stratigrafică cu dimensiunile de 12 x 2 m, orientată pe direcţia N – S, pe axa centrală a movilei. După decopertarea stratului vegetal a fost pusă în evidenţă o manta din piatră care acoperea 10 m din lungimea secţiunii. Structura şi compoziţia acestei amenajări era asemănătoare cu cea a movilelor cu caracter funerar (tumuli), specifice începutului epocii bronzului.

---

[1] RepAlba, p. 19 şi urm., nr. 1 – Abrud; nr. 28 – Bucium; nr. 51 – Corna, nr. 154 – Roşia Montană; unele consideraţii asupra acestor descoperiri vezi la Wollmann, Ciugudean 2005, p. 95; Boroffka 2006, p. 73, nota 4.

[2] CCA – campania 2002, p. 22, 92, 136.

[3] CCA – campania 2002, p. 139 şi urm.

Drept urmare, pentru a se determina limitele construcției, pe care am denumit-o tumulul **T1**, păstrându-se doi martori de 0,50 m, spre vest şi est de secțiunea inițială au fost trasate alte două secțiuni cu dimensiunile de 12 x 3,5 m. Pentru a se obține un profil şi pe direcția E – V, a fost păstrat un martor central de 0,50 m. După decopertarea stratului vegetal a fost pusă în evidență aceeaşi manta din piatră, realizându-se delimitarea în întregime a amenajării (Fig. 2, 17). Acest fapt a permis nu doar precizarea dimensiunilor şi a formei, ci a prilejuit şi o serie de observații asupra modului de realizare a construcției.

În mod concret, este vorba despre o amenajare circulară, cu diametrul de 10 m. Mantaua din piatră era formată din bolovani de dimensiuni mari şi medii. S-a putut observa că bolovanii de mari dimensiuni delimitau construcția, iar în zona centrală, mantaua era formată din piatră de dimensiuni mijlocii. „Materia primă" utilizată la edificarea movilei a fost roca locală, culeasă probabil de la suprafața solului, dar şi spărturi provenite din substratul litologic. Din stratul vegetal aflat deasupra mantalei de piatră au fost recuperate câteva fragmente ceramice databile în epoca modernă. De asemenea, deasupra mantalei de piatră, în zona centrală şi în cea sudică a tumulului au fost observate urme consistente de arsură.

După efectuarea observațiilor de natură arheologică şi realizarea documentației aferente, s-a trecut la demontarea acestei amenajări din piatră. Îndepărtarea mantalei de piatră a pus în evidență structura acestei construcții. Astfel, s-a observat că spre margine construcția era formată dintr-un singur rând de piatră de dimensiuni mari, în vreme ce în zona centrală, straturile suprapuse de pietre de dimensiuni medii şi mici, atingeau grosimea de 0,80 m. Mantaua conținea un sol de culoare neagră, afânat, care forma o peliculă subțire şi sub amenajarea de piatră. În acest sol, sub mantaua de piatră, au fost descoperite fragmente ceramice preistorice şi nuclee de opal (Fig. 20/1-6, 21/1-6). De asemenea, din demontarea mantalei au fost recuperate trei râşnițe primitive (Fig. 22/1a, b – 3a, b).

Cercetarea a continuat prin adâncire în toate cele trei secțiuni, stratul de pământ negru suprapunând un sol galben, lutos, cu foarte multă rocă în compoziție. Tot în acest strat au fost constatate urme de arsură. Structura şi consistența acestui sol indică faptul că el a fost puternic presat, constituind încă un nivel al amenajării preistorice. Săpătura a continuat până la 1,20 m, la această adâncime apărând stânca nativă (Fig. 4, 18).

Deşi nu au mai fost descoperite materiale arheologice, săpătura a condus la consemnarea unor observații de ordin stratigrafic, care au pus în evidență modul de construcție a monumentului. Astfel, într-o primă etapă, solul şi substratul litic format din rocă locală degradată au fost săpate şi nivelate, formându-se un fel de bazin cu fundul plat. În această adâncitură s-a format „miezul" movilei, constituit din solul lutos local, de culoare galbenă, amestecat cu roca desprinsă prin săpare. Acest nucleu a fost „purificat" prin ardere, în structura sa fiind vizibile cantități importante de cărbune. Limita acestui „miez" era marcată printr-o bordură „cruțată" din stânca nativă.

Exteriorul suprafeței astfel consacrate era delimitat printr-un şanț săpat tot în roca nativă şi umplut cu acelaşi sol galben, lutos. În acest şanț au fost implantați bolovani de mari dimensiuni care formau un ring împrejurul amenajării. Mantaua de piatră care acoperea tumulul pornea de la ringul de bolovani, din dreptul crestei cruțate în stânca nativă (Fig. 5). Ea avea o grosime variabilă, care atingea în zona centrală 0,80 m. Spre marginea construcției mantaua era formată dintr-un singur rând de piatră, în vreme ce în zona mediană fuseseră aşezate 4-5 niveluri de piatră (Fig. 4, 18). Materia

primă utilizată a fost piatra spartă din substratul litologic şi bolovani de mari dimensiuni, rulaţi, culeşi de la suprafaţa solului.

Cel de-al doilea obiectiv arheologic cercetat în punctul *Islaz* a fost o altă movilă, situată chiar pe creasta dealului, la circa 25 m spre nord de tumulul **T1**. Această movilă, mult aplatizată, a fost distrusă de o intervenţie veche sub forma unui şanţ (tranşeu?) orientat E-V, care pornea chiar din interiorul său, ceea ce la suprafaţa solului sugera existenţa unei construcţii alungite, închisă printr-o amenajare semicirculară. La baza acestei „închideri" a fost trasată, anterior cercetării noastre, o secţiune de control stratigrafic, dar săpătura nu s-a soldat cu rezultate semnificative (Fig. 6). Având în vedere forma acestei amenajări, poziţia dominantă şi vecinătatea cu tumulul **T1**, am considerat că avem de-a face cu o construcţie identică, denumită tumulul **T2**. În plus, atât la suprafaţa solului cât şi în sondajul arheologic practicat anterior, erau vizibile bucăţi mari de rocă locală, rulate, asemănătoare cu bolovanii utilizaţi la edificarea mantalei tumulului **T1**.

Drept urmare, pe acest obiectiv au fost trasate două suprafeţe denumite S46 de dimensiuni 6,5 x 6 m şi S47 de dimensiuni 5 x 6 m, despărţite printr-un martor de 0,50 m. Prin săparea celor două „sferturi" s-a urmărit cercetarea părţii estice a monumentului, atât cât s-a mai păstrat această zonă.

După decopertarea solului vegetal s-a trecut la curăţarea mantalei de piatră (Fig. 7, 19). Ulterior, aceasta a fost demontată, după care a continuat adâncirea. Săpătura a atins în cele două suprafeţe adâncimea de 0,80 m (Fig. 8).

Singura piesă arheologică recuperată este o râşniţă primitivă, fragmentară (Fig. 22/4a, b). Au fost sesizate însă urme de arsură, asemănătoare celor descoperite în tumulul **T1**. În ambele suprafeţe au fost dezvelite colţuri de stâncă nativă care sugerează faptul că şi aceasta este o construcţie similară celei săpate anterior. Cercetarea a demonstrat că din monumentul iniţial s-a păstrat doar o mică suprafaţă, periferică, marcată şi prin porţiuni reduse din mantaua sa. Observaţiile stratigrafice indică faptul că atât structura internă cât şi mantaua au fost distruse aproape în totalitate de intervenţiile antropice anterioare.

Abrud - Valea Seliştei. O altă zonă investigată în cadrul Programului Naţional de Cercetare „Alburnus Maior" în anul 2002, a fost Valea Seliştei. Din punct de vedere administrativ, o parte a acestei zone aparţine de oraşul Abrud, iar alta de Roşia Montană. Perimetrul a fost atribuit unei echipe de arheologi de la Institutul Naţional al Monumentelor Istorice (INMI)[4].

În cursul cercetărilor au fost descoperite şi vestigii aparţinând perioadei preistorice. Astfel de materiale au fost semnalate în urma cercetărilor efectuate pe mici terase de pe culmea unui deal (altitudine 972 m) şi la baza pantei, unde a fost săpat un tumul aparţinând epocii romane[5]. Secţiunile 020106001, 020106002 şi 020106003, cu dimensiunile de 10 x 1 m, orientate E – V, au fost trasate paralel, cu martori de 0,50 m între ele. Cercetările au condus la descoperirea unor ziduri de piatră legate cu pământ, datate, pe baza materialului ceramic, în secolele XVI-XVII. Printre pietrele aflate pe aceste mici terase, a fost descoperit şi un fragment ceramic cu decor realizat din incizii dispuse în reţea, atribuit epocii bronzului (fig. 23/1). De asemenea, în cursul cercetărilor efectuate în complexul funerar roman de la baza pantei (secţiunile 020106005 şi următoarele) au fost descoperite aşchii şi un nucleu de jasp cu urme de desprindere

[4] CCA – campania 2002, p. 22 şi urm.
[5] Cercetări Sergiu şi Raluca Iosipescu, cf. CCA – campania 2002, p. 22.

intenționată (Fig. 23/8)[6]. Alte materiale ceramice şi obiecte litice descoperite par să fie tot de factură preistorică[7]. Semnalăm un fragment din peretele unui vas cu o tortiță tubulară, un fragment care pare să provină din buza unui vas, decorat cu un brâu orizontal simplu, plasat sub margine şi un altul, de dimensiuni reduse, ornamentat cu două benzi dispuse în unghi, umplute cu incizii (Fig. 23/2 - 7).

În ceea ce priveşte atribuirea culturală a descoperirilor, având în vedere conformația terenului, factura şi decorul fragmentelor ceramice amintite, considerăm că în această zonă a existat o locuire aparținând unei faze târzii a culturii Coțofeni. O parte a materialului arheologic descoperit ar putea să aparțină şi unui nivel de locuire din bronzul timpuriu, greu de încadrat însă cultural.

Corna - Citera Mare. În a doua parte a campaniei din anul 2002, echipa muzeului devean a continuat cercetările în zona limitrofă necropolei romane de incinerație de la Tăul Cornei (Fig. 9). Secțiunile arheologice săpate în diverse puncte au avut ca rezultat şi descoperirea unor materiale arheologice preistorice. Astfel, cercetătorii din cadrul colectivului Institutului de Arheologie şi Istoria Artei Cluj-Napoca, au amplasat pe şaua dintre înălțimile *Citera Mare* şi *Citera Mică* două secțiuni arheologice cu dimensiunile de 20 x 1 m. Cele două unități de săpătură (S 1 şi S 2) au fost apoi preluate şi finalizate de arheologii deveni. Secțiunea S 1, adâncită până la – 0,50 m, a relevat o situație stratigrafică bulversată de intervenții antropice anterioare, dar nu a furnizat complexe sau materiale arheologice. În secțiunea S 2, amplasată la 30 m spre NE de S 1, a putut fi consemnată o situație stratigrafică identică: depuneri stratigrafice păstrate *in situ*, completate cu niveluri de sol rezultate în urma activităților antropice recente. În aceste depuneri recente, la metrul 15 şi adâncimea de 0,5 m, au fost descoperite câteva fragmente ceramice, atribuite perioadei timpurii a epocii bronzului. Pentru a verifica existența unui sit preistoric în această zonă, în dreptul punctului cu descoperiri, păstrându-se un martor de 0,20 m, a fost trasată şi cercetată caseta C 1 cu dimensiunile de 3,5 x 3,5 m. Unitatea a fost săpată până la – 0,80 m, relevând aceleaşi intervenții antropice, fără a fi descoperite însă noi materiale arheologice[8].

Ceramica este de factură semifină, de culoare cenuşiu-roşiatic, extrem de friabilă datorită arderii proaste. Fragmentele ceramice descoperite provin de la un singur vas, reprezentând părți din fundul, corpul şi gâtul recipientului. Reconstituirea formei vasului este dificilă, dar credem că fragmentele au aparținut unei amforete cu corp nu prea bombat, gât cilindric şi buza uşor evazată. Decorul constă într-un şir de impresiuni înguste, oblice, dispuse pe gâtul vasului şi registre verticale de linii inciziate, haşurate cu linii fine dispuse orizontal, plasate pe corpul recipientului (Fig. 24). Remarcăm maniera stângace de realizare a decorului, majoritatea liniilor fiind curbe. Având în vedere factura, forma şi decorul vasului, considerăm că el ar putea fi atribuit unui orizont târziu al culturii Coțofeni (post Coțofeni IIIc). Unele asemănări în ceea ce priveşte forma şi decorul vasului semnalăm în cadrul ceramicii atribuite grupului Livezile, cu precizarea că vasul pare a fi mai mare, iar registrele verticale sunt umplute cu linii incizate dispuse oblic[9].

---

[6] Descoperiri Sergiu şi Raluca Iosipescu, cf. CCA - campania 2002, p. 23.

[7] Numeroase imagini cu aspecte din timpul cercetărilor şi materialele arheologice descoperite au fost ataşate raportului de cercetare aflat pe CD-ul *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002*, editori Mircea Angelescu, Corina Borş, Florela Vasilescu, Cimec 2003.

[8] CCA – campania 2002, p. 98. Mulțumim şi pe această cale colegilor D. C. Țuțuianu şi M. Căstăian pentru amabilitatea cu care ne-au pus la dispoziție ceramica descoperită, în vederea publicării.

[9] Ciugudean 1998, fig. 1/17.

Având în vedere faptul că fragmentele ceramice aparţin unui singur vas, considerăm că acestea provin dintr-un complex arheologic care se afla nu prea departe de punctul în care au fost găsite. Deoarece în imediata vecinătate (circa 20 m), a fost amenajat drumul care face legătura dintre Abrud şi Combinatul de la Roşia Poieni, este posibil ca atunci să fi fost nivelată mecanic întreaga zonă.

În acelaşi areal, pe pantele line aflate la sud de *Citera Mare*, a fost semnalată în urma cercetărilor de teren existenţa unui şanţ de mari dimensiuni. Cele trei secţiuni practicate (S 1 – S 3), orientate NV-SE, au format o magistrală stratigrafică în lungime de 44 m, care a secţionat amenajarea antropică. În cursul cercetării au fost descoperite câteva fragmente ceramice medievale şi o aşchie de silex. De asemenea, în urma perieghezelor au fost descoperite în apropiere câteva fragmente ceramice de factură preistorică, ce pot fi atribuite cu probabilitate epocii mijlocii a bronzului (cultura Wietenberg?)[10]. Prin urmare, considerăm că în apropiere a existat o locuire aparţinând bronzului mijlociu, dar şanţul cercetat arheologic datează dintr-o perioadă mult mai nouă.

Vârtop – Nămaş. Echipa Institutului de Arheologie şi Istoria Artei Cluj-Napoca a efectuat cercetări şi în perimetrul satului Vârtop – punctul *Nămaş*. Zona se prezintă sub forma unei poieni cu pantă accentuată, situată deasupra văii Vârtopului. În secţiunea S 010207003, orientată NNE – SSV, dispusă pe o terasă a pantei, este semnalată descoperirea, alături de materiale moderne, a unui fragment din buza unui vas, lucrat cu mâna, posibil preistoric. Fragmentul este rulat pe pantă, dar cercetările de teren şi sondajele efectuate în zona împădurită nu s-au soldat cu rezultate semnificative[11].

Cercetări de suprafaţă. La circa 1 km spre est de tumulii cercetaţi, pe un bot de deal numit *Dealul Islazului*, situat la SV de înălţimea *Zănoaga*, a fost semnalată existenţa unei extrem de interesante fortificaţii, bine individualizată pe teren[12]. Este vorba despre o fortificaţie semicirculară, alungită, de tip promontoriu barat. De jur-împrejurul platoului superior, la o cotă sub culme este vizibilă amenajarea unui şanţ, dublat la exterior de un val. Fortificaţia este barată, la circa două treimi din lungimea platoului, de un alt şanţ, închis la colţuri cu două amenajări rectangulare (Fig. 10). Nu este exclus ca acest şanţ să fi avut în zona centrală o altă amenajare fortificată, un posibil loc de trecere care să asigure accesul în interior.

Sondajele arheologice practicate în zona fortificaţiei au condus la descoperirea unor urme de locuire antică şi medievală, dar datarea amenajării nu a fost precizată cu certitudine[13].

Tot pe platoul superior sunt vizibile urmele unei movile distruse, un posibil tumul cu manta din piatră. Un tumul cu manta din piatră am identificat şi pe culmea prelungă a dealului *Zănoaga*, chiar deasupra fortificaţiei amintite.

La SE de înălţimea *Zănoaga* şi la circa 200 m spre NE de fortificaţia de pe *Dealul Islazului*, se află un bot de deal proeminent numit *Şesul Monului*. Pe drumul care trece pe la baza acestei înălţimi a fost descoperit un fragment ceramic de factură preistorică, rulat, iar pe şaua dintre deal şi *Zănoaga* au fost identificate două movile. Prima dintre acestea, de mari dimensiuni, pare a fi construită doar din pământ (Fig. 11), iar cea de-a doua, mult aplatizată, are manta de piatră (Fig. 12). La o distanţă de circa 50 m spre NE, pe un mic dâmb, notăm existenţa unei alte movile cu manta de piatră (Fig. 13).

[10] CCA – campania 2002, p. 98.
[11] CCA – campania 2002, p. 138.
[12] CCA – campania 2000, p. 214.
[13] Cercetări Sergiu şi Raluca Iosipescu, cf. CCA – campania 2000, p. 214.

Semnalăm şi o altă descoperire interesantă din aceeaşi zonă. Pantele dealului sunt acoperite cu stânci şi bolovani de mari dimensiuni. Într-unul dintre aceste blocuri de piatră a fost cioplită, destul de rudimentar, o piuă (Fig. 14). Datarea piesei este însă incertă. Cercetări arheologice sistematice în această zonă ar putea oferi un răspuns satisfăcător.

Pe panta sud-vestică, dinspre fortificaţie, sunt vizibile mai multe amenajări care au aspectul unor excavaţii de formă aproximativ rectangulară, cu lungimi variabile de 1 – 1,5 m şi lăţimi de 0,60 – 0,80 m. Aceste gropi par să fi fost umplute cu bolovani de dimensiuni medii, aşezaţi cu grijă (Fig. 15, 16). În ceea ce priveşte semnificaţia acestor amenajări, putem presupune existenţa unei mici necropole, aflată în legătură cu fortificaţia din apropiere.

Consideraţii istorice. Descoperirile arheologice din zona Roşia Montană impun câteva consideraţii de ordin istoric. Materialele arheologice preistorice, deşi puţine numeric, dovedesc faptul că zona a fost totuşi locuită şi în vechime. Plasarea topografică a descoperirilor indică o ocupare a zonelor înalte, boturi de deal proeminente, promontorii sau şei prelungi. Din analiza materialelor arheologice rezultă o locuire ceva mai importantă în perioada de sfârşit a eneoliticului şi la începutul epocii bronzului. Materialele arheologice descoperite la Abrud - *Valea Seliştei* şi cele de la Corna – *Citera Mare*, pot fi atribuite cu destulă siguranţă unei faze târzii a culturii Coţofeni.

Unele dintre cele mai interesante descoperiri le constituie cele două movile cercetate în punctul *Islaz*, cu toate că primul obiectiv nu a conţinut nici o înmormântare, iar cel de-al doilea a fost distrus aproape în întregime de intervenţii antropice anterioare. Deşi nu au fost puse în evidenţă urme arheologice de natură funerară, rolul magic şi funerar al construcţiilor este evident.

Modul de construcţie, structura şi materialul arheologic recuperat confirmă, prin analogie cu descoperiri similare, faptul că avem de-a face cu tumuli, amenajări funerare specifice culturilor bronzului timpuriu din această zonă. Aşa cum observam încă în raportul preliminar de cercetare arheologică, observaţiile stratigrafice furnizate prin săparea tumulilor indică faptul că avem de-a face cu un tip de construcţie elaborată, care reprezenta o premieră printre monumentele de acest tip cercetate în zona de vest şi sud-vest a Transilvaniei[14]. Primul dintre elementele semnificative în acest sens este materia primă utilizată la edificarea monumentelor: roca locală de origine vulcanică. Or, este cunoscut faptul că creatorii şi utilizatorii acestui tip de construcţie funerară (tumuli cu manta de piatră), în zona de vest şi sud-vest a Transilvaniei, preferau pentru locuire şi amplasarea necropolelor zonele calcaroase[15]. Majoritatea covârşitoare a aşezărilor şi necropolelor tumulare din Munţii Trascăului sunt situate în zonele carstice. Este adevărat că uneori în structura mantalei se regăsesc şi alte tipuri de roci (conglomerate, gresii), dar sunt semnalate puţine cazuri în care cea mai mare parte sau totalitatea materialului litic utilizat este altul decât piatra de calcar.

Un alt element de noutate este modul de construcţie consemnat în cazul tumulului **T1**. Aşa cum am arătat, amenajarea movilei a început prin săparea solului până la stânca nativă. Bazinul săpat a fost umplut cu argilă şi spărturi de piatră, bătucit, totul fiind purificat prin ardere. „Miezul" astfel format a fost înconjurat printr-un ring de pietre implantate într-un şanţ circular săpat în roca nativă şi umplut cu acelaşi sol argilos. Ulterior, pornind de la bordura cruţată în stânca nativă care delimitează şanţul la

[14] CCA – campania 2002, p. 139.
[15] Ciugudean 1996, p. 129.

interior, a fost edificată mantaua, care spre margine este formată dintr-un singur rând de piatră, iar în zona centrală din 4-5 straturi, atingând grosimea de 0,80 m.

Ringuri sau pseudo-ringuri din bolovani mai sunt semnalate şi în cazul altor construcţii funerare tumulare din Munţii Apuseni, dar fără amenajarea suplimentară a unor şanţuri[16].

Un element interesant este şi descoperirea în mantaua movilei a trei râşniţe primitive, la care se adaugă o altă râşniţă recuperată din tumulul **T2**. Piesele sunt făcute din blocuri de andezit local şi au o parte concavă rezultată în urma utilizării. Aceste artefacte pot să ne ofere informaţii privind îndeletnicirile practicate în vremea edificării construcţiilor de piatră, dar cuprinse în structura tumulilor s-ar putea ca râşniţele să aibă un rol magic.

Un element inedit este absenţa înmormântărilor şi a inventarului funerar. Acest fapt poate fi explicat în câteva moduri. Astfel, prima ipoteză care se impune este aceea că tumulul **T1** reprezintă un cenotaf. Deşi astfel de situaţii sunt rare, construcţia unor tumuli care nu conţin înmormântări nu este singulară. Un caz similar a fost consemnat la Sălciua de Jos – *Vârtop* (com. Sălciua, jud. Alba), unde a fost cercetat un tumul care nu conţinea înmormântări[17].

O a doua explicaţie ar fi aceea că nu toţi tumulii acoperă morminte. Numeroasele înmormântări cu schelete dezarticulate indică practicarea excarnaţiei. Această practică funerară era realizată pe platforme special amenajate, peste care era construită ulterior o movilă. Un exemplu în acest sens pare a fi situaţia consemnată în tumulul **T.VI** al necropolei de la Ampoiţa, unde a fost descoperită o platformă amenajată din lespezi pe care se aflau scheletele amestecate a patru indivizi[18].

O ultimă explicaţie ar putea fi „topirea" osemintelor datorită aciditătii solului. Nu de puţine ori este consemnată existenţa unor schelete foarte slab conservate. Un exemplu sugestiv este cazul necropolei tumulare de la Milostea (com. Slătioara, jud. Vâlcea), unde au fost cercetate şase movile funerare, fiind descoperite complexe cu inventar arheologic, dar nici un fel de urme osteologice[19].

Ulterior cercetărilor efectuate la Roşia Montană – *Islaz*, a fost finalizată şi cercetarea unui alt obiectiv arheologic interesant din zona Munţilor Apuseni, în localitatea Almaşu Mare – *La Cruce* (com. Almaşu Mare, jud. Alba). Este vorba despre un monument tumular care face parte dintr-o necropolă de cinci movile amplasate pe o culme prelungă[20]. Dintru început trebuie să remarcăm analogiile constructive cu tumulul de pe *Islaz*: utilizarea rocilor locale la edificarea monumentului, purificarea prin ardere a nivelurilor de sol din structura construcţiei, amenajarea unor ringuri care delimitează tumulul, depunerea de râşniţe şi mojare în manta. Prin urmare, concluzia care se impune este aceea că monumentele de la Roşia Montană nu sunt singulare din punct de vedere constructiv în această zonă.

Nu ştim dacă râşniţele primitive descoperite în mantaua tumulilor de la Roşia Montană au vreo legătură cu prelucrarea primară a minereurilor auro-argintifere, aşa cum s-a sugerat în legătură cu râşniţa şi mojarele din tumulul de la Almaşu Mare[21].

[16] Ciugudean 1996, p. 56, 130; 1998, p. 68.
[17] Ciugudean 1996, p. 64.
[18] Ciugudean 1996, p. 35, 133.
[19] Popescu, Vulpe 1966, p. 148 şi urm.
[20] Cercetări H. Ciugudean şi C. Inel, cf. CCA – campania 2002, p. 39, nr. 15, pl. 13; CCA – campania 2003, p. 42, nr. 21, Pl. 8.
[21] CCA – campania 2002, p. 39; Boroffka 2006, p. 74.

Cercetări viitoare în zonele cu resurse minerale din Munții Apuseni ar putea să aducă dovezi concludente în acest sens, dar până atunci piesele nu pot fi considerate dovezi directe ale practicării mineritului preistoric.

Cercetările de teren pe care le-am intreprins au condus şi la identificarea unor posibile obiective arheologice în punctele *Citeră*, *Zănoaga* şi *Şesul Monului*.

Bibliografie

CCA - campania 2000 – *Cronica Cercetărilor Arheologice din România - campania 2002*, Cimec, 2001.

CCA - campania 2002 – *Cronica Cercetărilor Arheologice din România - campania 2002*, Cimec, 2003.

CCA - campania 2003 – *Cronica Cercetărilor Arheologice din România - campania 2002*, Cimec, 2004.

RepAlba – *Repertoriul arheologic al județului Alba*, red. V. Moga şi H. Ciugudean, **BMA**, II, Alba Iulia, 1995.

Boroffka 2006 – N. Boroffka, *Resursele minerale din România şi stadiul actual al cercetărilor privind mineritul preistoric*, în **Apulum**, XLIII/1, 2006, p. 71-94.

Ciugudean 1996 – H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul şi sud-vestul Transilvaniei*, **BiblThrac**, XIII, Bucureşti, 1996.

Ciugudean 1998 – H. Ciugudean, *The Early Bronze Age in Western Transylvania*, în **The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin**, (ed. by H. Ciugudean and Fl. Gogâltan), Alba Iulia, 1998, p. 67-83.

Popescu, Vulpe 1966 – E. Popescu, Al. Vulpe, *Necropola tumulară de la Milostea*, în **RevMuz**, 3, 1966, p. 148-155.

Wollmann, Ciugudean 2005 – V. Wollmann, H. Ciugudean, *Noi cercetări privind mineritul antic în Transilvania*, în **Apulum**, XLII, 2005, p. 95-116.



Fig. 1. Roşia Montană – *Islaz*: tumulul T1



Fig. 2. Roşia Montană – *Islaz*: tumulul T1 – aspect din timpul cercetărilor arheologice



Fig. 3. Roşia Montană – *Islaz*: tumulul T1 – aspect din timpul cercetărilor arheologice



Fig. 4. Roşia Montană – *Islaz*: tumulul T1 – profilul AA'



Fig. 5. Roşia Montană – *Islaz*: tumulul T1 – detaliu de profil AA'



Fig. 6. Roşia Montană – *Islaz*: tumulul T2



Fig. 7. Roşia Montană – *Islaz*: tumulul T2 – aspect din timpul cercetărilor arheologice



Fig. 8. Roşia Montană – *Islaz*: tumulul T2 – profil



Fig. 9. Corna: vedere spre *Tăul Corna* şi *Citera Mare*



Fig. 10. Roşia Montană – *Dealul Islazului*: fortificaţie



Fig. 11. Roşia Montană – *Şesul Monului*: tumul



Fig. 12. Roşia Montană – *Şesul Monului*: tumul cu manta de piatră



Fig. 13. Roşia Montană – *Şesul Monului*: tumul cu manta de piatră



Fig. 14. Roşia Montană – *Şesul Monului*: piuă cioplită în piatră



Fig. 15. Roşia Montană – *Şesul Monului*: gropi acoperite cu pietre



Fig. 16. Roşia Montană – *Şesul Monului*: gropi acoperite cu pietre

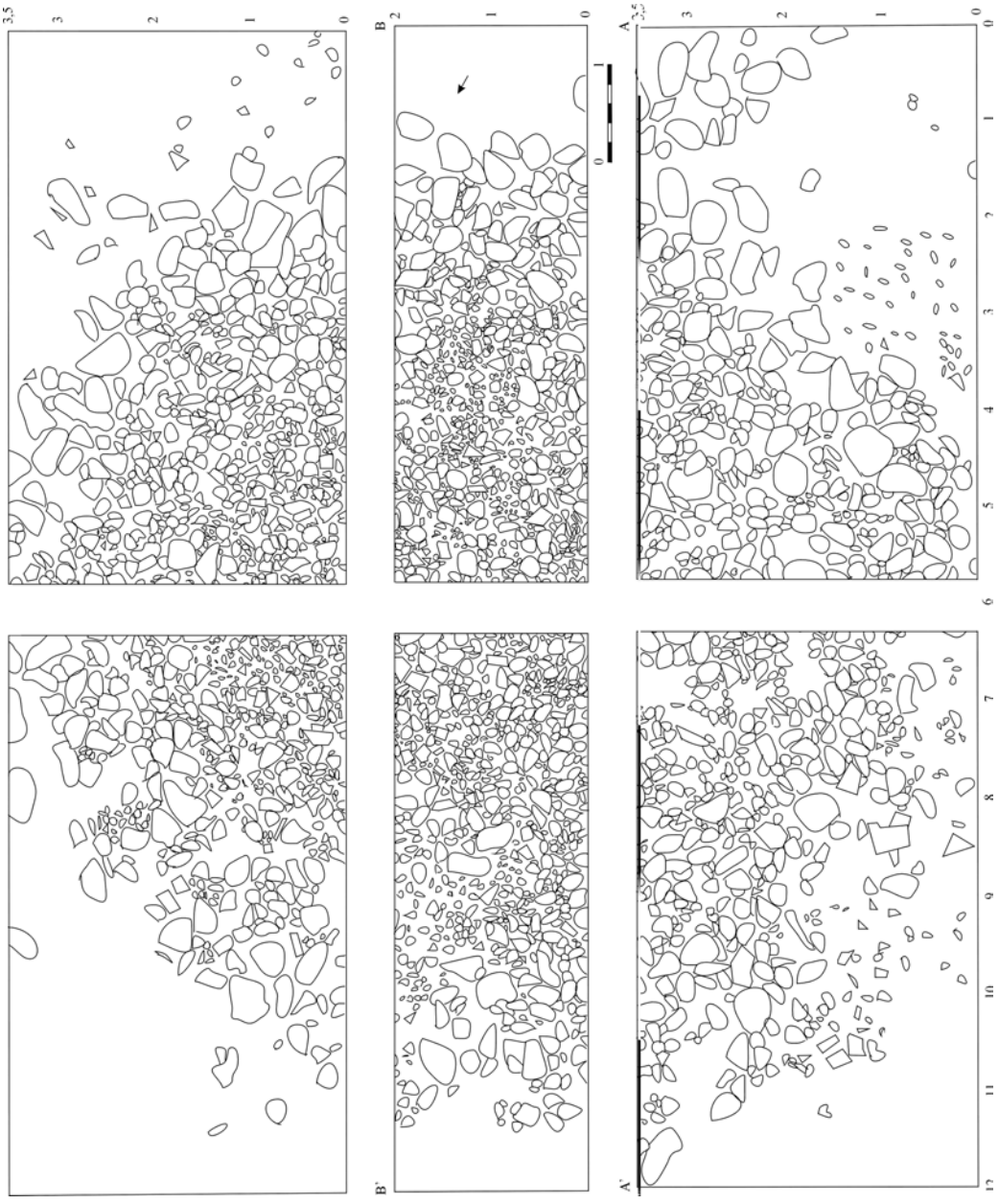


Fig. 17. Roşia Montană – *Islaz*: planul tumulului T1

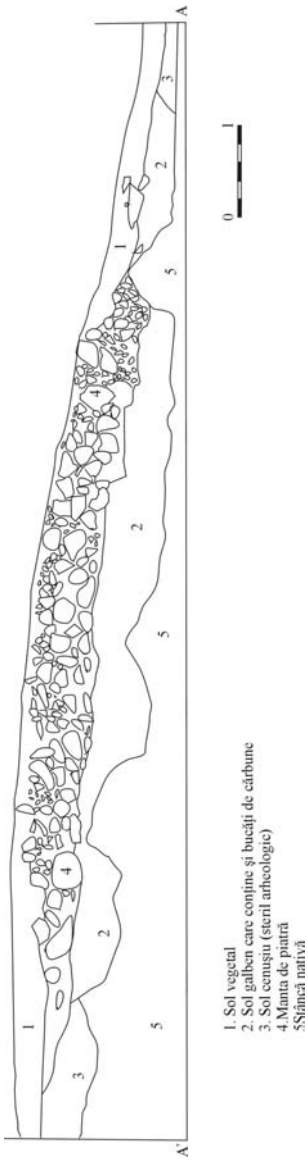


Fig. 18. Roşia Montană – *Islaz*: profilul AA' al tumulului T1



Fig. 19. Roşia Montană – *Islaz*: planul tumulului T2

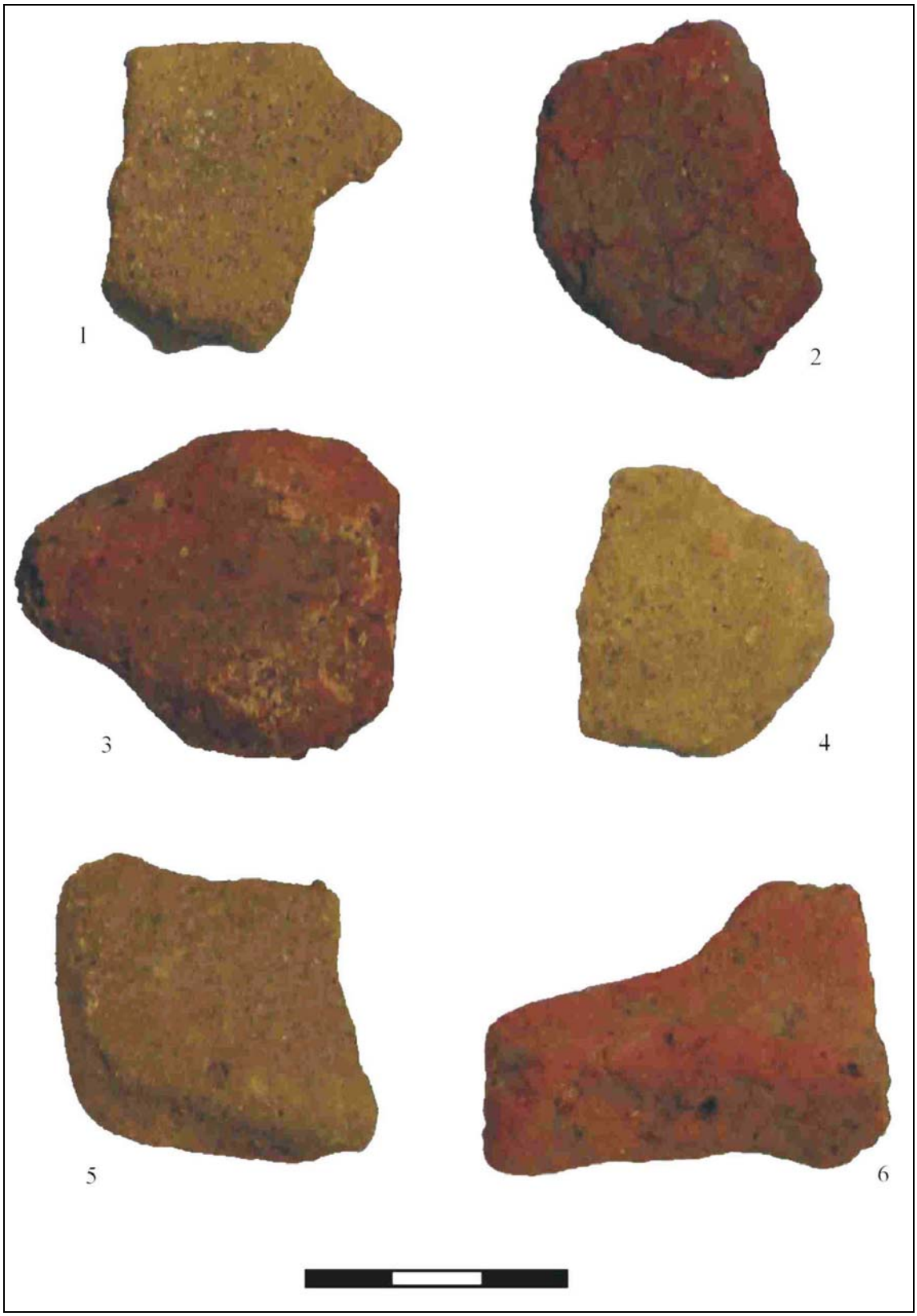


Fig. 20. Roşia Montană – *Islaz*: ceramică aparținând bronzului timpuriu descoperită în tumulul T1

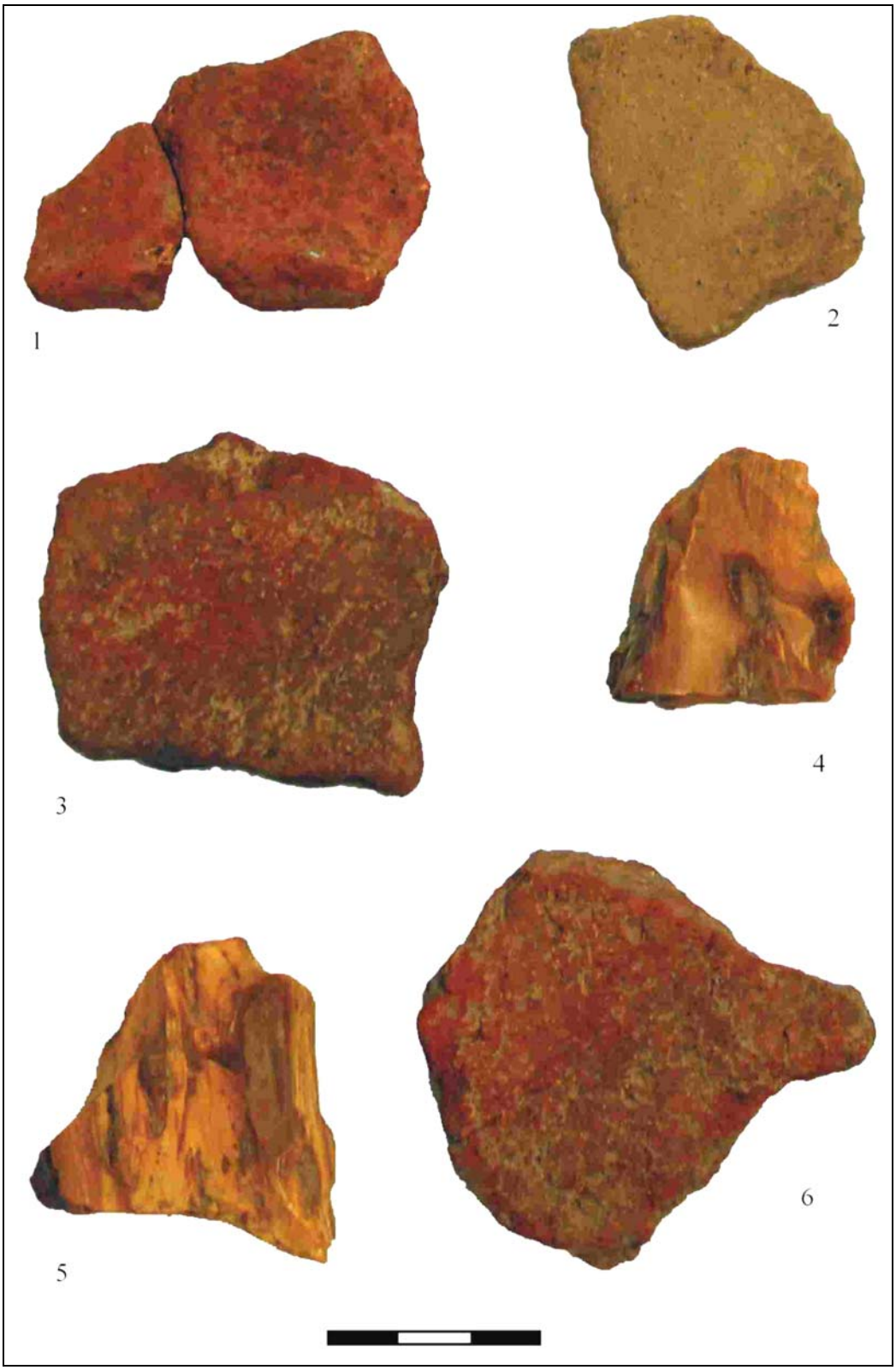


Fig. 21. Roşia Montană – *Islaz*: ceramică aparţinând bronzului timpuriu şi nuclee de opal descoperite în tumulul T1

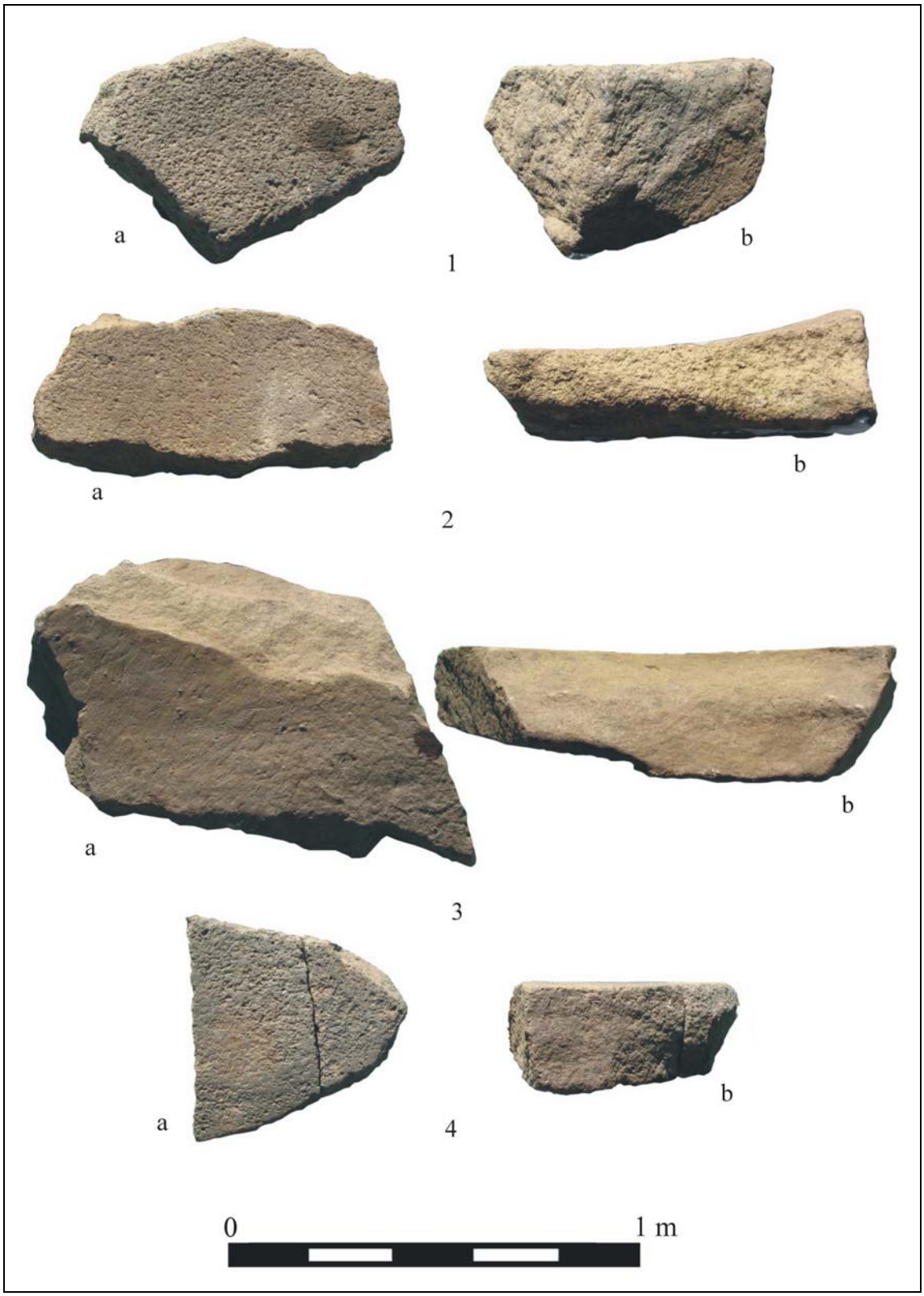


Fig. 22. Roşia Montană – *Islaz*: râşniţe primitive din andezit descoperite în tumulii T1 et T2

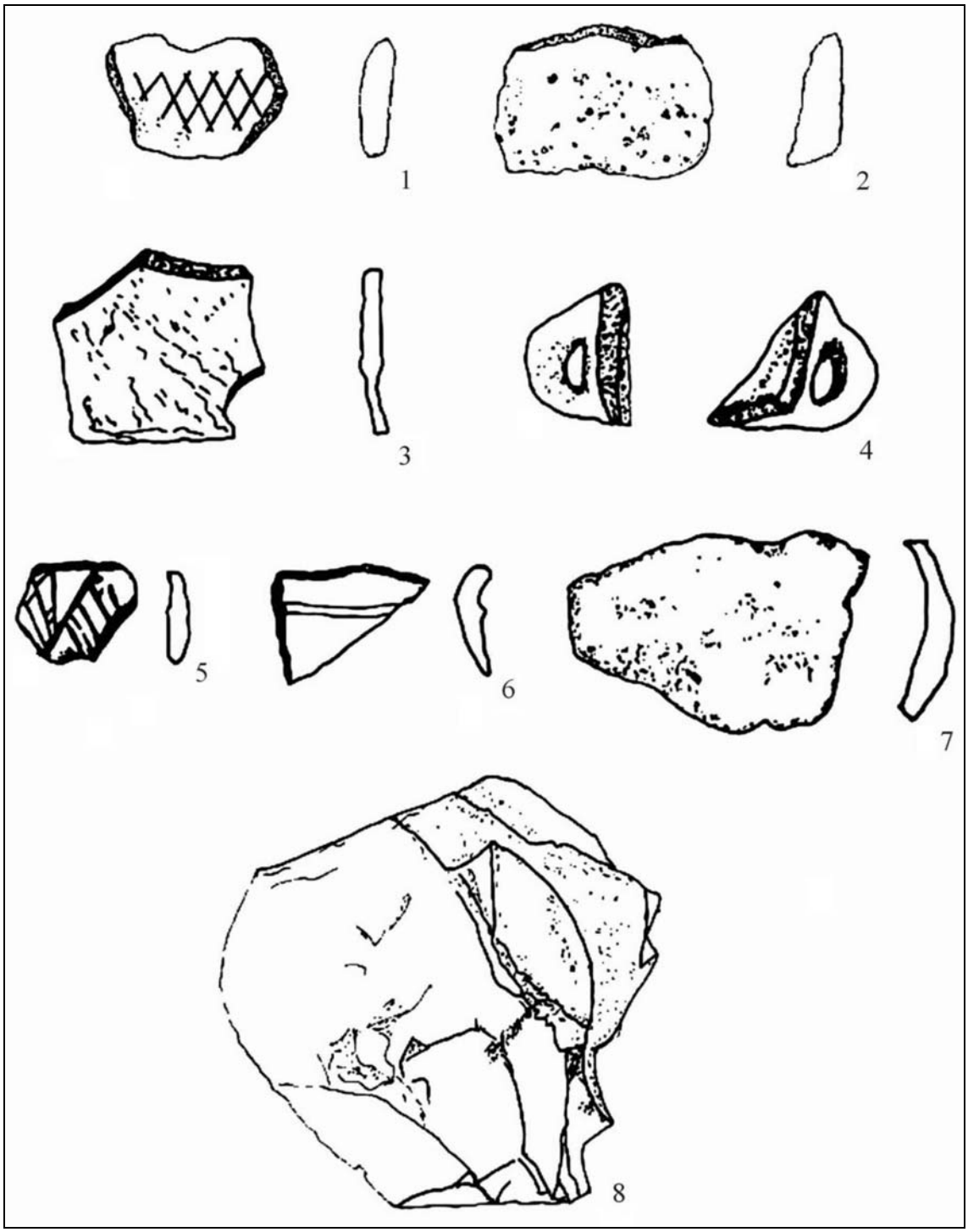


Fig. 23. Abrud – *Valea Seliştei*: ceramică preistorică şi fragmente litice descoperite în cursul cercetărilor (după R. şi S. Iosipescu)

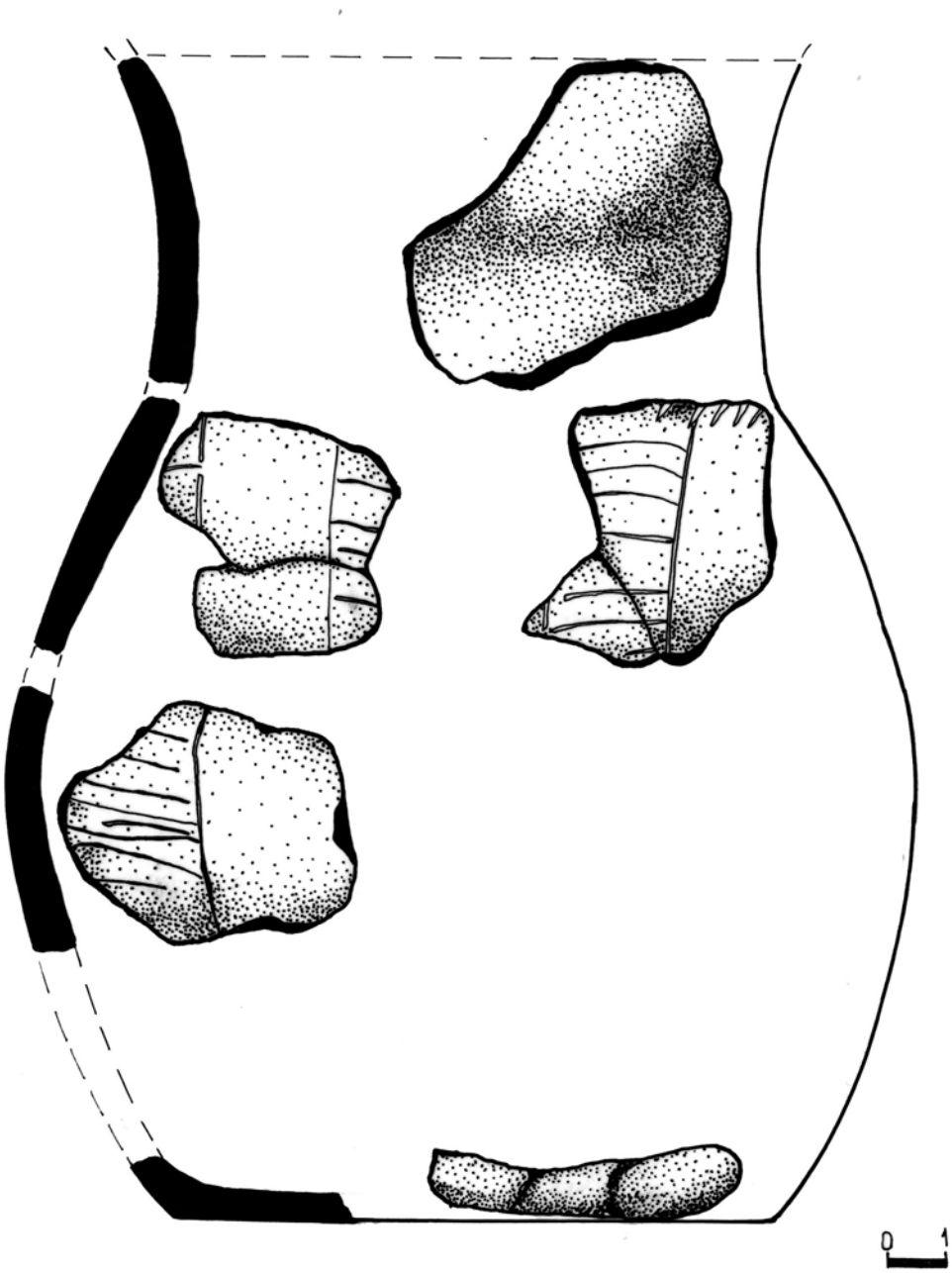


Fig. 24. Corna – *Citera Mare*: ceramică aparţinând culturii Coţofeni

DECOUVERTE ARCHEOLOGIQUES DANS LA ZONE ROSIA MONTANA (DEPARTEMENT ALBA)

Résumé

La haute zone montagneuse du nord-ouest de la département Alba est moins connue du point de vue archéologique. Les fouilles archéologiques systematiquement organisès dans Le Programme National de Récherche „Alburnus Maior" ont contribués a l'enrichissement de la base des informations avec lesquelles on peut opéré au présent.

Dans cet étude nous présentons les complexes et les materiaux archéologique préhistorique découvertes pendant les recherches préventives éffectués dans l'année 2002.

Nous ajoutons encore une série d'observations résultés à la fin de recherches au terrain que nous avons éffectués tout le temps que nous avons participé aux campagnes archéologiques à Roşia Montană.

Quoique limités comme le nombre et dispersés comme aire topographique les nouveaux découvèrtes ont une grande contribution à la reconstitution d'image de l'évolution historique de cette zone.

La liste d'illustrations

Fig.1. Roşia Montană – *Islaz*: le tumulus T 1.

Fig. 2. Roşia Montană – *Islaz*: le tumulus T 1 – l'aspect depuis le temps de recherches archeologiques.

Fig. 3. Roşia Montană – *Islaz*: le tumulus T 1 – l'aspect depuis le temps de recherches archeologiques.

Fig. 4. Roşia Montană – *Islaz*: le tumulus T 1 – le profil AA'.

Fig. 5. Roşia Montană – *Islaz*: le tumulus T 1 – detail de profil AA'.

Fig.6. Roşia Montană – *Islaz*: le tumulus T 2.

Fig. 7. Roşia Montană – *Islaz*: le tumulus T 2 – l'aspect depuis le temps de recherches archeologiques.

Fig. 8. Roşia Montană – *Islaz*: le tumulus T 2 – le profil.

Fig. 9. Corna : vue vers *Tăul Corna* et *Citera Mare*.

Fig. 10. Roşia Montană – *Dealul Islazului*: le fortification.

Fig. 11. Roşia Montană – *Şesul Monului*: de tumulus.

Fig. 12. Roşia Montană – *Şesul Monului*: des tumulus avec couverture de pierre.

Fig. 13. Roşia Montană – *Şesul Monului*: des tumulus avec couverture de pierre.

Fig. 14. Roşia Montană – *Şesul Monului*: la moulin à foulon sculpté en pierre.

Fig. 15. Roşia Montană – *Şesul Monului*: des fosses couvertes de pierre.

Fig. 16. Roşia Montană – *Şesul Monului*: des fosses couvertes de pierre.

Fig. 17. Roşia Montană – *Islaz*: le plan de tumulus T 1.

Fig. 18. Roşia Montană – *Islaz*: le profil AA' de tumulus T 1.

Fig. 19. Roşia Montană – *Islaz*: le plan de tumulus T 2.

Fig. 20. Roşia Montană – *Islaz*: céramique appartenant au bronze ancient découvèrte dans le tumulus T 1.

Fig. 21. Roşia Montană – *Islaz*: céramique appartenant au bronze ancient et des fragmentes d'opale découvèrte dans le tumulus T 1.

Fig. 22. Roşia Montană – *Islaz*: moulin primitive d'andésite découvèrte dans le tumulus T 1 et T 2.

Fig. 23. Abrud – *Valea Seliştei*: céramique préhistorique et fragmentes litiques découvèrtes au cours de récherches (apres R. et S. Iosipescu).

Fig. 24. Corna – *Citera Mare*: ceramique appartenant au culture Coţofeni.

ARCHAEOZOOLOGICAL FINDS FROM ERNEI - "QUARRY"

Berecki Sándor, Daróczi-Szabó László,
Daróczi-Szabó Márta

The archaeological site is located east of the road leading from Tîrgu-Mureş to Reghin, on the left bank of the Mureş River, between 320 and 340 metres above the level of the Black Sea. The place referred to by the villagers as "the Quarry" belongs to the village of Ernei and is situated just outside the entrance to the village on the south side.

Today the Mureş River flows at a significant distance from the site, but in earlier centuries it was much closer, as evidenced not only by the crusts beneath the archaeological layers but also by maps of the region dating from the 18th and 19th centuries. Apart from the Mureş River, other water resources included Sóspatak (Salt Creek) in the south and the spring at a place called Büdöstó (Smelly Lake) to the north-east of the site. The name of the creek points to the existence of a salt-water spring, indispensable for animal husbandry.

Processing of the excavated animal bones took place between 20 and 24 July 2004. The majority of the 1374 fragments examined (1176 pieces) can be dated precisely, with the largest number of bones dating from the Bronze Age, followed by the Goths and lastly by early Iron Age remains (see fig. 1).

In order for animal bone matter to be considered sufficiently representative of a given period, at least 500 precisely datable fragments would be necessary. This number, however, is not reached even in the largest Bronze Age find, not to mention the much smaller quantity found among the Goths and at the early Iron Age settlements. The smaller a find, the greater the potential distortion in the ratios they suggest, and therefore the conclusions we may draw from them must also be treated with greater caution.

From the *Bronze Age* settlement there were 743 pieces. Their distribution is as follows:

Domestic animals:

cattle	sheep and/or goat	pig	horse	dog
245	78	48	38	1

Wild animals:

roe deer	rabbit
1	2

Aquatic animals:

pike	carp family	frog	clam	fish
1	2	9	3	8

Other:

snail	bird	large mammal	small mammal	human
37	4	178	78	8

The pre-eminence of cattle is a feature of most ancient periods, cultures and peoples. The reason for this lies in the multiple uses which the animal serves, for everything from the meat and milk, through its usefulness as a draft animal to its skin, horns and bones, makes it a beast of many uses. It is therefore not surprising that at this site as well, cattle rank highest in the order of importance among the domestic animals. They are followed by small ruminants, pig and horses. Although not considered livestock in the usual sense of the word, dogs are also classed among domestic animals - albeit represented here by only a single fragment.

For two of the cattle bones it was possible to identify sex[1] and calculate wither height[2]; the data show that one was an ox and the other a bull, and both animals were 119 cm in height. Already during the Copper Age, people had discovered that castrating a bull provided them with a much calmer animal that was better suited to bearing the yoke and had juicier meat. Of course these two fragments cannot be taken as characteristic of the entire find's sex ratio, but although no other bones were found that might help establish the sex of the animals, it may be assumed that the large majority of the herd consisted of cows. Although given the period, we must consider the possible presence of aurochs; the find did not yield any bones that appear to have belonged to the modern cow's wild ancestor.

The ratio of small ruminants and pig is often a function of the features of local physical geography. Generally speaking whole it could be said that the former are happier in hilly, drier environments while pig, which need more water, tend to prefer more humid spots. Because kitchen waste typically consists of chopped-up fragments, intact bones of these species were also rarely found. Although, according to Sándor Bökönyi[3], it was the Bronze Age that had pig of the largest size, approaching that of modern pigs, not a single bone from this site makes it possible to determine wither height. As regards small ruminants, only one such bone was found, indicating the wither height[4] of the animal was 61 cm.

It was from the Bronze Age onwards that the potential uses of sheep's wool began to be discovered. The importance of sheep and its products must be the reason why the bones of mature animals constitute such a large proportion of the remains (see fig. 3).

Domesticated horses first appeared in the Carpathian basin during the Copper Age, and became more widespread only from the Bronze Age. In light of this, it is surprising that our find yielded such a large number of their remains. On one fragment of a tibia, traces of a cut may be observed, although this neither proves nor disproves that these animals were eaten. No measurable, intact bone was found among them.

The dog bone is a fragment of a jawbone, which does not reveal anything of the animal's function, whether as guard dog, hunting dog or sheepdog, or possibly even as a source of food. For there is ample archaeological evidence from earlier periods of antiquity that dog meat was eaten, and according to Bökönyi[5] it was some time during the Bronze Age that this practice was abandoned.

The proportion of wild animals is relatively small, with a total of only two rabbit metatarsal bones having turned up, as well as a deer antler shed that had been collected without killing the animal. It may be considered fortunate (as well as the result of

[1] Nobis 1954.
[2] Calkin 1962.
[3] Bökönyi 1974.
[4] Teichert 1975a.
[5] Bökönyi 1974.

careful manual collection) that a relatively large number of fish bones have survived, for given their fragility; these are much more easily damaged than other bones. Moreover, the bones of smaller fish often go unnoticed due to their tiny size. As regards the frog bones found (which, with one exception, are the remains of one incomplete skeleton), it is impossible to determine whether they are contemporary with the other bones, since frogs have a particular predilection for digging themselves into deeper (even archaeological) layers, and when they die their bones end up among the other remains in that area.

The eight human bones found came from five different pits. Two belonged to a young child. There were various bone fragments of which it was impossible precisely to determine the species. The bones that fall within the size range of cattle - horses - deer, and which are in all likelihood the remains of some members of these species, have been included in the category of large mammals. In the case of small mammals, these have been classified as "pig - small ruminants". Likewise in the case of the bird remains, the species is/are unknown.

Six worked bone tools were found on the site. Of these, one was an awl made of the distal (lower) end of a small ruminant's tibia, a common form in the Bronze Age. Two scrapers were made of cow bone: one from a rib and the other shaped from splinters of long bone. We also found a pig fibula (splint-bone), on the sharper end of which there were traces of wear, but the precise function of the object is unclear.

Similarly, nothing further is known about an object formed out of a flat bone of a large-hoofed animal of uncertain species; on this item too, only a few small signs of wear point to its use. One of the tools is made of the distal part of a cow shoulder blade, on which the edge of the round articular surface was scalloped all around (see photo 1).



Photo 1. Scalloped shoulder blade

Early Iron Age (57 pieces)

cattle	horse	pig	sheep and/or goat	large mammal	snail
33	2	5	7	10	1

The few bone fragments datable to the early Iron Age are of relatively little informational value. There are bones of all the major domestic animals, with the greatest number being of cattle, followed by small ruminants and pig, and then horses.

The fact that the more than half of the relatively small number of Iron Age bones come from cattle suggest that the species also played a predominant role among the local Gáva culture. In the case of the other domestic animals, the small number of remains (which allow us only to establish the presence of these species) makes it impossible to determine their order of importance.

No long bones useful for determining wither height were found. Nor were we able to observe any marks on the bones made by slaughter, skinning or burning; based on their composition, the bones may be presumed to come from kitchen waste. An exception to this would be the horse bones, for in that case we are dealing with various large and small fragments of the skulls of at least two individuals. The interpretation of these finds may point either to cultic sacrifice, or the remains may simply have been "rubbish" other than kitchen waste.

Sântana de Mureş culture, Goths (377 pieces)

cattle	horse	sheep and/or goat	sheep	pig	dog
109	45	43	1	29	1

hamster	goose	clam	snail	large mammal	small mammal	human
2	1	1	13	86	43	1

Among the material belonging to the Gothic layer, the dominance of cattle remains is striking. Unusually, the number of horse bones exceeds that of small ruminants by only a single fragment. However, the total of 232 precisely identifiable bone fragments is too low to allow us to draw any far-reaching conclusions from the relatively large number of horses. The next largest group that of sheep and/or goats is also "multifunctional"; except for wearing the yoke and adding the use of their wool, their functions correspond to those of cattle. Pig with their "purely" primary utility (meat, bones and sinews) come last among the livestock categories. Perhaps the low ratio can be attributed to the notable absence of wild animals (hamsters, like frogs, might also have dug themselves into these archaeological layers at a later date), but it is also possible that hunting was negligible or even played no role whatsoever in the lives of this people.

The find yielded several intact long bones that enabled us to calculate wither height[6]. The 43 excavated horse bones are the remains of at least four different individuals. Five metapodia make it possible to calculate the size of the animals, but of these, three bones are likely from the same animal. The wither heights obtained are: 126, 135 and 136 cm, values that correspond more or less to the average height of

[6] Kiesewalter 1888.

Germanic horses. One of the metapodia had been made into a skate, with the more protruding bits of joint ends on the convex side having been trimmed off in an effort to make them level with the central, or medial, part of the bone. The tool itself, as the signs of heavy wear on the surface demonstrate, enjoyed a long period of use.

In addition to these, two other bones make it possible to calculate size: one is a pig's ankle bone, on the basis of which the animal can be determined to have had a wither height of 83 cm[7], which makes it a distinctly large specimen, while the other is a sheep's metapodia, on the basis of which the animal, at 65 cm[8], falls within the medium-sized category.

Besides the aforementioned bone skate, another worked bone object was found on the site: a small slab carved out of the long bone of a large-sized animal of indeterminate species (see photo 2). Unfortunately, the function of the object is unknown.



Photo 2. Bone slab

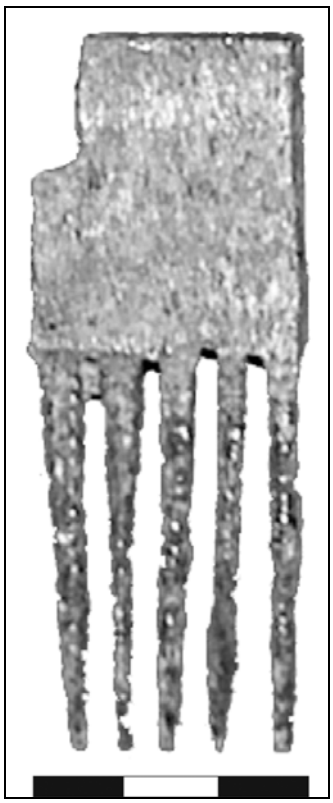


Photo 3. Comb

Probably the most important objects from the site are the fragment of the bone or antler comb (photo 3) with only five teeth kept and the goose bone-made needle-tube (photo 4).

The first one is a frequent artefact of the epoch while the second one appears rarely in sites from the period of migrations. On the edges of the tube one can observe the marks of the caps, which left a thin engraved line.

[7] Teichert 1975b.
[8] Teichert 1975a.



Photo 4. Needle tube

In this case as well, the majority of the bones appear to come from kitchen waste.

Other (197 pieces)

cattle	horse	pig	sheep and/or goats	chicken	dog	rabbit	large mammal	small mammal	clam	snail
66	6	8	37	3	2	1	27	44	1	2

This category comprises bones the origins of which are questionable, or which cover diverse periods. For this reason, even if they convey any information, they cannot be interpreted in the absence of dating.

* * *

In spite of the fact that none of the bones datable to the various periods attains the number we consider to constitute a statistical foundation (500 pieces), nevertheless the bone fragments from the two most important periods do furnish rather important data. There are as yet very few archaeological publications about Transylvanian excavation sites, and therefore every piece of information about animal husbandry and exploitation in the various periods of antiquity is extremely important.

There are considerable parallels among the forms of animal husbandry in the three periods: in each one, cattle are by far the most important domestic animals, the ranking among the other traditionally meat-providing animals (sheep/goats, pigs) is also similar, and in each case there are only a small number of wild animals. The reason for this is no doubt the geographical surroundings, which did not change significantly enough over a matter of a few centuries as to influence even animal husbandry.

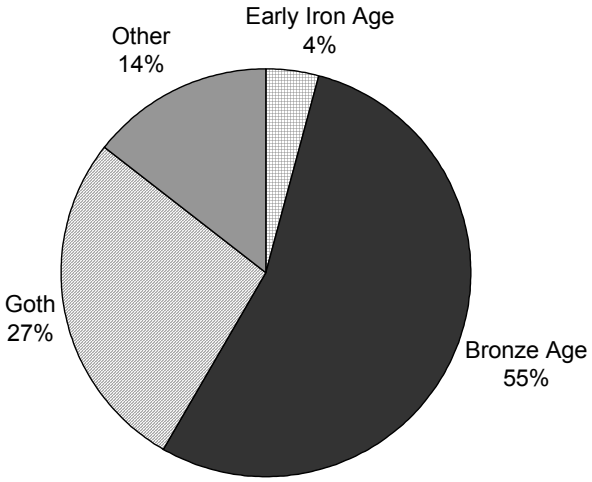


Figure 1: Distribution of animal bones by era

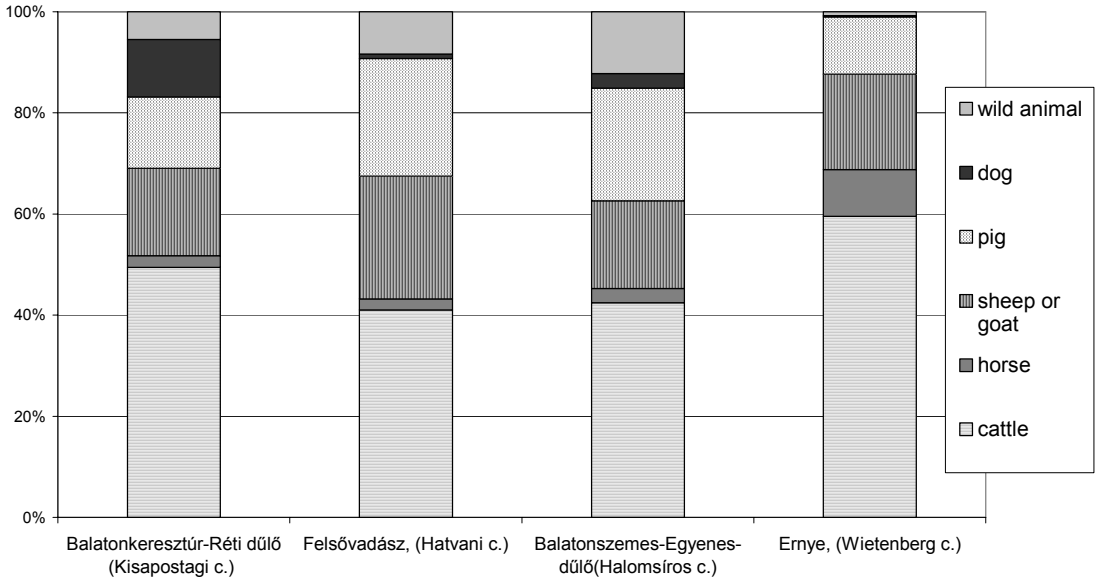


Figure 2: Distribution of the major animal species over four Bronze Age sites

We compared the finds at Ernei with three Hungarian Bronze Age sites that had a comparable amount of fragmentary material. The first site can be dated to the early Bronze Age, the second and third to the late Bronze Age. When comparing the ratios of the animals, the discrepancies become obvious: the large proportion of horse remains in the material found at our site, and on the other hand, the evident lack of dogs or wild animals. The reasons behind these discrepancies may be cultural or life style differences

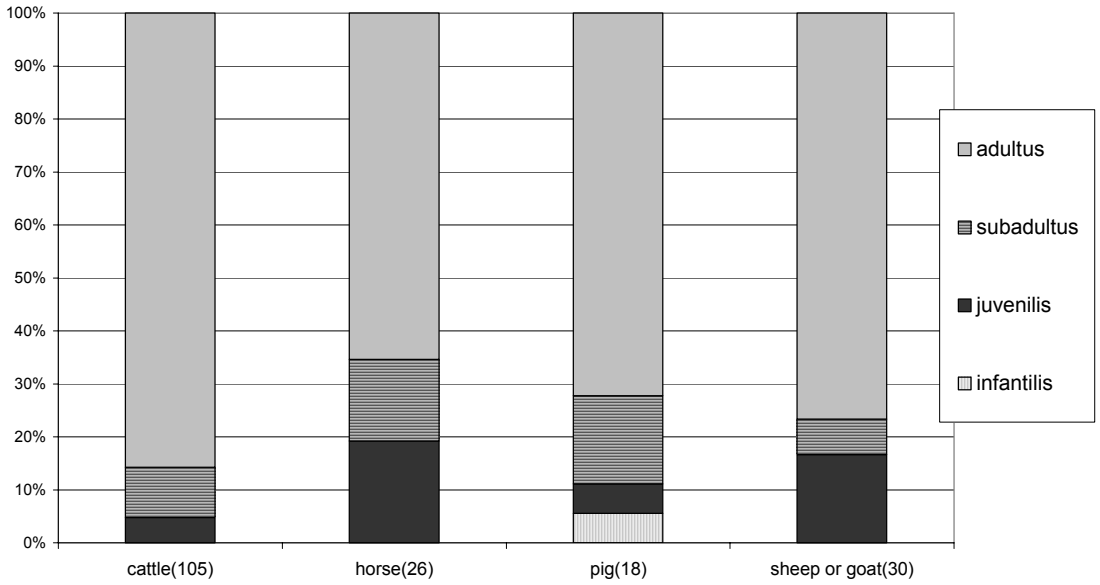


Figure 3: The major animal species of the Bronze Age, broken down by age

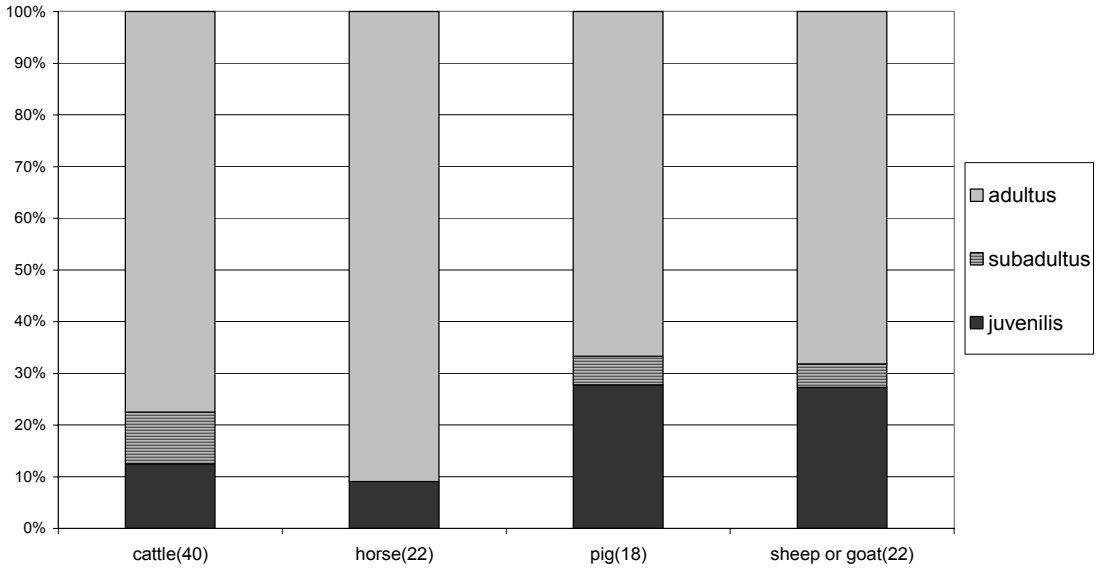


Figure 4: The major animal species in the period of the Gothic migrations, broken down by age

Based on the tables above, it can be seen that the vast majority of bones in both periods come primarily from adult (adultus) animals and to a lesser extent from mature (subadultus) or young (juvenilis or infantilis) individuals. This suggests that the animals were kept mainly for their secondary uses (milk, pulling heavy loads, wool, etc.), which for the most part only adult animals can provide, and their meat seems to have been of only secondary importance.

On account of its geographical features, the residential terrace, inhabited since the Bronze Age, was as advantageous to agricultural peoples as to those engaged in animal husbandry. The oldest, Bronze Age layer of the multilayer settlement at Ernei makes this a source of valuable data about the life style of the people of the Wietenberg culture; its Iron Age layer sheds light on the distinctiveness of the Gáva culture, while the finds dating from the migration-era settlement provide a glimpse of the Goths' way of life. There is still little known about the fauna of any of the three eras, since it is only in recent years that collaboration between archaeology and archaeozoology has become popular. An overall picture of the fauna of these eras will emerge only as the number of archaeozoological studies increases.

ANNEXES

Combined fauna list

SPECIES	NUMBER OF FRAGMENTS	%
Domestic cattle *Bos taurus* L. 1758	453	57.3
Horse *Equus caballus* L. 1758	92	11.6
Sheep *Ovis aries* L. 1758	1	0.1
Sheep or goat *Caprinae Gray* 1852	126	15.9
Domestic pig *Sus domesticus* Erxl.1777	90	11.2
Dog *Canis familiaris* L. 1758	4	0.5
Chicken *Gallus domesticus* L. 1758	5	0.6
Goose *Anser domestica* L. 1758	1	0.1
Domestic animals	***772***	***97.6***
Roe deer *Capreolus capreolus* L. 1758	1	0.1
Hare *Lepus europaeus* Pall. 1778	3	0.4
Hamster *Cricetus cricetus* L. 1758	4	0.5
Wild animals	***8***	***1***
Pike *Esox lucius* L. 1758	1	0.1
Other carp family *Cyprinidae*	2	0.2
Frog/toad *Anura sp.*	9	1.1
Fish and amphibians	12	1.4
Identifiable	***791***	***100***
Large mammal *Mammalia indet.*	301	
Small mammal *Mammalia indet.*	144	
Bird, unidentifiable *Aves*	2	
Fish, unidentifiable *Pisces*	8	
Human *Homo sapiens*	9	
Snail	53	
Clam	5	
Total	***1374***	

Bibliography

Bökönyi 1974 – Bökönyi, Sándor, *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest

Calkin1962 – Calkin, V., K istorii zhivotnovodstvo v vostochnoi Evrope, *Materialy Isladovania po Archeologii SSSR* 107, 140.

Kiesewalter 1888 – Kiesewalter L., Skelettmessungen am Pferde. Inaugural Dissertation, Leipzig

Nobis 1954 – Nobis, G., Zur Kenntnis der ur- und frühgeschichtlichen Rinden Nord- und Mitteldeutschlands. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 63, 155–194.

Teichert 1975a – Teichert, M., Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: *Archaezoological Studies*, ed. A. T. Clason, 51–69, Amsterdam – New York

Teichert 1975b – Teichert, M., Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. *Kühn Archiv* 83/3, 237–292.

DESPRE SEMNIFICAȚIA UNOR PIESE DE LUT

Gabriel Crăciunescu

În bronzul mijlociu şi final, de-a lungul Dunării, pe ambele maluri şi la distanță de 3-4 km de fluviu, între vărsarea Savei în Dunăre şi zona de vărsare a Oltului, se dezvoltă cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Pentru România şi zonele vecine, aceasta este cea mai spectaculoasă cultură a epocii bronzului, atât prin modul de decorare a ceramicii cât şi prin diferite artefacte din care nu amintim acum decât statuetele antropomorfe. Unele din aceste artefacte, precum topoarașele de lut, sunt mai greu de explicat în contextul nivelului culturii materiale a acestei populații, iar altele sunt de-a dreptul enigmatice. În această ultimă categorie includem „Brotlaibidole", piese de formă paralelipipedică ce sunt decorate doar cu motive imprimate şi incizii. Astfel de piese sunt întâlnite pe un spațiu mare, care include Italia, Austria, Germania, Cehia, Slovacia, Ungaria, Serbia şi România şi care aparțin unor culturi arheologice diferite. Referitor la funcționalitatea acestor piese, cercetătorii nu au căzut de acord. D. Berciu le numea pintadere şi credea că acestea serveau la decorarea ceramicii. La o analiză se poate constata că ele nu puteau servi nici ca negative cu ajutorul cărora să se poată obține uneltele propriu zise necesare decorării ceramicii. Asemenea unelte, necesare decorării ceramicii, au fost descoperite în aşezări ale acestei culturi, fiind lucrate din lut ars. Ele au forme alungite, fiind mult mai practice şi uşor de utilizat[1].

Termenul de „Brotlaibidole" desemnează un idol în formă de pâine, termen care ne sugerează utilitatea lor în viziunea unor cercetători. La alți cercetători aceste piese erau peceți pentru comerțul cu ambră, talismane sau se considera că aveau o interpretare numerică pentru un sistem numeric în baza 12 folosit de această populație[2].

Revenind la cultura Žuto Brdo-Gârla Mare trebuie să precizăm că aceste piese au fost descoperite atât în necropole cât şi în aşezări[3], iar în România au mai fost descoperite două piese de acest fel în cadrul culturii Wietenberg[4]. Pentru atribuirea culturală şi datarea lor se recurge la contextul în care au fost acestea descoperite.

Pentru România, cele mai vechi descoperiri de asemenea artefacte au fost realizate în prima jumătate a sec. XX în insula Ostrovul Mare. Cercetări efectuate aici de Alexandru Bărcăcilă, la care a participat parțial şi Dumitru Berciu, au dus la descoperirea necropolei de la „*Bivolării*", din zona km fluvial 870. Din corespondența purtată între cei doi, rezultă că D. Berciu a încurcat inventarele mormintelor descoperite în insulă, dar piesele publicate de acesta provin toate din necropolă. Au fost descoperite opt „Brotlaibidole", dintre care doar una este întreagă, aşa cum rezultă din publicarea lor ulterioară[5] şi din situația din acest moment a colecției de arheologie a Muzeului Regiunii Porților de Fier. O altă descoperire de „Brotlaibidole" a fost efectuată într-o locuință a culturii Gârla Mare din Ostrovul Mare[6] de la km fluvial 865. Piesa este întreagă (Pl. II/1), având doar desprinsă o porțiune din grosimea ei, dar cu decorul

---

[1] Crăciunescu 1980, p. 52, Fig. 14/1-3.
[2] Şandor - Chicideanu 2003, p. 118
[3] Berciu 1953, p. 599-600, Pl. XXXIII/1-8; Crăciunescu 1980, p. 52, Fig, 14/4; Şandor - Chicideanu 2003, p. 115-116; Crăciunescu 2006, p. 144, Pl. I/5a, 5b.
[4] Chidioşan 1980, p. 50, Pl. 24/10-11.
[5] Berciu 1939, p. 599, Fig.XXXIII/a2, b2.
[6] Crăciunescu 1980, p. 52, Fig. 14/4.

întreg. La Ghidici - „*Balta Ţarova*" au fost descoperite trei piese în două din locuinţele cercetate, aparţinând culturii Gârla Mare[7]. În mediul cultural Verbicioara a apărut un asemenea artefact la Cârcea „*Viaduct*"[8], dar piesa reprezintă un import în această cultură, aşa cum se întâmplă şi cu alte forme ceramice Gârla Mare care apar în cultura Verbicioara din fazele târzii. Cercetări de teren desfăşurate într-o altă aşezare aparţinând culturii Gârla Mare din Ostrovul Mare, situată la km fluvial 861, au dus la descoperirea, printre altele, a unei alte piese de felul celor de care ne ocupăm acum[9]. Aceasta este întreagă şi are toată suprafaţa acoperită cu decor (Pl. II/4). Cercetări din ultima vreme desfăşurate la Cârna „*Rampă"* şi Plosca *„Cabana de metal"* au făcut să crească numărul de „Brotlaibidole" cu încă şase piese: patru provin de la Cârna şi două de la Plosca[10].

Cele mai multe piese au decorul trasat doar pe avers, ca să spunem aşa, excepţia fiind constituită de o singură piesă (Pl. I/1) din descoperirile vechi de la Ostrovul Mare. Decorul este organizat astfel: un număr de linii sunt incizate transversal pe aversul piesei iar la jumătatea fiecărei linii a fost imprimată puternic o unealtă cu vârful ascuţit şi adânc. În jurul acestui orificiu astfel lucrat s-au imprimat linii dispuse radial. Câteva din aceste piese au liniile incizate transversal, trasate şi pe toată grosimea lor (Pl. II/1, 4)[11], dar pe cele mai multe nu este incizată şi această parte a pieselor. În legătură cu cercul format din linii radiale trebuie să facem trei precizări. Prima precizare vizează o piesă care nu are pe liniile transversale acest cerc. În locul lui au fost trasate două cercuri tangente (Pl. II/1) pe fiecare din cele două linii incizate. A doua observaţie se referă la una din piesele pe care s-a imprimat un cerc simplu pe linia incizată[12], iar în al treilea rând, pe o altă piesă acest cerc radial este imprimat în lipsa liniei incizate transversal (Pl. I/3).

Luând în discuţie piesele cunoscute, se pot face unele observaţii. Există mai multe piese pe care liniile incizate au, în general, acelaşi spaţiu între ele. Deşi piesele sunt mai mult sau mai puţin fragmentare, credem că observaţia este general valabilă pentru toate descoperirile de „Brotlaibidole" din România. Totuşi sunt cazuri când această regulă nu mai este valabilă. Este situaţia pieselor fragmentare de la Ostrovul Mare *„Bivolării"* (Pl. I/2, 3, 6), Plosca *„Cabana de metal"*[13] şi Cârna *„Rampă"*[14]. Una din piesele de la Ostrovul Mare are o incizie deplasată către un capăt, iar alte două sunt grupate ceva mai la distanţă (Pl. I/6). Piesa fiind ruptă, nu cunoaştem continuarea şi nu este corect să facem supoziţii. Altă piesă din aceeaşi localitate are un cerc imprimat dar fără incizie, însă mai are câte două incizii, una abia fiind observabilă, cu cercuri grupate două câte două (Pl. I/3). Nu putem să facem presupuneri nici în acest caz, piesa fiind ruptă. Există şi o piesă întreagă la care decorul este astfel realizat din câte două linii incizate către fiecare cap, cu un spaţiu mai mare între cele două grupe (Pl. I/1), dar lucrul acesta nu ne ajută să introducem celelalte piese într-un tipar anume. În unele situaţii aceste două grupe de incizii însoţite de cercuri, sunt deplasate către unul din capete, restul piesei fiind nedecorat. Este cazul unei piese (Pl. II/1) descoperite într-o locuinţă a culturii Gârla Mare. Altă piesă, descoperită la Cârcea, are trei incizii cu

[7] Nica 1987, 1-2, Fig. 9/3, 13; Nica, Rogozea 1995, Fig. 6/11
[8] Nica 1996, Fig. 8/12.
[9] Crăciunescu 2006, p. 144, Pl. I/5a, 5b.
[10] Şandor - Chicideanu 2003, Pl. 127/13; 132/5, 7, 10, 166/1, 2.
[11] Şandor - Chicideanu 2003, p. 115, Pl. 132/10; Crăciunescu 2006, p. 144, Pl. I/5.
[12] Şandor - Chicideanu 2003, Pl. 132/10.
[13] Şandor - Chicideanu 2003, Pl. 166/1.
[14] Şandor - Chicideanu 2003, Pl. 132/10.

cercuri situate aproape de mijlocul piesei[15]. Două piese de la Ostrovul Mare, dintr-o aşezare şi dintr-o necropolă (Pl. II/3, 4), au toată suprafaţa acoperită cu câte opt incizii dispuse aproape echidistant. Una din piese are un capăt rupt şi s-ar putea să fi avut, iniţial, mai multe incizii, iar cifra opt să nu fie valabilă pentru ea.

Luând în discuţie doar piesele întregi, constatăm că acestea au trasate pe ele două, trei, patru şi opt incizii cu cercuri. Pe reversul acestor piese nu se află, în general, nici un decor. Excepţia este constituită de piesa întreagă de la Ostrovul Mare (Pl. I/1), care are pe spate două semne incizate puternic, sub formă de cruce, fiecare cu câte un punct adânc în centru. Pe o piesă tot de la Ostrovul Mare mai apare acest semn imprimat de două ori (Pl. II/2). Piesa fiind fragmentară, unul din semne este abia schiţat. Pe cealaltă faţă a piesei nu este imprimat nimic altceva. Semnul în formă de cruce apare pe reversul piesei întregi şi pe aversul celei fragmentare. Ne permitem să presupunem că piesa a fost special făcută fără avers, pentru a exprima ceva anume.

Nu ne-am propus să facem decât unele consideraţii asupra acestor piese şi a modului lor de decorare. Probabil că fiecare din acestea avea altă semnificaţie pe care noi nu putem să o înţelegem astăzi. Având în vedere sistemul de transmitere a unor informaţii în America precolumbiană, ne permitem să considerăm că şi în acest caz avem ceva asemănător. Probabil că aceşti „Brotlaibidole" să poarte pe ele semne mnemotice a căror interpretare era cunoscută atât de cel care trimitea mesajul cât şi de cel care îl primea. Folosind un termen modern, aceste piese sunt un fel de „scrisori" ale acelor vremuri ajunse la noi în număr destul de mic. Descoperirea unor noi artefacte în spaţiul de care ne-am ocupat aici, poate să permită efectuarea unor observaţii complexe şi pe baza acestora, să se înţeleagă mai bine care era rostul unor asemenea piese.

Bibliografie

Berciu 1939 – D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei,* Craiova, 1939.

Berciu 1953 – D. Berciu, *Catalogul muzeului arheologic din Turnu-Severin,* M. A., I, p 589-689.

Chidioşan 1980 – N. Chidioşan, *Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida,* Oradea, 1980.

Crăciunescu 1980 – G. Crăciunescu, *Noi descoperiri arheologice din epoca bronzului la Ostrovul Mare,* în *Drobeta*, IV, 1980, p. 43-58.

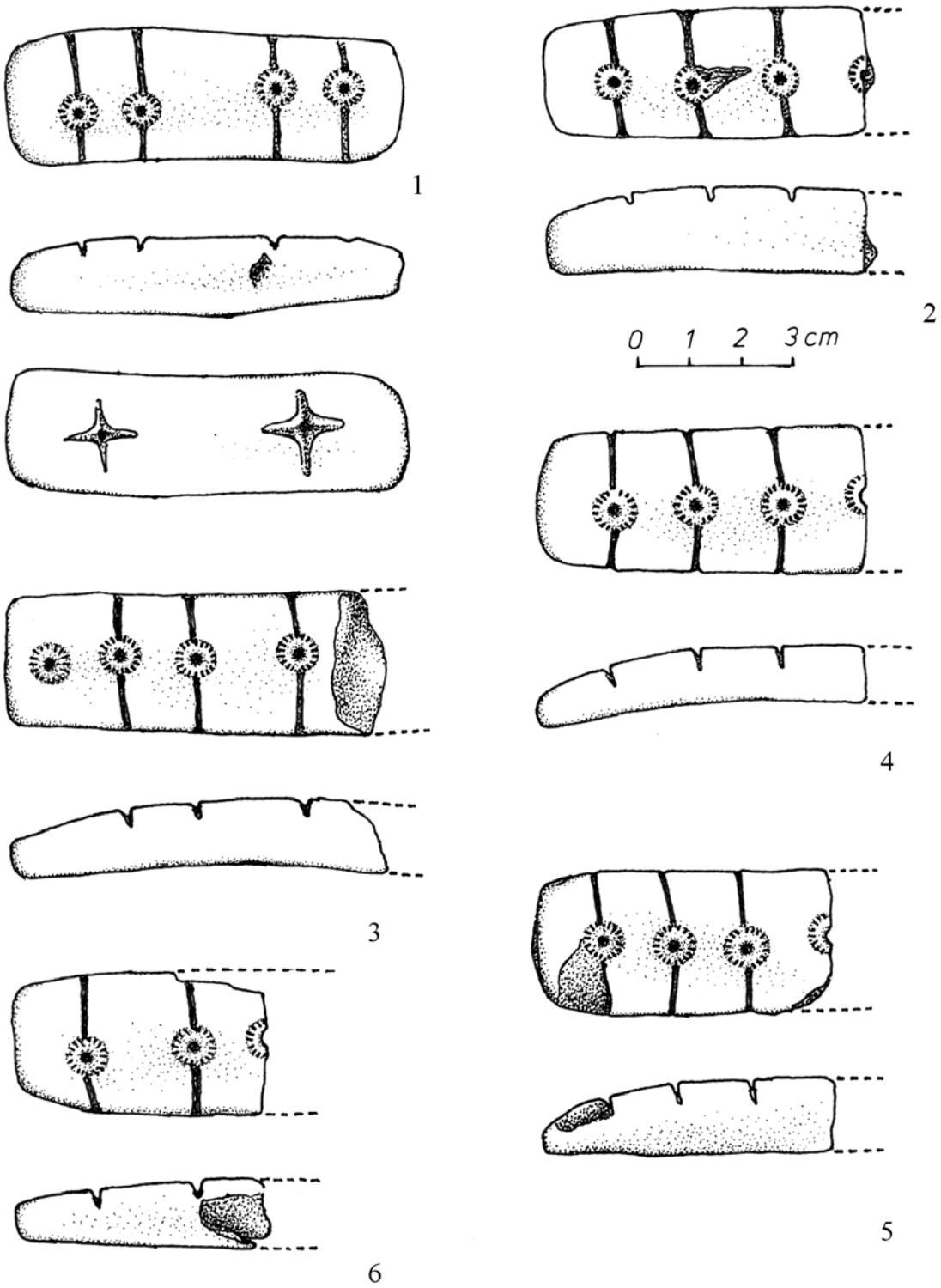
Crăciunescu 2006 – G. Crăciunescu, *Despre locuirile bronzului mijlociu din Ostrovul Mare,* în *Drobeta*, XVI, 2006, Arheologie-Istorie, p. 143-164.

Nica 1987 – M. Nica, *Locuinţe de tip Gârla Mare şi hallstattian descoperite în aşezarea de la Ghidici (jud. Dolj),* în *Thraco-Dacica*, VIII, 1987, p. 16-38.

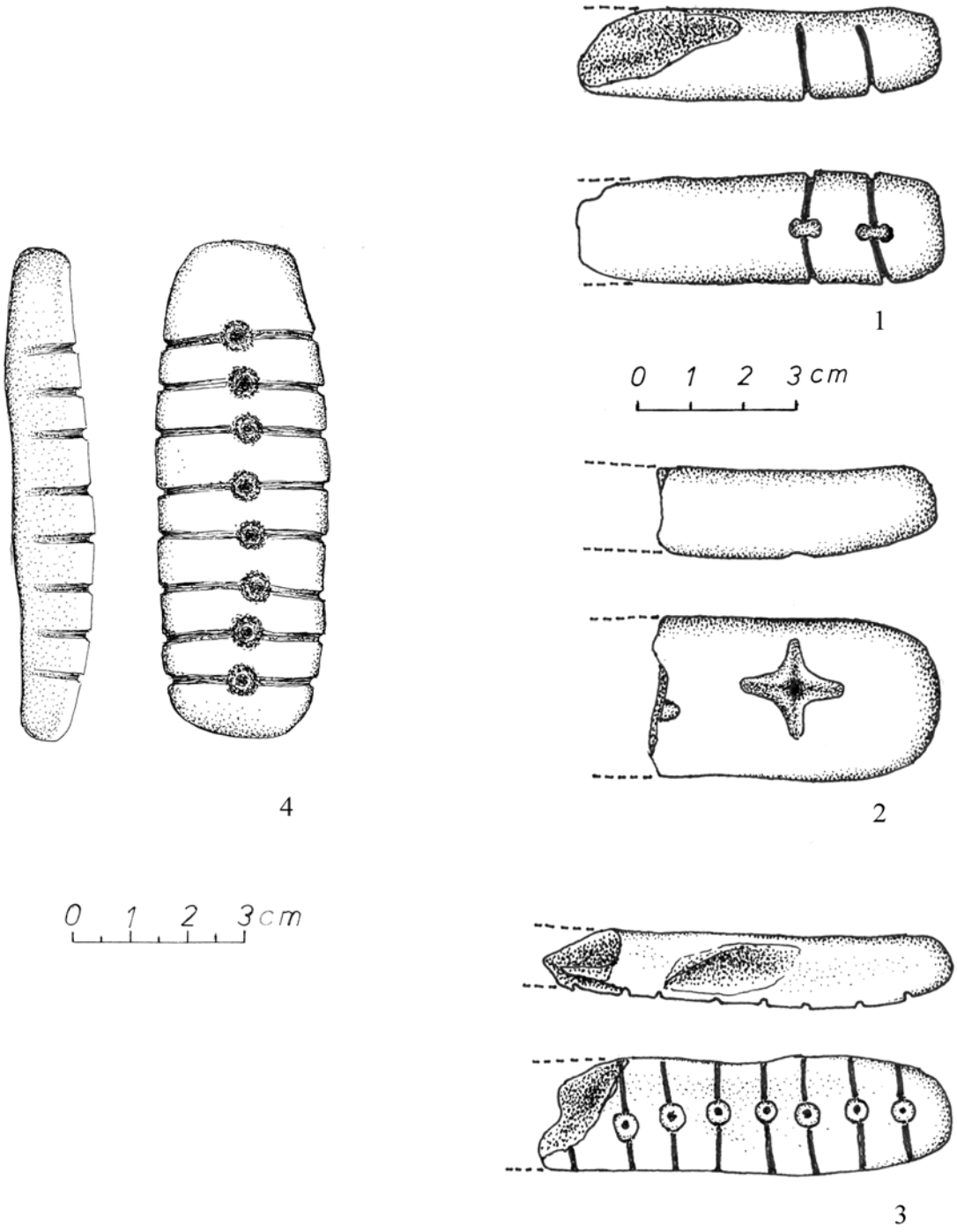
Nica, Rogozea 1995 – M. Nica, P. Rogozea, *Şantierul arheologic Ghidici, punct „Balta Ţarova". Campania 1994,* în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, 1995, p. 199-217.

Şandor- Chicideanu 2003 – Monica Şandor Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo - Gârla Mare. Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară, I, II,* Ed. Nereamia Napocae, Cluj-Napoca 2003.

[15] Nica 1996, Fig. 8/12.



Pl. I. 1-6: piese descoperite la Ostrovul Mare - km fl. 870 (Bivolării)



Pl. II. 1: piesă descoperită într-o locuință la Ostrovul Mare - km fl. 865; 2-3: piese descoperite la Ostrovul Mare - km fl. 870 (Bivolării); 4: piesă descoperită la Ostrovul Mare - km fl. 861.

À PROPOS DE LA SIGNIFICATION DE CERTAINES PIECES D'ARGILE

Résume

La culture Žuto Brdo-Gârla Mare s'étend le long du Danube, occupant une surface comprise entre le confluent de l'Olt et celui de la Sava. La culture se développe d'une manière unitaire dans cet espace immense, ce qui la rend représentative pour l'Âge du Bronze sur le territoire roumain et dans les zones voisines. Le contenu de culture matérielle de cette population livre certains artefacts dont on n'a pas pu discerner une fonction. Les pièces, dernièrement appelées du nom „Brotlaibidole", sont de forme parallélépipède et sont décorées d'incisions et cercles superposés. Au long des années ces pièces ont été considérées comme des outils employés pour le décor de la céramique, idoles, sceaux destinés au commerce à l'ambre, talismans, etc. L'auteur considère les pièces découvertes en Roumanie et formule ses observations concernant la disposition des incisions transversales et des cercles estampillés, ainsi que leur nombre, etc. Il propose une nouvelle explication, c'est à dire ces artefacts portaient des signes mnémoniques, connus par l'expéditeur et le destinataire d'un message. Il les considère comme des véritables „lettres" de ce temps-là.

Légendes des planches

Planche I. 1-6: pieces découvertes à Ostrovul Mare au km fl. 870 (Bivolării)

Planche II. 1: piece découverte dans une habitation d'Ostrovul Mare au km fl. 865; 2-3: pieces découvertes à Ostrovul Mare au km fl. 870 (Bivolării); 4: piece découverte dans l'etablissement de Ostrovul Mare au km fl. 861.

MACROSCOPIC ANALYSIS AND CHARACTERISATION OF CHERT FOR PROVENANCE PURPOSES

Otis Crandell

1. INTRODUCTION

In prehistory, trade routes were used for both the transport of goods as well as human travel. The most ideal materials used to determine these trade routes are silicious rocks. At present though, the study of prehistoric cultures relies almost entirely on the study of ceramic artefacts. There is very little data collected on lithic artefacts and the data that is collected tends to be minimal and largely subjective. There is yet no standardised method of describing chert artefacts.

This paper focuses on describing distinguishing macroscopic characteristics of cherts. These provide the basic information needed to identify cherts found in the field, or at archaeological sites, and to assign them to a particular stratigraphic and/or geographic provenance. This knowledge helps to pinpoints the source of chert raw materials collected and used by the early people. Among potential archaeological implications are the tracing of settlement and migration patterns, and the discovery of routes followed in the transportation and trading of raw and worked materials. To summarise, the primary objective of this study is the creation of a system of characterising chert.

1.1. What is chert?

Throughout this paper, the word "*chert*" [*silicolit*] will be used as a general term to refer to all *microcrystalline quartz* [*cuarț microcristaline*] varieties and thus will include materials elsewhere called *silex* [*silex*] *flint* [*silex de creta*], *jasper* [*jasp*], *hornstone*, *agate* [*agat*], and *chalcedony* [*calcedonie*]. Although flint, jasper and chalcedony have slightly distinct natures which differentiate them from the rest of the cherts, unless indicated otherwise in this study, they are considered also to be chert. "*Source*" [*sursa*]," as used here, means the area or location from which the chert was originally obtained as raw material and includes primary sources (bedrock deposits) and secondary sources (glacial, stream, beach, and talus slope deposits). A proper understanding of the characteristics of chert must be based on an understanding of the physical characteristics of chert, including its origin, properties, and modes of occurrence.

2. BACKGROUND (bibliographic research)

"*Provenance*" [*proveniența*] is the study of artefacts to find out their geographical origin. It involves the comparison of characteristics of known samples to unknown samples to find out the source. The physical characteristics of the artefact's material are usually looked at.

There are several reasons why this is done. It is useful to social scientists for studying and understanding past cultures. Artefacts might move a long distance from source (geologic or manufacture) to deposit site (where archaeologists find them). This distance might be a few kilometres or over 1000 km. Between the source and deposit there is may be much usage and trading. Provenance studies are needed to plot and understand procurement methods, territory size, migration patterns, interaction networks, trade routes, and economic systems.

In studying the provenance of chert, there is a large overlap with geology, mineralogy and geochemistry. Most prehistoric archaeologists deal with lithic materials, especially those researchers specialising in the stone age. In fact, palaeolithic specialists deal primarily with lithics. In studies of the stone age, most artefacts and features that get preserved are made from geological materials, most commonly stone and ceramics (for the Palaeolithic, almost exclusively stone) as well as lesser amounts of shells, wood and occasional metal.

Many times at an excavation there are artefacts listed as "other", "unidentified", "unknown" or "exotic". In these cases a lithics expert familiar with the suspected source area must be consulted. Usually visual identification of imports and exotics are made. These identifications (sometimes made by non-experts) are often later used (either by the original researcher or by later researchers who may have never even seen the artefacts) to reconstruct trade and transport patterns or the migration of populations[1]. Much research in prehistoric (especially stone age) archaeology looks at things such as group size, territories, trade and social interactions. These studies rely on correct data pertaining to provenance. This means that appropriate analysis of artefacts must be done. Objective analysis (e.g. chemical or microscopic) may be necessary to verify macroscopic (visual) identification of artefact provenance.

There are several benefits of using material analysis (from macro- and microscopic analysis to mineralogical and geochemical) and provenance of chert artefacts to establish trade routes. A lot of geological materials have very specific and distinguishable geographic sources. It is often possible to identify the exact rock formation where artefact raw material came from (or possible natural routes of movement in the case of alluvial secondary sources). In cases of large rock formations, it may also be possible to identify where within a rock the raw materials came from.

3. Field Work: Acquiring Geological Samples

The characterization of the geological sources normally involves the characterisation of as many samples as possible, these being selected from various parts of the geological formation. Ideally they should include the range of variability within the formation, with respect to the knappable chert. This part of the research is obviously critical, yet very difficult to conduct unless there is good access to the geological exposures and the primary and secondary deposits are well mapped[2]. In some areas of Europe, deposits of chert may frequently lie beneath glacial deposits or they may have been widely distributed by Pleistocene glaciation. The primary sources of some types of chert, are located in remote areas, and their secondary sources have been spread out over a large area due to glaciation; this makes the process of obtaining geological samples as well as statistical characterisation difficult. A large problem at present in Romania is that different chert types have not been mapped yet. In fact, even the locations of most chert bearing formations have not been mapped. This means that the first thing that was needed to be done in this study was to gather together information on chert samples in different collections and to interview geology and mineralogy field researchers. This way it would be possible to determine what sources are already known. Geological maps were also consulted to determine potential locations with chert sources. The next step was to go into the field and walk along small rivers looking for samples of chert. If samples were found, the geological maps were consulted to

[1] Gramly 1988, Clark 1984.
[2] Julig 1994.

determine where the river cut through a potentially chert bearing geological formation. All samples of chert, from current collections and new samples found in the field were described using an objective characterisation system. Some samples were also analysed microscopically and mineralogically (using XRD analysis). The results of those analyses are still being processed, therefore they will not be discussed in this paper.

4. BODY 2: Chert Characterisation System

In modern archaeology it is necessary to give objective descriptions of the artefacts that we discover and wish to analyse. To do this, archaeologists need a standardised method of analysing artefacts and raw materials, as well as a standardised set of terminology for describing those same artefacts and materials. For this study, it was necessary to create an objective system of characterising chert. It was decided to use a system based on common mineralogical characterisation systems. The following is a description of the system created for this study. This method is based upon methods and terminology already established in the earth sciences and adapted to archaeology.

4.1. Introduction

4.1.1. Problems of Current Descriptions

Descriptions of chert in archaeological reports are plagued by three main deficiencies. These are a lack of details, a lack of objectivity and an absence of standardisation. These descriptions generally lack details. A general colour is often all that is mentioned. If a distinctive pattern exists, it might be included, but other more diagnostic details are often either ignored or overlooked. Details given are often subjective. Few or no objective empirical measurements are given which could be easily interpreted by readers who are unfamiliar with the artefacts. A researcher may write that an artefact is brown or yellow but not indicate the hue, value or intensity. Other researchers might be a bit more descriptive and say that a piece is the colour of coffee or honey. This is still a very subjective description with a large amount of variety. Readers may have trouble interpreting such descriptions if they have never eaten breakfast with the writer. What one researcher calls opaque, another might call transparent. What one calls high or low quality, others may call medium quality. Without indicating what is meant by these terms, readers are unable to know what the writer means and how the artefacts appear.

4.1.2. Results of These Problems

These deficiencies produce several undesirable results. Without detailed, subjective standardised descriptions it is difficult for another archaeologist to realise what the chert artefact in question looks like. This in turn makes it difficult to compare finds between sites without actually seeing the artefacts. This leads to the difficulty of reconstructing large inter-site connections and activities.

When lithic artefacts are described, the description often is simply colour and distinct markings. More often though, archaeologists simply mention a chert "*type*" [*tipul*] and it is assumed that the reader will be familiar with what these types look like. Due to a lack of descriptions or descriptive catalogues, readers outside Romania would not likely know of these types. In fact, due to a lack of training in chert types, many archaeologists even *in* Romania do not know what these types look like. Banat or Banat Nord type chert is a good example. Some archaeologists (within Romania) believe that this is a dark brown-black, semi-opaque, high quality chert from the Poiana Ruşca area.

Others believe it is the yellow, opaque jasper from north of the Mureş river, in the Apuseni Mountains. Others still believe that it is a light yellowish brown (without intense colour), translucent, medium course grained chert with whitish speckles from the Apuseni Mountains. Many archaeologists have so little training in rock determination in general that they are unable to distinguish between chert, andesite, and marl-limestone [*marnocalcar*]. Some can not distinguish a transparent chert from obsidian. Clearly a set catalogue of chert types and their descriptions is needed.

In addition to measurable data, archaeologists need a standardised set of terms and measures. Readers and researchers must know what is meant by terms such as opaque and transparent, fine and course grained, dark and light, "with lines", milky, and others. With a standardised set of descriptive points and terminology, readers can much more easily understand what writers are describing and researchers can easily exchange information.

4.2. Proposal For Standardisation

Having discussed some of the shortcomings of current chert analysis and it's developments a system of analysis and description should now be considered. For the study of chert to be of use to archaeologists, researchers must adopt a standardised method of analysing, describing and cataloguing geological chert types and chert artefacts. In France, Canada and the U.S.A. researchers have begun to objectively describe chert using variations of descriptions used in geology, mineralogy and petrology[3]. The advantage of this is that in geological sciences, such descriptions and the necessary terminology have already been developed and standardised. They are currently in use and are understood throughout that domain. Only slight modifications need to be made for them to be applicable to archaeological studies and sciences. It is the primary purpose of this article to propose a standardised system of analysis of chert in archaeology. It is hoped that such a system will be adopted and applied to both artefacts as well as geological samples of known provenience. The characteristics described in this article appear on the example forms provided in Appendices E and F & G.

4.2.1. Macroscopic Analysis

Macroscopic analysis should look at the following categories of characteristics: *Appearance* [*Aspect*], *Colour* [*Culoare*], *Pattern* [*Model*] and *Cortex* [*Cortex*]. Within each of these categories is a set of characteristics, each with specific means of measurement and terminology for recording measurements.

4.2.1.1. Colour [*Culoare*]

Although *colour* [*culoare*] is the most commonly used characteristic at present, it is in fact the least diagnostic means of describing chert, especially for comparison between artefacts or with geological source samples. Although the colour of an artefact or geological samples may be quite distinctive, researchers should be careful of relying too much on it for identifying a chert type. Some materials show a very restricted colour range but most do not. As well, the chroma of even the most distinctive chert types may change due to various factors, such as heat treating. The surface colour of an artefact may also be altered by other factors such as patination, leaching or bleaching due to soil conditions, or exposure to the weather for many years.

[3] Luedtke 1979, *passim*; Rapp 2002, *passim*; Rapp, Gifford 1982, *passim*.

To record colour, the Munsell colour system should be used. It is used as a relatively international standard in geology and soil sciences. Many archaeologists also use this colour system for recording soil stratigraphy. The two most convenient set of charts produced by the Munsell Foundation are the Soil Chart and the Rock Chart. Both are widely available for sale These contain tables with sample colour chips for the colours most commonly encountered in those domains, which facilitates easy identification of exact colours. Colour in the Munsell system consists of three aspects: *hue* [*nuanță*]*, value* [*valoare*] and *chroma* [*cromă*]. Hue is the general colour (e.g. red, yellow, green, blue, purple). Chroma is the intensity of the colour. (e.g. from a neutral grey with no evidence of the hue, to a very intense expression of the hue.) Value is the lightness or darkness of the colour (e.g. from white to grey to black)[4]. A graphic explanation is presented in Appendix E.

4.2.1.2. Appearance [*Aspectul*]

Appearance [*aspectul*] is comprised of five characteristics – *fabric* [*structură*], *lustre* [*lustru*], *translucency* [*transluciditate*], *feel* [*cum este simțit la atingere*], and *grain* [*granuația*].

Fabric and lustre are simple characteristics. *Fabric* (or *structure*) [*structură*] refers to the patterns in the chert, which can be described as either *homogenous* [*omogenă*] or *non-homogenous* [*neomogenă*]. Cherts with non-homogeneous fabic should be described further under "pattern". *Lustre* [*lustru*] can be termed *shiny* [*strălucitor*], *medium* [*mediu*] or *dull* [*mat*]. In addition, the type of shine could be described as *silky* [*mătăsos*], *greasy* [*soios*], *pearly* [*perlos*] or *waxy* [*ceros*].

Translucency [*transluciditatea*] is the degree to which light can penetrate a material, and is measured in the maximum thickness that light can noticeable penetrate. Translucency can be described in two ways. Preferably both methods should be used - a *general description* [*descriere generală*] or a *quantitative description* [*descriere cantitativă*]. A general description can be done in the field without any equipment by holding it up to the sun or a bright light source. If the chert is transparent or near transparent then it should be recorded as *highly translucent* [*foarte translucid*]. If in thin sample, silhouettes can be seen through the sample, and/or light passes through thick parts, then it should be recorded as *translucent* [*translucidă*]. If light only passes through thin parts, it is *sub-translucent* [*sub-translucidă*]. If no, or almost no, light passes through, it is *opaque* [*opacă*]. A quantitative measure should also be recorded if possible. To do this, the artefact or sample should be help approximately 30cm from a 100 Watt light. The greatest thickness where light noticeably penetrates, the thickest part through which light can still be discerned, should be measured in millimetres using a callipers.

Feel [*atingere*] can be described as either *rough* [*dur*] or *smooth* [*neted*]. A fingernail should be dragged across the sample's surface. If nothing can be felt (as would be experience with a window or a glass bottle) then the sample is *smooth* [*netedă*]. If there is a slight rough feel (similar to the surface of a black board), then the sample is *semi-smooth* [*semi-netedă*]. If the sample is distinctly rough, then it should be recorded as very *rough* [*dură*]. Feel is related to grain.

[4] Munsell Foundation 2001, *passim*.

Grain [g*ranulația*] can be described as *fine* [g*ranulația fină*], *medium* [g*ranulația medie*], or *course* [g*ranulația mare*]. Course grained materials have large and noticeable grains, and individual particles can easily be discerned. *Medium-coarse grained* [g*ranulația medie-mare*] materials have a smaller but still slightly noticeable grain. Individual particles may not likely be discerned. Medium grained materials are smoother and the grain may not be noticeable, but a fingernail will grate detectably when drawn across it. A fine grained material will have no noticeable grain, and when running a fingernail across it, no resistance will be noticed. For more detailed descriptions of grain, a microscope should be used.

Materials may also be observed with a magnifying glass and additional observations made. If so, then the magnification power of the lens should be noted. Most fossil and non-fossil inclusions are visible with an unaided eye. A magnifying glass or x10 magnification microscope may be used for a closer examination of potential inclusions and to search for the presence of some of the smaller varieties. These can be noted along with the macroscopic grain description but should also be described in detail with a microscopic *grain composition* [*compoziției granulele*] description.

4.2.1.3. Pattern [*Modelul*]

Pattern [*modelul*] refers to the distribution (whether even [*uniformă*] or uneven [*ne-uniformă*]) of colour, grain, lustre and translucency. Pattern may result from depositional processes (linked to original sedimentary context of deposition) or from diagenesis (appearing during the process of chert formation). A material's pattern or patterns can often be it's most distinctive characteristics or set of characteristics. Pattern can be divided into categories of characteristics, *spots* [*cu pete*] and *lines* [*cu linii*]. The characteristic (e.g. the colour, grain, lustre, translucency or other) of the lines or spots which differs from the rest of the material should be noted as well as how it differs.

Spots can be described based on size and regularity. *Spotted* [*Petele circulare*] (circles) and *splotched* [*petele neregulate*] (irregular shapes) patterns are both less than 30% of the surface area. *Broad mottling* [*Marmorat neregulat*] consists of large irregular blotching, covering more than 30% of the surface. They are often connected together. *Marbled mottling* [*Marmorat regulat*] consists of large relatively round shapes. They also cover more than 30% of the surface and may be connected together. *Speckling* [*Punctiform uniform*] and *flecks* [*punctiform grupat*] are small dots. Speckles are well distributed over the surface whereas flecks are often grouped together. In all cases of spots, researchers should also describe whether the spots are *regularly* [*regulate răspândit pe suprafață*] (evenly) or *irregularly* [*neregulate răspândit pe suprafață*] (grouped) *spread over the surface*. Note should be made of the *size* [*marime*] of the spots in millimetres (as either an average or a range). Researchers should also note what *percentage of the surface* [*procentul din suprafață*] the spots occupy (see Appendix A).

Lines [liniile] may be described as *streaked* [*fâşii*], *banded* [*benzi*] or *laminated* [*lamelat*]. Bands (or banding) are regular lines greater than 1cm thick. Streaking is a less regular, wider form of banding. Laminated lines are less than 1cm. *Finely laminated* [*lamelate fin*] is used to refer to a series of lines less than 1mm. Lines may occur *horizontally* [*orizontale*] or *concentric* [*concentrice*] from a central point. Individual lines less than 2mm in thickness should be referred to as *lamellae* (or *lamellas*) [*lamellae*]. Lines may be *straight* [*drepte*] or *irregular* [*neregulate*], *parallel*

[*paralele*] (if more than one), *overlapping* [*suprapuse*] or *branching* [*ramificate*]. In addition to lines being *solid* [*solide*] with distinction between them, they may also be *blended* [*gradiente*] from one to the next, or *speckled* [*punctiform uniform*] or *flecked* [*punctiform grupat*]. Speckled or flecked refers to a band of small dots. In speckled bands, the dots cover more than 30% of the area of the band, whereas with flecked bands, less than 30% of the band is represented by dots, the rest being either the colour of the adjacent band or a different colour altogether. Speckling and flecks are common with streaking (e.g. speckled streaking).

Artefacts seldom fit any of these categories exclusively, and notes should be made describing individual patterns. Often, more than one colour pattern may be evident on samples. Other terms may be used to further describe the pattern, such as *cross-bedding* [*gradient încrucişate*], *convoluted lines* [*linii încurcate*], etc.

4.2.1.4. Cortex [*Cortexul*]

If cortex [*cortex*] is present, researchers should note its *nature* [*natura*], *aspect* [*aspectul*], *colour* [*culoarea*], *thickness* [*grosimea*] and *transition* [*gradul de tranziție*] (*sharp* [*abrupt*] or *gradual* [*gradual*]). Knowing something about the parent rock may help identify artefact sources.

4.2.2. Chert Artefact Attributes to Describe

In addition to a description of the material that an artefact is made of it is important for researchers to record some other data pertaining to the artefact itself and the context in which it was found.

After consulting a database of chert types, particularly those of the immediate vicinity, or from comparison with geological samples which the researcher has seen, the *most likely type of chert* [*tipul de siicolit cel mai probabil*] should be suggested. The "chert ID" [*ID-ul silicolitului*] and "chert name" [*numele silicolitului*] should be used. Both of these are described below in the section on geological source descriptions. As well, if the researcher is unsure of the type of chert, he or she should indicate other *possible types of chert* [*tipurile posibile de silicolit*]. This should also be noted if there exists other chert types that match (or closely match) the description of the artefact, no matter how remote the possibility.

Some background information about each artefact should be recorded. The *site where the artefact was found* [*situl unde artefactul a fost descoperit*] should be noted. One should record both the geographic location and the name of the site or excavation where found. Other information, such as culture and time period of the culture, trench/section number and depth, year of discovery, and site director may also be recorded. This information may be used later for two functions. Firstly, it will help to understand the connection with other similar artefacts and possible sources. Secondly, it will be useful in cases in which someone later wishes to find the artefact or excavation notes in storage or the archives. The *context in which the artefact was found* [*contextul în care artefactul a fost descoperit*] should be noted. This encompasses the environmental conditions of the site where the artefact was found. This is also of use in drawing connections with artefacts found at other sites and with geological sources. The *size of the artefact* [*mărimea artefactului*] is important to know for other researchers who may not have seen the artefact. Small artefacts may not exhibit all of the characteristics typical of their source materials. For this reason, one should note the length, width and thickness of the artefact.

4.2.3. Geological Source Descriptions

4.2.3.1. Formation Identification

The main thing that should be established for each geological chert sample is the formation identification. This is comprised of several forms of identification – *chert name* [*numele silicolitului*], *chert ID* [*ID-ul silicolitului*], *other known names* [*alte nume cunoscute*], *geological material* [*materialul geologic*] and *possible connections* [*posibilele conexiuni*].

Each chert type should have a common *name* [*nume*]. If one does not exist, for example if a new type of chert is being catalogued, then a name should be given to it. The name of the chert should be the most commonly used and accurately descriptive name used in the literature. If more than one name exists, the oldest should be used. In addition to a common name, each type should have a *chert ID* [*ID-ul silicolitului*]. This is made up of 1 or 2 letters based on the geological period of the strata in which it was located, plus a 2 digit number used to distinguish it from other cherts of the same geological period, and 2 letters to identify which country the formation is located in.

Other known names of the chert [*alte nume de silicolite cunoscute*] or names used in the literature to refer to this chert should be listed. This is important for future researchers who may be presented with several names in the literature used for the same chert type.

The *geological material* [*materialul geologic*] should be recorded. This is the information written on geological maps to refer to this chert or it's parent formation. Typical pieces of information include geological period of the formation (e.g. Late Cretaceous – Early to Middle Oxfordian), material type of the chert (e.g. flint, jasper, chalcedony, opal, etc.) and the material type of the parent rock (e.g. limestone, basalt, etc.).

Possible connections [*posibilele conexiuni*] to other cherts from similar formations with similar attributes which might be of a similar origin to this chert should be noted. This is particularly useful in cases where several chert types may either be semi-distinct parts of a larger formation or in fact identical parts of a single formation.

4.2.3.2. Mode of Occurrence [*Modul de Apariție*]

The mode of occurrence [*modul de apariție*] should be noted in type descriptors. This describes how and where the chert occurs. This includes the outcrops when in primary context, morphology, site of cherts, etc. The following information should be recorded for geological sources: *locality* [*localitate*], *site names* [*numele de situri*], *geographical descriptions* [*descrieri geografice*], *geographical co-ordinates* [*coordonatele geografice*], *precision of coordinates* [*precizie coordonatelor*], *geology* [*geologia*], *type of source* [*tipul de sursă*], and *other types of chert in the area* [*alte tipuri de silicolit care se găsesc în zonă*].

Under *locality* [*localitate*] one should record the country, county and the nearest city, town or village. In addition names given to this site (*site names* [*numele de situri*]) should be noted. This includes official names, such as on maps, or locally given names. When researchers are in the field at source locations, they should make a *geographical description* [*descriere geografică*] of the area. One should give a physical description of where the sample was collected so that other researchers can more easily find the location later if they are searching. For example, "at the bottom of a steep slope, at a bend of the Ampoi river just before it goes under a road bridge, approximately 2km

west of the village of Miceşti, which is located just to the north-west of the city of Alba Iulia".

As accurately as possible, *geographical coordinates* [*coordonatele geografice*] of outcrops should be indicated. If possible, latitude and longitude readings from a GPS should be used. The *precision of the coordinates* [*precizie coordonatelor*] should be indicated so that later researchers know how far from the coordinates the location may be. One should note how accurate the coordinates listed are. For example, "within 5km", "within 20m", etc. It is also useful to know how the coordinates were derived (e.g. "from a handheld GPS unit", "from visual analysis of a map", "by triangulating position relative to other landmarks", etc.). For ease of later researchers, it is useful to note which *topographic map* (or *maps*) [*hartă (sau hărți) topografică*] this location can be found upon.

The *geology* [*geologia*] of the location should be noted. This is the formation according to the geological maps to which the substrate belongs. This information is written on the legend of the map. To better understand how the samples may have travelled or how widely material might naturally occur, it is useful to indicate the *type of source* [*tipul sursului*] for samples found. For example, *primary* [*primar*], *secondary* [*secundar*], *fluvial* [*fluvial*], *alluvial* [*aluvial*], *glacial deposit* [*depozit glacial*], *erratics* [*neregulați*], etc. Finally, *other types of chert in the area* [*alte tipuri de silicolit din zonă*] should be noted. One should list and briefly describe, what other chert types are located nearby, how far away they are, and whether there is a possible connection to these other cherts.

4.2.4. Recording Descriptions

The benefit of having a standardised system of analysis and description is that it can easily be entered into a database. The information that researchers collect should be recorded on a paper form or in an electronic database. Examples of forms for artefact and geological samples appear in Appendices B and C and D respectively. Descriptions initially recorded on paper should at some point be transferred to an online database. In an electronic format, it is much easier for researchers to combine data from other researchers with their own. It also makes it possible to consult, compare with and add to larger centralised databases. A standardisation of information entered into databases would make it easier for the data to be converted into other languages without having to translate the entire database..

8. CONCLUSIONS

Without a more standardised system of describing chert artefacts, a large aspect of the study of prehistoric cultures, their lifestyles, their resource procurement methods and their inter-settlement interactions will be greatly limited.

Characterisation studies allow researchers to take a look at large scale activities such as trade and procurement studies. By comparing artefacts to geological samples of known provenance, archaeologists can better determine the provenance of those artefacts. With a large database of geological samples, it is much more likely for archaeologists to determine the source or possible source of chert used to make tools found at a site. Researchers can investigate questions regarding how far people travelled to obtain raw materials, which types of chert they were receiving through trade and who were likely trading partners and possibly even whether the chert was being re-traded several times before arriving at a certain destination. Characterisation and provenance

studies also open the possibility of attempting to reconstruct trade routes based on distribution of artefacts of different types of chert.

Standardised characterisation of chert would improve inter-site comparisons. Researchers could more easily and more accurately describe the artefacts that they find. This in tern will allow them to easily exchange more accurate data with colleagues and to make comparisons with other sites. By being able to compare sites, researchers can look for more analogies and patterns among sites and so gain a better insight into prehistoric ways of life.

When it is possible to describe artefacts and assemblages in detail with a standardised method then it will be much easier for international studies. When descriptions can be entered into a database then it is much easier to convert that data from one language to another. Researchers from one country will more easily be able to compare their finds to finds found in other (often neighbouring) countries, even if there exist minor language barriers. Since the areas occupied by many past culture groups extends beyond modern borders it is advantageous to be able to consider research and discoveries made in various countries. It would be possible for researchers with little or no language skills to gather information from a country where they do not know the local language. Foreigners could also read descriptions made locally and understand them, even if they do not have a lot of experience with local chert types.

By adopting a standardised methodology and terminology for the macroscopic and microscopic analysis of chert, archaeologists can improve the efficiency, the ease and the dissemination of their research. When a standardised system, such as the one proposed here is adopted and data openly shared among researchers, the level of our knowledge regarding prehistoric cultures will increase significantly.

Bibliography

Clark 1984 – F. Clark, *Knife River Flint and Interregional Exchange*, in *Midcontinental Journal of Archaeology*, 9 (2), 1984, p.173-198.

Gramly 1988 – R. M. Gramly, *Palaeo-Indian Sites South of Lake Ontario, Western and Central New York State*. In R. S. Lamb, N. G. Miller, and D. W. Steadman (eds) *Late Pleistocene and Early Holocene Paleoecology and Archaeology of the Eastern Great Lakes Region*. *Bulletin of the Buffalo Society of Natural Sciences*, 331988, p. 265-280 .

Julig 1994 – P J. Julig, "*Workshops in Archaeometry*", Department of Anthropology, State University of New York at Buffalo in February 1994.

Luedtke 1979 – B. E. Luedtke, *The Identification of Sources of Chert Artifacts*, in *American Antiquity*, 44, 1979, p. 744-756.

Munsell Foundation 2000 – *Munsell Soil Color Charts*. Munsell Foundation. New York, 2000.

Rapp 2002 – G. Rapp, *Archaeomineralogy*, Springer-Verlag, Heidelberg 2002.

Rapp, Gifford 1982 – G. Rapp, J. Gifford, *Archaeological Geology*, in *American Scientist*, 70, 1982, p. 45-53.

APPENDIX A: Charts for Estimating Proportions of Spots and Grains

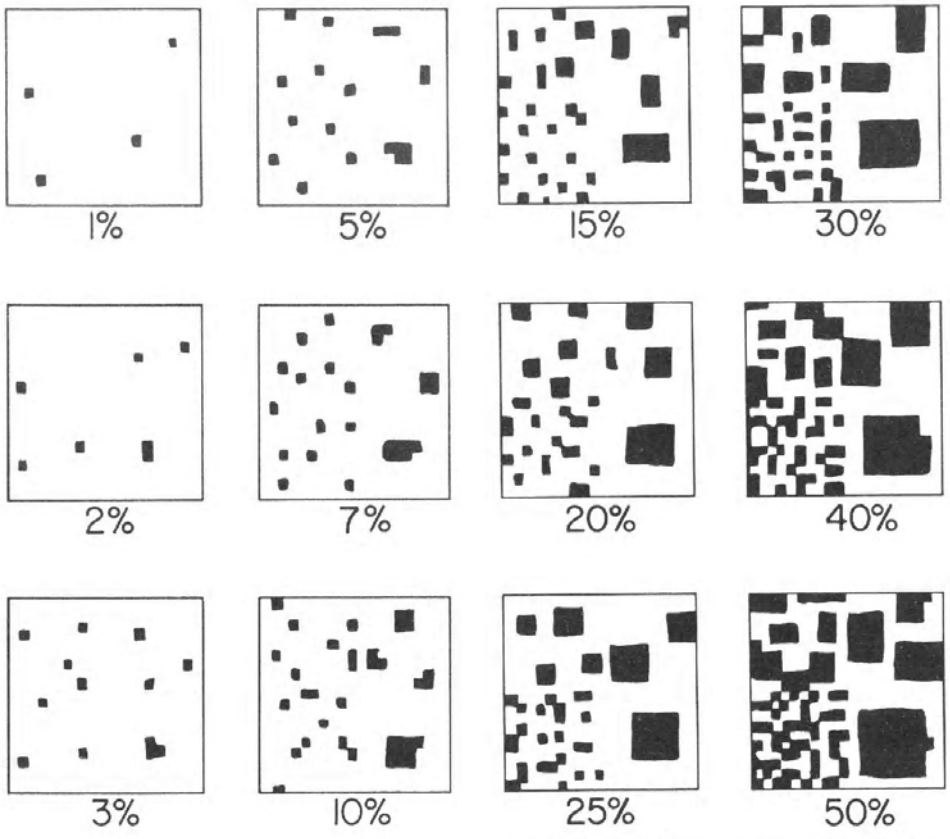


Figure 1 - Charts for Estimating Proportions of Spots and Grains
(de Munsell Foundation 2000:10)

APPENDIX B: General Chert Characteristics Form

FORMULAR CU CARACTERISTICE PENTRU SILICOLIT

Nr. de inventar:	Data:		Depozitar:	
Colecție:		Tip artefact:		
Sursa:				
Mărime (mm):	lungime:	latime:	grosime:	
Culoare (Munsell):		Transluciditate (mm):		Foto [Da / Nu]

Incluzii:
- __ nimic
- __ brahiopode
- __ brizoane
- __ columnale de crinoide
- __ fusilinide
- __ corali singuri
- __ spicule de burete
- __ sfredelitori fosilizați
- __ oolite
- __ altele: _____

Textura:
- __ groasa
- __ media groasa
- __ media
- __ media fina
- __ fina

Model: (__ uniformă, __ ne-uniformă)
- __ solida (omogen)
- __ culoare: _____
- __ pete (cm) _____ % _____
  - __ pete distincte
  - __ pete difuze
  - __ stropi
  - __ descriere _____
- __ benzi (cm) _____
  - __ benzi orizontale
  - __ benzi concentrice
  - __ benzi compuse din stropi
  - __ linii (paralele ___ neregulate ___)
- __ altele: _____

Lustre:
- __ mat
- __ satinat
- __ ceroasa

Diagrama:	**Foto digitala:**

Observații: _____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

APPENDIX C: Geological Chert Sample Form

Nr. de Artefact / Eşantion: _____ Data: _____ Depozitar: _____
Colecție: _____ Tip artefact: _____
Foto (Da/Nu): _____ Diagrame (Da/Nu): _____

IDENTIFICAREA FORMAȚIUNILOR:

Numele silicolitului: _____ **ID-ul silicolitului:** _____

Alte nume de silicolite cunoscute: _____

Materialul (geologic): _____

Posibilele conexiuni: _____

MODUL DE APARIȚIE:

Localitate: *Țara* _____ *Județul* _____

Cel mai apropiat oraș, localitate, sat _____

Numele de localitate: _____

Descrieri geografice: _____

Coordonatele geografice: _____

Gradul de exactitate al coordonatelor: *Acurății* _____

Surse coord. _____

Hartă topo. _____

Geologia: *Formațiunea* _____

Tipul de sursă: _____

Alte tipuri de silicolit care se găsesc în zonă: _____

Cât de departe? _____

Posibilele conexiuni _____

Contextul în care a fost descoperit: _____

Mărime eşantiona: *Lungime* _____ *Lățime* _____

Grosime _____ *Masa* _____

Diagrama(e):	**Foto Digitala:**

Observații: _____

Formular pentru Eşantioane Geologice (şi Artefacte)
- 2 -

PROPRIETĂŢILE VIZIBILE MACROSCOPIC

Aspect:

Structură: (*omogenă / neomogenă*)
Lustru: (*strălucitor, mediu, mat*) *Descriere:* _____
Transluciditate: *Generală: (foarte translucid, translucidă, sub-translucidă, opacă)*
Cantitativă: _____ mm
Simţit la atingere: (*fina, semi-netedă, dur*)
Granuaţia: (*mică, medie-mică, medie, medie-mare, mare*)
Incluzi: _____

Culoare: *Nuanţă* _____ *Valoare* _____ *Cromă* _____ *Generala* _____

Model: __ uniformă; __ ne-uniformă
__ solid (omogen)
__ caracteristica (culoarea sau altele): _____

__ pete - răspândire pe suprafaţă: regulate / neregulate - mărime: medie: _____ aliniament: _____ - procentul din suprafaţă: _____ __ Petele circulare / petele neregulate __ Marmorat (neregulat / regulat) __ Punctiform (uniform / grupat) __ descriere _____	__ linii - grosime (mm) _____ - fâşii / benzi / lamelat / lamelate fin - orizontale / concentrice - solide / gradiente / punctiform uniform / punctiform grupat - paralele / neparalele - drepte / neregulate __ lamellae: grosime: _____ - paralele / suprapuse / ramificate __ altele: _____

__ altele: _____

Cortex: *Natura lui* _____ *Aspectul* _____ *Culoarea* _____
Grosimea _____ *Gradul de tranziţie* _____
Observaţii: _____

PROPRIETĂŢILE VIZIBILE MICROSCOPIC

Micro-structură: _____
Sortarea: _____ *Orientare:* _____
Textură: (*mudstone / wackestone / packstone / grainstone*)
Matrica: transluciditate: _____ culoarea: _____ modelul: _____
Granule:
Proporţia: _____ *Culoarea:* _____
Forma: Rotunjime: _____ *Forma: (lame / baghete / discuri / sfere)*
Mărimea:(µm) *medie:* _____ *aliniament:* _____ *Sortarea:* _____
Compoziţia granulelor: (grupuri şi descriere de fiecare)
-grup: _____ descriere: _____
-grup: _____ descriere: _____
-grup: _____ descriere: _____
-grup: _____ descriere: _____
Alte Info.: _____
_____

APPENDIX D: Chert Artefact Form

Nr. de Artefact/Eşantion: _____ Data: _____ Depozitar: _____
Colecție: _____ Tip artefact: _____
Foto (Da/Nu): _____ Diagrama(e) (Da/Nu): _____

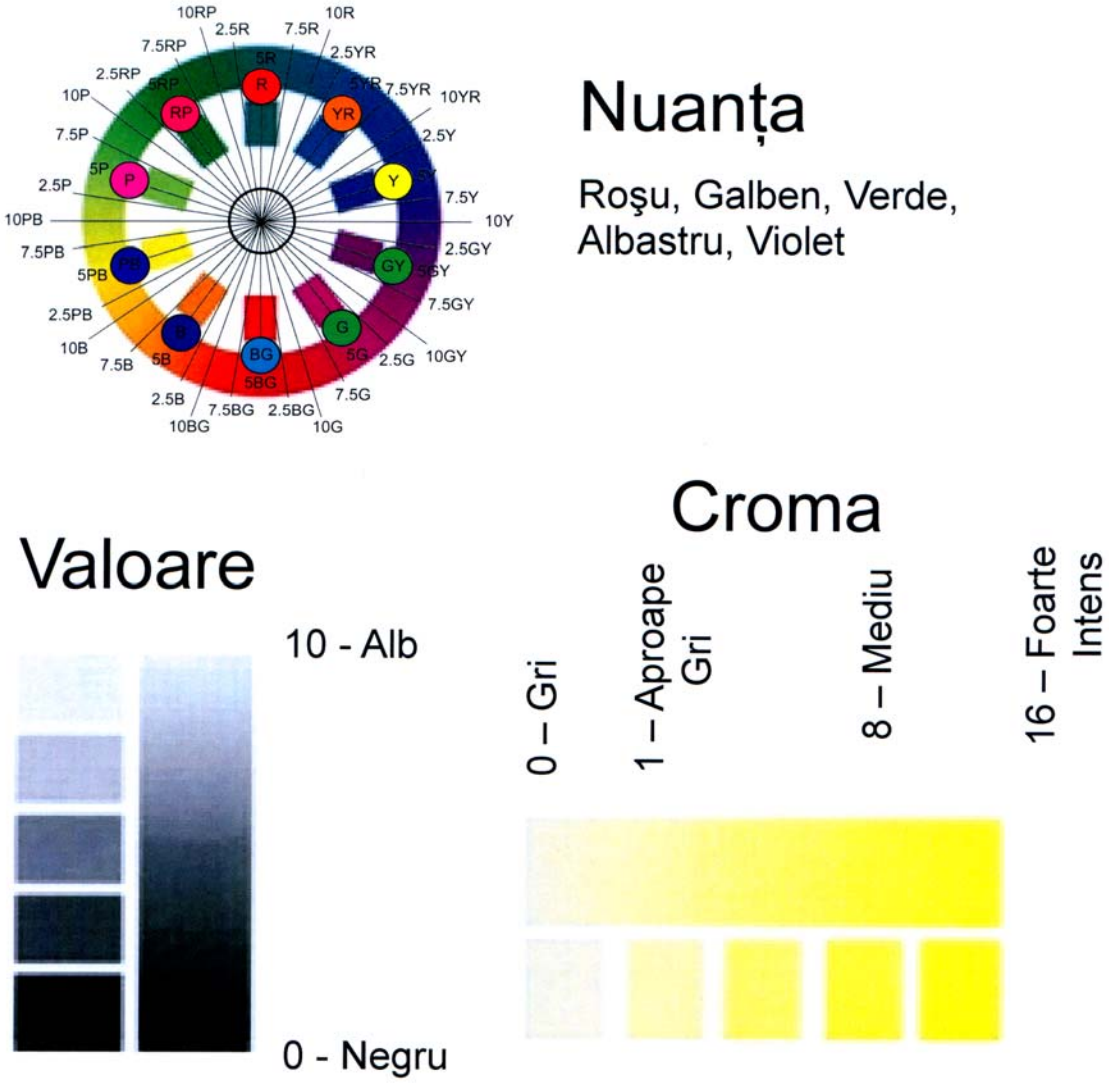
Tipul de silicolit care se potrivește: _____
Tipurile posibile de silicolit: _____
Situl unde a fost descoperit:
Nume sitului: _____
Locul sitului: _____
Contextul în care artefactul a fost descoperit: _____
_____

Mărimea artefactului: *Lungime* _____ *Lățime* _____
Grosime _____ *Masa* _____

Diagrama(e):	**Foto digitala:**

Observații: _____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

APPENDIX E: Schema Culorilor lui Munsell



FIELDWALKING RECORD SHEET

PROJECT: Proiectul Magura Uroiului	Walk date:	Walker(s)	FIELD NO.
	Commune:		
	Site	Location	Nat'nal code
Project Code: PMU	Site code	Loc. code	
Coord.	Accur.	Grid ref.: L-34-83-A-c	

1. Geology	1.
2. Soil type	2.
3. Weather light, precipitation, wind, temperature	3. L: W: P: T:
4. Visibility good, medium, poor and explanation	4.
4a. Visibility estimate percentage visibility of surface	4a.
5. Stage in agricultural cycle	5.
6. Crop type	6.
7. Agricultural history of the field	7.
8. Elevation Min./Max.	8.
9. Archaeological associations	9.
10. Topography and landscape/land use	10.

Details and General Comments

Finds	Presence /Absence	No. of Finds	Dating Asstns.
Lithics			
Pottery			
Metalwork			
Other			
Digital filename			
Walk number			
Orientation *i.e.* direction of walk			
Area (ha)			
Transect width			
No. of transects			
Artefact count (per ha)			
Lithic count (per ha)			
Adjusted count (per ha) assuming 100% coverage			
Prov. condition of arch. site			

Sketch Plan of Field showing direction of walk and slope units

Project:	Proiectul Magura Uroiului	PMU	
Sites:	Magura Uroiului	MU	
	La Vie	LV	
Locations:	Magura - Plateau	MU-Plat	
	Magura - Panta Fortificata	MU-PF	
	Magura - Terasa 1	MU-T1	
	Magura - Terasa 2	MU-T2	
	Magura - Terasa 2	MU-T3	
	La Vie - Primary	LV-Prim	

ARCH. ASSOCIATIONS		**GEOLOGY**	
above ground features		boulder	
crop marks		clay	
geophysics		gravel	
previous excavation		alluvium	
test pits		bedrock	
		andesite	
		limestone	
		sandstone	
STAGE IN AGRICULTURAL CYCLE			
ploughed			
planted			
sprouting crop			
stubble			
recently harvested			
barren			

PROVISIONAL CONDITION

A visual assessment of the sites condition, taking into account the amount of 'completeness' and compared with other similar sites.

Destroyed - Poor - Moderate - Good - Excellent - Unknown - Not Applicable

TOPOGRAPHY

Broad valley floor	the floodplain of a broad valley containing a mature river.	
Dry valley floor	in the bottom of a dry valley with steep slopes on either side.	
River valley floor	in the bottom of a river valley with steep slopes on either side.	
Valley side	on a slope, but significance of location is proximity to a river or stream.	
Cliff base	at the base of a cliff (inland or on the coast).	
Cliff top	at the top of a cliff (inland or on the coast).	
Flat	on level ground	
Marsh or Bog	in a boggy landscape	
Island	on an island surrounded by water.	
Inter-tidal zone	in the area between mean high water and mean low water.	
Shoreline	by the sea, but out of the inter-tidal zone.	
Lakeside	on the edge of a lake.	
River bank	immediately adjacent to a river.	
Mountain	on a mountain	
Knoll	on an area of slightly raised ground in an otherwise flat area.	
Hill top	on the highest point of a given hill.	
Brow of	hill ground not sufficiently level to described it as a ledge.	
Plateau	on a broad flat expanse with downward slopes on at least three sides.	
Promontory/Spur	on land projecting out into an area which is generally lower than it.	
Ridge	on a linear stretch of land with downward slopes on both sides.	
Ledge	on a level area on a hill side with an abrupt change of slope to front and rear.	
Terrace	on a level stretch along the side of a slope.	
Saddle	on the area of flatter ground between two crests on a hill.	
Slight slope	on a slope with a gradient	
Moderate slope	on a slope with a gradient >5m	
Steep slope	on a slope with a gradient >20m in 500m.	

LAND USE

Minimal cultivation		Waste ground	
Cultivation to a depth <0.25m		Recreational usage	
Cultivation to a depth >0.25m		Other landuse	
Cultivated land, undetermined		In use as building	
Marine coastland		Built over	
Inter-tidal		Churchyard	
Coastland above high water		Garden	
Coastal saltmarsh		Land boundary	
Cliff and related features		Mineral extraction	
Other coastal features		Subterranean feature	
Running fresh water		Deciduous native woodland	
Standing fresh water		Deciduous introduced	
Heathland		woodland	
Undisturbed grassland		Mixed woodland	
Disturbed grassland		Coniferous plantation	
Regularly improved grassland		Undetermined woodland	
Grassland, undetermined		Parkland	
Allotment		Scrub	
Orchard		Other woodland	
Thoroughfare		Wetlands	
Verge			

DETAILS AND GENERAL COMMENTS

This may include a brief description of the site, an interpretation of its date and function, and details on its history and condition when last visited. This' field may contain information on the site drawn from a variety of sources, compiled over time. These sources may disagree over the interpretation of the date and function of the site, and may indicate how the site's condition has altered over time. All this information is useful, included with your own record.

FIELDWALKING REGISTER

PROJECT					SHEET NUMBER _____ OF _____			
Field No.	Grid Reference	Commune	Geomorphic Unit e.g. gravel, alluvium	Field Size (ha)	Finds			
					Lithics	Pottery	Other	Total

FEATURE RECORDING SHEET

SITE CODE	Area Code	Period Type of Feature	FEATURE NO.

1. Dimensions of context
2. Shape in plan
3. Orientation
4. Relationship to other features
5. Proportion Excavated
6. Truncated/Reused

Contexts within feature:

Contexts which cut into feature:

Contexts into which this feature cuts:

Feature Description

Drawing Nos.	Photos Digital Slide Print	Levels Highest Lowest

Interpretation

	Initials
	Date
Checked Interpretation	Checked By
	Date

Sketch Plan on reverse showing relationship to other features

Sketch Plan	FEATURE RECORDING SHEET
Scale Notes	Legend

FEATURE REGISTER

SITE CODE		SHEET NUMBER _____ OF _____
Feature No.	Type of feature	Date of feature	Description

FINDS REGISTER

SITE CODE							SHEET NUMBER _____ OF _____
Find No.	Context	Material e.g. Chert, ceramic, metal	Prov. Date	Finder (initials)	Co-ords	Level	Description

Magura Uroiului Project - 2007 Field Season	
Location:	
Find no.:	Context:
Material:	Prov. date:
Co-ords:	Level:
Description:	
Finder (initials):	Date cat.:

Magura Uroiului Project - 2007 Field Season	
Location:	
Find no.:	Context:
Material:	Prov. date:
Co-ords:	Level:
Description:	
Finder (initials):	Date cat.:

Magura Uroiului Project - 2007 Field Season	
Location:	
Find no.:	Context:
Material:	Prov. date:
Co-ords:	Level:
Description:	
Finder (initials):	Date cat.:

Magura Uroiului Project - 2007 Field Season	
Location:	
Find no.:	Context:
Material:	Prov. date:
Co-ords:	Level:
Description:	
Finder (initials):	Date cat.:

Magura Uroiului Project - 2007 Field Season	
Location:	
Find no.:	Context:
Material:	Prov. date:
Co-ords:	Level:
Description:	
Finder (initials):	Date cat.:

Magura Uroiului Project - 2007 Field Season	
Location:	
Find no.:	Context:
Material:	Prov. date:
Co-ords:	Level:
Description:	
Finder (initials):	Date cat.:

Magura Uroiului Project - 2007 Field Season	
Location:	
Find no.:	Context:
Material:	Prov. date:
Co-ords:	Level:
Description:	
Finder (initials):	Date cat.:

Magura Uroiului Project - 2007 Field Season	
Location:	
Find no.:	Context:
Material:	Prov. date:
Co-ords:	Level:
Description:	
Finder (initials):	Date cat.:

ANALIZĂ ŞI CARACTERIZARE MACROSCOPICĂ A SILICOLITELOR CU SCOPUL STABILIRII ORIGINII

Rezumat

În prezent, studiul culturilor preistorice se bazează aproape în exclusivitate pe studiul artefactelor ceramice. Sunt foarte puţine date referitoare la artefactele litice, iar acestea tind să fie minime şi extrem de subiective. Nu există până în prezent nici o metodă standard prin intermediul căreia să fie descrise artefactele.

Metodologia descrisă oferă caracteristicile macroscopice deosebite ale silicolitelor. Aceasta oferă informaţiile de bază, necesare pentru identificarea silicolitelor găsite pe teren sau în siturile arheologice şi pentru asocierea lor cu o anumită proveniență stratigrafică şi/sau geografică. Astfel de informaţii serveşte pentru a indică precis sursa materiilor prime colectate şi folosite de oamenii primitivi. Printre implicaţiile arheologice potenţiale am putea numi trasarea de modele de colonizare şi migrare, precum şi descoperirea de rute ale transportului şi comercializării materiilor prime brute, cât şi a celor finite. Pe scurt, obiectivul major al acestui studiu este crearea unui sistem obiectiv şi standardizat de caracterizare a silicolitelor în Transilvania.

REPERE CELTICE ÎN ȚARA HAȚEGULUI

Ferencz Iosif Vasile

1. *Celții din Transilvania*

În a doua jumătate a secolului al IV-lea î. Chr. celții pătrund în Transilvania (Pl. I), prezența lor în spațiul intracarpatic fiind documentată arheologic până în primul sau al doilea sfert al secolului al II-lea î. Chr[1]. Unii autori consideră însă, că momentul de debut al acestor evenimente trebuie plasat puțin mai târziu, la începutul sec. al III-lea î. Chr[2]. Izvoarele istorice pe care le cunoaştem astăzi nu au consemnat în scris evenimentele la care ne referim. Din acest motiv, informațiile obținute prin intermediul cercetării arheologice sunt singurele în măsură să furnizeze unele date pentru reconstituirea imaginii vieții comunităților omeneşti din acea perioadă de timp. Deşi nivelul cunoştințelor lasă mult de dorit, cercetările din ultimele cinci decenii au permis conturarea unor repere importante în ceea ce îi priveşte pe celții care au locuit în interiorul arcului carpatic. Au putut pe această cale să fie reconstituite anumite aspecte ale habitatului[3], portului[4] sau în privința utilizării podoabelor care le erau caracteristice[5].

În unele zone însă, descoperirile atribuite celților continuă să fie puține, iar cele care se cunosc, au apărut de multe ori în împrejurări necunoscute. Din acest motiv ele nu au putut să ofere prea multe informații istorice. Dar odată cu trecerea timpului, prin corelarea lor cu descoperiri mai noi sau mai vechi, ele încep să depene crâmpeie din poveştile pe care le-au „trăit".

2. *Descoperiri celtice în Țara Hațegului*

Din literatura mai veche aflăm că undeva, în zona Hațegului au fost găsite în împrejurări diferite trei obiecte de factură celtică (Pl. II). Primele două sunt un colan (*torques*) (Pl. III, 2) şi un coif (Pl. III, 1, 4-5), ambele obiecte fiind confecționate din bronz[6]. Şi tot din literatură cunoaştem că în peştera din Bordul Mare, aflată pe teritoriul localității Ohaba – Ponor, comuna Pui cunoscută mai ales pentru descoperirile paleolitice, provine şi o fibulă din argint (Pl. III, 3)[7].

În legătură cu situația arheologică a acestei peşteri trebuie să menționăm faptul că prin cercetări arheologice au fost documentate mai multe orizonturi de locuire. Materialele arheologice post-paleolitice provenind în totalitatea lor dintr-un nivel de

---

[1] Crişan 1971, p. 154-157; Crişan 1977, p. 19-30; Németi 1986, p. 71-76; Crişan et al. 1995, p. 35-37; Ferencz 1998, p. 215-226; Rustoiu 2000, p. 182-184; Rustoiu 2002, p. 55; Rustoiu 2005, p. 57-65.

[2] Kruta 2000, p. 263.

[3] Ferencz 1997; Ferencz, Ferencz 2001; Popa, Totoianu 2000; Rustoiu, Rustoiu 2000; Rustoiu 2002; Popa, Simina 2004.

[4] Ferencz 1999.

[5] Ferencz 1997.

[6] Márton 1933, p. 36-37, pl. 9, 5; Nestor 1937-1940, p. 166, nr. 21; Roska 1942, p. 105, nr. 21; Roska 1944, p. 59 nr. 40; Moreau 1958, p. 65, 246, pl. 10; Rusu, Bandula 1970, p. 39, fig. 10; Rusu 1969, p. 294; Zirra 1971, p. 184, fig. 5; Crişan 1973, p. 57.

[7] Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957, p. 47, fig. 5, 6, p. 46; Andriţoiu şi colab 2001 p. 165. Cercetările efectuate între anii 1999-2000 au evidențiat existența unui nivel post-paleolitic cu o grosime de numai 10 cm, în care se regăseau materiale arheologice din neolitic, eneolitic, a doua vârstă a fierului şi din Evul Mediu. Săpăturile întreprinse de către C. S. Nicolăescu Plopşor identificaseră pe o mică suprafață un nivel ulterior paleoliticului, doar cu puțin mai consistent. Ceramica din cea de a doua vârstă a fierului, descoperită prin cercetările la care am participat şi noi aparține civilizației dacice clasice.

depunere cu grosimea de numai 2 cm. Locuirea corespunzătoare celei de a doua epoci a fierului fiind reprezentat în afara piesei menţionate printr-o serie de fragmente ceramice specifice epocii Regatului Dac[8].

Colanul

Desoperită în împrejurimile Haţegului, piesa este caracterizată prin sistemul de închidere prin îmbucare (cu *Steckverschluss*). Torques-ul are unul dintre capete realizat sub forma unui cilindru mărginit de proeminenţe (Pl. III, 2). Analogii pentru acest exemplar sunt prezente în morminte din cadrul anumitor necropole din bazinul carpatic. Printre acele staţiuni arheologice cu caracter funerar se numără şi cele de la Györ – Ujszállás[9] şi Szentes[10], situate pe teritoriul Ungariei. Deasemenea, ele au fost identificate în inventarul unor complexe similare cercetate la Horny Jatov[11] şi Kamenin[12], localităţi situate în sud-vestul Slovaciei. Ansamblul mobilierului funerar al complexelor din care provin piesele menţionate ca analogii, indică o datare la începutul celei de a doua epoci a fierului, sau mai exact în timpul etapei La Tène B_2.

Coiful

Confecţionat din tablă de bronz, se înscrie în seria caracteristică a tipului celto-italic[13]. Astfel de obiecte au fost identificate în situri de pe teritoriul Italiei, cu precădere în zona Anconei, mai precis în componenţa inventarelor funerare ale necropolelor atribuite senonilor. Piese de echipament militar de acest tip au fost realizate, cu mare probabilitate, în ateliere din spaţiul etrusc, iar perioada lor de utilizare este considerată a fi mai ales pe parcursul secolului al IV-lea al erei precreştine[14].

Fibula

Având aspect filiform, a fost confecţionată din argint şi face parte din categoria agrafelor „cu opturi” (Pl. III, 3)[15]. Astfel de piese (*Fibel mit Achterschleißen*) sunt în cele mai numeroase cazuri realizate din sârmă de bronz[16]. Arcul pieselor de acest tip este uneori bombat iar alte ori alungit. Peste el se suprapune o prelungire a piciorului, modelată în forma cifrei opt, aşezate transversal în raport cu axul fibulei[17]. „Opturile” apar în cele mai multe cazuri în număr de trei[18].

Pe baza cunoştinţelor actuale s-a constatat că fibulele prevăzute cu ornamente în forma cifrei „8” sunt întâlnite numai în aria răsăriteană de răspândire a civilizaţiei celtice. Astfel de exemplare sunt semnalate mai ales de pe teritoriile Boemiei, Ungariei, Jugoslaviei şi Romăniei[19]. În necropolele celtice cercetate până în prezent pe teritoriul ţării noastre au fost descoperite mai multe exemplare. Dintre acestea le amintim pe cele de la Ciumeşti[20] şi Curtuiuşeni[21] unde sunt datate în La Tène-ul mijlociu. În necropola de la Pişcolt-”Nisipărie”, ele sunt prezente în complexe aparţinând orizontului IV, care a

[8] Andriţoiu şi colab. 2001 p. 165.
[9] Hunyady 1942, pl. XXV/2.
[10] Maraz 1977, fig. 4/2.
[11] Benadik et al. 1957, p. 25, pl. IV/5.
[12] Benadik et al. 1957, pl. XLI/4.
[13] Rusu 1969, p. 294, pl. 149.
[14] Schaaff 1974, p. 186-189; Schaaff 1988, p. 317, fig. 39-40; Pflug 1988, p. 290-291.
[15] Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957, p. 47, fig. 5, 6, p. 46.
[16] Németi 1993, p. 104.
[17] Németi 1993, p. 104.
[18] Németi 1993, p. 104.
[19] Németi 1993, p. 104.
[20] Zirra 1967, fig. 28; Zirra 1980, p. 45, Pl. X/1-2; Pl. LII/2-3.
[21] Nánási 1973, pl 4/4, 5.

fost datat pe parcursul La Tène-ului C_1 (Krämer) sau într-o perioadă contemporană cu etapa La Tène C_{1a} definită de către Jiri Waldhauser[22].

Agrafa ce provine de la Ohaba Ponor, privită din perspectiva materialului din care este confecționată - anume argintul, poate să fie considerată un unicat. În ce ne privește, cu excepția piesei expuse, cunoaştem numai exemplare confecționate din bronz şi fier[23].

3. *Considerații cronologice*

Pentru înțelegerea etapelor de evoluție ale prezenței celților din bazinul Tisei şi din Transilvania, una din descoperirile de referință este necropola de la Pişcolt - „Nisipărie", la care ne-am referit în repetate rânduri. Ea a evoluat pe parcursul unui interval de cca. două secole şi s-a impus ca o stațiune reprezentativă pentru primele etape din evoluția celei de a doua vârste a fierului în estul Bazinului Carpatic[24]. Acesta este motivul pentru care şi noi ne vom raporta la sistemul cronologic propus de Németi Janos.

Aşa cum am prezentat în rândurile anterioare, contextul arheologic al celor trei obiecte descoperite în Țara Hațegului nu se cunoaşte foarte bine. În timp ce colanul şi coiful provin din descoperiri întâmplătoare, fibula, chiar dacă a apărut în urma unor cercetări sistematice, rămâne singulară printre obiectele descoperite în peştera din Bordul Mare. Din acest motiv, datarea lor se poate face numai pe baza unor criterii tipologice. Astfel, pe baza analogiilor prezentate, utilizarea primelor două dintre piese a fost o caracteristică a unei perioade contemporane cu primul orizont de înmormântări de la Pişcolt[25]. În funcție de contextele din care ar fi putut să provină, ele puteau să fie utilizate şi pe parcursul celei de a doua etape de la Pişcolt[26]. În ceea ce priveşte fibula, tipul de artefact în discuție intră în modă mai târziu. Perioada în care a fost la modă ar fi putut fi aceea de la începutul ultimului orizont al necropolei[27], dacă ținem seama de faptul că rezultatele ultimelor cercetări arată că ultima etapă a locuirii celtice în Transilvania corespunde celei de a doua jumătăți a secolului al III-lea şi începutului veacului care a urmat (cca. 250-175 î. Chr.)[28].

4. Considerații geo-morfologice

Arealul în care s-a dezvoltat mai târziu acea „Țară a Hațegului" este axat pe valea râului Strei şi se delimitează de regiunea muntoasă care o înconjoară (M. Retezat, M. Poiana Ruscă şi M. Şureanu) prin linii tectonice scoase în evidență de denivelări morfologice accentuate. De-a lungul acestora, formațiunile sedimentare ale depresiunii vin în contact cu cele cristaline ale ramei muntoase. Un pinten transversal de cristalin şi

[22] Németi 1994, p. 104.
[23] Vezi şi Ferencz 2007, p. 43-44, 110-111.
[24] Németi 1986, p. 71-82; Németi 1988, p. 49-73; Németi 1989, p. 75-114; Németi 1992, p. 59-112; Németi 1993, p. 117-129.
[25] Orizontul I – LT B_1/B_2 (Krämer) LT B_{1b-1c} (Waldhauser) datat între anii 350/330 - 300/280 î.Chr. Németi 1986, p. 71-72; Németi 1993, p. 122-128; Waldhauser 1987, p. 35, tabelul 1.
[26] Orizontul II – LT B_2 (Krämer) LT B_{2a} (Waldhauser) corespunde primei jumătăți a secolului al III-lea î. Chr. Németi, în *ActaMP*, X, 1986, p. 72; idem, în *TD*, X, 1-2, 1989, p. 113; Waldhauser 1987, p. 35, tabelul 1.
[27] Orizontul IV – LT C_{1a} (Waldhauser) C_1 (Polenz) care corespunde în mare secolului al II-lea, momentul finalului fiind fixat în jur de 130/120 î. Chr. Németi 1986, p. 72; Németi 1993, p. 128.
[28] Rustoiu 2006, p. 304; Ferencz, Ciută 2005, p. 240-241, 245; Ferencz 2007, p. 159.

calcare din mezozoic, pe care Streiul îl străbate printr-un defileu scurt şi strâmt, la Subcetate, delimitează întreg spaţiul spre nord[29].

Fără dificultate se poate remarca faptul că zona este bine individualizată de înălţimile care o înconjoară. Legătura cu regiunile depresionare învecinate este asigurată prin trei „porţi” – Pasul Merişor-Băniţa (759 m alt.), Poarta de Fier a Transilvaniei (700 m alt.) şi poarta de la Subcetate[30]. Ea însumează atributele unei depresiuni intracarpatice, mai mult cu aspect de şes decât de deal, fiind caracterizată în literatura geografică drept o adevărată „câmpie intercalată şi etajată”[31].

Astfel de condiţii au fost apreciate de comunităţile omeneşti din toate epocile istorice şi au făcut să fie locuită şi de cele mai multe ori să fie integrată în sfera de interese a unor imperii, regate etc de-a lungul timpului.

* * *

Aşa cum este unanim acceptat, debutul celei de a doua vârste a fierului în interiorul arcului carpatic este marcat prin apariţia complexelor arheologice atribuite celţilor. Ca provenind din sud-vestul Transilvaniei sunt cunoscute unele obiecte care au făcut parte din inventare funerare caracteristice acelui moment[32]. În această serie se înscriu şi cele două piese descoperite în împrejurimile Haţegului. Practic, ele fac parte dintr-un orizont distinct al celei de a doua epoci a fierului, pentru spaţiul intracarpatic[33], care corespunde momentului sosirii primilor celţi. Totodată, artefactele în cauză sunt contemporane cu mormintele încadrate în prima etapă de înmormântări de la Pişcolt.

Cea de a treia piesă amintită de noi, fibula (Pl. III, 3), este un artefact caracteristic unei etape mai târzii[34]. Aşa cum deja am precizat, ele sunt specifice pentru La Tène-ul C_1 (Krämer) sau La Tène C_{1a} (Waldhauser)[35].

Piesa în cauză, împreună cu alte artefacte descoperite în sud-vestul Transilvaniei[36], marchează un alt moment istoric, anume etapa finală a prezenţei celţilor în aceste teritorii. Acel ultim interval este şi cel mai bine reprezentat prin descoperiri arheologice[37].

5. Interferenţe culturale şi unele interpretări istorice

Amplasată într-o zonă de contact între mai multe spaţii geografice, Depresiunea Haţegului a constituit în toate timpurile un areal strategic pentru stabilirea unor legături, fie ele economice sau de altă natură. Este semnificativ în acest sens faptul că în epoca Regatului Dac, principalele căi de acces spre depresiune erau controlate prin intermediul unor fortificaţii[38].

---

[29] Tufescu, Mocanu 1968, p. 33.
[30] *GeogrRom*, vol. III, Bucureşti 1987, p. 351.
[31] *Ibidem*.
[32] Ferencz, 1998, p. 215-226; Rustoiu 2005a, p. 57-75; Rustoiu 2005b, p. 45-64; Ferencz 2007, p. 142-144.
[33] Rustoiu 2005b, p. 48; Ferencz 2007, p. 144.
[34] Ferencz 2007, p. 43-44, 110.
[35] Németi 1993, p. 124.
[36] Cum ar fi spre exemplu: descoperirile de la Uroi (Popescu 1941-1944), Veţel (Roska 1942, p. 301, nr. 52; Roska 1944, p. 73, nr. 142; Popescu 1944, p. 648; Crişan 1973, p. 64, nr. 80.), Blandiana (vezi Aldea 1983; Aldea, Ciugudean 1985), Şeuşa (Ferencz, Ciută 2000; Ferencz, Ciută 2005), Aiud „Sub Hagău” (Takacs, Bogdan 1997). În opinia noastră, materialele de la Lancră Lancrăm – „Glod”, aşa cum au fost prezentate, nu pot fi încadrate cronologic înaintea sub-fazei C_1.
[37] Ferencz 2007, p. 145.
[38] Este vorba de cetatea de la Băniţa, care permitea controlul accesului spre şi dinspre Defileul Jiului, vezi: Floca 1966, p. 33; Glodariu 1983, p. 83. Deasemenea, fortificaţia de baraj de la Zeicani (cunoscută

Prezența unor artefacte caracteristice pentru sfârşitul La Tène-ului B_1 şi începutului La Tène-ului B_2 în zona Hațegului atestă faptul că în momentul pătrunderii primelor grupuri de celți la răsărit de Dunărea mijlocie, zona pe care o supunem atenției a fost cel puțin frecventată. Chiar dacă nu avem dovezi care să ateste cum că anumite comunități celtice au locuit în acest areal, ştim că în momentul istoric la care ne referim în întregul bazin carpatic se desfăşurau mişcări de populații în legătură directă cu marea colonizare istorică. În acelaşi timp, Alexandru cel Mare desfăşura o serie de acțiuni menite să consolideze regatul moştenit de la Filip al II-lea, evenimente care au precedat cea mai mare aventură a antichității clasice. Pe aceste coordonate se înscrie şi expediția organizată de marele rege împotriva tibalilor[39]. Tot pentru aceleaşi vremuri, izvoarele istorice descriu celebra întâlnire dintre Alexandru şi ambasada celților, care în textele antice a căpătat valențe anecdotice[40].

Pe fondul conturat prin intermediul datelor istorice cunoscute, artefactele în cauză completează imaginea de ansamblu a etapei transdanubiene din cadrul expansiunii istorice a celților.

În ceea ce priveşte cea de a treia piesă, situația este oarecum diferită. Aşa cum am precizat, ea a fost descoperită într-o peşteră, în care nu au fost semnalate şi alte materiale contemporane cu ea. Prezența ceramicii dacice în acelaşi loc ar putea să constituie o dovadă în sensul utilizării artefactului o perioadă mai îndelungată. Metalul prețios din care a fost confecționată fibula, argintul, ar putea să fi constituit unul dintre motivele pentru care să fi fost păstrată în uz o perioadă mai îndelungată. Însă pentru a susține această ipoteză nu dispunem de mai multe argumente. În acelaşi timp, contextul descoperirii poate lăsa loc şi unor alte explicații.

Ceea ce este mai bine cunoscut este faptul că obiectele încadrate în această categorie sunt caracteristice La Tène-ului C_1, adică ultimei etape a prezenței celților în Transilvania. Nici pentru acest interval de timp, descoperirile din Țara Hațegului nu sunt deloc numeroase, fapt care, credem că se datorează numai stadiului cercetărilor, dacă ținem cont şi numai de faptul că într-un areal limitrof sunt semnalate mult mai multe descoperiri[41].

Importanța ca şi cale de legătură între spații geografice şi culturale diferite a depresiunii Hațegului, pare a fi subliniată şi de un complex funerar care a fost identificat şi cercetat în Oltenia. Este vorba despre un mormânt de femeie cercetat la Teleşti (jud. Gorj)[42], către a fost datat în La Tène C_1 şi a cărui importanță pentru cunoaşterea perioadei, a fost sesizată în urmă cu puțin timp[43]. În fapt este vorba despre o descoperire având deocamdată un caracter izolat, indicând prezența unei femei celte, împreună cu suita sa, într-o regiune locuită de geți[44]. Această concluzie a fost enunțată pe baza particularităților elementelor de ritual funerar, precum şi a ritului practicat în legătură cu

ca fortificația de baraj de la Poarta de Fier a Transilvaniei (Tapae) permitea organizarea unei apărări eficiente în fața unui potențial inamic, ce ar fi putut să atace dinspre vest: Gheorghiu 2005, p. 27-28.Vezi şi harta din Pl II.

[39] Vezi în acest sens Medeleț 1982, precum şi Vulpe 2001.

[40] Pentru reconstituirea acestor evenimente, informațiile preluate de Arrianus şi Strabo de la Ptolemaios sunt demne de toată încrederea, vezi: Arrianus (I, 4, 6-8) şi Strabo (VII, 3, 8 – C 301).

[41] Vezi spre exemplu catalogul descoperirilor datate în La Tène-ul timpuriu şi mijlociu, în zona Mureşului mijlociu, la Ferencz 2006; Ferencz 2007, p. 37-50.

[42] Calotoiu 1987.

[43] Rustoiu 2006.

[44] Rustoiu 2006, p. 306.

defuncta. Toate aceste particularităţi nu sunt specifice arealului în care a fost descoperit şi nici populaţiei getice care îl locuia. Explicaţia propusă pentru interpretarea celor menţionate ar putea fi aceea a unei alianţe pecetluite printr-o legătură matrimonială între geţii din zona Olteniei şi celţii din zonele limitrofe[45]. Legături politice, sociale sau economice întărite prin căsătorii mixte au fost sesizate în urma interpretării contextelor arheologice şi cu alte prilejuri şi este posibil să fi constituit o practică frecventă în epocă[46].

În sprijinul aprecierii cu mai multă exactitate a zonei din care era originară femeia înmormântată la Teleşti, ne sunt utile piesele vestimentare care s-au păstrat din componenţa costumului său. Pe baza lor, s-a putut stabili că femeia împreună cu suita ei ar fi putut proveni din Transilvania, din zona Porţilor de Fier sau poate chiar mai de la vest[47], poate din Panonia.

Ţinând cont de locaţiile probabile, enunţate mai sus, nu este lipsit de importanţă să precizăm că itinerariul care trebuia să fie parcurs plecând fie din Transilvania, fie dintr-un alt areal situat mai la vest, presupunea tranzitarea Depresiunii Haţegului. Acest areal probabil că era cel puţin cunoscut şi frecventat în epocă, dacă nu şi locuit, aşa cum ne indică prezenţa obiectelor descrise.

6. Concluzii

Importanţa unui spaţiu geografic rezidă din interesul care i-a fost acordat pe parcursul unor perioade de timp, de comunităţile omeneşti. Atenţia poate să fie uneori concentrată asupra resurselor economice, alte ori asupra poziţiei în care este situat ţinutul, însă de cele mai multe ori cele două considerente menţionate au aceeaşi pondere între criteriile pe baza cărora a fost evaluată importanţa sa.

Aşa cum am încercat să arătăm, descoperirile arheologice au condus la identificarea prezenţei unor războinici la începutul celei de a doua epoci a fierului în acest areal. Într-un mod asemănător s-a văzut că printre obiectele celtice descoperite în zonă se numără şi o fibulă datată mai târziu, în ultima etapă a prezenţei acestei populaţii în zonă. Cantitatea redusă a descoperirilor, datorată după părerea noastră stadiului cercetărilor, este totuşi foarte importantă pentru reconstituirea peisajului istoric al epocii. Cercetări mai amănunţite vor putea, poate, să aducă mai multe amănunte în sprijinul înţelegerii realităţilor din perioada La Tène, în acest areal. Numai în acest fel se va putea răspunde cu mai multă claritate la întrebarea dacă Depresiunea Haţegului a fost locuită sau doar tranzitată de celţi.

[45] Rustoiu 2006, p. 307.
[46] Rustoiu 2006, p. 308.
[47] Rustoiu 2006, p. 308.

Bibliografie

Izvoare literare

Arian – Arian, *Expediția lui Alexandru cel Mare*, în vol. *Izvoare privind istoria României*, vol. I, Bucureşti 1964, p. 578-589.

Strabon – Strabon, *Geografia* în vol. *Izvoare privind istoria României*, vol. I, Bucureşti 1964.

Monografii, studii şi articole

Aldea 1983 – I. Al. Aldea, *Vase celtice descoperite la Blandiana*, în *Apulum* XXI, 1983, p. 415-421.

Aldea, Ciugudean 1985 – I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Noi descoperiri celtice de la Blandiana*, în *Apulum* XXII, 1985, p. 37-43.

Andrițoiu şi colab. 2001 – I. Andrițoiu, R. Pavel, I. V. Ferencz, D. Drăghia, *Ohaba Ponor, Com. Pui, jud.* Hunedoara, în *CCA, Campania 2000*, Suceava 2001, p. 165.

Benadik et al. 1957 – B. Benadik, E. Vlček, C. Ambros**,** *Keltische Graberfelder der Südwest Slowakei*, Bratislava 1957.

Calotoiu 1987 – Gh. Calotoiu, *Obiecte de podoabă din La Tène, descoperite la Teleşti, județul Gorj*, în *Revista muzeelor şi monumentelor* (seria muzee), 2, 1987, p. 29-31.

Crişan 1971 – I. H. Crişan, *Contribuții la problema celților din Transilvania*, in *SCIV*, 22, 2, 1971, p. 149-164.

Crişan 1973 – I. H. Crişan, *Aşa numitul mormânt de la Silivaş şi problema celui mai vechi grup celtic din Transilvania*, în *Sargetia*, X, 1973, p. 45-78.

Crişan 1977 – I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2], Bucureşti 1977.

Crişan et al. 1995 – I. H. Crişan, A. Rustoiu, A. Palkó, *Descoperiri celtice de la Pruniş (jud. Cluj)*, în *Ephemeris Napocensis*, 5, 1995, p. 27-46.

Ferencz 1997 – I. V. Ferencz, *Brățări şi colane celtice descoperite pe cursul mijlociu al Mureşului*, în *Corviniana* III, 1997, p. 33-44.

Ferencz, 1998 – I. V. Ferencz, *Cele mai timpurii descoperiri celtice pe cursul mijlociu al Mureşului*, în *Analele Banatului* S. N. VI 1998, p. 215-226

Ferencz 1999 – I. V. Ferencz, *Fibule celtice de pe cursul mijlociu al Mureşului*, în *Apulum*, XXXVI, 1999, p, 135-143.

Ferencz 2006 – I. V. Ferencz, *Repere istorice ale stadiului cercetării celei de a doua epoci a fierului pe cursul mijlociu al Mureşului*, în *Corviniana*, 10, 2006, p. 133-149.

Ferencz 2007 – I. V. Ferencz, *Celţii pe Mureşul mijlociu*, Bibliotheca Brukenthal XVI, Sibiu 2007.

Ferencz, Ciută 2000 – I. V. Ferencz, M. M. Ciută, *Finds from Şeuşa (Alba County) Belonging to middle La Tène*, în vol. *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca 2000, p. 22-50.

Ferencz, Ciută 2005 – I. V. Ferencz, M. M. Ciută, *Consideraţii pe marginea unor materiale descoperite la Şeuşa (com. Ciugud, jud. Alba)*, în *Istros*, XII, 2005, p. 239-254.

Ferencz, Ferencz 2001 – I. V. Ferencz, D. Ferencz, *Câteva consideraţii generale privind aşezările datate în secolele III – II a. Chr. de pe cursul mijlociu al Mureşului*, în *Revista Bistriţei* XV, 2001, p. 39-53.

***, *Geografia României* – ***, *Geografia României I. Geografia fizică.* Bucureşti, 1983.

Floca 1966 – Oct. Floca, *Cetatea dacică de la Băniţa*, în vol. M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăţi Dacice din sudul Transilvaniei*, Bucureşti, 1966, p. 23-33.

Gheorghiu 2005 – G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureşului*, Cluj-Napoca 2005.

Glodariu 1983 – I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă şi militară*, Cluj-Napoca, 1983.

Hunyady 1942 – I. Hunyady, *Die Kelten in Karpatenbecken*, în *Taffelband*, Budapesta 1942.

Krämer 1985 – W. Krämer, *Die Grabfünde von Manching und die Latènzeitlichen Flachgräber in Sudbayern*, Band 9, Stuttgart, 1985.

Kruta 1990 – V. Kruta, *Les Celtes. Histoire et dictionnaire*, Paris, 2000.

Maraz 1977 – B. Maráz, *Délkelet-Magyarország La Tène-korának kronológiai kérdései*, în *ArchErt*, 104, 1977, 1, p. 47-64.

Márton 1933 – L. Márton, *A korai La Tène-kultura Magyarorsyágon – Die Frühlatènezeit in Ungarn*, în *Archhung*, XI, Budapest 1933.

Medeleţ 1982 – Fl. Medeleţ, *În legătură cu expediţia întreprinsă de Alexandru Macedon la Dunăre în 335 î.e.n.*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 13-22.

Moreau 1958 – J. Moreau, *Die Welt der Kelten*, Stuttgart, 1958.

Nánási 1973 – Z. Nánási, *Descoperiri în necropola celtică de la Curtuiuşeni*, în *Crisia*, 3 1973, p. 29-45.

Németi 1982 – J. Németi, *Die späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău*, în *Dacia*, N.S., XXVI, 1982, p. 115-144.

Németi 1986 – J. Németi, *Unele aspecte ale cronologiei Latène-ului în nord-vestul României*, în *ActaMP*, 10, 1986, p. 71-82.

Németi 1988 – J. Németi, *Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare I*, în *TD*, 9, 1-2, 1988, p. 49-73.

Németi 1989 – J. Németi, *Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare II*, în *TD*, 10, 1-2, 1989, p. 75-114.

Németi 1990 – J. Németi, *Problema relațiilor dintre traci şi celți în nord-vestul României în lumina izvoarelor arheologice*, în *SympThrac***,** 8, 1990, p. 50 - 56.

Németi 1992 – J. Németi, *Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare. III*, în *TD*, XIII, 1-2, 1992, p. 59-112.

Németi 1993 – J. Németi, *Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare IV*, în *TD*, XIV, 1-2, 1993, p. 117-129.

Nestor 1937-1940 – I. Nestor, *Keltische Gräber bei Mediaş*, în *Dacia*, VII-VIII, 1937-1940, p. 159-182.

Nicolăescu-Plopşor şi colab. 1957 – C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colab, *Şantierul arheologic Ohaba-Ponor*, în *Materiale* III, 1957, p. p. 41-49.

Pflug 1988 – H. Pflug, *Italische Helme mit Stirnkelhe*, în vol. *Antike Helme*, Mainz, 1988, p. 276-292.

Popa, Totoianu 2000 – C. I. Popa, R. Totoianu, *Câteva probleme ale epocii Latène în lumina descoperirilor recente de la Lancrăm (or. Sebeş) – „Glod" (jud Alba),* în vol. *Les Celtes et Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Bistrița – Năsăud 2000, p. 51-134.

Popa, Simina 2004 – C. I. Popa, N. M. Simina, *Cercetări arheologice la Lancrăm „Glod",* Alba Iulia 2004.

Popescu 1944 – D. Popescu, *Celții în Transilvania. Starea cercetărilor arheologice*, în *Transilvania*, 74, 1944, p. 3-29.

Popescu 1941-1944 D. Popescu, *Le bracelet celtique à demi-oves d'Uroiu (dép. De Hunedoara, Trasylvanie)*, în *Dacia*, IX-X, 1941-1944, p. 183-185.

Roska 1942 – M. Roska, *Erdély Régészeti Repertóriuma*, Cluj, 1942.

Roska 1944 – M. Roska, *A Kelták Erdélyben*, în *KözlCluj*, IV, 1-2, 1944, p. 53-80.

Rustoiu 2000 – A. Rustoiu, *Les matériels celtiques de l'habitat dace de Sighişoara-Wietenberg*, în: *Les Celtes et les Thraco-daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000, p. 182-184.

Rustoiu 2002 – A. Rustoiu, in: A. Rustoiu, H. Pop, A. Ursuţiu, Fl. Gogâltan, Al. Gudea, *Habitat und Gesellschaft im Nordwestern Rumäniens vom ende des 2 Jahrtausends v Chr. Zum anfag des 1. Jahrtausends n. Chr. (11 Jh. v. Chr. - 2. Jh. n. Chr.*, Cluj-Napoca 2002.

Rustoiu 2005a – A. Rustoiu, *Archäologische und historische hinweise betrefend den anfang de Keltischen kolonisation des Innenkarpatischen raumes*, în *Apulum* 42, 2005, p. 57-75.

Rustoiu 2005b – A. Rustoiu, *Repere arheologice şi istorice privind începutul colonizării celtice a spaţiului intra-carpatic*, în *Istros*, XII, 2005, p. 45-64.

Rustoiu 2006 – A. Rustoiu, *Observaţii cu privire la mormântul celtic de la Teleşti (jud. Gorj)*, în vol. *In Honorem Gheorghe Popilian*, Craiova 2006, p. 300-321.

Rustoiu, Rustoiu 2000 – A. Rustoiu, G. T. Rustoiu, *Aşezări din a doua vârstă a fierului descoperite recent pe teritoriul oraşului Alba Iulia*, în *Apulum* XXXVII/1, 2000, p. 177-192.

Rusu 1969 – M.Rusu, *Das keltische Fürstengrab von Ciumeşti in Rumänien,* BerichtRGK, 50, 1969, p. 267-300.

Rusu, Bandula 1970 – M. Rusu, O. Bandula, *Mormântul unei căpetenii celtice de la Ciumeşti*, Baia Mare 1970.

Schaaff 1974 – U.Schaaff, *Keltische Eisenhelme aus vorrömischer Zeit*, în *JahrbRGZM*, 21, 1974, p. 149-204

Schaaff 1988 – U. Schaaff, *Keltische Helme*, în vol. *Antike Helme*, Mainz, 1988, p. 293-317.

Takacs, Bogdan 1997 – M. Takacs, M. Bogdan, *O nouă tetradrahmă de argint de la Aiud*, în *Apulum*, 34, 1997, p. 93-95.

Tufescu, Mocanu 1968 – V. Tufescu, C. Mocanu, *Depresiunea Petroşani*, Bucuresti, 1968.

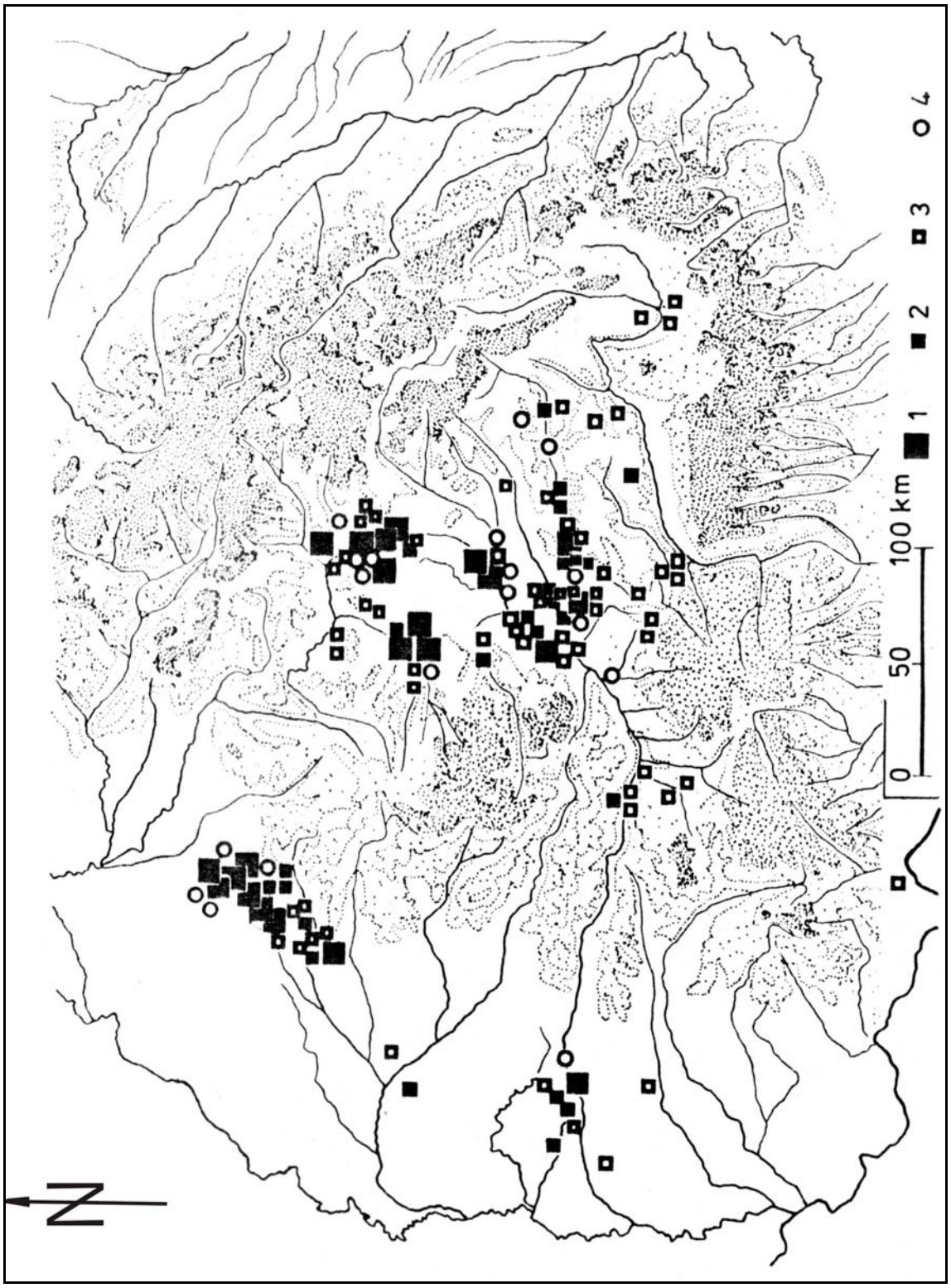
Vulpe 2001 – Al Vulpe, *Istoria şi civilizaţia spaţiului carpato-dunărean între mijlocul secolului al VII-lea şi începutul secolului al II-lea a. Chr.* în Istoria Românilor, vol. I., Bucureşti 2001, p. 457-458.

Waldhauser 1987 – J. Waldhauser, *Keltische Graberfelder în Bohmen*, în *BerRGK* 68, 1987.

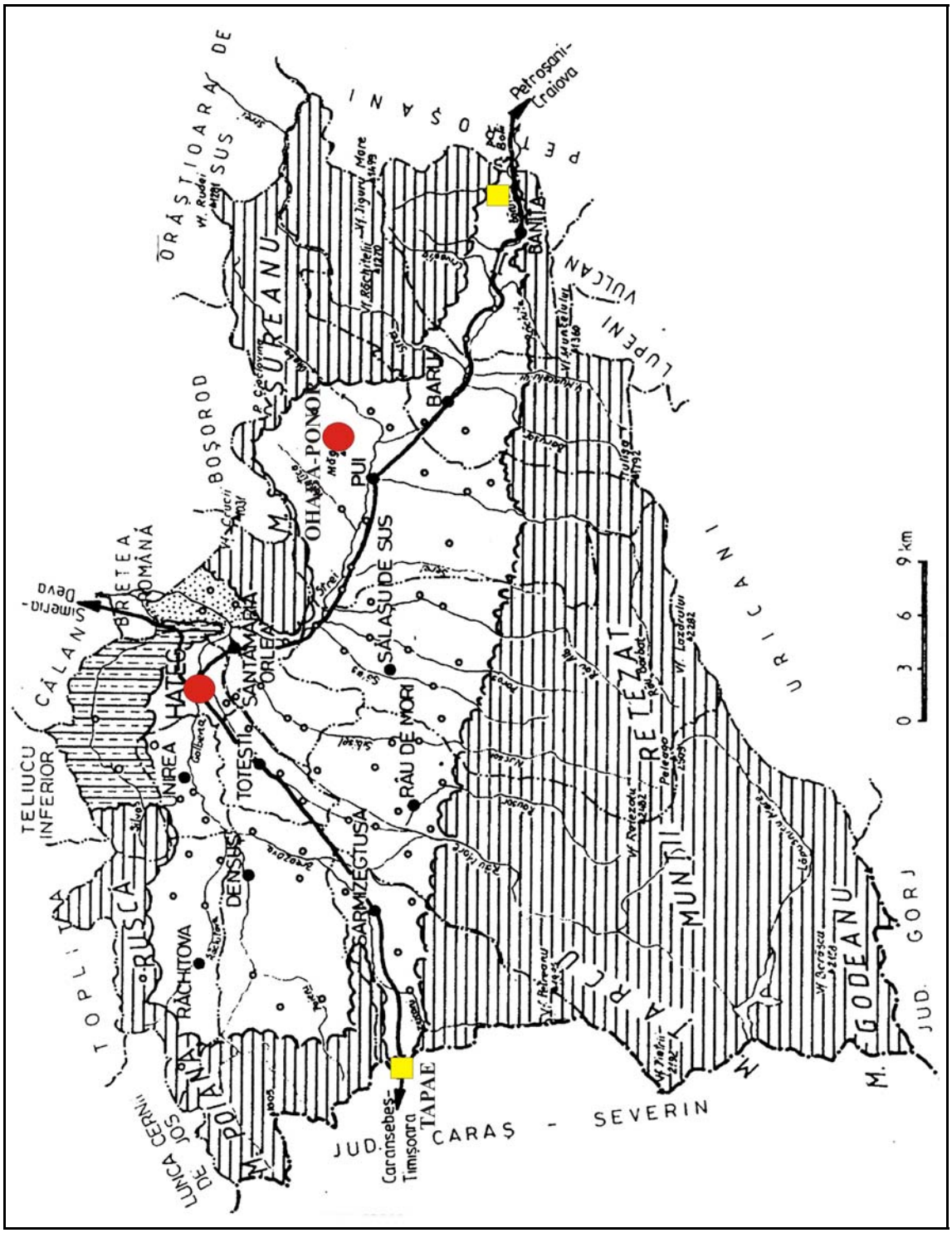
Zirra 1967 – Vl. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României,* Baia Mare, 1967.

Zirra 1971 – Vl. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, în *Dacia*, N. S., XV, 1971, p. 171-238.

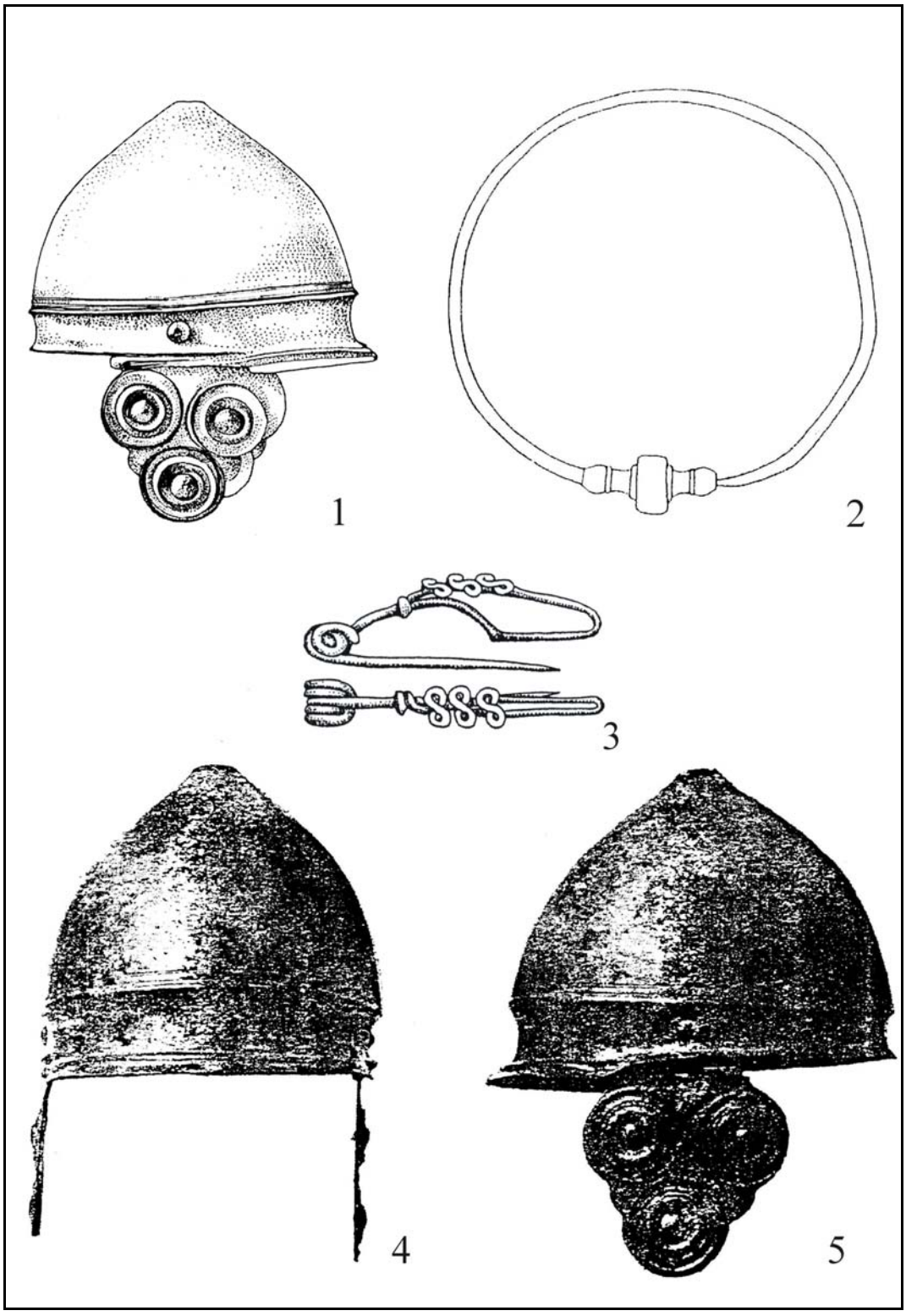
Zirra 1980 – Vl. Zirra, *Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României*, în *StCom Satu Mare*, 4, 1980, p. 39-84.



Pl. I. Descoperiri celtice în vestul şi nord-vestul României, după Vl. Zirra. 1. necropole, 2. morminte izolate, 3. descoperiri izolate, 4. aşezări datate în sec. III-II î. Chr.



Pl. II. Depresiunea Haţegului. ● Descoperiri celtice; ■ Fortificaţii dacice; linia neagră continuă arată traseul principalelor drumuri contemporane.



Pl. III. Obiecte celtice descoperite în Țara Hațegului.

CELTIC MARKS IN “ȚARA HAȚEGULUI”

Abstract

1. *The Celts from Transylvania*

In the Second half of the IVth Century B.C. the Celts came in Transylvania (Pl.I) being archaeological documented until the first or the second quarter of IInd Century B.C[1].

The historical sources we know today did not have written informations about the events we are talking about. That is why the informations obtain through archaeological researches are the only which can offer elements to reconstitute the image of the human communities from those times.

2. Celtic discoveries from Țara Hațegului

In Hațeg area were found, in different circumstances, three Celtic objects (Pl.II). The first two are necklace (torques) (Pl. III, 2) and a helmet (Pl. III, 1, 4-5) both being made from bronze[6]. Still from the literature we have informations that inside the Bordu Mare cave, which is situated on Ohaba Ponor territory, commune Pui and which is well known because of the Paleolithic discoveries, was found a silver fibula (Pl.III, 3)[7].

3. Chronological considerations

The use of the two artifacts mentioned was characteristic to a period of time contemporary with the first burials horizon from Pişcolt[26]. Taking into consideration the contexts in which they could appear they also could be contemporary with the second stage from Pişcolt[25].

Concerning fibula, this type of artifact became fashionable later. Its use was possible to be contemporary with the beginning of the necropolis last horizon.

4. Geo-morphological considerations

The conditions offered by the entirely area were appreciated by the human communities from all the historical ages and they made that the whole area to be inhabitance or integrate in sphere of interest along time.

5. Cultural interferences and some historical interpretations

Placed in a contact area between more geographical zones, The Hațeg Depression has been along the times, a strategic area in establishing connections, either economical or by other nature. Its importance as a connection line between geographical and cultural area from different places seems to be underline by a funerary complex found and researched in Oltenia. It is about a woman grave, which was researched at Teleşti (jud. Gorj) and which has been dated in La Tene C1 and which importance for knowing that period was noticed just few years ago[40].

6. Conclusions

The archaeological discoveries led to the identification of some warriors' presence in this area at the beginning of Second Iron Age. Although among Celtic objects discovered in the area it could be observed the existence of another fibula dated in a later period of time, in the last stage of presence of this population in the area.

The small quantity of discoveries this being a result of the actual stage of researches, in our opinion, is still important to recreate the historical landscape of this age.

Translate by Roxana Stăncescu

The explanation of illustrates

Pl.I. Celtic discoveries in Transylvania (apud. Vl. Zirra)

Pl. II. Celtic discoveries from Țara Hațegului

Pl. III. Celtic objects found in Țara Hațegului

PINTENI DACICI DIN EPOCA REGATULUI

Cristian Dima

1.Introducere.

Pintenii sunt piese de harnaşament care fac parte din echipamentul individual al unor călăreți. Confecționați din metal, ei se fixează pe încălțăminte în zona călcâiului călărețului, şi au un rol important pentru transmiterea unor comenzi calului, prin intermediul spinului fixat la capătul său.

Pintenii au fost utilizați de celți începând cu cea de-a doua vârstă a fierului. Într-un mormânt cercetat la Trigny (Aisne, în Franța de astăzi) s-a descoperit scheletul unui cavaler celt, având ca piese de inventar: o zăbală, falere, un pumnal, un vârf de suliță, o fibulă din La Tène-ul timpuriu, un pinten, precum şi alte obiecte[1].

La Stradonitz, au fost descoperiți mai mulți pinteni, încadrați cronologic în La Tène-ul târziu. Ei aparțin mai multor tipuri şi au fost confecționați atât din fier cât şi din bronz. Unele exemplare au fost decorate[2].

Otto Tischler a emis ipoteza că aceste obiecte nu au fost inventate de către greci sau romani, ci de către barbari[3]. Este cunoscut faptul că în Grecia pintenii sunt menționați pentru prima dată într-un pasaj a lui Pherecrate (datat după 430 î. Chr. şi conservat de lexicograful Pollux)[4]. O astfel de datare este, evident mai târzie în comparație cu perioada din care datează mormântul de la Trigny.

Aşadar, s-ar părea că pintenii sunt o invenție celtică[5], iar romanii şi grecii i-au preluat mai târziu de la aceştia.

2. Aspecte terminologice.

Pentru a desemna părțile componente ale pintenilor, în literatura de specialitate sunt utilizați următorii termeni (Fig. II):

a. Pentru partea activă a pintenului, aceea care intra în contact direct cu animalul, cu scopul de a transmite voința călărețului, se foloseşte termenul ,,spin" (Fig. II/1-a).

b. Pentru a desemna cele două părți, în general simetrice ale pintenilor care cuprind călcâiul cavalerului, este utilizat termenul ,,brațe" (Fig. II/1-b).

c. Terminațiile „brațelor", prin intermediul cărora se leagă pintenul la încălțămintea călărețului, sunt numite „butoni". Aceste elemente au de obicei formă semisferică (Fig. II/1-c).

d. Dispozitivul prin care pintenii sunt ataşați încălțămintei nu are întotdeauna forma unor butoni, fiind întâlnit un alt tip de terminații ale brațelor, cunoscute sub denumirea de „antene" (Fig. II/2-d).

3. Propunere de tipologie a pintenilor de epocă dacică.

În literatura arheologică românească nu au existat, până în momentul de față încercări de tipologizare a pintenilor din epoca dacică, poate datorită numărului mic de piese cunoscut. Cu toate acestea, credem că astăzi numărul exemplarelor cunoscute este

[1] Déchelette 1927, p. 708-710.
[2] Déchelette 1927, p. 708-710.
[3] Déchelette 1927, p. 708-710.
[4] Déchelette 1927, p. 708-710.
[5] Berciu 1981, p. 38.

suficient de mare pentru a întreprinde un asemenea demers, motiv pentru care propunem următoarea tipologie, realizată pe baza formei acestora.

Tipul I. Pinteni în forma literei „U”.

Într-un prim tip am încadrat pintenii din fier sau bronz, lucrați prin martelare, prin batere la cald sau prin turnare, de formă semicirculară alungită, în forma literei „U” şi care sunt terminați la capete cu butoni semisferici care serveau la prinderea pintenului de încălțăminte. Acest tip are unele variante care pot fi distinse în funcție de forma şi lungimea spinului.

I.a. *Pinteni cu spin conic lung* (Pl. I/1,3,7). Spinul acestui tip de piesă este lung şi circular în secțiune. Astfel de exemplare se găsesc la Răcătău[6], Poiana[7], Racoş[8] şi Brad[9]. Aceştia sunt confecționați din fier. Tot în cadrul acestui tip includem un pinten din bronz, decorat, de la Răcătău[10].

I.b. *Pinteni cu spin conic scurt* (Pl. I/4,5,6,8). Spinul este mai scurt şi de asemenea circular în secțiune. Se cunosc la Râşnov[11], Răcătău[12], Pietroasele – *Gruiu Dării*[13] şi Poiana[14].

I.c. *Pinteni cu spin piramidal* (Pl. I/2,9). Spinul este scurt dar cu secțiunea patrulateră. Acest tip de piesă este întâlnit la Răcătău[15] şi la Brad[16]. Amândouă piesele sunt decorate. De asemenea, un astfel de exemplar, decorat şi el, a fost descoperit pe „Cetățuia” de la Ardeu[17], fiind singular în spațiu intracarpatic.

Tipul II. Pinteni în forma literei „D”.

Pinteni din fier şi bronz lucrați prin martelare, batere la cald sau turnare, de formă semicirculară, terminați la capete cu butoni semisferici, antene sau în cazuri mai rare terminația este în forma literei „T”. În afara terminațiilor, acest tip de pinteni are şi o altă caracteristică ce-i individualizează, anume forma şi lungimea spinului.

II.a. *Pinteni având capetele terminate cu butoni şi spin conic lung* (Pl. II/1-7). Spinul acestui tip de piesă este lung şi circular în secțiune, asemeni celor de tip I a. Sunt atestați la Călan[18], Răcătău[19], Brad[20], Ocnița[21], Căpâlna[22], Braşov[23], Costeşti - *Cetățuie*[24], Piatra Craivii[25], Măgura Moigradului[26], Zemplin[27] şi Cândeşti[28].

---

[6] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15.
[7] Vulpe et alia 1951, p 202, fig. 22.
[8] Costea 1998, p.96,fig.4,5.
[9] Ursachi 1995, p. 145-146, pl. 49.
[10] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15.
[11] Costea 1970, fig 23/4.
[12] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15.
[13] Dupoi, Sârbu 2001, p. 34, fig.54/3.
[14] Vulpe 1927-1932, p 336, fig 116/10,13 .
[15] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15, Glodariu, Iaroslavschi 1979, Fig. 73/19.
[16] Ursachi 1995, p. 145-146 pl. 49.
[17] Inedit, informație Ferencz I. V.
[18] Eskenasy 1977 p. 603-604, fig. 2/a.
[19] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15.
[20] Ursachi 1995, p. 145-146.
[21] Berciu 1981, pl. 12/18, pl. 30/4,7, pl 96/17.
[22] Din cercetare de suprafață, mulțumesc domnului lector Cristian Ioan Popa de la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia pentru amabilitatea de a-mi pune la dispoziție piesa.
[23] Roşca 1944, p. 57, fig. 5/1.
[24] Daicoviciu 1972, p. 173, D.149; Glodariu,Iarovslavschi 1979, Fig. 73/15-20; Gheorghiu 2005, Fig. 190/15,16.
[25] Berciu et alia 1965,fig.25/9-12.; Gheorghiu 2005, fig.190/13.
[26] Matei, Pop 2001, pl. 2/3; Macrea et alia 1961, fig. 9/3,4.
[27] Sârbu 1994, p.159, fig. 10/4.
[28] Constantin 1978, fig. 5.

II.b. *Pinteni având capetele terminate cu butoni şi spin conic scurt* (Pl. II/8-12). Spinul este lung şi circular în secţiune asemeni celor de tip I b. Şi acest tip de pinteni, sunt mai numeroşi fiind descoperiţi la Costeşti - *Cetăţuie*[29], Pietroasele-*Gruiu Dării*[30], Dubova[31], Zemplin[32], Mereşti[33], Medişorul Mare[34], Răcătău[35], Lunca Ciurei[36], Tilişca[37], Popeşti[38], Sighişoara[39], Bâtca Doamnei[40], Ocnița[41]. Tot în acest tip încadrăm şi un pinten confecţionat din bronz, de la Sighişoara[42].

II.c. *Pinteni având capetele terminate cu butoni şi spin piramidal lung* (Pl. III/1-3). Spinul pintenului este lung cu secţiunea patrulateră. Astfel de exemplare sunt întâlnite la Pietroasele – *Gruiu Dării*[43], Mereşti[44], Răcătău[45], Poiana[46], Poiana[47], Costeşti-*Cetăţuie*[48], Răcătău[49].

II.d. *Pinteni având capetele terminate cu „antene" şi spin scurt* (Pl. III/5-7). Acest tip de pinteni este terminat la capete cu *„antene"* în locul butonilor. Spinul este scurt, şi circular în secţiune. Ei sunt confecţionaţi cu precădere din bronz. Astfel de exemplare au fost descoperite la Piatra Craivii[50], Căpâlna[51], Costeşti - *Cetăţuie*[52], Poiana[53], Braşov[54].

II.e. *Pinteni cu extremităţile modelate în forma literei „T"* (Pl. III/8). Extremităţile acestui tip sunt alcătuite dintr-o bară în forma literei „T" cum este o piesă de la Ocnița[55].

În afara exemplarelor menţionate anterior au mai fost descoperite câteva piese care nu au putut fi încadrate tipologic, datorită stării fragmentare în care se aflau, sau a deteriorării produsă în antichitate. Un exemplu este pintenul de bronz de la Jigodin (Pl. V/4)[56], care aparţine probabil tipului II d., sau piesa de la Lunca Ciurei[57], care aparţine probabil tipului II b. Un alt pinten care nu a putut fi încadrat exact în tipologia propusă,

[29] Glodariu,Iarovslavschi 1979, Fig. 73/26; Gheorghiu 2005, Fig. 190/9.
[30] Dupoi, Sârbu 2001, Fig. 54/1.
[31] Spânu 2003, p. 84-85, fig 1/5.
[32] Kotigoroško 1995, Fig. 33/8,7.
[33] Crişan 2000, Pl. 106/2.
[34] Székely 1961, Fig. 10/11; Crişan 2000, Pl. 96/5.
[35] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15, Glodariu, Iaroslavschi 1979, Fig.73/14.
[36] Teodor, 1987, Fig. 25/5.
[37] Lupu 1989, Pl. 27/8.
[38] Vulpe 1966, Pl. 29; Vulpe 1959, fig. 11/6.
[39] Horedt, Seraphin 1971, Pl 45/13.
[40] Gostar 1969,Fig 11.
[41] Berciu 1981, Pl. 39/5.
[42] Horedt, Seraphin 1971, Pl. 61/9.
[43] Dupoi, Sârbu 2001, Fig 54/2,4.
[44] Crişan 2000, Pl. 106/4.
[45] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15.
[46] Vulpe 1966, Pl.29; Glodariu,Iarovslavschi 1979, Fig. 73/13.
[47] Glodariu,Iarovslavschi 1979, Fig. 73/13.
[48] Glodariu,Iarovslavschi 1979, Fig. 73/25.
[49] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15, Glodariu,Iarovslavschi 1979, Fig. 73/16.
[50] Berciu et alia 1965, fig. 25/10; Rustoiu 1996, Fig. 96/9; Gheorghiu 2005,Fig. 190/12.
[51] Glodariu,Moga 1989, fig.92/1;Rustoiu 1996,Fig 96/10; Gheorghiu 2005, Fig. 191/3.
[52] Daicoviciu 1972, D150.
[53] Vulpe et alia 1951, p. 202, fig. 22.
[54] Roşca 1944, p.57, Fig. 5/3.
[55] Berciu 1981, pl. 96/24.
[56] Crişan 2000, Pl. 106/6.
[57] Teodor 1987, Fig. 25/5.

datorită absenței spinului, este cel descoperit în tumulul II al necropolei de la Cugir[58]. Acesta face parte din categoria pintenilor tipului II.

Unele dintre piesele încadrate tipologic, la care ne-am referit mai sus au fost ornamentate. Aşa este cazul unui exemplar de la Brad[59] (Pl III/9), încrustat, atât pe corp cât şi pe spin, cu fâşii subțiri de bronz dispuse puțin oblic pe partea superioară a pintenului. Exemplarul de la Dubova prezintă în zona de maximă curbură a pintenului, la baza vârfului opt incizii incrustate cu bronz (Pl. IV/10)[60]. Un alt pinten decorat, din bronz a fost descoperit la Răcătău[61] (Pl. III/7), cu un braț rupt din vechime, iar de o parte şi de alta a spinului, la partea superioară, se observă grupuri de linii profilate până în apropierea butonului, care este fixat printr-un nit. Tot la Răcătău s-a descoperit un exemplar[62] (Pl. III/2) cu spinul ornamentat cu 4 linii incizate, în poziție orizontală. Piesa descoperită la „Cetățuia" dacică de la Ardeu, este ornamentată asemănător cu cea de la Brad, cu fâşii subțiri de bronz, încadrându-se tipologic în aceeaşi serie, cu pintenii descoperiți în acest areal[63].

4. Concluzii

În Dacia, pintenii au fost descoperiți atât în contexte funerare, cât şi în aşezări deschise sau fortificate sau în cetăți. Unii dintre ei provin şi din descoperiri cu caracter votiv. Caracterul de accesorii purtate de călăreți şi rolul pe care l-au avut în strunirea cailor, precum şi asocierea, în unele cazuri, cu piese de harnaşament şi chiar cu arme, ne indică mediul în care erau utilizați. Faptul că au fost descoperiți şi în aşezări, nu schimbă cu nimic concluzia potrivit căreia pintenii erau purtați de aristocrația războinică a acelei epocii. În legătură cu piesele care provin din descoperiri funerare este evidentă legătura lor cu comunitățile războinice, datorită întregului inventar al acelor complexe.

Între piesele de armament, echipament militar şi de harnaşament care compun inventarele funerare ale grupului Padea-Panagjurski Kolonii[64] se regăsesc şi pinteni[65]. Din descoperiri mai vechi, cunoaştem un pinten de la Dubova, care ar putea să fi aparținut unui asemenea context[66], caz în care se datează de la începutul secolului II î. Chr. şi până la mijlocul celui următor, aşa cum sunt încadrate cronologic descoperirile de acest fel din Oltenia[67].

Pintenul descoperit la Călan[68], pentru care autorul cercetărilor de acolo, susține că exemplarul este de epocă romană, cum de altfel a presupus pentru întreaga necropolă, părerea noastră este că piesa este de factură dacică, fiind asemănătoare cu toți pintenii din spațiul intracarpatic. În sprijinul acestei afirmații doresc să amintesc că în urma unor cercetări mai recente s-a dovedit că un mormânt, considerat a fi de epocă

[58] Inedit, Inf. A. Rustoiu.
[59] Ursachi 1995, p. 145-146.
[60] Spânu 2003, p. 84-85, fig. 1/5.
[61] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15.
[62] Căpitanu 1985, p. 53-54, fig. 15.
[63] Informație I. V. Ferencz.
[64] Aria de răspândire a grupului Padea-Panagjurski Kolonii este localizată în partea de nord-vest a Bulgariei, nord estul Serbiei şi în Oltenia. El este caracterizat prin morminte Padea-Panagjurski Kolonii cu inventare specifice mai multor grupuri etnice. Definirea acestui grup a fost realizată de către cercetătorul polonez Z. Wożniak (Wożniak 1974).
[65] Zirra 1976, p. 180, fig. 4/7.
[66] Spânu 2003.
[67] Sârbu,Rustoiu 1999, p. 77-91.
[68] Eskenasy 1977, p. 603-604, fig. 2/a.

romană, aparţine de fapt unui aristocrat dac[69]. Deşi pintenul nu este descoperit în acest mormânt, el probabil a fost pierdut, cu ocazia transportării rămăşiţelor războinicului incinerat, până la mormânt, sau ar putea aparţine unui alt complex funerar de acest tip, încă nedescoperit. Acestui pinten, descoperit la Călan, i se mai adaugă un altul, descoperit tot în context funerar, la Cugir, în tumulul princiar, aparţinând şi el unui războinic[70].

Pintenii descoperiţi în Transilvania, aşa cum se poate observa urmărind harta răspândirii acestora (Fig. 1) ca şi cel de la Dubova, aparţin aproape fără excepţie, tipului II din tipologia pe care o propunem. Acest fapt ar putea sugera că piesele au pătruns în spaţiul intracarpatic concomitent cu războinicii aparţinând grupului Padea-Panagjurski Kolonii[71].

După cum reiese din catalogul descoperirilor, în cele mai multe cazuri, cronologia pintenilor descoperiţi în contexte dacice este destul de largă, şi acoperă un interval de timp corespunzător secolelor I î. Chr. – I d. Chr. Din complexe datate mai timpuriu, pot fi încadrate doar piesele descoperite în mormintele de la Dubova, Călan şi Cugir, însă o diferenţiere tipologică în funcţie de cronologia pieselor nu poate fi realizată, fapt care arată că ele nu au evoluat pe parcursul acestui interval.

Urmărind formele pintenilor descoperiţi prin cercetări arheologice sau întâmplătoare, se poate remarca faptul că doar într-un singur caz (Piatra Craivii[72]), pintenii sunt pereche, fapt ce poate sugera că aceştia erau purtaţi de obicei doar la un singur picior. Dimensiunile reduse ale cabalinelor utilizate în această perioadă[73], pledează pentru acest fenomen, fiind practic ineficientă purtarea a doi pinteni.

Analizând harta de la Fig. 1, se poate remarca faptul că pintenii încadraţi în tipul I, sunt prezenţi cu predilecţie în zona de est a Daciei, excepţie făcând exemplarul de la Ardeu.

Prezenţa acestui tip de piesă, în echipamentul războinicilor daci, trebuie remarcată şi prin faptul că, în combinaţie cu zăbalele de tip tracic strunirea cailor era foarte eficientă, animalul antrenat în acest scop, probabil că răspundea instantaneu comenzilor date de călăreţ.

5. Catalogul descoperirilor.

1. Ardeu (jud. Hunedoara). În cetatea dacică de la Ardeu a fost descoperit un pinten, datat în sec. I d. Chr.

- piesă inedită, informaţie Ferencz I. V.

2. Bâtca Doamnei (jud. Neamţ). În cetatea dacică de la Bâtca Doamnei s-a descoperit un pinten de fier, datat în intervalul sec I î. Chr. – I d. Chr.

- Gostar 1969, Fig 11.

3. Brad (com. Negri, jud. Bacău). În cetatea dacică de la Brad au fost descoperiţi mai mulţi pinteni. Aceştia provin de pe acropolă şi se datează în acelaşi interval, sec I î. Chr. – I d. Chr.

- Ursachi 1995, pl. 49.

---

[69] Rustoiu et alia, 2001-2002, p. 111-127

[70] Inf. A. Rustoiu, căruia ţin să-i mulţumesc pentru că mi-a pus la dispoziţie desenele şi fotografia piesei.

[71] În ultimii ani, Aurel Rustoiu a semnalat prezenţa în Sud-Vestul Transilvaniei începând de la mijlocul secolului II a.Chr. a unor complexe funerare a căror analogii se situează în aria de manifestare a grupului Padea-Panagjurski Kolonii (*Rustoiu 2002)*.

[72] Berciu et alia 1965,fig.25/9-12.; Gheorghiu 2005, fig.190/13.

[73] El Susi 1996, p. 75-86.

4. Braşov (jud. Braşov). În zona Braşovului s-au descoperit doi pinteni, unul din bronz şi unul din fier consideraţi de Vasile Pârvan şi Roska M. ca aparţinând celţilor.

- Roska 1944, p. 57, fig. 5/1,3;
- Pârvan, 1992.

5. Cândeşti (jud. Vrancea). În timpul săpăturilor de la Cândeşti, care s-au efectuat între anii 1962-1967, s-a descoperit un atelier de fierărie, printre piesele de acolo se numără şi un pinten din fier.

- Constantinescu 1978, fig. 5.

6. Călan (jud. Hunedoara). La Călan s-a descoperit un pinten din fier, în apropierea unui mormânt de războinic dac, datat după analiza pieselor din inventar, la începutul secolului I î. Chr.

- Eskenasy 1977, p. 603-609, fig. 2/a;
- Rustoiu et alii 2001-2002, p. 111-127.

7. Căpâlna (jud. Alba). În cetatea dacică de la Căpâlna s-au descoperit doi pinteni, unul din bronz, datat după autori la începutul sec II d. Chr. şi unul din fier datat în intervalul I î. Chr. – I d. Chr. În afara celor doi, a mai fost descoperit un pinten din fier în urma unor cercetări de suprafaţă (Pl. V/11).

- Glodariu, Moga 1989, fig 92/1,2.

8. Conţeşti (jud. Argeş). La Conţeşti s-au descoperit 5 pinteni din fier de mici dimensiuni.

- Vulpe, Popescu 1976, p. 220, fig. 4/49-53.

9. *Costeşti (jud. Hunedoara).* În cetatea de la Costeşti s-au descoperit mai multe exemplare printre care şi unul de bronz. Şi aceşti pinteni sunt datați în intervalul sec. I î. Chr. – I d. Chr.

- H. Daicoviciu, *Ilirii şi dacii,* Cluj-Bucureşti, 1972, D150, D151;
- Glodariu, Iaroslavschi 1979, fig. 73/15-20;
- Gheorghiu, *Dacii* 2005, fig. 190/15,16.

10. *Cugir (jud. Alba).* Din aşezarea dacică cercetată la Cugir, sunt semnalați pinteni confecționați din fier. De asemenea, s-a descoperit un pinten, descoperit in tumulul princiar al necropolei de la Cugir. Acesta are spinul rupt.

- Crişan 1977;
- Popa 2004, p. 83-161.
- Inf. A. Rustoiu.

11. Dubova (jud. Mehedinți). La Dubova, s-a descoperit un pinten de fier, asemănător pintenilor din Transilvania, cu analogii în spațiul celtic. Acest pinten aparține, probabil, unui inventar funerar de tip Padea-Panagjursky Koloni sau unui inventar funerar al grupurilor de războinici scordişti. În orice caz datarea pentru acest pinten este încadrată în intervalul cronologic al sec.II-I î. Chr.

- Spânu 2003, p. 84-85fig. 1/5.

12. Jigodin (jud Harghita). În punctul „Câmpul Morii" s-a descoperit un pinten de bronz deformat din antichitate. Acesta este datat în intervalul sec. I î. Chr. – I d. Chr.

- Crişan 2000, Pl. 106/6;

13. *Lunca Ciurei (jud. Iaşi).* Este cunoscut un pinten descoperit în Locuința 4, cu ocazia săpăturilor din 1981, în secțiunile I şi II. El are corpul semicircular lucrat dintr-o bară, cu secțiune de asemenea circulară, fiind prevăzut cu un spin de formă conică. Datarea oferită de autoarea descoperirii, se încadrează în intervalul 220-180 î. Chr., exemplarul provenind din mediul Poeneşti-Lukasevka.

- Teodor 1987, Fig. 25/5.

14. Măgura Moigradului (jud Zalău). Aici s-au descoperit 3 pinteni, toți de fier, de tip asemănător. Exemplarele au apărut în zona sacră a sitului, în gropi cu depuneri. Piesele se datează în intervalul cronologic sec. I î. Chr. – I d. Chr.

- Macrea, Protase, Rusu 1961, p. 361-371, fig. 9/3,4;
- Matei, Pop 2001, pl. 2/3.

15. *Medişorul Mare (com Şimoneşti, jud Harghita).* În punctul „Câmpul de mazăre" sau „Măzărişte", cu ocazia săpăturilor efectuate de I. Molnár şi Z. Székelz, a fost descoperit şi un pinten de fier (Pl. VI/8). Datarea acestuia este în intervalul sec. I î. Chr. – I d. Chr.

- Székely 1961, Fig. 10/11;
- Crişan 2000, Pl. 96/5.

16. *Mereşti (jud. Harghita).* În punctul denumit „Dâmbul Pipaşilor", s-a descoperit din prima fază a locuirii dacice (sfârşitul sec. II – mijlocul sec I î. Chr.), într-una din locuințe (L6), un pinten de fier. Tot la Mereşti a mai fost descoperit încă un pinten de fier a cărui loc de descoperire nu este specificat.

- Crişan 1994;
- Crişan 2000, Pl. 106/2,4.

17. Ocnița (jud. Vâlcea). La Ocnița s-au descoperit pinteni în toate cele trei niveluri dacice din aşezarea civilă. În primul nivel dacic, datat în sec II î. Chr., s-a găsit un pinten de fier, cu spinul lung şi brațele de prindere larg desprinse şi terminate cu un buton rotunjit. În nivelul II, datat în sec I î. Chr., avem doi pinteni de fier, alături de care autorul menționează că s-au descoperit mai multe fragmente din alți pinteni. În sfârşit, în nivelul III, datat în sec I d. Chr., s-a descoperit un exemplar, confecționat din fier, de acelaşi tip cu cel care provine din primul nivel.

Pe lângă aceste descoperiri din aşezarea civilă, se mai adaugă doi pinteni descoperiți pe terasa II. Primul a fost descoperit în locuința 1 de pe Terasa II (marcată „Groapa 6") şi aparține nivelului inferior IIa, iar cel de-al doilea, diferit ca tip de ceilalți pinteni descoperiți la Ocnița, prin faptul că brațele se termină cu o bară în forma literei T, aparține nivelului III.

- Berciu 1981, Pl. 39/5, pl. 12/18, pl. 30/4,7, pl 96/17 .

18. *Piatra Craivii (jud. Alba).* În cetatea de la Piatra Craivii s-au descoperit mai multe exemplare, printre care şi unul de bronz, atât din descoperiri mai vechi cât şi mai recente. Aceştia sunt datați în intervalul sec. I î. Chr. – I d.Chr.

- Berciu, Popa, Daicoviciu, 1965, fig. 25/7-12 .

19. Pietroasele – Gruiu Dării (jud. Buzău). În complexele de cult din incinta fortificației de la Pietroasele-*Gruiu Dării*, au fost descoperite mai multe fragmente de pinteni din fier, dar şi piese întregi. Datarea acestora este încadrată în intervalul cronologic (sec. I î. Chr. – I d. Chr.).

- Dupoi, Sârbu 2001, p. 34, fig.54/1-4.

20. *Poiana (jud. Galați).* La Poiana avem semnalați mai mulți pinteni, printre care şi unul de bronz, databili în intervalul sec. I î. Chr. – I d.Chr.

- Vulpe, Vulpe 1927-1932 , p 336, fig 116/10,13;
- Vulpe et alii, 1951, 1, p 202, fig. 22.
- Teodor et alii 1998.

21. *Popeşti (jud. Argeş).* La Popeşti s-au descoperit mai mulți pinteni din fier, care sunt datați în secolele II-I î. Chr.

- Vulpe 1966, Pl. 29;

- Vulpe 1954, fig. 11/6.

22. *Racoş (jud. Braşov).* La Racoş au fost descoperiți doi pinteni confecționați din fier.

- Costea 1998, p.96,fig.4,5.

23. *Râşnov (jud. Braşov).* La Râşnov, s-a descoperit un pinten de fier, datat sec. I î. Chr. - I d. Chr.

- Costea 1970, fig 23/4.

24. Răcătău (jud. Bacău). Au fost descoperiți 10 pinteni dintre care un singur exemplar din bronz. Corpul semicircular, arcuit, în forma literei „U" prezintă câte doi butoni în formă de calotă. Piesele de la Răcătău sunt datate în acelaşi interval, I î. Chr. – I d.Chr.

- Căpitanu, Ursachi 1969, p. 93-128;
- Căpitanu 1976, p. 49 -72;
- Căpitanu 1985, p. 41-74, fig. 15.

25. Sighişoara (jud. Mureş). În aşezarea de la Sighişoara-Wietemberg, în nivelul dacic au fost descoperiți doi pinteni, unul de bronz şi unul din fier. Ambele piese sunt databile în sec. I î. Chr. – I d. Chr.

- Horedt, Seraphin 1971, Pl. 61/9, Pl 45/13;
- Andrițoiu, Rustoiu 1997.

26. *Tilişca (jud. Sibiu).* S-au descoperit mai multe fragmente de pinteni din fier, datate în intervalul cronologic I î. Chr. – I d. Chr.

- Lupu 1989, *Pl. 27/8.*

27. *Zemplin (Slovacia).* La Zemplin întâlnim pinteni atât în aşezarea fortificată cât şi în necropolă. Exemplarul din necropolă aparține mormântului 128, dacic şi se datează în sec I d. Chr. Cei din aşezare sunt databili în intervalul sec. I î. Chr. – I d. Chr.

- Kotigoroško 1995, Fig. 33/8,7;
- Sârbu 1994, p.159, fig. 10/4.

Bibliografie

Andrițoiu, Rustoiu 1997 – I. Andrițoiu, A. Rustoiu, *Sighişoara – Witenberg. Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică,* Biblioteca Thracologica, XXIII, Bucureşti, 1997.

Berciu et alii 1965 – I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, *La forteresse dace de Piatra Craivii (Transylvanie, Roumanie),* în Celticum XII, 1965.

Berciu 1981 – D. Berciu, *Buridava dacică,* Bucureşti, 1981.

Căpitanu, Ursachi 1969 – V. Căpitanu, V. Ursachi, *O nouă cetățuie dacică pe Valea Siretului,* în Carpica II, 1969, p.93-128.

Căpitanu 1976 – V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în aşezarea geto-dacică de la Răcătău (jud. Bacău),* Carpica VIII, 1976, p.49 -72.

Căpitanu 1985 – V. Căpitanu, *Unelte şi arme de fier descoperite în aşezarea geto-dacă de la Răcătău, com. Borgeşti, jud. Bacău,* în Carpica XVII, 1985, p.41-74.

Constantinescu 1978 – Gh. Constantinescu, *Contribuții arheologice la civilizația geto-dacică de pe teritoriul județului Vrancea,* în Studii şi Comunicări, I, Vrancea, 1978.

Costea 1970 – Fl. Costea, *Aşezarea dacică de la Râşnov,* în Cumidava, IV, 1970.

Costea 1981 – Fl. Costea, *Aşezarea dacică de la Copăcel (com. Hârseni, jud. Braşov)*, în *ActaMN,* XXIV-XXV, 1987-1988, p.97-118.

Costea 1998 – Fl. Costea, *Racoş,* în *Catalogul expoziției din Carpații Răsăriteni în lumea noilor descoperiri arheologice,* Sf. Gheorghe, 1998.

Crişan 1977 – I.H. Crişan, *Burebista şi epoca sa,* ed. II rev., Bucureşti, 1977.

Crişan 1977 – I. H. Crişan, *Lăcaşul princiar de la Cugir,* în Magazin Istoric, 1977.

Crişan 1994 – V. Crişan, *Aşezarea dacică de la Mereşti (jud. Harghita). Cercetările arheologice din anii 1986-1993,* în *ActaMN,* 31/I, 1994, p.377-432.

Crişan 2000 – V. Crişan, *Dacii din estul Transilvaniei,* Sfântu Gheorghe, 2000.

Daicoviciu 1972 – H. Daicoviciu, *Ilirii şi dacii,* Cluj-Bucureşti, 1972.

Déchelette 1927 – Joseph Déchelette, *Manuel d'archeologie preistorique celtique et gallo-romaine, vol. IV. Second Age du Fer ou Epoque de La Tène, 2-eme Edition augumentée d'une Index,* Paris, 1927.

Dupoi, Sârbu 2001 – V. Dupoi, V. Sârbu, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele-Gruiu Dării, judeţul Buzău,* Buzău, 2001.

Eskenasy 1977 – V. Eskenasy, Date preliminare despre necropola romană de la Streisîngeorgiu (jud. Hunedoara), în SCIVA, 28, 1977, 4, p. 603-609.

Gheorghiu 2005 – G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureşului,* Cluj-Napoca, 2005.

Glodariu, Iaroslavschi 1979 – I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la daci,* Cluj-Napoca, 1979.

Glodariu, Moga 1989 – I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna,* Bucureşti, 1989.

Gostar 1969 – N. Gostar, *Cetăţi dacice din Moldova,* Bucureşti, 1969.

El Susi 1996 – Georgeta El Susi, *Vânători, pescari şi crescători de animale în Banatul Mileniilor VI î. Ch. – I d. Ch.,* Timişoara, 1996.

Horedt, Seraphin 1971 – K. Horedt, K. Seraphin, *Die prahistoriche ansiedlung auf dem Wietemberg bei Sighişoara-Schassburg,* Bonn, 1971.

Kotigoroško 1995 – V. Kotigoroško, *Ţinuturile Tisei Superioare în veacurile III î. Chr. – IV e.n (Perioadele La Tène şi romană),* Bucureşti 1995.

Lupu 1989 – N. Lupu, *Tilişca. Aşezările arheologice de pe Cătănaş,* Bucureşti, 1989.

Macrea et alii 1961 – M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, *Şantierul arheologic Porolissum, ,* în Materiale VII, 1961, p.361-371.

Macrea et alii 1966 – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăţi dacice din sudul Transilvaniei,* Ed. Meridiane, 1966.

Matei, Pop 2001 – Al. V. Matei, H. Pop, *Măgura Moigradului – Zona Sacră (sec I î. Hr) şi aşezare dacică fortificată (sec. I d. Hr),* în Studii de Istorie Antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Cluj-Napoca, 2001.

Pârvan 1992 – V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei,* Chişinău, 1992.

Popa 2004 – C. I. Popa, *Descoperiri dacice pe valea Cugirului,* în *Daco-geţii,* 2004, p.83-161.

Roşca 1944 – M. Roşca, *Les Celtes en Transylvanie*, în Közlemenzek IV, 1-2, Cluj-Napoca, 1944.

Rustoiu 1996 – A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec II î. Chr. – sec I d. Chr.) Tehnici, ateliere şi produse de bronz,* Bibliotheca Thracologica, XV, Bucureşti 1996.

Rustoiu 2002 – A. Rustoiu, *Războinici şi artizani de prestigiu în Dacia preromană,* Cluj-Napoca, 2002.

Rustoiu et alii 2001-2002 – A. Rustoiu, V. Sârbu, I.V. Ferencz, *Mormântul tumular dacic de la Călan (jud. Hunedoara),* în *Sargeția,* XXX, 2001-2002, p. 111-127.

Sârbu 1994 – V. Sârbu, *Mormintele tumulare din zona carpato-dunăreană (sec. I î. d. Chr. – I d. Chr.),* în *Istros,* VII, 1994, p.123-159.

Spânu 2003 – D. Spânu, Un mormînt de epocă târzie Latène de la Dubova, în SCIVA tom. 52-53, 2001-2002, p. 83-133.

Székely 1961 – Székely Zoltán, *Săpăturile efectuate de Muzeul Regional din Sfântu Gheorghe,* în Materiale VII, 1961, p.179-189.

Teodor 1987 – Silvia Teodor, *Cercetările arheologice de la Ciurea, județul Bacău,* în Arheologia Moldovei, XI, Iaşi, 1987.

Teodor et alii 1998 – Silvia Teodor, Mircea Nicu, Stela Țău, *Aşezarea geto-dacică de la Poiana, jud. Galați. Unelte, arme, piese de harnaşament şi alte obiecte de fier, bronz, lut ars şi piatră.*. în ArhMold., XXI, 1998.

Ursachi 1995 – V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,* Bibliotecha Thracologica, X, Bucureşti, 1995.

Vulpe, Vulpe 1927-1932 – R. Vulpe, Ec. Vulpe, *Le fouilles de Poiana,* în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p.253-338.

Vulpe et alii 1951 – R. Vulpe, Ec. Vulpe, A. Nițu. Pr. C Mătasă, C. Cihodaru, C. Călinescu, V. Bălan, St. Kiss, Ec. Negruți, R. Petre, Șt. Ştefănescu, *Activitatea Şantierului arheologic Poiana-Tecuci 1950,* în SCIV, II, 1951, 1, p.177-236.

Vulpe 1959 – R. Vulpe, *Şantierul arheologic Popeşti,* în Materiale şi Cercetări Arheologice, V, Bucureşti, 1959

Vulpe 1966 – R. Vulpe, *Aşezări getice din Muntenia,* Bucureşti, 1966.

Vulpe, Popescu 1976 – Al. Vulpe, E. Popescu, *Une contribution archéologique á l`étude de la religion de Géto-Daces,* în *Thraco-Dacica,* I, 1976, p. 217-226.

Wożniak 1974 – Z. Wożniak, *Wschodnie pogranicze Kultury Latenkiej,* Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1974.

Zirra 1976 – V. Zirra, *Le problème des Celtes dans l`espace du Bas-Danube*, în *Thraco-Dacica,* I, 1976, p. 175-182.

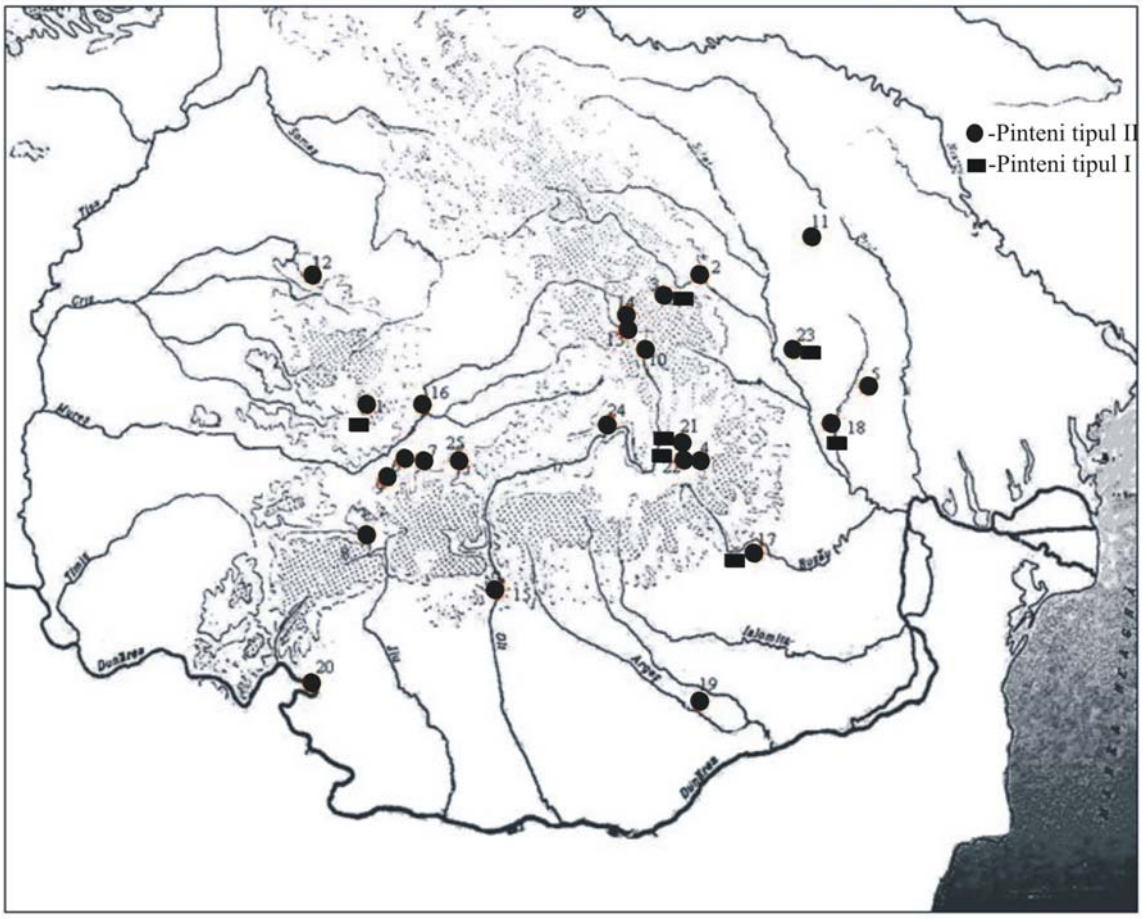


Fig. I. Răspândirea pintenilor în Dacia: 1. Ardeu (jud. Hunedoara) 2. Bâtca Doamnei (jud. Neamț) 3. Brad (com. Negrii, jud. Bacău) 4. Braşov 5. Cândeşti (jud. Vrancea) 6. Călan (jud. Hunedoara) 7. Căpâlna (jud. Alba) 8. Costeşti (jud. Hunedoara) 9. Cugir (jud. Alba) 10. Jigodin (jud. Harghita) 11. Lunca Ciurei (jud. Iaşi) 12. Măgura Moigradului (jud. Zalău) 13. Medişorul Mare (com. Simioneşti, jud, Harghita) 14. Mereşti (jud. Harghita) 15. Ocnița (jud. Vâlcea) 16. Piatra Craivii (jud. Alba) 17. Pietroasele - Gruiu Dării (jud. Buzău) 18. Poiana (jud. Galați) 19. Popeşti (jud. Argeş) 20.Dubova (jud. Mehedinți) 21. Racoş (jud. Braşov) 22. Râşnov (jud. Braşov) 23. Răcătău (jud. Bacău) 24. Sighişoara 25. Tilişca (jud. Sibiu).

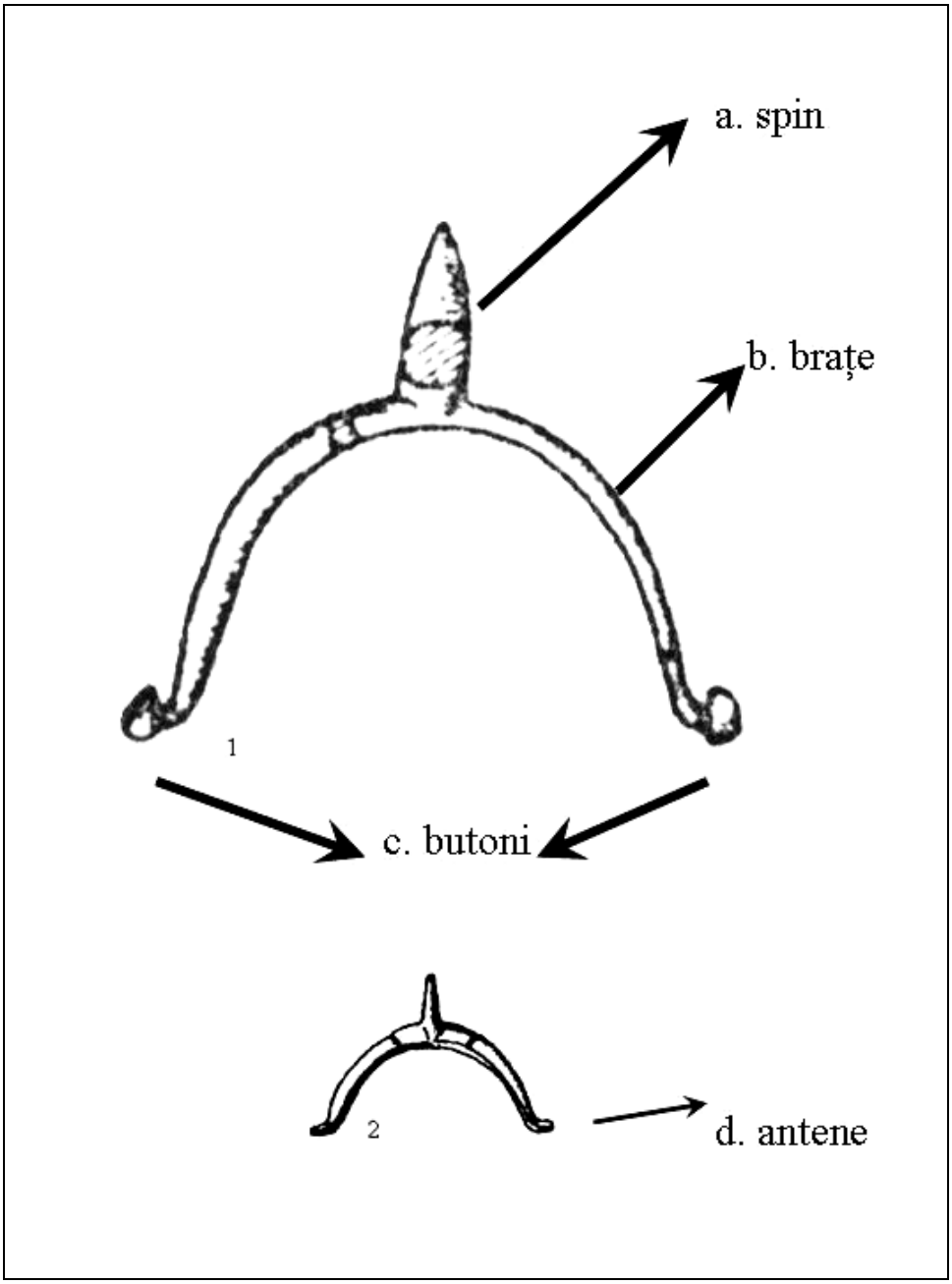
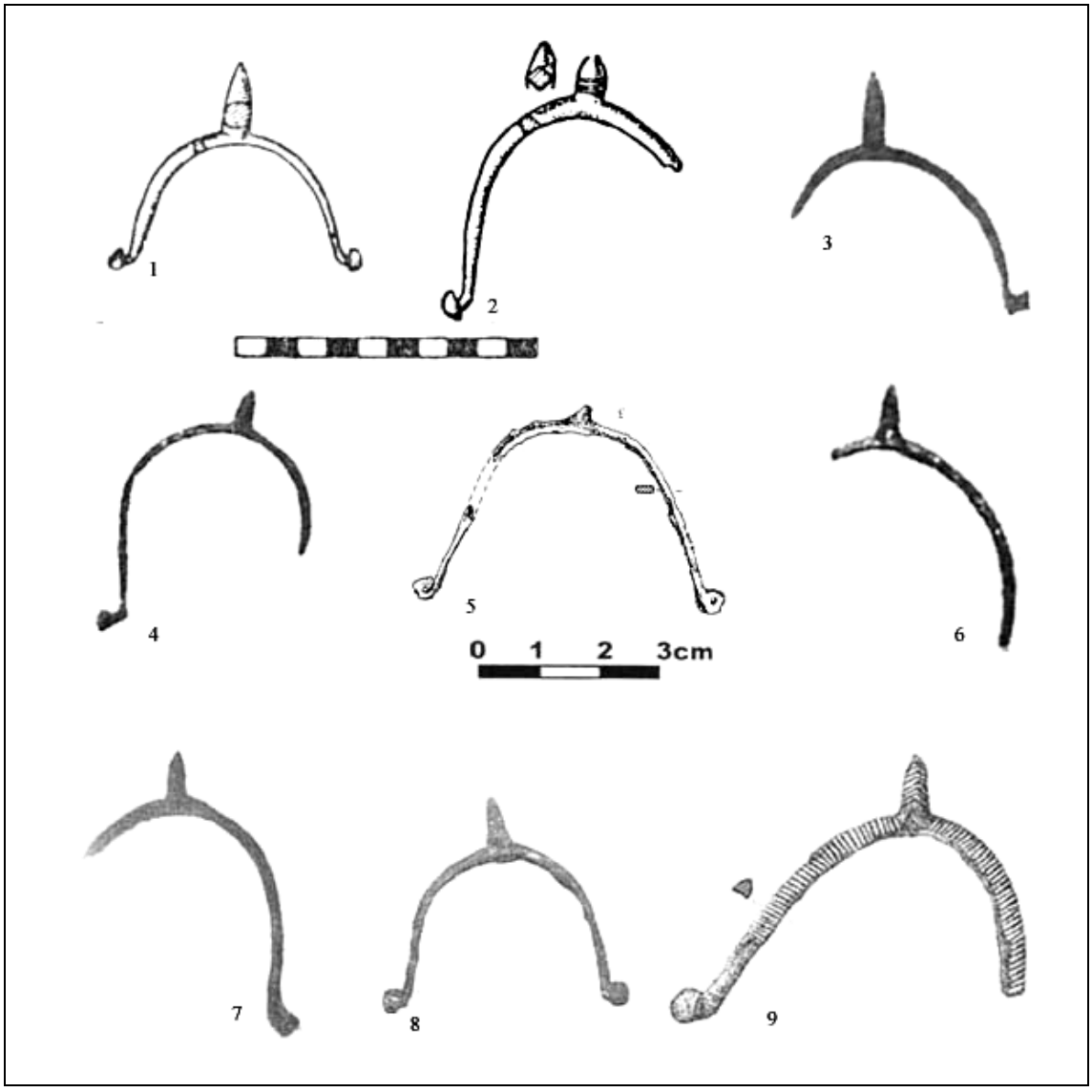
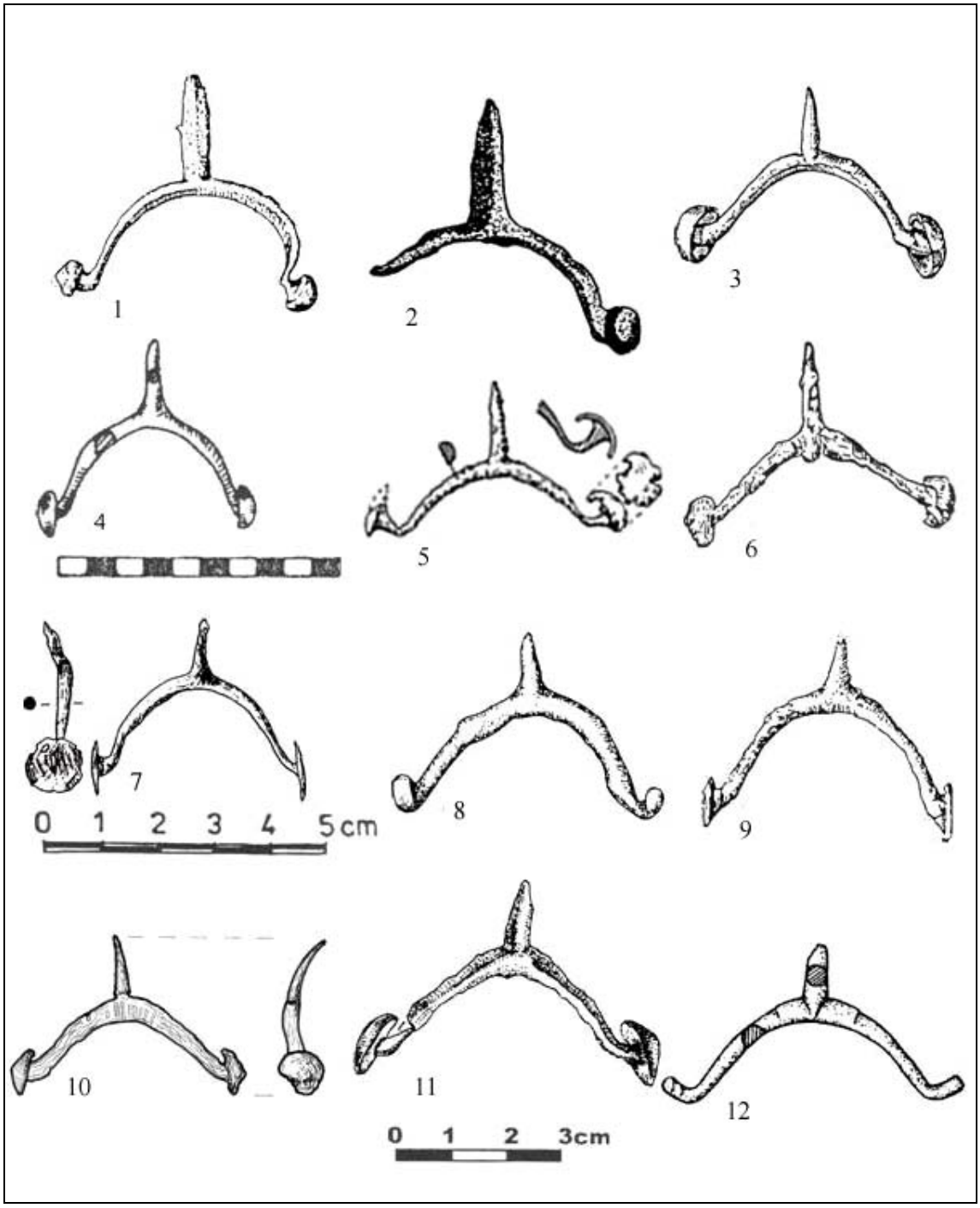


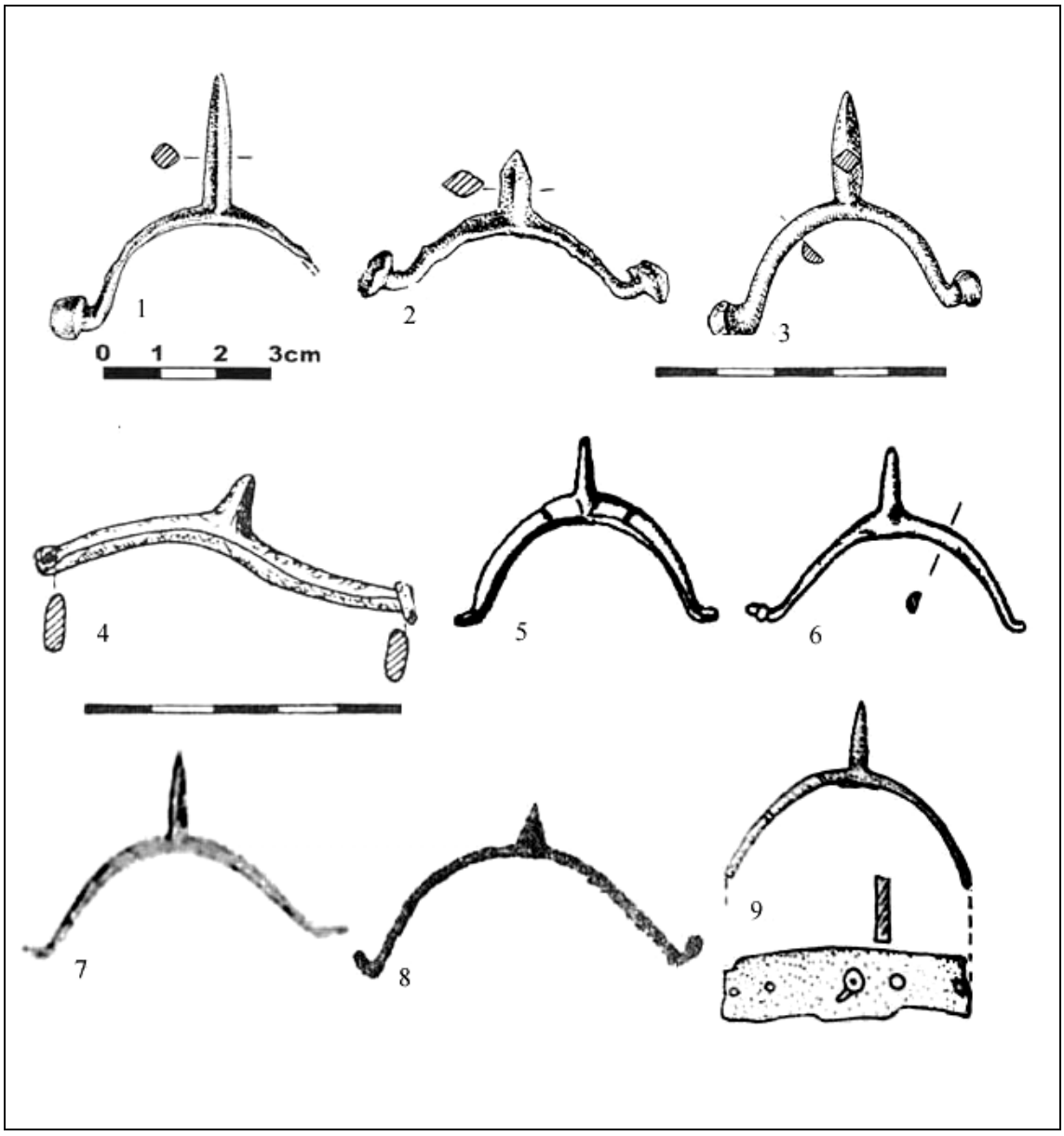
Fig. II. – Figură terminologică



Pl. I. 1-2. Răcătău (apud Glodariu); 3. Răcătău (apud Căpitanu); 4. Poiana (apud Vulpe); 5. Pietroasele – *Gruiu Dării* (apud Sârbu); 6. Poiana (apud Vulpe); 7. Răcătău (apud Căpitanu); 8. Poiana (apud Vulpe);9. Brad (apud Ursachi);



Pl. II. 1. Piatra Craivii (apud I. Berciu); 2. Căpâlna; 3. Pietroasele - *Gruiu Dării* (apud Sârbu); 4. Costeşti – *Cetăţuie* (apud Glodariu); 5. Porolisum (apud Macrea); 6. Braşov (apud Roşca); 7. Măgura Moigradului (apud Matei, Pop); 8. Mereşti (apud V. Crisan); 9. Costeşti-*Cetăţuie* (apud Glodariu); 10. Dubova (apud Spânu); 11. Pietroasele – *Gruiu Dării*(apud Sârbu); 12. Costeşti-Cetăţuie (apud Glodariu);



Pl. III. 1-2. Pietroasele – Gruiu Dării (apud Sârbu); 3. Mereşti (apud V. Crişan); 4. Jigodin (apud V. Crişan); 5. Piatra Craivii (Craiva, apud I. Berciu); 6. Căpâlna (apud Rustoiu); 7. Costeşti-*Cetăţuie* (apud Daicoviciu); 8. Ocnița (apud Berciu); 9. Poiana (apud Silvia Teodor).

SPURS BELONGING TO THE DACIAN KINGDOM PERIOD

Abstract

The spurs are harness pieces that belong to the equipment of a knight. Made from metal, they are attached to the heels of the bearer, and play an important role in transmitting some of the commands to the horse, though prick fixed to their ends. The spurs from Pre-Roman Dacia were discovered in a funerary context, but at the same time they have been found in civil and fortified settlements (see the map in Pl. II). They have been dated to a very wide period of time, from the middle of the second century B.C. to the end of the first century A.D. An aspect that the archaeological researchers observed is that the spurs from Dacia have many analogies with Celtic spurs.

In this study I have attempted to discuss aspects of terminology as well as attempting to create a typological classification of the spurs from Pre-Roman Dacia because these tasks have never been carried out in our scientific literature. We must observe the fact that in combination with Tracian harness pieces, the use of horses in an attach campaign was very efficient, the animal having been trained for this purpose probably responded instantaneously to the commands given by the rider.

Table of Illustrations

Fig. I – Spurs spreading map;
Fig. II – Terminological figure;
Pl. I. 1-2. Răcătău (according to Glodariu); 3. Răcătău (according to Căpitanu); 4. Poiana (according to Vulpe); 5. Pietroasele – *Gruiu Dării* (according to Sârbu); 6. Poiana (according to Vulpe); 7. Răcătău (according to Căpitanu); 8. Poiana (according to Vulpe);9. Brad (according to Ursachi);
Pl. II. 1. Piatra Craivii (according to I. Berciu); 2. Căpâlna; 3. Pietroasele - *Gruiu Dării* (according to Sârbu); 4. Costeşti – *Cetăţuie* (according to Glodariu); 5. Porolisum (according to Macrea); 6. Braşov (according to Roşca); 7. Măgura Moigradului (according to Matei, Pop); 8. Mereşti (according to V. Crisan); 9. Costeşti-*Cetăţuie* (according to Glodariu); 10. Dubova (according to Spânu); 11. Pietroasele – *Gruiu Dării*(according to Sârbu); 12. Costeşti-Cetăţuie (according to Glodariu);
Pl. III. 1-2. Pietroasele – Gruiu Dării (according to Sârbu); 3. Mereşti (according to V. Crişan); 4. Jigodin (according to V. Crişan); 5. Piatra Craivii (Craiva, according to I.Berciu); 6. Căpâlna (according to Rustoiu); 7. Costeşti-*Cetăţuie* (according to Daicoviciu); 8. Ocniţa (according to Berciu); 9. Poiana (according to Silvia Teodor).

DATE NOI PRIVIND CULTUL LUI AESCULAPIUS LA APULUM

Radu Ota

Cultul lui *Aesculapius* a cunoscut o largă dezvoltare în centrul urban apulens, ocupând un loc important în panteonul cultelor oficiale adorate aici. Existența unui asklepeion începând cu sfârşitul sec. II – începutul sec. III p. Chr. este atestată de un număr impresionant de inscripții închinate zeităților medicinii[1]. De asemenea, două tăblițe votive ne vorbesc despre construirea a două portice ale sanctuarului închinat zeităților salutifere prin intermediul unor gesturi de evergetism manifestate de doi notabili municipali, şi anume *Publius Aelius Syrus* şi *Publius Aelius Rufinus*[2]. Perioada de maximă înflorire a templului-asklepeion este prima jumătate a sec. III p. Chr., lucru evidențiat de inscripții[3] dar şi de existența unui medic celebru pe nume *Septimius Asclepius Hermes*, onorat cu *ornamenta decurionalia* pentru serviciile deosebite aduse comunității[4]. Studiul de față doreşte să aducă noi date iconografice despre atestarea cultului acestor zei în centrul urban apulens. Este vorba despre două noi piese sculpturale[5] şi un tipar din lut care vor fi analizate în rândurile care urmează.

Prima piesă (nr.inv. R824, h totală-32 cm, h fără postament-27 cm) este o statuie fragmentară lucrată în calcar, care îl reprezintă pe Aesculapius în picioare, înveşmântat cu un *himation* redat schematic prin două incizii oblice (Pl. 1a, b)[6]. Se păstrează doar partea de la coapse în jos a sculpturii. Divinitatea este aşezată pe un postament rectangular (20X16 cm) care face corp comun cu statuia. Sculptorul nu respectă volumele. Membrele inferioare au dimensiuni mai mari decât cele reale, în raport cu restul corpului. Piciorul drept este uşor flexat înainte, greutatea corpului căzând pe cel stâng. Bastonul cu şarpele încolăcit, atribute principale ale divinității, apar în dreapta zeului. Maniera de execuție a lucrării este grosolană, fără veleități artistice ridicate, incluzând astfel piesa la nivelul artizanatului inferior spre mediu.

Este greu să precizăm o datare mai strânsă ținând cont de starea precară în care s-a păstrat. Se poate încadra la sfârşitul sec. II p. Chr. sau mai degrabă în prima jumătate a sec. III p. Chr. Deşi este de dimensiuni reduse credem că era o statuie destinată cultului.

S-a discutat îndelung de către mai mulți cercetători despre prototipurile iconografice de la care au pornit copiile romane care înfățişează zeul în această ipostază. Gabriella Bordenache considera că această imagine a lui Aesculapius este cel mai vechi tip de reprezentare a sa[7], originalul din bronz fiind o creație a unui artist atic în ultimele

---

[1] La Apulum întâlnim cel mai mare număr de inscripții închinate lui Aesculapius şi Higya în provincia Dacia. vezi Piso 2001a, b.
[2] Crişan 1971, p. 341.
[3] *Ibidem*, p. 346.
[4] Moga, Ciobanu 2004, p. 625.
[5] Fotografiile au fost realizate de doamna Lacrima Rădulescu căreia îi mulțumesc şi pe această cale.
[6] Conform Registrului-inventar al muzeului, aceasta face parte din primele colecții ale instituției, fiind achiziționată în 1911. Primul autor care a publicat statueta remarca nerespectarea volumelor şi modestia artistică a sculptorului. Tratarea sumară a piesei ne-a îndemnat să reluăm publicarea acesteia. Vezi: Igna 1935, p. 69.
[7] Bordenache 1969, p. 17.

decenii ale sec. V î. Chr., expus în asklepeionul din Atena[8]. O excelentă copie ne este dată de statuia numită *Aesculapius „Giustini"* din Museo Capitolini din Roma[9].

În cercetările recente s-a ajuns la concluzia că acest tip iconografic îşi trage originea dintr-o statuie numită *Aesculapius* tipul Tunis, creată la sfârşitul perioadei elenistice, la rândul ei fiind o variantă a unei statui creată de *Briaxis din Megara*, la sfârşitul epocii clasice greceşti (aprox. 320 î. Chr.), numită *Aesculapius din Eleusis*[10].

Analogii apropiate acestui tip de reprezentare găsim în artefactele de la *Tomis* (4 statui şi un relief)[11], *Scythia Minor*, *Naissus* (3 statui)[12], *Moesia Superior*, în *Dacia* la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[13], dar şi în Italia, la Roma, Neapolis sau Venezia[14]. De asemenea, acesta este prezent şi în vestul Imperiului printr-o operă greacă din sec. III î. Chr. (perioada republicană) păstrată în Muzeul din Barcelona[15] şi o copie romană din *Britannia*[16]. Acest tip iconografic apare şi pe emisiunile monetare imperiale. În timpul lui *Marcus Aurelius*, la *Apameea* sunt bătuți denari pe care sunt ilustrați *Aesculapius* alături de *Higya* şi *Telesphorus*[17].

A doua piesă (Pl. 2a, b), este un cap de la o statuie de cult de mari dimensiuni care înfățişa probabil pe *Aesculapius* (h-36 cm, l-28 cm, diam. gât-20 cm). Nu este exclus să fie chiar o reprezentare a lui *Zeus*. Divinitatea este redată în ipostază matură, cu părul cârlionțat. Barba este schematic redată terminându-se printr-un "cioc" iar nasul este martelat. Privirea este îndreptată în sus, în atitudine hieratică, dar uşor patetică. Pleoapele sunt marcate plastic printr-o incizie. Pe cap poartă o *corona laurea* iar coafura din spate este redată în tehnica împunsăturilor succesive cu şpițul. Se observă folosirea trepanului în marcarea ondulării părului de deasupra frunții. Barba este schematic redată iar părul îi curge pe ceafă.

Privirea îndreptată în sus, privirea patetică, tehnica de redare a părului de pe creştet prin împunsături succesive cu şpițul cât şi folosirea trepanului în marcarea unor ondulări ale şuvițelor ne indică secolul III p. Chr.[18], poate al doilea sfert al acestuia. Grija pentru detalii, părul şi barba uşor cârlionțate ne arată reminiscențe antonine ale portretului[19]. Acest cap aparține tipului *Asclepios Giustini*, amintit mai sus, după o copie romană aflată în Museo Capitolini din Roma[20]. O statuie de acelaşi tip provine din *Neapolis* iar alte trei se regăsesc în gliptotecile din Carlsberg şi München[21]. Un cap de statuie asemănător se găseşte la gliptoteca din Carlsberg[22].

Ultima piesă prezentată în acest articol este un tipar dublu, din lut ars, în formă de medalion, descoperit la *Apulum* în mod fortuit (Pl. 3). Piesa în discuție a fost publicată în urmă cu aproape cinci decenii de regretatul cercetător apulens Alexandru

[8] *Ibidem*, *loc.cit*.
[9] *Ibidem*, *loc.cit*.
[10] Diaconescu 2005a, p. 355.
[11] Canarache, Aricescu, Rădulescu 1963, p. 42, nr. 6, fig. 19; Bordenache 1969, p. 16-18, nr. 6-10.
[12] Jovanović 1973-74, p. 65, fig. 2, 5-6.
[13] Rusu 1975, p. 702, Fig. 3, 9.
[14] Reinach 1908, p. 289, nr. 1157, 1161; Catalogue 1964, p. 61-62.
[15] Ampurias 1969, p. 47.
[16] Reinach 1908, p. 288, nr. 1158.
[17] Daremberg, Saglio 1926, p. 124.
[18] Diaconescu 2005b, p. 160.
[19] *Ibidem*, p. 76.
[20] Carlsberg 2005, p. 106.
[21] *Ibidem*, p. 106-108, nr. 42-43.
[22] Carlsberg 2002, p. 171-172, nr. 46.

Popa[23]. Pe una din fețele tiparului sunt reprezentați *Aesculapius* şi *Higya*. Zeul este redat în picioare, cu bustul pe jumătate gol, capul încoronat cu un *lemniscus* şi corpul înveşmântat cu un *himation*. În mâna dreaptă ține cunoscutele atribute: bastonul şi şarpele încolăcit[24]. Scopul prezentării acestui artefact este pentru a aduce completări în ceea ce priveşte prototipul de reprezentare a zeității, care este acelaşi cu al statuii prezentate mai sus.

Actualizarea cunoştințelor despre anumite aspecte ale artei şi religiei provinciale este oricând bine venită atât pentru specialişti cât şi pentru publicul doritor de cultură. Reanalizarea materialului sculptural apulens, de către semnatarul acestor rânduri, din vechile colecții uitate de lume şi Dumnezeu în beciurile muzeului, este un gest necesar de punere în valoare ştiințifică şi muzeistică, lucru privit cu indiferență de anumite persoane care ar trebui să vegheze la valorificarea ştiințifică, patrimonială şi culturală a acestor bunuri de însemnătate excepțională, indivizi care au de altfel ca principale criterii de competență şi performanță numărul de zile efectuate de arheologi sau cercetători pe şantierele „patriei"(unele în plină iarnă) şi nu numărul şi calitatea studiilor/cărților scrise într-un an. Aşadar, criterii reale de performanță în planul cercetării ştiințifice, care se regăsesc la orice muzeu din lumea civilizată, unde sunt promovate valoarea, nu şmecheria, profesionalismul, nu clientelismul, transparența, nu izolarea.

Abrevieri bibliografice

Ampurias 1969 – *Ampurias, guide-itineraire*, Barcelone, 1969.

Bordenache 1969 – G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, vol I, Bucarest, 1969.

Canarache, Aricescu, V. Barbu, Rădulescu 1963 – Canarache, Aricescu, Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Bucureşti, 1963.

Carlsberg 2002 – *Catalogue Imperial Rome II ny Carlsberg Glyptotek*, Carlsberg, 2002.

Carlsberg 2005 – *Catalogue Imperial Rome III ny Carlsberg Glyptotek*, Carlsberg, 2005.

Catalogue 1964 – *Catalogue of greek and roman sculpture*, Cambridge, 1964.

Crişan 1971 – I. H. Crişan, *Asklepeionul roman de la Apulum*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 341-347.

Daremberg, Saglio 1926 – Ch. Daremberg, E. Saglio (edits), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome I, 1, Paris, 1926.

Diaconescu 2005 – A. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, vol. I-II, Cluj Napoca, 2005.

[23] Popa 1959, p. 469-475.
[24] *Ibidem*, p. 469.

Igna 1935 – N. Igna, *Cultul lui Esculap şi al Higiei cu specială privire la Dacia Superioară*, Cluj Napoca, 1935.

Jovanović 1973-74 – A. Jovanović, *Certains aspects du problème de la trouvaille collective de sculptures à Mediane près de Naissus*, în *Starinar* 24-25, 1973-74, p. 57-67.

Moga, Ciobanu 2004 – V. Moga, R. Ciobanu, *Septimius Asclepius Hermes, le médecin d'Apulum, dans une nouvelle inscription récemment découverte*, în *Orbis Antiquus*. *Studia in honorem Ioannis Pisonis*, 2004, p. 625-630.

Piso 2001 – I. Piso, *Inscriptions d'Apulum (IDR III/5)*, vol. 1-2, Paris, 2001.

Popa 1959 – Al. Popa, *Serapis, Esculap şi Higya pe un tipar de la Apulum*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 469-475.

Reinach 1908 – S. Reinach, *Repertoire de la statuaire grecque et romaine*, t. II, vol. 1, Paris, 1908.

Rusu 1975 – Adriana Rusu, *Monumente sculpturale romane de la Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 697-705.



Fig. 1a – Aesculapius, Apulum



Fig. 1b – Aesculapius, Apulum



Fig. 2a – Cap Aesculapius, Apulum



Fig. 2b – Cap Aesculapius, Apulum

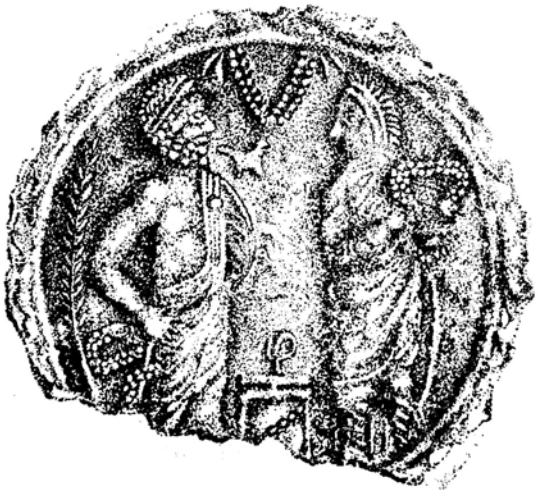


Fig. 3 – Tipar din lut Aesculapius şi Higya, Apulum. Apud Al. Popa 1959.

NEW DATA ON AESCULAPIUS' CULT IN APULUM

Summary

Aesculapius' cult was largly developed in the urban centre of Apulum, having an important place among the pantheon of the official cults adored here. The existence of an asklepeion beginning with the end of the II century- the beginning of the III century A.D. is attested by an important number of inscriptions dedicated to deities of medicine. Also two votive plates speak about the construction of two porticoes of the sanctuary dedicated to the healing deities through some charitable gestures manifested by two famous aediles Publius Aelius Syrus and Publius Aelius Rufinus. The maximum flourishing period of the asklepeion temple is the first half of the III century A.D., this thing being evidenced by inscriptions and by the existence of a famous doctor, Septimius Asclepius Hermes, honoured with *ornamenta decurionalia* for his special services brought to the community. This study wishes to bring forward new iconographic data about attesting the cult of these deities in the urban centre from Apulum. It is about two new sculptural pieces and a clay artefact which will be analyzed in the following lines.

The first piece (inventory no. R824, 32 centimetres – total height, 27 centimetres - height without pedestal) is a fragmentary statue made of limestone, which represents Aesculapius standing, dressed with a *himation*, schematically rendered in two oblique incisions (Plate1a, b). Only the part from thighs below is kept. The divinity is placed on rectangular pedestal (20X16 centimetres) which makes a common body with the statue. The sculptor does not respect volumes. The inferior limbs have larger dimensions than the real ones in comparison with the rest of the body. The right leg is easily flexed forward, all body's weight falling on the left. The staff with the coiled snake, main attributes of the divinity, appear on the right of the god. The statue is roughly made, without great artistic characteristics. It is included in the inferior to medium artisanship.

It is difficult to state a closer dating having in mind its precarious state it was kept. It may be framed at the end of the II century A.D. or rather the first half of the III century A.D. Although it has small dimensions we think it is a statue destined to this cult.

More researchers long discussed the iconographic prototypes from which the Roman copies started, copies which show the god in this hypostasis. Gabriella Bordenache considered that this image of Aesculapius is the oldest representation of him, the bronze original being a creation of an Attic artist in the last decades of the V century A.D., exhibited in the asklepeion from Athens. An excellent copy is given by the statue named Aesculapius „Giustini" from the Museo Capitolini from Rome. Recent researches reached the conclusion that this iconographic type has its origin in a statue named Aesculapius, Tunis type, created at the end of the Hellenistic period; at its turn it is a variant of a statue made by Briaxis from Megara at the end of the classical Greek period (aproximately 320 B.C.); it is named Aesculapius from Eleusis.

We find close analogies to this type of representation in the artefacts from Tomis (4 statues and a relief) Scythia Minor, Naissus (3 statues), Moesia Superior, in Dacia to Ulpia Traiana Sarmizegetusa, but in Italy too, to Rome, Naples or Venezia. Also, this is present in the west of the Empire through a Greek work from the III century B.C. (the Republican period), kept in the Museum from Barcelona and a Roman copy from

Britannia. This iconographic type appears on the imperial monetary emissions. Under Marcus Aurelius denars on which Aesculapius beside Higya and Telesphorus appear, are issued in Apameea.

The second piece (Plate 2a, b) is a head from a cult statue of great dimensions which probably showed Aesculapius (36 centimetres height, length - 28 centimetres, neck's diametre – 20 centimetres). It is not excluded to be quite Zeus' representation. The divinity is rendered in a mature hypostasis, with curly hair. The beard is schematically reproduced, ending in an „imperial" and the nose is broken. The sight is upwards oriented, in a divine attitude, but easy pathetic. The eyelids are plastically marked with an incision. He wears a *corona laurea* on the head and the coiffure from the back is rendered in the successive incision with the tip technique. The usage of trepan for marking the curly hair from above the forehead is to be noticed. The beard is schematically reproduced and the hair falls on the backhead.

The sight is upwards oriented, the pathetic sight, the successive incision with the tip technique as well as the usage of trepan to mark curly hair indicate us the III century A.D., maybe its second quarter. The care for details, the hair and beard easily curled show us Antoninian reminiscences of the portrait. This head belongs to Asclepios Giustini type, remembered above, after a Roman copy from the Museo Capitolini from Rome. A statue of the same type comes from Naples and other three are to be found in the glyptoteks from Carlsberg şi München. A similar head is found in the glyptotek from Carlsberg. The last piece presented in this article is a double artefact, from burnt clay, medallion shaped, discovered in Apulum by chance (Plate 3). The piece was published aproximately fifty years ago by the regretted researcher of Apulum, Alexandru Popa. On one side of the artefact Aesculapius and Higya are represented. The deity is standing, with the half naked bust, the head is crowned with *lemniscus* and is dressed with *himation*. In the right hand he holds the well known staff and the coiled snake. The purpose of presenting this artefact is to bring completitions with respect to the prototype of the deity's representation which is the same with the statue presented above.

Renewing knowledge about certain aspects of provincial art and religion is anytime welcome as well as for specialists and the audience eager for culture. Reanalizing the sculptural material from the Apulum centre by the author of these lines, from the old collections forgotten by the world and God in the basement of the museum is a necessary gesture of evidencing its scientific and museological value.

Explanation of plates

Plate 1a, b – Statue of Aesculapius from Apulum.

Plate 2a, b – Head of Aesculapius (?) from Apulum.

Plate 3 – Clay artifact with representations of Aesculapius and Higya discovered at Apulum, apud Al. Popa 1959.

UN *FASCINUM* DESCOPERIT ÎN COLONIA AURELIA APULENSIS. *OCULUS MALIGNUS* ŞI ROLUL APOTROPAIC AL AMULETELOR FALICE

Anca Timofan

Because of the powerful emotions of shame, shock, lust, admiration, violation, pity and disgust aroused by the sight of the naked, human body, the most frequent associations are with taboo, magic and ritual [1].

În lumea romană, superstiția, alături de practicile magice şi credințele oculte, trăia în *subteranele* religiei oficiale, manifestându-se ca un element spiritual important al religiei domestice[2].

Forma cea mai comună, răspândită încă din Antichitate şi care a supraviețuit până în prezent, este cea legată de puterea magică a privirii care poate afecta persoanele vulnerabile. Este ceea ce în cultura noastră populară poartă denumirea de *deochi,* termenul fiind etimologic legat de organul privirii, prin care se propagă acest fenomen misterios.

Terminologia latină - *oculus malignus, oculus invidus, fascinum* – şi cea greacă - ’οφθαλμος πονηρός, ’οφθαλμός βασκανος sau βασκανία[3] defineşte această superstiție foarte răspândită, bazată pe credința că invidia stârnită de frumusețea, bogăția, fericirea cuiva, poate influența negativ persoana asupra căreia se îndreaptă privirea magică. În consecință, aşa cum remarcă şi Pascal Quinard în *Le sexe et l 'effroi*, romanii foloseau o serie de gesturi magice, recurgând la tot felul de ’αποτρόπαια pentru a îndepărta deochiul prin sarcasmul creat de *ludibrium* (indecența rituală) şi pentru a-l întoarce la transmițător. La greci, ’αποτρόπαιον reprezintă imaginea (*efigia*) care alungă maleficul şi al cărei caracter provoacă în acelaşi timp spaimă şi ridicol[4].

Amuletele (lat. *amuletum*, gr. περιάμματα, ’αποτρόπαια) erau utilizate pentru a preveni influențele şi sentimentele negative ale deochiului[5]. Cel mai răspândit şi mai cunoscut tip de amuletă în lumea greco-romană este cel falic, simbolizând organul sexual masculin (lat. *membrum virile, phallus*, gr. φαλλός) numit de romani în context magic - *fascinum*[6].

Din această categorie face parte şi piesa prezentată în lucrarea de față, descoperită în vara anului 2007, cu ocazia unei cercetări arheologice preventive efectuate pe Str. Gemenilor din cartierul Partoş, Alba Iulia (fig.1).

Au fost cercetate urmele a două locuințe de epocă romană, databile la sfârşitul sec. II – începutul sec. III p. Chr. Planimetria şi orientarea acestora (ENE-VSV) se raportează la trama stradală sistematizată prin traseul lui *cardo maximus*[7] (aflat la cca.15 m de punctul cercetat) iar tehnica de construcție şi materialul descoperit sunt specifice fazei urbanistice a *Coloniei Aurelia Apulensis*, statut primit sub *Commodus*

---

[1] Bonfante 1989, p. 544.
[2] Bărbulescu 2003a, p. 188.
[3] DA 1896, II, p. 983.
[4] Quinard 2000, p. 51-52.
[5] DA 1896, I, p. 252, II, p. 986
[6] Smith 1875, p. 521.
[7] Moga şi colab. 2000, p. 144-156.

(180 – 192 p. Chr.)[8]. De asemenea au fost sesizate stratigrafic urmele primei faze de locuire reprezentată prin clădiri cu suprastructură de lemn.

Astfel, în interiorul clădirii E I, la -1,25 m adâncime, a apărut un pandantiv – amuletă de formă falică aflat într-o stare de conservare foarte bună (L- 4 cm, l min. - 9 mm, l max. - 2cm, gr.- 9 mm). Piesa a fost realizată din bronz, prin turnare şi este prevăzută cu un inel de prindere cu diametrul de 1 cm, fiind databilă în sec. III p. Chr. (fig. 2).

În Dacia romană, amulete falice au fost descoperite la *Porolissum*, unde se diferenţiază două variante[9], dar şi în alte centre urbane sau aşezări rurale. În context funerar încă nu au fost menţionate asemenea descoperiri[10].

Cultul forţelor generatoare reprezentate de organele sexuale şi formele lui de manifestare au fost răspândite de romani în toate teritoriile cucerite. Adorarea lui *Priapus*, prin excelenţă, s-a transmis împreună cu toate atributele şi caracteristicile sale atât de cunoscute în Roma şi Italia[11].

Pandantivele de tip falic realizate din aur sau coral combinat cu aur erau preferate în zona mediteraneană, fiind considerate podoabe de calitate, destul de rare[12]. Cel descoperit în anul 2000 la Braintree în Essex, este considerat unicul pandantiv de aur menţionat până în prezent în *Britannia* [13] (fig.3).

Fascinum-ul era de asemenea foarte popular în mediul militar roman, aşa cum o demonstrează descoperirile unor pandantive falice din bronz şi os databile în sec I şi II p. Chr. în *Britannia* (castrul legionar de la Colchester) şi zona renană[14].

Colecţia de bronzuri figurate de la Rijksmuseum G. M. Kam din Nijmegen (Olanda) cuprinde o serie foarte variată din punct de vedere tipologic a amuletelor falice descoperite în arealul centrului antic urban - *Ulpia Noviomagus Batavorum*[15] (fig. 4). Un număr mare de amulete falice din bronz, sticlă, lapislazuli şi chihlimbar a fost descoperit la Pompeii[16].

Nuditatea apotropaică şi magică ce presupunea expunerea organelor sexuale umane a reprezentat o ipostază sacră aparte şi a persistat în epocile care au urmat. Ca imagine tabú, aceasta proteja împotriva influenţelor nefaste[17].

Percepţia asupra fenomenului de deochi (*oculus malignus*, *βασκανία*), cauzele şi manifestările sale, măsurile de protecţie au variat de la o cultură la alta. De asemenea efectele sale sunt diverse şi inexplicabile, aducând nenoroc, boli şi chiar moarte. Copiii erau mult mai expuşi decât adulţii în faţa ochilor care deocheau. Această credinţă era argumentată de faptul că în primii ani de viaţă, omul este foarte vulnerabil la epidemii care, la fel ca *oculus malignus*, aveau pentru antici cauze supranaturale[18]. În alte forme, deochiul putea afecta şi adulţii, bunurile materiale ale

[8] Ardevan 1998, p. 45-50.
[9] Gudea 1989, p. 670, nr. 1-5, Pl. CCXIX
[10] Bărbulescu 2003b, p. 27.
[11] Wright 1865, p. 9.
[12] Johns 1982, p.63, Pl. 10.
[13] Johns, Wise 2003, p. 274-276, fig. 3-4.
[14] Johns, Wise 2003, p. 275, apud Greep 1983, p.139-140; Crummy1992, p.191.
[15] Jitta şi colab 1973, p. 58-60, nr. 94-103.
[16] Jashemski 1977, p. 220, apud Gusman 1900, p.127.
[17] Bonfante 1989, p.544.
[18] DA 1896, p. 984.

acestora, animalele domestice, grânele, doar privindu-le cu invidie sau cu foarte multă admirație, fie şi în mod neintenționat[19].

Filozofii antici au acceptat fenomenul şi au încercat să ofere explicații raționale. În sec. V a. Chr., *Democrit* admite acțiunea unor anumite imagini (*'είδωλα*) care se detaşează de corp şi pătrund în sufletele celor animați de invidie şi gânduri negative[20].

Plutarch susține în *Moralia* că ochii emit cele mai puternice radiații. Oamenii pot influența prin ochi şi pot fi afectați pe aceeaşi cale pentru că ei resimt plăcerea şi durerea ca urmare a ceea ce văd. Plecând de la teoria lui *Democrit*, afirmă că răul este făcut de imaginile emanate de ochi şi afectează atât mintea cât şi corpul celui asupra căruia se fixează privirea. Răul pe care *βασκανία* îl provoacă este cauzat, după Plutarch, de faptul că ochii se află aproape de suflet şi atrag asupra lor invidia (*φθόνος*) care a umplut sufletul. Ca urmare, atunci când omul îşi fixează privirea cu gelozie asupra unui lucru, acesta poate fi agresat de influența ei malefică, chiar dacă aceasta se produce în mod inconştient[21].

O concepție relativ diferită de cea a lui *Plutarch* a fost vehiculată de *Heliodorus* în sec. IV d. Chr., în *Aethiopica,* încercând să ofere explicații ştiințifice în privința fenomenului[22]. El susține că influența negativă a deochiului se degajă din fiecare dintre atomii noştri impalpabili propagându-se în aer, mai ales acolo unde sunt mulțimi de oameni[23].

Desigur, imaginația populară a zămislit de-a lungul timpului diverse interpretări fabuloase legate de efectele deochiului. Astfel, cel care fermeca putea să cadă victimă propriei lui puteri magice. Totodată deochiul era considerat ereditar în anumite familii, puterea trecând de la o generație la alta, iar grecii credeau că este apanajul secret al barbarilor şi triburilor îndepărtate.

Oculus malignus era cu atât mai redutabil cu cât era mai secret şi mai misterios, pentru că acțiunea lui putea avea loc în mod involuntar. Anticii credeau că aceste farmece se produceau şi prin cuvinte, iar cel vinovat nu era conştient de răul pe care îl poate cauza. Deochiul afecta nu numai starea generală a victimei dar şi ceea ce îi era drag şi apropiat[24].

Se credea că acțiunea privirii magice era nefastă din prima clipă şi de aceea era foarte important ca amuleta să atragă şi să distrugă această lovitură. *Plutarch* susține că eficacitatea obiectelor care sunt menite să protejeze împotriva deochiului, derivă tocmai din aspectul lor ciudat şi ridicol. Acesta atrage atenția ochilor şi îndepărtează efectul lor negativ[25]. *Fascinum*-ul era purtat la gât de femei şi copii datorită forței sale magice de a oferi protecție ca *'αποτροπάιον*[26]. *Varro* ne relatează despre felul în care pandantivul cu reprezentare falică (*turpicula res, scaevola*) era purtat de un copil în jurul gâtului, dar face referiri şi la etimologia termenului[27]. Termenul de amuletă (*amuletum)* apare prima dată menționat la *Plinius Secundus*, care relatează că utilizarea amuletelor ca şi practica

[19] Vergilius, *Ecl.* III, 103, *…nescio quis teneros oculus mihi fascinat agnos.*
[20] DA 1896, p. 983.
[21] Dickie 1991, p. 25-26, apud Plutarch *Mor*. 681E, 682F-683A, 683A.
[22] Dickie 1991, p. 17-29, apud Heliodorus *Aeth*. 3. 7-9.
[23] DA 1896, p. 984.
[24] DA 1896, p.983, 984, apud Horatius *Epist*. I, 14, 37.
[25] Plutarch *Symp*. V, 7.
[26] Wright 1865, p.28.
[27] Elworthy 1895, p.149-150, apud Varro *De Lingua,* VIII, 97.

ocultă a deochiului s-au născut din medicină pentru că toate acestea îşi au originile în superstiţii[28].

Westropp obesrvă în *On Phallic Worship* trei faze ale reprezentărilor falice care marchează desacralizarea: iniţial falusul este privit ca un obiect ritualic în cadrul cultelor religioase specifice, apoi imaginea lui este utilizată ca amuletă împotriva deochiului având rol apotropaic şi, în sfârşit, este plasat în centrul unor practici obscene căzând într-o sferă licenţioasă[29].

Aşa cum am văzut, falusul era cel mai comun în reprezentările apotropaice, *Plinius* numindu-l şi *medicus invidiae*[30]. Tot el se referă la *satyrica signa*[31] care este falusul aşezat cu scop apotropaic în grădini pentru a le proteja sau la zeul Fascinus sub ocrotirea căruia erau puşi copiii care aveau legate de gât amulete falice. Aceeaşi divinitate îi proteja şi pe cei care triumfau, sub carele lor fiind atârnată imaginea unui falus pentru a-i feri de invidie (*invidia*)[32].

Zidurile şi porţile oraşelor, proprietăţile publice şi private, pieţele, străzile, mormintele erau şi ele apărate de *oculus malignus*, fiind marcate cu un simbol falic[33].

În mod frecvent, *fascinum*-ul era asociat cu alte elemente şi simboluri protectoare pentru a spori eficacitatea amuletelor: compoziţii groteşti, asocieri ridicole sau obscene. Reprezentarea ochiului, plasat în centrul compoziţiei, funcţiona ca imagine simpatetică, fiind considerată, alături de alte simboluri apotropaice, extrem de eficientă în combaterea deochiului[34] (fig. 5).

Tintinnabulla care reprezentau o combinaţie de *phalli* cu clopoţei erau la fel de comune în lumea romană[35]. De asemenea mâna falică şi gestul obscen care utilizează *digitus impudicus* sau *infamis*, specific pentru *mano ficus* (gr. *πκιμαλίζειν*) s-a răspîndit şi a supravieţuit până în zilele noastre, fiind considerate încă din Antichiate o gravă insultă dar având şi un pronunţat caracter apotropaic deoarece atrăgeau atenţia, înlăturând astfel influenţa deochiului[36] (fig. 6).

Cultul falic determinat de reverenţa în faţa forţei generatoare şi productive a naturii a slujit implicit adorării divinităţilor care reprezentau acest principiu fecund, precum *Priapus*[37]. *Ithyphallos* era epitetul pe care îl atribuia *Diodor* acestui zeu şi tot el vorbeşte despre importanţa şi persistenţa cultului falic în antichitate, ca esenţă a naşterii şi existenţei neîntrerupte a omenirii[38].

Sărbătorile organizate în cadrul acestui cult, în primul rând cele dedicate lui *Priapus – Priapeia*- erau centrate pe imaginea unui falus gigantic, purtat în cadrul unor procesiuni care ulterior se transformau în ritualuri orgiastice (*Liberalia, Floralia, Bacchanalia*)[39].

Obiceiurile legate de cultul falic şi formele de manifestare s-au transmis în Evul Mediu iar adorarea *fascinum*-ului este menţionată prima dată în secolul VIII. Un tratat

[28] DA 1896 p. 252, apud Plinius *Hist. nat.*, XXX, 1, 15, 47; XXVIII, 3, 12.
[29] Westropp 1870, 8, CXLI.
[30] DA 1896 p. 986, apud Plinius *Hist. nat*, XXVIII, 39.
[31] Plinius *Hist. nat*. XIX, 19,1.
[32] Plinius *Hist. nat*. XXVIII, 28, 39.
[33] Jashemski 1977, p. 218-220, fig.3.
[34] Elworthy 1895, p.127-130; DA 1896, p. 987, fig. 2888.
[35] Henig 1984, p. 244-246, apud Johns 1982, p. 94, pl. 77.
[36] Wright 1865 p. 65-72; Elworthy 1895, p. 351, fig.164.
[37] Westropp 1870, CXXXIX; Knight 1786 p. 3-248; Wright 1865, p. 50-59.
[38] Diodor *Bib. ist*. IV, VI, 2.
[39] Wright 1865, p. 77-91.

ecleziasctic intitulat *Judicia Sacerdotalia de Criminibus* stabilea pedepse severe pentru cei care recurg la incantații de venerare a simbolurilor falice[40]. Utilizarea figurinelor şi a amuletelor priapice ca protecție împotriva deochiului sau a altor influențe malefice a continuat cu precădere în sec. XIV–XVI, fiind combinată şi cu practicile oculte de vrăjitorie sau magie neagră.

În *Discourse on the Worship of Priapus and its connections with the mystic theology of the Ancients*, Richard Payne Knight se remarcă printr-o importantă contribuție la cunoaşterea tradiției şi istoriei cultului lui *Priapus* în Antichitate. El este însă determinat în demersul său ştiințific de descoperirea surprinzătoare a supraviețuirii acestei vechi credințe în sec. XVIII, în oraşul Isernia, regatul Napoli (astăzi provincia Isernia, regiunea Molise)[41].

În 1858 M. Forgeais a colectat o mulțime de amulete falice (cele mai multe realizate din plumb) din apele Senei pe care le-a publicat la Paris în *Notice sur de Plombs Historié trouvés dans la Seine*[42] (fig. 7).

În Italia se poate urmări continuitatea şi persistența acestei tradiții. În sec. XIX în Napoli se aflau în vânzare amulete falice din bronz[43] (fig. 8) iar folosirea acestora ca protecție împotriva deochiului (*jettatura* în Sicilia) este şi în zilele noastre o practică obişnuită în sudul Italiei[44].

Bibliografie

Izvoare

Diodor, *Bib. ist.* – Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*

Heliodorus *Aeth*. – Heliodorus, *Aethiopica*

Horatius *Epist.* – Horatius, *Epistolae*

Plinius Secundus *Hist. nat*. – Plinius Secundus, *Historia Naturalis*

Plutarch *Mor.* – Plutarch, *Moralia*

Plutarch *Symp*. – Plutarch, *Symposia*

Vergilius *Ecl.* – Vergilius, *Eclogae vel bucolica*

Varro *De Lingua*. – Varro, *De Lingua Latina*

Studii şi articole

Ardevan 1998 – R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia Romană*, Timişoara, 1998.

Bărbulescu 2003a – M. Bărbulescu, *Influențe spirituale în Dacia romană,* Cluj-Napoca, ed. a II-a, 2003.

[40] Wright 1865 p. 28.
[41] Knight 1786 p. 3-12; Wright 1865, p.8, oraşul Isernia a fost distrus de un cutremur devastator în 26 iulie 1805, după 19 ani de la apariția lucrării lui R.P.Knight; Westropp 1870, CXLI.
[42] Wright 1865 p. 59-60.
[43] Wright 1865 p. 65.
[44] Jashemski 1977, p. 221, nota 21.

Bărbulescu 2003b – M. Bărbulescu, *Funeraria Dacoromana*, Cluj-Napoca, 2003.

Bonfante 1989 – L. Bonfante, *Nudity as a Costume in Classical Art,* în *American Journal of Archaeology*, vol. 93, nr. 4, 1989, p. 543-570.

Crummy 1992 – N. Crummy, *Roman small finds from the Culver Street site Category 13: Military equipment'*, în P. Crummy (ed.), *Excavations in Culver Street, the Gilberd School and Other Sites from Colchester*, *Colchester Archaeological Report* 6, Colchester, 1992, p. 187-191.

DA 1896 – *Dictionnaire des antiquites grecques et romaines,* cord. Ch. Daremberg, E. Saglio, vol. I şi II, Paris, 1896 .

Dickie 1991 – M. W. Dickie, *Heliodorus and Plutarch on the Evil Eye*, în *Classical Philology*, vol. 86, nr.1/1991, p. 17-29.

Elworthy 1895 – F. T. Elworthy, *The Evil Eye*, Londra, 1895.

Greep 1983 – S. Greep, *Military equipment*, în P. Crummy (ed.), *The Roman Small Finds from Excavations in Colchester 1971-1979*, *Colchester Archaeological Report 2*, Colchester, 1983, p. 139-140.

Gudea 1989 – N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman,* în *ActaMP*, XIII, 1989, p. 10-1178.

Gusman 1900 – P. Gusman, *Pompei: The City, Its Life and Art*, Londra, 1900.

Henig 1984 – M. Henig, *Amber Amulets*, în *Britannia*, vol. 15/1984, p. 244-246.

Jashemski 1977 – W. F. Jashemski, *The Excavation of a Shop-House at Pompeii*, în *American Journal of Archaeology*, vol. 81, nr.2, 1977, p. 217-227.

Jitta şi colab. 1973 – – A. N. Zadoks-Josephus Jitta, W. J. T. Peters, A. M. Witteveen, *The Figural Bronzes*, VII, Nijmegen, 1973.

Johns 1982 – C. Johns, *Sex or Symbol? Erotic Images of Greece and Rome*, Londra, 1982.

Johns, Wise 2003 – C. Johns, P. J. Wise, *A Roman Gold Phallic Pendant from Braintree, Essex*, în *Britannia*, vol. 34/2003, p. 274-276.

Knight 1786 – R. P. Knight, *Discourse on the Worship of Priapus and its connections with the mystic theology of the Ancients*, Londra, 1786.

Moga şi colab. 2000 – V. Moga, R. Ciobanu, *Recherches archéologiques à Partos*, în *Army and Urban Developementin the Danubian Provinces of the Roman Empire*, p. 141-202, Alba Iulia, 2000.

Quinard 2000 – P. Quinard, *Le sexe et l 'effroi*, Paris, 2000.

Smith 1875 – W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, Londra, 1875.

Westropp 1870 – H. M. Westropp, *On Phallic Worship*, în *Journal of the Anthropological Society of London*, vol. 8, 1870-1871, p. CXXXVI-CXLVI.

Wright 1865 – T. Wright, *The Worship of the Generative Powers*, Londra, 1865.



Fig. 1 – *Fascinum*-ul descoperit la Apulum.

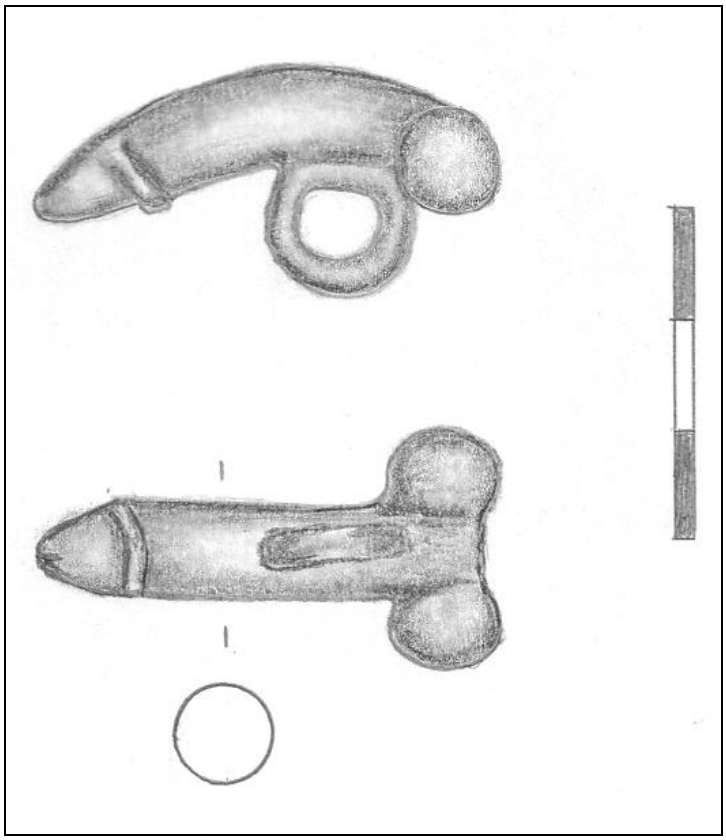


Fig. 2 – *Fascinum-ul* - desen.

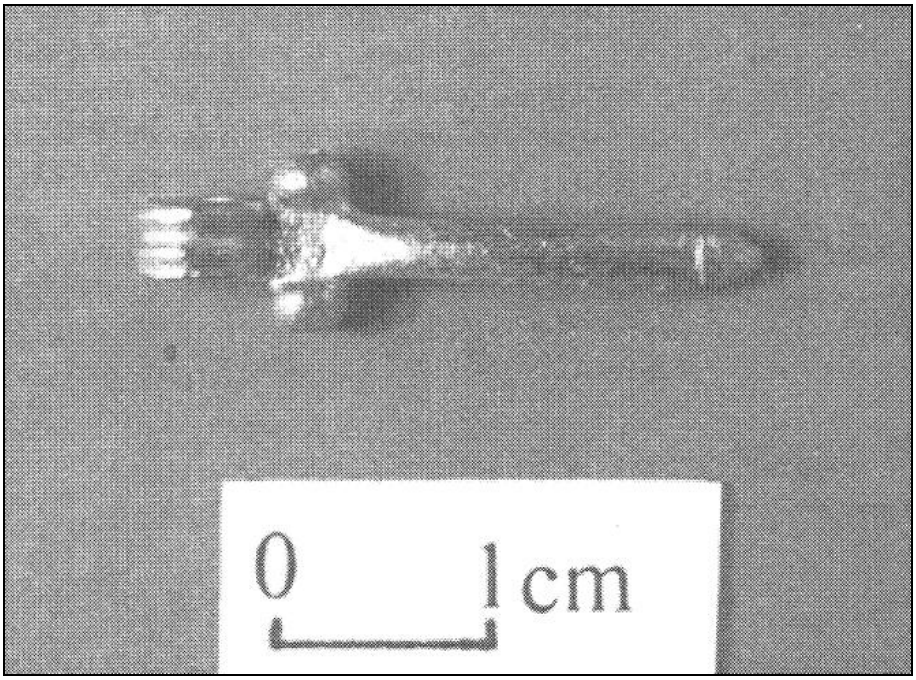


Fig. 3 – Amuletă falică din aur descoperită la Braintree (după Johns, Wise 2003).

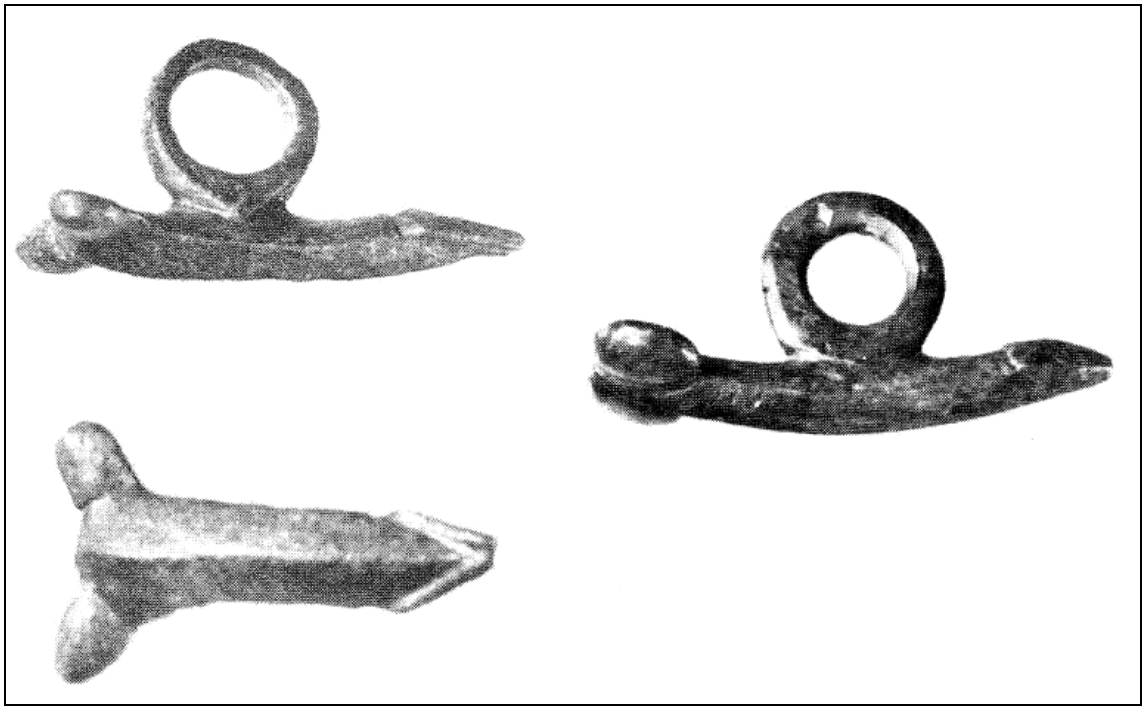


Fig. 4 – Amulete falice din colecţia muzeului Rijksmuseum G.M.Kam din Nijmegen (după Jitta, Peters, Witteveen 1973).



Fig. 5 – medalioane cu reprezentarea ochiului alături de alte simboluri apotropaice (după Elworthy 1895).



Fig. 6 – Pandantiv cu reprezentarea mâinii falice – *mano ficus* (după Elworthy 1895).



Fig. 7 – Amulete falice descoperite în râul Sena (după Wright 1865).

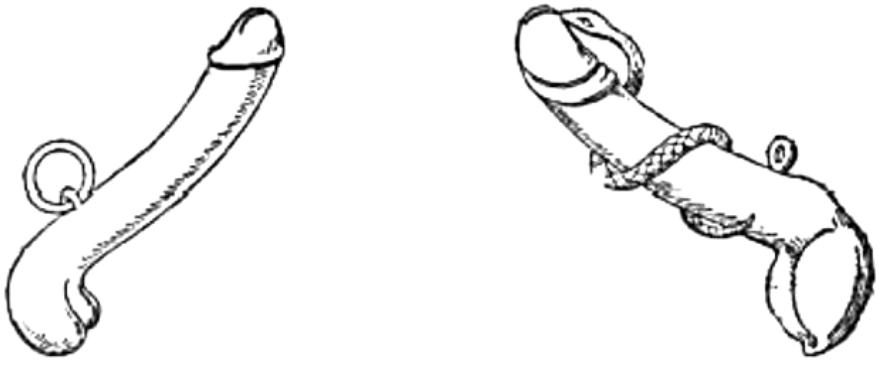


Fig. 8 – Pandantive falice din Napoli – sec. XIX (după Wright 1865).

A *FASCINUM* DISCOVERED IN COLONIA AURELIA APULENSIS. *OCULUS MALIGNUS* AND THE APOTHROPAIC ROLE OF PHALLIC AMULETS

Abstract

The use of phallic amulets, to be carried on the person as preservatives against the Evil Eye and other noxious influences, was very common in Antiquity. The ancient Roman was ever fearful of the Evil Eye (*oculus malignus*) and the injury that it might work on his person or property.

Protection against evils was sought throught magical use of amulets (*amuletum*). Pendants in the form of a single phallus were found in most of the provinces of the Roman Empire.

A similar type of amulet called *fascinum,* was discovered in 2007 inside of a roman private building in Colonia Aurelia Apulensis (Partoş, Alba Iulia) as the result of a rescue excavation. This phallic amulet was made of bronze and it's dated in the third century AD.

The *fascinum* was supposed to possess magical influences which not only acted upon others but defended those who were under its protection.

The worship of generative powers witch is concentrated upon the representation of the phallus continued to exist in the Middle Ages.

Even in modern times, the use of amulets as a believe in the Evil Eye's malefic powers is still present as a popular superstition, filled with irrational connotations.

List of illustrations

Fig. 1 – The *fascinum* discovered in Apulum.

Fig. 2 – The *fascinum* – the drawing.

Fig. 3 – Gold phallic amulet discovered in Braintree (after Johns, Wise 2003).

Fig. 4 – Phallic amulets from Rijksmuseum's colection in Nijmegen (after Jitta, Peters, Witteveen 1973)

Fig. 5 – Medals with the representation of the eye and other apothropaic symbols (after Elworthy 1895).

Fig. 6 – Pendant with the representation of the phallic hand – *mano ficus* (after Elworthy 1895).

Fig. 7 – Phallic amulets discovered in the river Seine (after Wright 1865).

Fig. 8 – Phallic pendants from Napoli – nineteenth cenury (after Wright 1865).

O STATUETĂ A VENEREI AFLATĂ LA APULUM

Radu Ota

Înfloritoarea viaţă economico-socială din centrul urban Apulum a dus la crearea unor valori spirituale remarcabile care se regăsesc în operele de artă realizate de meşterii locali sau alogeni stabiliţi aici. Cultul zeiţei Venus, protectoare a gintei Iulia, este larg atestat în acest mediu citadin, dovadă fiind numeroasele reprezentări iconografice[1] sau atestări epigrafice[2]. Identificată cu Afrodita a grecilor, aceasta este ocrotitoare a iubirii şi plăcerii, patroană a căsătoriilor în asociere cu Hera, şi iniţiatoare a ciclului cosmic şi renaşterii naturii[3]. Scopul articolului nostru nu este acela de a relata despre răspândirea acestui cult la *Apulum*, ci de a vă face cunoscută o reuşită operă sculpturală locală realizată de un meşter autohton sau colonist, înfăţişând-o pe Venus.

Este vorba despre o statuetă (Pl. 1a-d)[4] din marmură albă-gri deschis (nr. inv. R826, dimensiuni: htotală-20,7 cm, l-8,5 cm, gr.-7 cm; dimensiuni postament: L-10,7 cm, l9,7 cm, gr.-2,6-3,9 cm), extrasă cel mai probabil din cariera de la Bucova. Starea de conservare este fragmentară, păstrându-se doar partea de la bazin în jos. Zeiţa este aşezată pe un postament lucrat din aceeaşi rocă din care a fost sculptată. Piesa face parte din primele colecţii ale Muzeului Naţional al Unirii din Alba Iulia.

Din păcate nu cunoaştem locul exact de proveniență al acesteia. În Registrul Inventar de epocă romană al muzeului aflăm că provine din Apulum, fără a fi precizate alte amănunte. Nici în acest caz nu cunoaştem contextul arheologic de proveniență al operei, fenomen similar întâlnit şi la alte piese sculpturale publicate sau în curs de publicare. Majoritatea pieselor sculpturale cu caracter votiv dar nu numai, de la Apulum, indiferent de materialul din care au fost lucrate, fac parte din seria descoperirilor cu caracter fortuit. Este regretabil că în centrul urban apulens ne confruntăm cu o astfel de situaţie, încât abia dacă putem număra pe degetele de la ambele mâini asemenea piese găsite într-un context arheologic clar. O elocventă dovadă în acest sens o regăsim în consultarea repertoriului din monumentala lucrare a profesorului Diaconescu publicată recent. Autorul, deşi nu-şi propune să realizeze un repertoriu exhaustiv al statuariei majore de la Apulum, arată că toate piesele supuse analizei au locuri de descoperire neclare[5].

Având torsul nud, divinitatea este înveşmântată cu o *palla* care curge în numeroase pliuri oblice. Veşmântul este răsucit în jurul şoldurilor, „câmpul lui Venus" rămânând dezgolit. Draperia este înnodată în faţă, capătul acesteia căzând într-un fald vertical chiar pe axul statuetei. Putem observa contururile zonei pubiene şi a ombilicului precum şi alungirea corpului, trăsătură specifică elenismului târziu[6]. Se mai păstrează de asemenea doar palma stângă, care ţinea chitonul în dreptul sexului. Probabil, în mâna

[1] Mitrofan 1971, p. 335, fig. 2; Pop 1971, p. 561, fig. 6/1; 1990-1993, p. 223-227; Popa, Berciu 1977, p. 217; Popa 1978, p. 149-156; Moga 1983, p. 386; Ţeposu-Marinescu, Pop 2000, p. 98, nr. 116-117, Pl. 60-61; Ota 2005 (sub tipar).

[2] Piso 2001a, p. 282-284, nr. 362-364; 2001b, p. 570. Inscripţii cu Venus apar pe două altare votive şi o bază de statuie cu epitetele *Augusta* şi *Victrix*.

[3] Vertemont 2000, p. 33, 329; Grimal 2001, p. 32-34; Ferrari 2003, p. 869-870.

[4] Foto: Lacrima Rădulescu.

[5] Diaconescu 2005, p. 148-161.

[6] Cambi 1980, p. 280.

dreaptă care nu se mai păstrează, ținea mărul oferit de Paris zeiței, asemenea celebrei statui Afrodita din Melos, operă a elenismului, încadrată în a doua jumătate a sec. II î. Chr.[7]

Bineînțeles că exemplarul nostru redat seminud este o copie inversă a celebrei opere amintite mai sus sau a unei alte lucrări mai vechi, la fel de cunoscută, cum este Afrodita din Cnidos a lui Praxiteles (sfârşitul secolului IV î. Chr.)[8], practică frecvent întâlnită în statuaria romană[9]. Greutatea corpului se sprijină pe piciorul stâng întins, cel drept fiindu-i uşor îndoit, realizându-se astfel contrapostul.

Folosirea uşoară a trepanului pentru redarea unor detalii cât şi calitatea artistică care depăşeşte nivelul mediu al artizanalului provincial (putem afirma că este una din operele reuşite ale sculpturii provinciale), încadrează piesa în epoca antonină târzie sau severiană timpurie, cel mult primul sfert al secolului III p. Chr[10]. Cam aceeaşi viziune asupra datării unor astfel de piese o avea şi regretatul cercetător al artei romane Mihai Gramatopol[11]. Lipsa unui context arheologic de descoperire ne privează de o datare mai strânsă, mai precisă.

Analogii lucrate în marmură ale acestui tip iconografic întâlnim în *Gallia*[12], în *Pannonia* la *Aquincum*[13], *Bassianae*[14]şi *Carnuntum*[15], în *Dalmația* la Nin[16], în *Moesia Inferior* la Histria[17] (2 piese), în Italia la *Tusculum* şi *Napoli*[18], în portul *Rhodos*[19]sau în mari muzee şi colecții europene cum sunt British Museum[20] sau Colecția Chevrier[21]. Bineînțeles că acest tip iconografic este reprodus şi de meşterii coroplaşti din Dacia, prin exemplarele de la *Apulum*[22], *Ulpia Traiana*[23], *Potaissa*, Moldoveneşti[24], Slăveni[25] şi *Cumidava*[26]. Aceste produse coroplastice sunt prezente în număr foarte mare în lumea romană, astfel încât nu are rost să insistăm să vorbim despre răspândirea lor în Imperiu, ținând cont de caracterul de serie al acestor produse care nu au o valoare artistică deosebită.

În provincia Dacia acest tip iconografic îl identificăm prin statuetele turnate în bronz. Pentru analogiile din bronz avem statuetele de la *Drobeta* şi Buciumi[27]. Cu această statuetă se orna un templu sau larariul unei case particulare. Probabil că această interesantă sculptură care înfățişează zeița frumuseții este singura copie din marmură a tipului iconografic care o înfățişează în ipostaza seminudă. Este posibil să mai fie astfel

[7] Daremberg, Saglio 1926, p. 732, Fig. 7397; Alpatov 1962, p. 184, Pl. VI, 15.
[8] Fleming 1983, p. 52, Fig. 43. Conform acestui autor, această operă a fost considerată de criticii greco-romani cea mai frumoasă statuie a sculpturii greceşti.
[9] Brilliant 1979, p. 168-169.
[10] Diaconescu 2005, p. 149.
[11] Gramatopol 2000, p. 263.
[12] În colecția Hagemans. Vezi: Cumont 1913, p. 122-123, nr. 96.
[13] Facsády Annamária 1991, p. 95-96, pl. 1, fig. 1-2; Zsidi 2004, p. 215, fig. 14.
[14] Milin 2004, p. 263.
[15] Swoboda 1964, p. 98, Taf. XXII, 2.
[16] GAM 1973, p. 46, nr. 3; Cambi 1980, p. 280-283.
[17] Bordenache 1969, p. 29, nr. 34, 36, Taf. XVIII; Covacef 2002, p. 119.
[18] Reinach 1908, p. 357-358, nr. 7, 12.
[19] Cambi 1980, p. 280.
[20] Reinach 1908, p. 358, nr. 1.
[21] Reinach 1908, p. 358, nr. 9.
[22] Popa 1978, p. 156, nr. 11.
[23] Pop, Nemeş 1977, p. 160, fig. 2.
[24] Țeposu-David 1964, p. 474, fig. 7.
[25] Popilian 1971, p. 636, fig. 8/3.
[26] Gramatopol 2000, p. 185.
[27] Țeposu-Marinescu, Pop 2000, nr. 115-117, Pl. 60-61.

de exemplare în depozitele sau expozițiile permanente ale muzeelor, care aşteaptă să fie publicate, aşa cum se întâmplă şi cu această piesă prezentă în colecțiile muzeului, probabil de mai bine de un secol.

Listă Bibliografică

Alpatov 1962 – M. Alpatov, *Istoria artei. Arta lumii vechi şi a evului mediu*, vol. I, Bucureşti, 1962.

Bordenache 1969 – G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, vol I, Bucarest, 1969.

Brilliant 1979 – R. Brilliant, *Arta romană de la Republică la Constantin*, Bucureşti, 1979.

Cambi 1980 – N. Cambi, *Enonska Venera Anzotica*, în *Diadora* IX, 1980, p. 273-289.

Covacef 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj Napoca, 2002.

Cumont 1913 – F. Cumont, *Catalogue des sculptures et inscriptions antiques (monuments lapidaires) des Musées Royaux du Cinquantenaire*, Bruxelles, 1913 (II-éme édition).

Daremberg, Saglio (edits) 1926 – Ch. Daremberg, E. Saglio (edits), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome V, Paris, 1926.

Diaconescu 2005 – A. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, vol. II, Cluj Napoca, 2005.

Facsády Annamária 1991 – R. Facsády Annamária, *Venus torzó óbludáról*, în *Budapest Régiségei* XXVII, 1991, p. 95-99.

Ferrari 2003 – A. Ferrari *Dicționar de mitologie greacă şi romană*, Bucureşti, 2003.

Fleming 1983 – W. Fleming, *Arte şi idei*, vol. 1, Bucureşti, 1983.

GAM 1973 – *Guide to the Archaeological Museum at Split*, Split, 1973.

Gramatopol 2000 – M. Gramatopol, *Arta romană în România*, Bucureşti, 2000.

Grimal 2001 – P. Grimal, *Dicționar de mitologie greacă şi romană*, Bucureşti, 2001.

Milin 2004 – M. Milin, *Bassianae*, în *Situla* XLII, Ljubliana, 2004, p. 253-269.

Mitrofan 1971 – I. Mitrofan, *Obiecte romane de la Apulum într-o colecție la Bistrița*, în *Apulum* IX, 1971, p. 331-341.

Moga 1983 – V. Moga, *Sur la religion gréco-romaine telle qu'elle se reflète dans la sculpture d'Apulum*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 383-391.

Ota 2005 – R. Ota, *Venus din Apulum*, în *Patrimonium apulense* V, 2005 (sub tipar).

Piso 2001 – I. Piso, *Inscriptions d'Apulum. Inscriptiones Daciae Romanae*, III, 5, vol. 1-2, Paris, 2001.

Pop 1971 – C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Transilvania*, în *Apulum* IX, 1971, p. 553-570.

Pop 1990-1993 – C. Pop, *Bronzuri figurate în Dacia romană: repertoriu apulens*, în *Apulum* XXVII-XXX, 1990-1993, p. 223-227.

Pop, Nemeş 1977 – C. Pop, E. Nemeş, *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN* XIV, 1977, p. 159-163.

Popa 1978 – A. Popa, *Teracote cu caracter votiv de la Apulum*, în *Apulum* XVI, 1978, p. 149-161.

Popa, Berciu 1977 – A. Popa, I. Berciu, *Câteva obiecte de bronz şi argint de la Apulum*, în *Apulum* XV, 1977, p. 217-233.

Popilian 1971 – Gh. Popilian, *Thermele de la Slăveni*, în *Apulum* IX, 1971, p. 627-643.

Reinach 1908 – S. Reinach, *Repertoire de la statuaire grecque et romaine*, t. II, vol. 1, Paris 1908.

Salskov Roberts 2000 – H. Salskov Roberts, *The Deified Julius Caesar and a Venus – two roman bronze statuettes found in Denmark*, în *Kölner Jahrbuch* XXXIII, 2000, p. 151-161.

Swoboda 1964 – E. Swoboda, *Carnuntum. Seine Geschichte und Seine Denkmäler*, Graz-Köln, 1964.

Țeposu-David 1964 – L. Țeposu-David, *Teracote reprezentând pe Venus*, în *ActaMN* I, 1964, p. 473-474.

Țeposu-Marinescu, Pop 2000 – L. Țeposu-Marinescu, C. Pop, *Statuete de bronz din Dacia romană*, vol. I, Bucureşti, 2000.

Vertemont 2000 – J. Vertemont, *Dicționar al mitologiilor indo-europene*, Timişoara, 2000.

Zsidi 2004 – P. Zsidi, *Aquincum*, în *Situla* XLII, Ljubliana, 2004, p. 209-231.


a


b


c


d

Planşa 1a-d. Venus seminudă

A STATUE OF VENUS FOUND AT APULUM

Summary

The author talks about a white-grey marble statue of Venus found at Apulum. It belongs to the old collections of the National Museum from Alba Iulia and it preserves in a fragmentary state. The legs are covered with a *palla* keeped by the left hand. It preserves the *torso* until the navel. The breasts and the head are lacking. We can frame this artefact in the type of half-nacked Venus. The prototypes of this copy are Venus of Cnidos made by Praxiteles or Venus of Melos. The dimensions are: height-20,7 cm, breadth-8,5 cm, thickness-7 cm.

Probably, this art opera is the single marble copy of this iconography type in the Roman province Dacia. There are a lot of bronze and clay analogies in this province. For example, the bronze statues were discovered at roman camps from Drobeta and Buciumi, and the clay statues, at Apulum, Ulpia Traiana, Moldoveneşti and Slăveni. In the central or occidental provinces, the marble statues of this iconography type were made at Aquincum, Carnuntum and Bassianae, in Pannonia, in the roman settlements of Gallia or in the south province Moesia Inferior, at the greek harbour Histria. We date this piece from the late Antonin period or the first decades of the third century A.D.

Explanation of plate:

Plate 1a-d: the half-nacked Venus.

APROVIZIONAREA CU APĂ A CASTRELOR DIN DACIA

Gică Băeştean

După un prim articol referitor la aşezările civile din Dacia[1], în cele ce urmează vom încerca să surprindem situaţia la nivelul castrelor. Datorită faptului că ne aflăm pe un domeniu destul de puţin cercetat, vom realiza o repertoriere a descoperirilor şi vom încerca să obţinem câteva concluzii dintr-un material foarte arid.

La fel ca şi în cazul aşezărilor civile ne vedem nevoiţi a ne manifesta neîncrederea în ceea ce priveşte publicarea materialului. Probabil că în depozitele muzeelor se găsesc numeroase piese, care fie nu au fost publicate din diverse motive, fie nu au fost corect interpretate. Cazul britanic[2] ne arată faptul că acolo au existat numeroase comunităţi sărace, care nu au putut ajunge niciodată la nivelul atins de castrele din Britannia, cel puţin în ceea ce priveşte aprovizionarea cu apă. O analogie a Daciei cu Britannia, din punctul de vedere al aprovizionării/distribuţiei cu apă, nu ar fi deplasată şi ar trebui să ne dea de gândit faptul că fiecare castru îşi avea propriile băi, dar există astfel de obiective publicate fără a fi amintit nici măcar un tub ceramic.

Apulum (Jud. Alba). În zona clădirilor interioare, cercetate în campania din anul 1980, a fost descoperită la adâncimea de 2,20 m, o conductă de evacuare din olane romane[3].

Aducţiunea apei în castru este atestată prin inscripţia CIL III 1061, în timpul împăratului Antoninus Pius, pe când guvernator era *M. Statius Priscus*. Captarea se făcea, probabil, de la unul din izvoarele aflate sub dealul Mamut, probabil de la locul numit "Fântâna Împăratului", unde prin vestigii arheologice mai vechi sunt consemnate şi tuburi ceramice[4].

În castrul legiunii XIII Gemmina de la Apulum, pe vremea lui Gordian III, un Ulpius Proculinus – *speculator* reface o fântână – *fons aeterni*[5].

Bologa (Jud. Cluj). În partea de sud a castrului au fost identificate urmele unui apeduct, iar la 120 m vest de colţul de nord-vest al acestuia se aflau termele[6].

Breţcu (jud. Covasna). Din termele castrului provin tuburi ceramice cu următoarele dimensiuni: 19 x 18 x 5 cm, 18 x 15 x 3,5 cm, 24 x 12 x 4 cm, 15 x 13 x 3 cm. În acelaşi loc a fost descoperit şi un fragment de *fistula* cu lungimea de 72 cm, diametrul de 9 cm şi grosimea pereţilor de 1,2 cm[7]. Probabil toate tuburile provin dintr-o singură conductă.

Buciumi (Jud. Sălaj). În *latus praetorii dextrum* din interiorul şi din jurul clădirii 3 a apărut o mare cantitate de tuburi de apeduct din lut ars, care se prindeau unul în altul. Lungimea pieselor variază între 15-20 cm, iar diametrul lor între 6-12 cm. Se presupune că această clădire a fost o baie de proporţii mai mici, probabil pentru uzul ofiţerilor din castru[8].

---

[1] Băeştean 2006, p. 341-349.
[2] Stephens 1985, p. 197-207.
[3] Moga 1983, p. 279.
[4] Moga 1998, p.69.
[5] *CIL* III 990; Moga 1998, p. 58-59.
[6] Tudor 1968a, p. 252; *Rep. Cluj*, nr. 1, p. 63, *s. v.* Bologa.
[7] Gudea 1980, p. 291-322, fig. 50/ 4-7, 57/ 1-2.
[8] Chirilă şi colab. 1972, p. 31, pl. XXXVIII/ 6-9.

Căşeiu (jud. Cluj). În vicusul militar de aici a fost descoperit un puț cu diametrul de 1,10 m, până la adâncimea de 2,20 m. Conținea un material arheologic bogat, printre care se numără două fragmente dintr-o inscripție funerară refolosită în antichitate[9].

Gherla (jud. Cluj). În muzeul din localitate se găsesc două tuburi ceramice cu lungimea de 19 cm şi diametrul de 3-10 cm[10].

Gilău (jud. Cluj). În zona *porta principalis dextra* trecea un canal pentru deversarea reziduurilor în afara castrului. A funcționat deschis, avea marginile construite din lespezi prinse cu mortar, iar fundul era podit cu *tegula* mari, dreptunghiulare, aşezate pe un strat de *opus caementicium*. Pe una din țigle s-a păstrat o ştampilă a alei Siliana.

În colțul de nord-vest al castrului a fost cercetată "clădirea B", în centrul căreia, pe direcția est-vest şi perpendicular pe zidul de incintă, a fost surprins un canal în formă de V, care a funcționat şi înainte de construirea clădirii. Canalul, ce a fost săpat în lut şi avea pereții foarte înclinați şi înalți, ducea apa reziduală în şanțul castrului printr-o deschidere formată din trei blocuri dreptunghiulare de mari dimensiuni încastrate la baza zidului[11].

Hoghiz (jud. Braşov). În interiorul castrului au apărut conducte de canalizare[12]. Nu se specifică materialul, dar probabil că avem de a face cu tuburi ceramice.

Ilişua (jud. Bistrița-Năsăud). Pe vârful cel mai înalt al platoului Măgura a fost identificat un rezervor de apă şi două instalații termale. Printre descoperirile din castru sunt amintite şi numeroase tuburi de teracotă[13]. În ceea ce priveşte rezervorul este greu de spus ceva atât timp cât nu ni se dau nici un fel de alte date, dar aflându-se în cel mai înalt punct este posibil să avem de a face cu *caput aque*. Despre tuburi avem şi mai puține date, nu ştim dacă provin din castru sau din aşezarea civilă, iar pe de altă parte nu este clar dacă sunt din instalații de aducțiune a apei sau a aerului cald.

Inlăceni (jud. Harghita). A fost săpată baia castrului unde au fost descoperite tuburi circulare şi rectangulare, în două încăperi, interpretate drept material pentru transportul aerului cald. Între materialul ceramic descoperit se amintesc şi tuburi de apeduct[14]. În repertoriul pieselor, în desene, în fotografii nu apar şi nu se cunoaşte nici locul lor de descoperire, prin urmare este greu de spus dacă țin de castru sau de băile acestuia.

Jidava sau Jidova (jud. Argeş). În castrul de piatră la baza *agger*-ului se afla un canal de scurgere, cu dimensiunile de 1 x 0,50 m, peste care trecea *via sagularis*. Canalul era acoperit cu lemn[15].

Mehadia (jud. Caraş Severin). Termele erau situate la 108 m de castru. În încăperea C au fost scoase la iveală mai multe tuburi ceramice. Acestea se grupează mai ales la gurile canalelor din peretele de vest. Pe toate se observă o depunere calcaroasă, iar între ele erau prinse cu mortar. Se pare că o parte din ele au fost folosite la transportul aerului cald, întrucât erau pline cu cenuşă[16].

[9] Isac, Isac 1996, p. 27.
[10] *RR*, p. 145; *Civilta*, p. 160.
[11] Isac şi colab., 1983, p. 293-296.
[12] Tudor 1968b, p. 280.
[13] Tudor 1968b, p. 266.
[14] Gudea 1979, p. 168-180.
[15] Tudor 1968a, p. 294-295.
[16] Gudea 1975, p. 113.

Ortelec (jud. Sălaj). În sec. XIX se semnala prezența unei fortificații romane, datată ca atare pe baza țiglelor şi a apeductului[17].

Porolissum (jud. Sălaj). În sec. XIX Iosif Vaida menționează ruinele castrului, apeducte, etc[18]. Nu este foarte clar dacă este vorba despre instalații ce aprovizionau castrul sau orașul. Probabil că este vorba despre castrul mare de pe Pomet, întrucât apar în acelaşi context, dar nu este sigur.

Pe pavajul din zona Principiei au fost identificate urmele sistemului de canalizare, ce consta din porțiuni de canal amenajat din cărămizi, cu dimensiunile de 40 x 29 x 5 cm, cu lățimea de 30 cm. Evacuarea apei se făcea printr-un orificiu realizat în zidul clădirii principale, în colțul de nord-vest al curții. Există şi urmele unei faze anterioare, cu rigole de drenaj săpate direct în pământ[19].

Clădirea B10 se afla la 65 m față de *Via Principalis* şi avea o lățime de 10 m. Zidurile erau duble, la exterior peretele avea grosimea de 70 cm şi era construit din piatră prinsă cu mortar de culoare alb, iar zidul interior avea grosimea de 90 cm şi era realizat din piatră măruntă, bucăți de cărămidă şi țigle prinse cu mortar de culoare roşiatică. Partea interioară şi fundul construcției erau acoperite cu un strat de *opus signinum*. Adâncimea nivelului păstrat era de 1,80 m. Se pare că într-o primă fază, atunci când zidurile erau întărite la exterior cu contraforți, clădirea a funcționat pe post de *horreum*, apoi într-o fază ulterioară va fi transformată în rezervor pentru apă sau cisternă[20].

La 87 m față de *Via Principalis* şi la 4,50 m față de zidul de sud-vest al clădirii B 11, a fost identificată o fântână adâncă de 3,90 m, de la nivelul actual al terenului şi lată de 90 cm[21].

Potaissa (jud. Cluj). Din colecția lui Téglás István provin tuburi de apă descoperite în mai multe puncte: de la Copăceni, de pe valea Pardei, de la Furdulăşeni, de pe panta Dealului Cetății, din apropierea zidului de sud al castrului[22].

Unul dintre puținele bazine de colectare a apelor se află la Copăceni. Trebuie să fi alimentat unul dintre cele două apeducte ale Potaissei[23]. Nu este foarte clar dacă acesta alimenta orașul sau castrul, dar tot soldații din legiunea V-a Macedonica le-au construit pe ambele[24]. La dimensiunile de 79 x 75 x 46 cm nu putea să aprovizioneze ambele obiective, însă este foarte greu de atribuit unuia sau altuia.

La Potaissa apeductul pentru castru se compune din tuburi ceramice lungi de 43 cm şi diametrul de 16,5 cm, care erau bine legate cu ciment. La *porta decumana* era dublat de un canal deversor. De asemenea, lângă bastionul din colțul de nord-est a fost descoperit un canal pentru evacuarea apelor reziduale, larg de 70 cm şi pardosit cu cărămizi[25].

A fost cercetat şi canalul de drenaj principal, care era construit cu piatră şi avea fundul pavat cu cărămizi de 0,70 m lățime, la o adâncime de 2,15 m. În partea de nord

[17] Ardevan 1977, p. 136.
[18] *Ibidem*.
[19] Gudea şi colab. 1983b, p. 286; Landes-Gyemant, Gudea 1983, p. 164.
[20] Gudea şi colab. 1983a, p. 126.
[21] *Ibidem*.
[22] Bajusz 1980, p. 371.
[23] *Rep. Cluj*, p. 159-161, *s. v.* Copăceni; Bărbulescu 1994, p. 65-84.
[24] Bărbulescu 1995, p. 128.
[25] Bărbulescu 1987, p. 112; *Rep. Cluj*, p. 397, *s. v.* Turda.

se făcea joncțiunea cu un canal secundar din cărămidă. Într-o zonă învecinată se aflau latrinele cu sistemul lor de canalizare[26].

Din zona termelor provin două figuri de fântână, una dintre ele reprezenta un cap de leu, iar o alta un delfin. Ambele prezintă orificii pentru conductele ce deversau apa[27].

În câteva încăperi din cadrul termelor a fost descoperit un strat continuu de tuburi ceramice şi mortar. O parte dintre piese erau curate, fără urme de mortar. Dimensiunile variază între 34-36 cm, diametrul între 11,3-14,4 cm. Nu există nici o ştampilă legionară, deşi în cazul cărămizilor, ţiglelor şi olanelor s-a recurs la ştampilare. Această concentrare pe suprafaţa unor încăperi a condus la ipoteza că am avea de a face cu bolți din tuburi ceramice[28].

Racovița (jud. Vâlcea). Sursa de apă se afla la 600 m față de castru, pe un deal aflat la cota 360 m. Din bazinul de captare s-au descoperit 3 lespezi cu dimensiunile: 94 x 48 x 4 cm, 93 x 88 x 4 cm, 96 x 89 x 7 cm. Tuburile ceramice urmăreau configurația terenului şi au fost surprinse pe o distanță de 195 m[29].

Răcari (jud. Dolj). Pe sub porți îşi aveau traseul canale de scurgere, iar în curtea *praetorium*-ului au fost descoperite câteva puțuri, în care au fost descoperite fragmente de statui imperiale din bronz[30].

Războieni-Cetate (jud. Alba). Din acest castru în care au staționat detaşamente din Leg. XIII Gemina şi ale alei Batavorum *miliaria*, sunt meționate, fără o precizare topografică foarte clară, tuburi de lut ars şi țevi de plumb[31]. Nu este foarte clar dacă tuburile ceramice sunt pentru încălzire sau pentru aducțiunea/distribuția apei.

Râşnov (jud. Braşov). În colțul de sud-est al castrului a fost cercetată aşa numita clădire B. Două dintre camere prezintă abside şi exista şi instalație de *hypocaust*. Din interior şi din jurul clădirii provin fragmente de tuburi de apeduct (probabil ceramice). M. Macrea interpreta clădirea drept termele castrului[32].

Romita (jud. Sălaj). La aproximativ 100-150 m de castru, pe malul Văii Agrijului, a fost identificată baia castrului, unde au fost descoperite numeroase tuburi pentru conducte[33].

Schela Cadovei (jud. Mehedinți). În interiorul castrului de pământ a fost descoperit un apeduct subteran ce ducea apa într-o cisternă, din care s-a păstrat până în sec. XIX o boltă de cărămizi[34]. Probabil că avem de a face tot cu un apeduct ceramic.

În ceea ce priveşte interpretarea materialului se pot observa mari probleme, din păcate avem numeroase cazuri în care datele sunt lapidare. Faptul că ni se spune că avem de a face cu apeducte, ori cu tuburi ceramice nu ajută foarte mult, cu atât mai mult cu cât în unele cazuri am putea avea de a face cu tuburi pentru încălzire. Chiar şi în cazurile în care se aminteşte materialul, ne confruntăm cu lipsa imaginilor sau a unor desene. În aceste condiții realizarea unei tipologii sau chiar a unei analize cantitative pe un anumit areal, or comparația cu alte provincii devine aproape imposibilă.

[26] Bărbulescu şi colab. 1997, p. 70-71; Bărbulescu şi colab. 2001, p. 257; Bărbulescu şi colab. 2002, p. 318.
[27] Bărbulescu şi colab. 1999, p. 125.
[28] Bărbulescu 2004, p. 71-72, fig. 37-38.
[29] Vlădescu, Poenaru Bordea 1983, p. 348.
[30] Tudor 1968a, p. 301.
[31] *Rep. Alba*, nr. 149. 2, p. 153, *s. v.* Războieni-Cetate.
[32] Gudea, Pop 1971, p. 37.
[33] Matei, Lako 1979, p. 131.
[34] Tudor 1968a, p. 306.

Ca şi în cazul aşezărilor civile tuburile ceramice par a domina în preponderența tipurilor de conducte folosite. Nici nu este de mirare având în vedere că reprezentau o soluție ieftină şi la îndemâna soldaților, care probabil şi le produceau singuri. Totuşi, țevile de plumb de la Brețcu şi de la Războieni ne arată faptul că unele dintre castrele mici, când spunem mici ne gândim la castrele legionare din Dacia, beneficiau de facilități pe care nu le regăsim nici măcar în cazul unor oraşe din provincie.

În câteva cazuri, la Căşei, Porolissum sau Răcari, sunt amintite puțuri, fântâni. Lipsa unor date referitoare la instalații de aprovizionare/distribuție cu apă nu le şi exclude, dar este greu de presupus că nevoile unui castru puteau fi asigurate de acele puțuri. Se pune întrebarea dacă nu cumva acestea erau săpate pentru cazul unor eventuale asedii. Castrele legionare de la Apulum şi de la Potaissa beneficiau atât de apă de la apeduct cât şi de apă de la fîntâni. În cazul Potaissei figurile de fântână ne îndreptățesc să credem faptul că soldații legionari beneficiau de apă de la fântâni alimentate de la apeduct, comparabile cu fântânile publice prezente în marile oraşe.

Iar o ultimă observație ar fi aceea că prezentarea sistemului de canalizare pentru castrele de la Gilău sau Răcari, ar putea să presupună şi existența unor instalații ce alimentau cu apă şi nu doar deversarea apei de ploaie.

Bibliografie

Bajusz 1980 – I. Bajusz, *Colecția de antichități a lui Téglás István din Turda*, în *ActaMP* 4, 1980, p. 367-394.

Băeştean 2006 – G. Băeştean, *The Water Supply of the Roman Settlements in Dacia*, în *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj, 2006, p. 341-349.

Bărbulescu 1987 – M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca 1987.

Bărbulescu 1994 – M. Bărbulescu, *Potaissa*, Turda, 1994

Bărbulescu 1995 – M. Bărbulescu, *La colonisation a Potaissa et ses effets sur le developpement de la ville*, în *La Politique edilitaire dans les provinces de l'Empire romain II-IV siecles apres J. C. (Actes du II colloque roumano-suisse, Berne, 2-19 september 1993)*, Berna, 1995, p. 129-131.

Bărbulescu 1997 – M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane*, vol. I, Cluj-Napoca 1987.

Bărbulescu 2004 – C. Bărbulescu, *Arhitectura militară şi tehnica de construcție la romani*, Cluj-Napoca, 2004.

Bărbulescu şi colab. 1997 – M. Bărbulescu, Ana Cătinaş, Claudia Luca, A. Husar, M. Grec, P. Husarik, *Turda, jud. Cluj*, în *CCA*, campania 1996, Bucureşti 1997, p. 70-71

Bărbulescu şi colab. 1999 – M. Bărbulescu, Ana Cătinaş, Claudia Luca, A. Husar, M. Grec, *Turda – Potaisa, jud. Cluj*, în *CCA*, campania 1998, Vaslui 1999, p. 125.

Bărbulescu şi colab. 2001 – M. Bărbulescu, Ana Cătinaş, Claudia Luca, A. Husar, P. Husarik, S. Nemeti, I. Nemeti, M. Pâslaru, Alexandru Stănescu, F. Fodorean, *Turda, jud. Cluj [Potaisa]*, în *CCA*, campania 2000, Suceava 2001, p. 257.

Bărbulescu şi colab. 2002 – M. Bărbulescu, Ana Cătinaş, Claudia Luca, A. Husar, I. Nemeti, S. Nemeti, M. Pâslaru, F. Fodorean, P. Husarik, Alexandru Stănescu*, Turda, jud. Cluj [Potaisa]*, în *CCA*, campania 2001, Buziaş 2002, p. 318-319.

Civilta – ***, *Civilta romana in Romania*, Roma, 1971.

Chirilă şi colab. 1972 – E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucănel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972.

Isac şi colab. 1983 – D. Isac, A. Diaconescu, C. Opreanu, *Castrul roman de la Gilău*, în *MCA* XV, 1983, p. 293-297.

Isac, Isac 1996 – D. Isac, A. Isac, Căşeiu, jud Cluj, în CCA, campania 1995, Brăila 1996, p. 25-28.

Gudea, Pop 1971 – N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Râşnov. Cumidava. Contribuţii la cunoaşterea limesului de sud-est al Daciei romane*, Braşov, 1971.

Gudea 1975 – N. Gudea, *Săpturile arheologice efectuate de M. Marea şi M. Moga la baia castrului roman de la Mehadia (jud. Caraş Severin),* în *Tibiscus*, Timişoara, 1975, p. 107-125.

Gudea 1979 – N. Gudea, *Castrul roman de la Inlăceni (încercare de monografie)*, în *ActaMP* 3, 1979, p. 149-270.

Gudea 1980 – N. Gudea, *Castrul roman de la Breţcu. Încercare de monografie*, în *ActaMP* 4, 1980, p. 255-366.

Gudea şi colab. 1982a – N. Gudea, E. Chirilă, I. Bajusz, *Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1980-1982,* în *MCA* XV, 1982, p. 285-289

Gudea şi colab. 1982b – N. Gudea, E. Chirilă, Al. V. Matei, I. Bajusz, *Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1980-1982*, în *ActaMP* 7, 1982, p. 119-147.

Landes-Gyemant, Gudea 1983 – A. Landes-Gyemant, N. Gudea, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de pe Pomăt (Porolissum),* în *ActaMP*, 7, p. 159-183.

Matei, Lako 1979 – Al. V. Matei, E. Lako, *Repertoriul descoperirilor şi aşezărilor de epocă romană pe teritoriul judeţului Sălaj*, în *ActaMP* 3, p. 121-136.

Moga 1983 – V. Moga, *Cercetări arheologice în castrul roman de la Apulum*, în *MCA* XV, 1983, p. 278-280.

Moga 1998 – V. Moga, *Castrul roman de la Apulum*, Cluj-Napoca, 1998.

Rep. Alba – ***, *Repertoriul arheologic al judeţului Alba*, Alba Iulia, 1996.

Rep. Cluj – ***, *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992.

Stephens 1985 – G. R. Stephens, *Civic aqueducts in Britain*, în *Britannia* XVI, 1985, p. 197-207.

Tudor 1968a – D.Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti, ediția a III-a, 1968.

Tudor 1968b – D. Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968.

Vlădescu, Poenaru-Bordea 1983 – C. M. Vlădescu, Gh. P. Bordea, *Cercetările arheologice în castrul roman de la Racoviţa şi zona aferentă*, în *MCA* XV, 1983, p. 345-350.

WATER SUPPLY OF MILITARY CAMPS IN ROMAN DACIA

Abstract

In this article we tried to put together a catalogue of discoveries connected with water supply systems of military camp in Roman Dacia, as well as to sketch some conclusions that can be drawn from the analysis of this material.

A problem is that of correct identification of the pieces. In quite many cases wordings lacking of clarity were used – tubes or burnt clay tubes – that do not help at all. The scarcity of information is added to these, in only some of the cases the images are used, and the majority of the description stop with the mere recording of the pieces existence.

One can notice that the installation used in almost all situation is the ceramic tubes aqueduct. But in two cases the use of lead pipes is mentioned: in Brețcu and Războieni military camps.

In some cases we have information about fountains or even installation supplied by the aqueducts, or about drainage channel systems.

MORȚI FĂRĂ MORMINTE, MORMINTE FĂRĂ MORȚI. CÂTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA PROBLEMEI CENOTAFELOR DIN NECROPOLELE ROMANE PROVINCIALE DIN DACIA

Alexandru Gh. Sonoc

Cenotaful este un mormânt fără defunct, adică o amenajare, rareori izolată, din cadrul cimitirului, ce prezintă caracteristicile unui mormânt, dar din care lipsesc osemintele umane[1]; nu întotdeauna însă este vorba de un defunct real, de o moarte reală, ci, uneori, cenotafe pot fi amenajate şi atunci când se recurge la înmormântarea simbolică a unui membru al comunității, care, prin inițiere, prin salvarea miraculoasă dintr-o primejdie de moarte sau dintr-un alt motiv a dobândit o nouă identitate, a devenit un alt om. Deoarece omul arhaic avea față de defuncți o atitudine de teamă şi respect, la fel ca față de divinități[2], depunerea corpului lipsit de viață în mormânt era considerată indispensabilă pentru ca sufletul defunctului să-şi găsească odihna şi să nu îi mai tulbure pe cei vii[3]; de aceea, la Tomis, în sec. II, epitaful unui copil, fiul unui *centurio*, afirmă că amenajarea mormântului constituie o cinstire a defunctului şi, totodată, mijlocul de a potoli jalea supraviețuitorilor (*semper gemens, sepulcro honoravit deliniens suos merores*)[4]. Romanii credeau şi ei că marea majoritate a celor neînmormântați (*insupelti*), fie ei criminali executați, sinucigaşi, oameni săraci, înecați, dispăruți, soldați căzuți în lupte departe de țară, deveneau după moarte strigoi, care căutau să-şi obțină dreptul de a fi înmormântați chiar şi atunci când acesta le fusese refuzat[5]. În asemenea străvechi reprezentări religioase, potrivit cărora, spre deosebire de cele care afirmă continuarea existenței într-o lume diferită sau paralelă, sufletul continua să trăiască în mormântul-casă, în care fusese închis împreună cu trupul[6], îşi are originea atât amenajarea de

---

[1] Sîrbu 2003, p. 15. De aceea, nu pot fi considerate cenotafe înhumările parțiale (a unei anumite părți din corp, de obicei craniul), reînhumările totale sau parțiale, osemintele umane descoperite în contexte nefunerare şi mormintele de incinerație cu o cantitate simbolică de resturi cinerare (în măsura în care ele provin de la incinerarea unui cadavru uman). Este absurd, după părerea noastră, a crede că astfel de morminte simbolice ar mai fi fost necesare sau, mai mult, că ar putea reprezenta tipul specific de morminte al unei comunități, dacă ritualul funerar prevedea împrăştierea pe câmp sau depunerea în ape ori în alte locuri (mlaştini, scorburi, grote) a resturilor cinerare. De altfel, din punct de vedere al dreptului sacru roman, locul în care este înmormântat capul, spre deosebire de acela al unei înmormântări provizorii a defunctului, este socotit *locus religiosus* (Voelkl 1964, p. 17), deci acesta este considerat adevăratul mormânt şi în situația dezmembrării cadavrului (Sonoc 2007, p. 141sq.). Al. Stănescu a arătat (Stănescu 2003, pp. 95-97) că doar mormântul propriu-zis (*sepulchrum*), care conține corpul sau osemintele defunctului, devine un *locus religiosus*, inviolabil, *extra comercium*, protejat prin anume interdicții, spre deosebire de cenotaf, care rămâne un bun patrimonial susceptibil de a fi vândut şi donat; Florentinus, cel care defineşte *sepulchrum* în modul amintit, numeşte cenotaful *monumentum memoriae causa factum* (*Digestae*, XI, 7, 37, 1). Dar, desigur, nu toate prevederile dreptului roman referitoare la cenotafe au o valabilitate universală, după cum nici inscripțiile funerare care, în diferite forme, se referă, inclusiv prin formula dedicatorie, la păstrarea amintirii defunctului, nu au fost în mod necesar aşezate la astfel de morminte simbolice. Pentru diferite aspecte simbolice şi juridice referitoare la amenajarea mormintelor romane provinciale din România: Sonoc 2007.

[2] De Coulanges 1984, I, p. 35.

[3] Sîrbu 2003, p. 15; cf. De Coulanges 1984, I, pp. 27 şi 35.

[4] ISM, II, 218 (54): *semper gemens sepulcro honoravit deliniens suos merores*.

[5] Capdecomme 2003, p. 36.

[6] Chiş 2003, p. 334.

cenotafe[7], cât şi prezența inventarului funerar şi a diferitelor ofrande necesare şi dincolo de moarte, pentru ca acesta să nu aibă motive de reîntoarcere[8], de a-i chinui pe cei vii prin boli şi apariții înspăimântătoare[9]. Ca expresie a acestei credințe în puterile malefice ale defuncților lipsiți de mormânt şi condamnați să rătăcească prin Lumea Aceasta, atestată, pe teritoriul României, încă din neolitic[10], dar care pare frecventă şi la sfârşitul epocii bronzului, în necropolele purtătorilor culturii Žuto Brdo – Gârla Mare[11], astfel de morminte simbolice sunt cunoscute atât în necropolele romane provinciale din provinciile dacice, cât şi în mediul barbar învecinat, iar unii cercetători le atribuie chiar rolul de a consacra necropolele în care apar[12], ipoteză care credem că poate fi acceptată doar dacă într-o necropolă astfel de morminte reprezintă descoperiri singulare sau foarte rare şi/sau se disting prin inventare care permit să se presupună că un astfel de complex ar putea reprezenta mormântul simbolic al unui strămoş mitic, ca în cazul celui al unei căpetenii celtice de la Ciumeşti (jud. Satu Mare)[13]. Cenotafele nu lipsesc nici în mediul getic, în sec. V-III î. Chr. şi nici în civilizația dacică preromană, în sec. II î. Chr. – I d. Chr.[14]. La populațiile barbare învecinate cu provinciile dacice, cenotafe se cunosc atât în mediul dacic liber, cât şi în cel sarmatic, iar în Antichitatea târzie şi la purtătorii culturii Sântana de Mureş – Černjychov. În necropola carpică de la Văleni (jud. Neamț) au fost descoperite 2 morminte (nr. 381 şi 382) în care nu au fost găsite nici un fel de resturi cinerare, nici în urne şi nici în gropi, iar într-un alt mormânt (nr. 460) au fost găsite doar câteva fragmente de cărbuni, fapt pentru care toate au fost considerate cenotafe[15]. În mediul sarmatic cenotafe se întâlnesc atât în R. Moldova, la Corpaci (tumulul nr. 8)[16], cât şi în România, la Bucov (jud. Prahova)[17]. În necropola purtătorilor culturii Sântana de Mureş – Černjychov de la Bârlad-*Valea Seacă* (jud. Vaslui), unde au fost cercetate 547 de morminte, au fost descoperite 7 cenotafe, al căror inventar constă în 1-5 vase de ceramică sau, într-un singur caz (mormântul nr. 366), o mărgică din sticlă şi numai într-un singur caz (mormântul nr. 542), au fost depuse ofrande de carne de ovicaprină[18]; interesant este faptul că toate gropile acestor morminte erau orientate nord – sud, iar unul dintre morminte (nr. 159) avea la un capăt o treaptă[19], la fel ca la unele morminte de inhumație, frecvente în mediul sarmatic, dar preluate de aici şi de către purtătorii culturii Sântana de Mureş – Černjychov[20] şi care, în unele necropole din regiunea nord-pontică ale purtătorilor amintitei culturi, reprezintă chiar tipul predominant[21]. Deosebit de important este faptul că, datorită numărului mare de morminte cercetate în această necopolă, în acest caz se poate calcula cu o foarte mare probabilitate frecvența înmormântărilor simbolice; ea este de 1,27 %. Cu toate că nu putem recurge la comparația cu alte necropole ale aceleiaşi culturi de pe teritoriul

[7] Capdecomme 2003, p. 37.
[8] Sîrbu 1993, p. 21; cf. Frazer 1935.
[9] De Coulanges 1984, pp. 26-29.
[10] Luca 1998-1999; Luca 2006.
[11] Cultura Gârla Mare, p. 2.
[12] Sibişteanu 2000, pp. 63-66.
[13] Sibişteanu 2000, p. 64sq. Descrierea acestui interesant complex arheologic: Rusu, Bandula 1970.
[14] Sibişteanu 2000, p. 73sq.
[15] Ioniță, Ursachi 1988, p. 85.
[16] Sibişteanu 2000, p. 66.
[17] Bichir 1998, p. 44; cf. Bichir 1972, p. 144.
[18] Palade 2004, p. 149.
[19] Palade 2004, p. 149.
[20] Vornic 2006, pp. 171 şi 252.
[21] Magomedov 1987, p. 41.

României şi nici nu putem face comparaţii cu situaţii asemănătoare din alte medii culturale, barbare sau romane, numărul mare de morminte cercetate în această necropolă ne determină să credem că, totuşi, rezultatul este foarte apropiat de situaţia reală din mediul purtătorilor culturii Sântana de Mureş – Černjychov, chiar dacă V. Vornic este de părere că unele dintre complexele arheologice descrise drept cenotafe, descoperite în necropola birituală de la Budeşti (R. Moldova) sunt, de fapt, morminte de inhumaţie răvăşite sau ale căror schelete s-au degradat[22]. Ulterior, în stepele nord-pontice şi chiar şi pe actualul teritoriu al României cenotafele practic dispar pentru o perioadă destul de îndelungată. În Evul Mediu timpuriu, ele sunt considerate un element specific pecenegilor, neîntâlnit la alte populaţii migratoare târzii de origine türcică[23]. Deşi propagarea creştinismului a avut ca efect scăderea frecvenţei cenotafelor, care continuă să coexiste doar cu mormintele păgâne şi, în final, chiar a dispariţiei lor[24], unele vestigii ale tradiţiilor care au determinat apariţia înmormântărilor simbolice sau sunt legate de existenţa lor au supravieţuit şi pot fi recunoscute chiar în societatea contemporană din ţările a căror religie predominantă este creştinismul şi chiar în unele forme de manifestare ale cultului politic.

Deşi, deocamdată, lipseşte o sinteză a informaţiilor destul de numeroase, dar insuficient cunoscute, referitoare la această categorie aparte de morminte, fie din mediul barbar, fie din cel roman provincial şi roman târziu de pe teritoriul României, credem că se poate constata că, în general, cenotafele imită cu fidelitate diferite tipuri de morminte de incineraţie sau de inhumaţie întâlnite aici, tocmai datorită faptului că rostul lor este acela de a asigura un mormânt simbolic şi, foarte probabil, o înmormântare simbolică, de obicei unui defunct al cărui trup, din diferite motive, nu a putut fi recuperat sau care a murit departe, fără a fi avut parte, după ştiinţa sau presupunerile supravieţuitorilor, de o înmormântare potrivit normelor rituale tradiţionale, care are puterea de a-l separa definitiv de Lumea Aceasta şi a-i asigura integrarea în Lumea Cealaltă. Este şi cazul singurului înecat atestat epigrafic în Dacia, anume Aurelius Volusianus din Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care, după cât se pare, a pierit într-o catastrofă marină (*cal[amitate] m[ar ?]i o[presso ?]*), la vârsta de 16 ani[25].

În necropola de nord a oraşului Romula, urna mormântului nr. 187, lipsită de capac, era goală, fapt pentru care s-a presupus că ar putea fi vorba, probabil, de un cenotaf[26]. Mormintele nr. 38 şi 39 din necropola daco-romană de la Locusteni (jud. Dolj) au fost considerate cenotafe, deoarece oasele calcinate lipseau[27]; după părerea noastră, o astfel de semnificaţie ar putea fi atribuită şi celor 4 urne fără oase calcinate descoperite în necropola daco-romană de la Enisala (jud. Tulcea)[28] , în Moesia Inferior.

În necropola de incineraţie de la Alburnus Maior, din punctul *Hop*, două morminte cu amenajare rectangulară din piatră, care imită conturul unei gropi de mormânt, dar în care nu au fost găsite urme de arsură (nr. 82 şi 151), au fost şi ele socotite cenotafe[29]. În mormântul nr. 151 de aici, care avea o groapă de formă ovală, fragmente ceramice romane şi un fragment de *lacrimarium* au fost depuse pe un pavaj

[22] Vornic 2006, p. 160.
[23] Baran, Kozlovskij 1991, p. 236.
[24] Musteaţă 2005, p. 105.
[25] IDR, III/2, 390.
[26] Babeş 1970, p. 187.
[27] Popilian 1980, pp. 19 şi 55.
[28] Babeş 1971, p. 22, n. 20.
[29] Moga et alii 2003, p. 210.

din piatră brută şi au fost acoperite cu un alt strat de pietre brute[30]; urme de arsură nu au fost însă descoperite, iar mormântul a fost considerat de aceea un cenotaf[31]. Acest mormânt simbolic, cu groapă pavată, ar putea fi privit ca imitația unui *ustrinum*, pe care defunctul ar fi trebuit să fi fost incinerat, în timp ce acoperirea cu pietre, care aminteşte de un *podium* din piatră, ar putea exprima teama de spiritul defunctului, care fusese condamnat să rătăcească, până când, printr-o înmormântare simbolică, a putut fi fixat în Lumea Cealaltă. Amenajarea unui *podium* deasupra mormântului sau a oaselor calcinate în cazul unor tipuri de morminte de incinerație romane provinciale şi romane târzii din Dacia este asemănătoare ca semnificație rituală cu acoperirea cu pietre a unor defuncți înhumați, întâlnită în necropolele daco-romane şi romane târzii din Dacia şi în unele necropole barbare din vecinătatea provinciilor dacice, asupra cărora nu putem insista însă aici. Amintim doar că un mormânt nesigur, lipsit de inventar, din aceeaşi necropolă de la Alburnus Maior, care, de asemenea, fusese acoperit cu o platformă rectangulară din piatră brută[32], a fost şi el considerat ca un posibil cenotaf[33]. Tot aici, platforme de piatră, considerate însă drept mantale, au mai fost descoperite deasupra unui mormânt de incinerație *in situ*[34], precum şi a unui mormânt de *ustrinatus*[35]; o interpretare asemănătoare a fost dată şi aglomerării de pietre care acoperea mormântul nr. 7 dintr-un grup de morminte cercetat tot la Alburnus Maior, însă situat în partea de nord-vest a dealului Carpeni[36]. Ar putea fi vorba, evident, doar de resturi din mantaua unor tumuli distruşi, probabil nu prea înalți; dar şi în acest caz mantaua din piatră, care reprezintă, simbolic, un munte artificial construit deasupra mormântului, devenit, astfel, un simbol al verticalității, un *axis mundi*, deci un punct de reper în spațiu[37], ar putea avea acelaşi rol, de a împiedica revenirea cu intenții malefice a sufletului defunctului în Lumea Aceasta, poate şi pe acela de a sublinia statutul său social şi de a proteja mai bine mormântul împotriva unor eventuali jefuitori, deşi nu ar putea fi excluse nici unele legături cu anumite credințe referitoare la localizarea Lumii Celeilalte.

Este greu de spus însă dacă o amenajare în formă de *U*, realizată din cărămizi aşezate pe cant, lipsită de inventar, descoperită într-unul dintre tumulii din necropola de sud de la Romula cercetați în 1969 (tumulul nr. III, datat spre sfârşitul sec. II, poate chiar în prima jumătate a sec. III)[38] poate fi considerată un cenotaf sau doar o vatră pentru pregătirea banchetului funerar. Ținând însă seama de apropierea destul de mică de locul pe care fusese ridicat rugul mormântului nr. 1[39], ca şi de faptul că în acest tumul mai există şi un mormânt secundar, de inhumație, cu sarcofag din cărămidă, precum şi un rug pentru libații şi o arsură rituală legată de acesta, care constă dintr-o groapă cu cenuşă şi cărbune, dar fără elemente de inventar, precum şi alte 3 locuri cu urme de arsură rituală[40], ca şi de observația că, în mormintele tumulare din această necropolă, fiecărui mormânt îi corespunde o arsură[41], este mai probabil, după părerea

[30] Moga et alii 2003, p. 208, fig. 36/1-2 (mormântul nr. 151).
[31] Moga et alii 2003, p. 210.
[32] Moga et alii 2003, p. 202 (mormântul nr. 82).
[33] Moga et alii 2003, p. 210.
[34] Moga et alii 2003, p. 200 (mormântul nr. 52).
[35] Moga et alii 2003, p. 202 (mormântul nr. 76).
[36] Rusu-Bolindeț et alii 2003, p. 392, fig. 14/2.
[37] Sîrbu 2004, p. 45.
[38] Leahu 1975, pp. 200-207.
[39] Leahu 1975, fig. 6.
[40] Leahu 1975, pp. 200-208.
[41] Leahu 1975.

noastră, ca în acest caz să fie vorba, totuşi, de un cenotaf, care imită o variantă a mormintelor de *ustrinati*, ale căror resturi cinerare au fost înmormântate într-o cutie din lespezi de piatră sau din cărămizi, indiferent dacă ele fuseseră sau nu depuse mai întâi într-o urnă.

La Lechinţa (jud. Mureş), în punctul *Sălişte*, a fost descoperit în 1951, pe versanţii abrupţi dinspre Mureş ai terasei, un vas mai mare, de culoare roşie-negricioasă, decorat cu brâuri şi linii în val, umplut cu cenuşă şi în care se găseau 2 seceri din fier, fragmente dintr-un obiect de fier nedeterminabil (poate cuţit ?), o piatră de ascuţit, un os ascuţit şi piese de centură ajurate din bronz, cu resturi de email albastru[42]; deşi toate obiectele prezentau urme de ardere, nu s-au găsit resturi umane incinerate, încât caracterul funerar al descoperirii, care, pe baza pieselor de centură emailate, se datează în sec. II-III, nu este tocmai sigur şi poate fi încadrat numai cu reţinere în grupa de morminte de incineraţie romane provinciale[43]. După A. Husar, care îl atribuie unui militar de origine celtică, mormântul ar data din prima jumătate a sec. II[44], cu toate că, după structura inventarului funerar, el pare a aparţine, mai curând, unui veteran care, după *honesta missio*, se va fi îndeletnicit cu agricultura. Ar putea fi, după părerea noastră, un cenotaf, pe care însă unii autori s-ar părea chiar că tind să îl dateze în sec. IV, de vreme ce afirmă că în acest punct se mai cunosc şi morminte din sec. IV şi VI[45].

Ca un posibil cenotaf sau ca o depunere legată de ritualuri comemorative sau magice (deoarece dispunerea în groapă a obiectelor pare a indica dorinţa de a respecta anumite prescripţii magico-religioase[46]) pot fi considerate armele şi piesele de echipament militar (o spadă mare, o spadă mică, un prinzător de teacă, un vârf de lance, un vârf de suliţă şi un mâner fragmentar de pumnal) descoperite într-o groapă al cărei contur nu a putut fi determinat, aflată la 1,22 m sub suprafaţa actuală a solului, la 2,5 m nord-vest de un mormânt de incineraţie din necropola unei aşezări rurale de la Desa (jud. Dolj), dezvoltată pe lângă un *castellum*[47]. Cu toate că pare tentantă o comparaţie cu complexul de la Lechinţa, descris anterior, credem, totuşi, că nici această descoperire, unică, se pare, în Dacia, dar care ar putea fi pusă, eventual, în legătură cu gropile de cult întâlnite uneori în necropolele barbare, nu poate fi considerată un mormânt propriu-zis.

Într-unul dintre tumulii cercetaţi în anul 1957 în necropola tumulară de incineraţie a coloniştilor norico-pannonici de la Caşolţ (jud. Sibiu) nu s-a găsit nici o urmă a vetrei funerare sau a materialelor specifice care apar pe aceasta (cărbune, scrum, oase calcinate), ci doar un as de la Faustina Senior (probabil din perioada 141-161), deşi tumulul (LVIII-65), în a cărui manta au fost descoperite fragmente ceramice din mai multe vase şi o strachină întreagă, aşezată cu gura în jos, se contura clar în teren prin dimensiunile sale (diametrele de 7,55x6,16 m, iar înălţimea de 0,50 m)[48]. Prezenţa

[42] Horedt 1958, p. 21sq., fig. 4; Vlassa 1965, p. 34.
[43] Horedt 1958, p. 22. N. Vlassa data acest mormânt în sec. II (Vlassa 1965, p. 34).
[44] Husar 1999, p. 266.
[45] Macrea, Crişan 1964, p. 356, nr. 60a.
[46] Atât vârful de lance, cât şi cel de suliţă sunt orientate aproximativ est – vest, cu tubul de înmănuşare spre est, în vreme ce spada mare a fost aşezată cu vârful spre vest-nord-vest, cu tăişul dinspre nord uşor ridicat, iar spada mică a fost depusă cu vârful lângă mânerul spadei mari, peste tăişul sudic al acesteia, iar mânerul ei suprapune mânerul pumnalului, care pare a fi fost prima piesă aşezată în groapă. Vârful de lance se află la vest de spade, iar vârful de suliţă la sud de acestea, în dreptul lamei şi mânerului spadei mici. Prinzătorul de teacă a fost găsit pe lama spadei mici, aproape de mâner (Gherghe, Ridiche 2006, p. 151).
[47] Gherghe, Ridiche 2006, p. 151.
[48] Macrea 1959, p. 407sq.

ceramicii şi a monedei din bronz arată că ar fi avut loc un ritual funerar redus, explicabil prin caracterul simbolic al înmormântării, indicat de lipsa urmelor de cărbune, cenuşă şi oase calcinate[49]. Această interpretare a fost dată şi altor înmormântări sărace din aceeaşi necropolă, precum cea din tumulul XLIV-86[50], deşi s-a remarcat faptul că o altă cauză a sărăciei inventarului funerar ar putea fi jefuirea mormintelor[51].

Două posibile cenotafe, foarte interesante prin riturile care le-ar putea sugera, par a fi fost cercetate în necropola de est a oraşului Tibiscum, situată pe teritoriul satului Iaz (jud. Caraş-Severin). Mormântul nr. 4 din tumulul nr. 2, răvăşit, în care s-au descoperit însă resturile unei amfore şi a cel puţin unui vas mare, de culoare roşie-cărămizie, printre care şi deasupra cărora s-au găsit fragmente de olane, pare a se fi aflat la cca. 2,10 m spre est de centrul movilei, ridicată peste o groapă a unei locuințe hallstattiene semiadâncite, deasupra căreia stratul roman prezintă o albiere lipsită de inventar[52], datorată, după părerea noastră, cel mai probabil, tasării pricinuite de existența gropii de dedesubt. O adâncitură mai pronunțată, lipsită de inventar funerar (mormântul nr. 4), a fost descoperită şi în centrul tumulului nr. 3, însă aici groapa, umplută cu pământ brun-închis, este mai clar delimitată, alături de ea găsindu-se un fragment de cărămidă şi, în jurul ei, răspândite pe o suprafață de cca. 4 m^2, resturile a 3 urcioare de culoare cărămizie, aparținând tipului cunoscut în această necropolă (dintre care însă doar unul, în apropierea căruia s-a aflat o monedă din bronz de la Hadrianus a putut fi recuperat), care au fost considerate ca aparținând aceluiaşi inventar funerar, pentru că toate materialele amintite se găseau la aceeaşi adâncime[53]. Aspectul albiat al gropii şi fragmentele ceramice, răspândite fără nici o ordine în jurul ei ne îndeamnă a crede că aici ar fi vorba, mai curând, de o înmormântare simbolică, de un cenotaf, la fel ca şi în cazul mormântului nr. 4 din tumulul nr. 2, deşi, neexistând nici o urmă de incinerare, cele două morminte au fost socotite de R. Petrovszky ca fiind tot de inhumație[54], punct de vedere cu care nu suntem de acord, deoarece ar fi trebuit să se bazeze pe descoperirea de oase umane şi nu pe lipsa acestora.

În schimb, e greu de precizat dacă fragmentele de olane găsite în mormântul nr. 4 şi în tumulul nr. 3, ca şi celelalte fragmente de material tegular (cărămizi, țigle, olane) găsite în strat[55] sunt resturi menajere, aruncate în afara oraşului şi apoi aduse o dată cu pământul din care au fost ridicate movilele (ceea ce pare mai puțin probabil) sau reprezintă rămăşițele unor amenajări funerare, ca în necropolele nord-africane cu morminte de inhumație, unde, la Sfax (Tunisia), mormintele în amforă erau acoperite cu un acoperiş din țigle mai mici sau din cioburi[56], iar la Tahadart, în sec. III-IV, fragmentele de amforă fuseseră folosite în loc de olane la un mormânt cu sarcofag improvizat din țigle[57]. Întrucât nu au fost descoperite oase, calcinate sau amfora poate să fi avut rolul unei simbolice înhumări a unui cadavru în amforă ori depuneri a resturilor cinerare într-un astfel de vas, folosit ca urnă. Înhumări în amforă sunt cunoscute pe litoralul dalmat[58], iar folosirea amforei ca urnă se întâlneşte, izolat, în mediul dacilor

[49] Macrea 1959, p. 408.
[50] Macrea 1959, p. 408.
[51] Macrea 1959, p. 413.
[52] Petrovszky 1979a, p. 207; Petrovszky 1979b, p. 81, fig. 2.
[53] Petrovszky 1979a, pp. 207 şi 209, pl. III.
[54] Petrovszky 1979a, p. 209.
[55] Petrovszky 1979b, pp. 77 şi 79.
[56] Brøndsted 1928, p. 152, fig. 150.
[57] Ponsich, Tarradell 1965, pp. 55 şi 102, pl. XV/2, fig. 34.
[58] Brøndsted 1928, pp. 145-149, fig. 145 şi 148; Patsch 1907, col. 18sq., fig. 9-10.

liberi din Muntenia, la Rusciori (lângă Scorniceşti, jud. Olt)[59] şi mai frecvent în Moesia Inferior, la Galaţi-*Tirighina*[60], datorită faptului că, aici, la un moment dat, în sec. II, după M. Brudiu, un *castellum* devine depozit de amfore[61]. Mai probabil pare ca amfora să fi reprezentat o ofrandă, la fel ca în cazul cenotafului sarmatic de la Bucov (jud. Prahova)[62]. În ceea ce priveşte olanele, există posibilitatea folosirii lor pentru improvizarea unei urne simbolice; folosirea olanelor pentru improvizarea unei urne este cunoscută la Rheinzabern (mormântul nr. 9)[63]. Nu poate fi exclusă însă nici posibilitatea existenţei la Tibiscum a unor morminte tumulare cu sarcofag din material tegular, eventual cu tuburi pentru libaţii făcute din fragmente de amforă sau din olane; tubul pentru libaţii improvizat din olane este atestat în zona liguro-provensală, în cazul mormântului de inhumaţie al unui copil de la Tauroentum (Madrague de St. Cyr-sur-Mer), datat la sfârşitul sec. II – începutul sec. III d. Chr.[64], la un mormânt de la Pieve del Finale, datat la mijlocul sec. II d. Chr.[65] şi, în necropola de la Dunes (Poitiers), la două morminte: nr. 52, datând de la sfârşitul sec. I d. Chr.[66] şi nr. 96, cu un acoperiş de ţigle în dublă pantă[67]. Mormintele de incineraţie cu dispozitiv pentru libaţii funerare sunt foarte numeroase la Carthago[68], în mediul liberţilor şi sclavilor de origine greco-orientală[69]. În necropola vestică de la Potaissa, unde sunt atestate numeroase elemente africane, stabilite aici mai ales începând cu domnia lui Septimius Severus[70] şi unde ponderea cultelor egiptene şi nord-africane în panteonul local se situează mult peste aceea ocupată pe ansamblul provinciilor dacice[71], s-a găsit un vas funerar cu fundul spart, probabil nu întâmplător, înfăţişând o femeie ghemuită, cu un urcior în mâini, despre care se crede că, aşezat pe mormânt, lăsa să se scurgă spre defunct, printr-un act ritual, menit a-i potoli setea, lichidul pe care îl conţinea[72]. Aceste influenţe alpine, celto-ligure, nord-africane sau greco-orientale nu pot surprinde la Tibiscum, ba chiar ar fi explicabile prin componenţa etnică a populaţiei civile şi a trupelor staţionate aici[73].

Într-un mormânt cu sarcofag de cărămidă cu *locus* pavat (nr. 2) din necropola de est a aşezării romane de la Micia, cercetat de Octavian Floca în 1939, a fost descoperită o mare cantitate de cenuşă şi cărbune[74], dar faptul că nu este menţionată existenţa oaselor umane calcinate l-a determinat pe Ioan Andriţoiu să considere că acest mormânt este dificil de încadrat într-o categorie aparte de morminte de incineraţie[75]. După părerea noastră, ar putea fi vorba, pur şi simplu, de un *ustrinatus* sau de un cenotaf cu depunere în sarcofag de cărămidă. De altfel, morminte de *ustrinati* cu depunere în

[59] Bichir 1984, p. 18 (mormântul nr. 11).
[60] Sanie 1981, p. 81.
[61] Brudiu 1981, p. 63.
[62] Bichir 1998, p. 44; cf. Bichir 1972, p. 144.
[63] Wolski, Berciu 1972, p. 106, n. 6.
[64] Wolski, Berciu 1972, p. 113sq.
[65] Wolski, Berciu 1972, p. 114.
[66] Wolski, Berciu 1972, p. 115, fig. 6a.
[67] Wolski, Berciu 1972, p. 115, fig. 6b.
[68] Wolski, Berciu 1972, p. 110.
[69] Wolski, Berciu 1972, pp. 116 şi 119.
[70] Bărbulescu 1994, p. 57.
[71] Bărbulescu 1994, p. 169.
[72] Bărbulescu 1996, p. 143, fig. 2/2; cf. Ţigăra 1960, pp. 203sq. şi 209, fig. 6; Bărbulescu 1994, p. 168, fig. 36; Bărbulescu 2003, pp. 276 şi 278, fig. 18.
[73] Benea, Bona 1994, p. 74sq.; Benea 1999, p. 55.
[74] Floca 1941, p. 46.
[75] Andriţoiu 1979b, p. 272, n. 8.

sarcofage de cărămidă se mai cunosc în Dacia: este vorba de un număr neprecizat de astfel de morminte descoperite în necropola tumulară birituală a Sucidavei, între care şi unul datat înainte de anul 150 d. Chr.[76] şi de un mormânt cu instrumentar medical (nr. 2/1969) din partea estică a necropolei de sud de la Potaissa[77], în care se găseau, amestecate, oasele puternic calcinate ale unui *maturus* I-II, de sex masculin şi ale unui *infans* I-II (9-11 ani), probabil tot de sex masculin, despre care s-a presupus că ar fi murit ca urmare a unei epidemii şi că ar fi fost incinerați împreună[78]. Mormintele de *ustrinati* cu depunere în sarcofage din cărămidă au apărut, după părerea noastră, sub dubla influență a mormintelor de inhumație cu sarcofag din cărămidă şi a mormintelor de *ustrinati* cu depunere în *ossaria*.

Există însă şi cenotafe care sugerează unele legături cu ritul inhumației. La Enisala au fost descoperite şi 2 morminte fără oase (nr. 38 şi 40), al căror rit funerar, prin urmare, nu a putut fi determinat sigur, dar care, prin faptul că în ele au fost găsite jumătăți de oale tăiate longitudinal[79], ar putea fi morminte de inhumație sub fragmente de vase[80], ale căror schelete nu s-au păstrat sau, eventual, cenotafe ale unor indivizi ce trebuiau înmormântați astfel. Cenotafe apropiate ca amenajare funerară de mormintele de inhumație au fost descoperite la Romula atât în necropola plană de nord, cât şi în necropola tumulară de sud[81]. Ele conțineau un sicriu de lemn sau un sarcofag de

[76] Toropu, Tătulea 1987, p. 88.

[77] Milea et alii 1978, pp. 203-205, fig. 2 (mormântul nr. 2); Wolska 1999, pp. 247-249, fig. 7 (mormântul este descris aici drept mormântul nr. 4).

[78] Wolska 1999, p. 249. Mormântul a fost datat din sec. II şi până în prima jumătate a sec. III (Milea et alii 1978, p. 205), dar, mai recent, pe baza reconsiderării inventarului unui alt mormânt de incinerație din cadrul aceluiaşi complex funerar, pe care l-a datat între sfârşitul sec. II şi în prima jumătate a sec. III, W. Wolska are în vedere o datare în prima jumătate a sec. III a sarcofagelor din piatră descoperite aici, pe care, pe baza analogiilor din Israel şi Iordania, le-a atribuit unei familii evreieşti bogate, aflată sub influența unor tradiții funerare specifice mediului iudaic cosmopolit din Diaspora, în care însă, aşa cum o indică mormintele de *ustrinati*, au intrat prin căsătorie şi indivizi de altă origine, probabil greco-orientală, unele aparținând, probabil, mediului militar (Wolska 1999, pp. 250-255). Căsătoria dintre evrei şi străini este însă oprită, dar a fost adeseori încălcată şi a fost considerată o cauză a nenorocirilor suferite de evrei (*Numeri*, *Exod*, 23:32; *Deuter.*, 7:3; *Iosua*, 23:12; *Jud.*, 3:6; *ibidem*, 14:3; *3 Regi*, 11:1-13; *ibidem*, 16:29-34; *Ezdra*, 10; *Neem.*, 10:30; *ibidem*, 13:23-30); potrivit dreptului sacru, pentru relații sexuale întreținute cu evreii, femeile neevreice, indiferent de vârstă şi chiar dacă au fost violate, sunt pasibile de pedeapsa cu moartea, deoarece ele sunt considerate impure, sclave, străine şi prostituate, iar în caz de convertire la iudaism doar prostituate, în vreme ce evreul care are relații sexuale voluntare cu o femeie neevreică trebuie biciuit (Shahak 1997, p. 170sq.). De aceea, după părerea noastră, este posibil ca defuncții înmormântați în sarcofagul din cărămidă să fi fost doar sclavi ai acestei familii. De altfel, prescripțiile rituale iudaice referitoare la impuritatea pricinuită de diferite boli şi de contactul cu bolnavii sau cu obiectele considerate atinse de lepră (*Lev.*, 13-15; 22:4; *Deut.*, 24:8) şi nici chiar cele referitoare la contactul cu cadavrele umane (*Lev.*, 21:2, 11; *Numeri*, 6:6-12; *ibidem*, 19:11-22; *ibidem*, 31:19; *Iezechiel*, 44:25; *Isus bar-Sirah*, 34:27) nu pot constitui o explicație plauzibilă pentru incinerarea acestor defuncți, chiar dacă fuseseră afectați de o boală contagioasă, deoarece incinerarea nu este un rit funerar specific evreilor dreptcredincioşi (Abrudan, Cornițescu 1994, p. 143; Semen 1997, p. 105.), iar arderea trupului, pentru că focul este simbolul mâniei divine asupra necredincioşilor (*Deuter.*, 32:22; *Ieremia*, 15:14; *ibidem,*17:4) şi a celor nelegiuiți (*Facerea*, 19:24-25) şi mijlocul prin care sunt distruşi idolii (*Deuter.*, 7:25; *ibidem,* 12:3; *1 Cron.*, 14:12), este considerată ca o înăsprire a pedepsei cu moartea, aplicată doar călcătorilor de lege şi celor dați blestemului, precum fiicele desfrânate ale preoților (*Facerea*, 21:9), femeile evreice care au întreținut relații sexuale cu străinii păgâni (*Facerea*, 38:24), dar şi necredincioşii (*Iov*, 20:26) şi duşmanii (*Amos*, 2:1), prin urmare străinilor ostili şi indivizilor asimilați acestora, prin excluderea lor din comunitate.

[79] Babeş 1971, p. 24, n. 17.

[80] Pentru semnificația acestui tip de morminte de inhumație: Sonoc 2006b; Sonoc 2006c.

[81] Tătulea 1994, p. 126; cf. Babeş 1970, p. 173; Leahu 1975, pp. 198-200.

cărămidă, în interiorul sau în apropierea cărora erau depuse ca ofrandă monede-obol şi unul sau două vase ceramice[82]. Dintre cele 4 cenotafe descoperite în necropola de nord de la Romula, se remarcă mormântul nr. 121, în care s-a găsit o monedă de bronz şi un urcioraş cu cărbuni, înconjurat de 6 cuie, care marcau conturul sicriului[83]. Unul dintre tumulii cercetaţi de către V. Leahu în necropola de sud a oraşului Romula în 1969 cuprindea doar un sarcofag din cărămidă. Acesta, orientat cu axa lungă pe direcţia nord-sud, era de formă paralelipipedică şi avea laturile construite din câte 8 rânduri de cărămizi, aşezate cu lungimea paralelă cu axul lung al mormântului pe laturile lungi şi cu axul scurt al acestuia pe laturile scurte, astfel că grosimea pereţilor era egală cu lăţimea cărămizilor[84]. Laturile lungi erau construite din şiruri alternante de câte 4 cărămizi cu şiruri de câte 3 cărămizi, având la capete câte o jumătate de cărămidă[85], iar laturile scurte din câte o cărămidă flancată de câte o jumătate de cărămidă[86]. Fundul sarcofagului (*locus*) era amenajat prin alăturarea a câte 5 cărămizi, iar capacul (*operculum*) a fost construit din 4 rânduri de cărămizi, aşezate în trepte, realizându-se astfel o boltire falsă, în consolă[87]. Dimensiunile sarcofagului erau de 1,81x1,06x0,74 m[88]. El este foarte asemănător cu sarcofagele din cărămidă ale mormintelor de inhumaţie, ca, de pildă, cu acela al înmormântării secundare din tumulul nr. III din aceeaşi necropolă, care diferă de acesta doar prin faptul că pentru *locus* au fost alăturate câte 8 cărămizi[89]. Şi în acest caz, la fel ca şi la alte morminte din aceeaşi necropolă, a fost descoperit un strat de arsură[90], pus în legătură cu purificarea rituală a locului de veci[91]. În necropola de sud-est a oraşului Napoca, în două cazuri, sarcofagele construite din cărămizi şi ţigle, fie neprofanate, fie de dimensiuni improprii depunerii unui cadavru, erau complet goale, fapt pentru care au fost considerate cenotafe[92]. Tot aici, în legătură cu o groapă lipsită de inventar, ce conţinea doar cenuşă fină, nu s-a putut preciza dacă reprezintă un loc ritual de ardere, legat de un banchet funerar sau un mormânt[93]; deoarece lipsesc fragmentele de oase, care niciodată nu dispar cu totul prin incinerare, credem că ar putea fi vorba, mai curând, de un cenotaf. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa, parţial peste un mormânt de cărămidă cu puternice urme de ardere secundară, fără schelet, al cărui inventar consta doar dintr-un opaiţ şi despre care s-a presupus că ar putea reprezenta un cenotaf, a fost construit postamentul unei *aedicula* din cadrul „mausoleului" situat în stânga văii Draşcovului[94], care este, de fapt, o incintă funerară (*loculus*).

Totuşi, adesea există pericolul de a considera cenotafe diferite alte categorii de complexe arheologice, în primul rând gropile rituale. La Apulum, în cursul săpăturilor de salvare efectuate între 21 august-31 octombrie 2002 şi 21 aprilie-15 august 2003 pe Calea Moţilor, au fost descoperite 2 gropi simple, de formă dreptunghiulară, săpate în solul steril şi lipsite de resturi umane, dintre care una (secţiunea S 17/2003) conţinea un

[82] Tătulea 1994, p. 126sq.
[83] Babeş 1970, p. 173.
[84] Leahu 1975, p. 198.
[85] Leahu 1975, p. 198.
[86] Leahu 1975, pp. 198 şi 200.
[87] Leahu 1975, p. 200.
[88] Leahu 1975, p. 200.
[89] Leahu 1975, p. 204sq.
[90] Leahu 1975, p. 200; cf. Tătulea 1994, p. 127.
[91] Tătulea 1994, p. 123; cf. Leahu 1975, p. 196.
[92] Hica 1999, p. 100.
[93] Hica 1999, p. 99.
[94] Daicoviciu, Alicu 1984, p. 86; Daicoviciu et alii 1974-1975, p. 230.

monument funerar, respectiv o *pinia* funerară, un fragment de coloană şi o acvilă din calcar, ambele complexe fiind considerate ca cenotafe[95]. După părerea noastră, ar putea fi vorba de gropi în care au fost depuse, spre a le feri de profanare, resturile unor monumente funerare deteriorate din cauze rămase necunoscute. Aşa cum s-a atras atenția abia în ultima vreme, mai gravă, cu toate consecințele ce decurg pentru seriozitatea obsesivelor dezbateri, de altfel adesea puternic ideologizate, cu privire la problema continuității populației autohtone şi a rolului elementului dacic în etnogeneza poporului român, este încercarea unor arheologi şi istorici români[96] de a socoti drept necropole câmpurile de gropi de cult dacice, complexe arheologice în care osemintele umane lipsesc sau reprezintă mai puțin de 50 %[97].

Despre o aglomerare dreptunghiulară (2,40x0,70 m), descoperită într-un sector cu morminte de incinerație de la marginea nord-vestică a necropolei de est a aşezării romane Micia şi care fusese amenajată din pietre, dar sub care nu se afla nici o piesă de inventar, s-a afirmat că ar reprezenta un cenotaf (mormântul nr. 15)[98]. Cu toate dificultățile de a interpreta corect o astfel de descoperire, pentru un cenotaf rămâne însă surprinzătoare tocmai lipsa inventarului funerar şi a oricărui element de rit funerar. Deşi nu există o descriere mai amănunțită a aspectului acestei amenajări şi nici a materialelor descoperite aici, iar I. Andrițoiu afirmase că, până în acel stadiu al cercetărilor (1978), nu fusese încă găsit locul de incinerare al cadavrelor[99], credem că acest complex ar putea fi, totuşi, un *ustrinum*, ipoteză susținută şi de localizarea sa la marginea necropolei, ceea ce şi reprezintă, de altfel, o posibilă cauză a rarității descoperirilor de astfel de complexe în cursul cercetărilor arheologice din Dacia, care vizează foarte rar zonele periferice ale necropolelor romane provinciale şi care, datorită unei politici de cercetare puternic ideologizate[100], nici nu şi-au propus cercetarea exhaustivă a acestor necropole, cu excepția unor necropole rurale daco-romane şi, mai recent, a unor necropole din regiunea exploatărilor aurifere din Munții Apuseni.

În ce măsură unele complexe rituale lipsite de oseminte umane, descoperite în apropierea unor fortificații sau puncte de observație romane (*burgi* sau *specula*) pot fi considerate cenotafe este greu de spus, mai ales că, de cele mai multe ori, datele referitoare la acestea sunt succinte, confuze şi lipsite de documentație grafică şi fotografică, deşi unele au fost descoperite în cursul unor cercetări arheologice sau, în cazul unor descoperiri întâmplătoare, cu prilejul unor lucrări recente de amenajare a teritoriului, au putut fi văzute de către arheologi. Astfel, se afirmă că la 1 km vest de castrul de la Vârtop (jud. Gorj) şi la 50 m est de râul Jiu au apărut cărămizi romane, care, potrivit rezultatelor unui sondaj efectuat de către V. Marinoiu, Gh. Calotoiu şi D. Ionescu, provin de la un mormânt roman (socotit a fi un cenotaf), orientat est – vest, din care, datorită parțialei sale distrugeri prin lucrările agricole, s-a păstrat doar o parte[101]. Mai recent, un *„mormînt în groapă”*, descoperit în 1988 la Voila (jud. Braşov) în punctul *În Unghi*[102], având ca inventar doar 2 fragmente de fund de vas şi cărbune de lemn şi considerat, inițial, a fi un cenotaf dacic, cu puțin anterior cuceririi romane[103],

[95] Dragotă, Rustoiu 2003, p. 133.
[96] Berciu 1977; Berciu 1981.
[97] Sîrbu 2003, p. 15.
[98] Andrițoiu 1979a, p. 228.
[99] Andrițoiu 1979a, p. 228.
[100] Sonoc 2006a; Sonoc 2006d.
[101] Marinoiu, Calotoiu 1997, p. 48.
[102] Costea 1989, p. 493; Popa 2002, p. 218, nr. 732.2.
[103] Costea 1989, p. 497.

este atribuit cu probabilitate unui locuitor al provinciei Dacia[104], deşi materiale arheologice romane provinciale (câteva fragmente ceramice) au apărut doar pe *Tabla lui Mereşug*[105], unde ar putea fi presupusă existența unui post de observație.

Bibliografie

Abrudan, Cornițescu 1994 – Dumitru Abrudan, Emilian Cornițescu, *Arheologie biblică (pentru Facultățile de Teologie)*, Bucureşti, 1994.

Andriţoiu 1979a – Ioan Andriţoiu, *Şantierul arheologic Micia - Necropolă. (Raport pentru campania de cercetări din 1978)*, în *MCA*, 13 (1979), p. 227-228.

Andriţoiu 1979b – Ioan Andriţoiu, *Morminte de incinerație în necropola de incinerație romană de la Micia*, în *StComIstCaransebeş*, 1 (1979), p. 265-274.

Babeş 1970 – Mircea Babeş, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Beitrag zur Grabtypologie des römischen Daziens*, în *Dacia*, N.S., 14 (1970), p. 167-206.

Babeş 1971 – Mircea Babeş, *Necropola daco-romană de la Enisala*, în *SCIV*, 22/1 (1971), p. 19-45.

Baran, Kozlovskij 1991 – Jaroslav V. Baran, A. A. Kozlovskij, *Die Nomaden der südrussischen Steppen im 1. und 2. Jahrtausend n.Chr.*, în *Gold der Steppe*, p. 233-238.

Bărbulescu 1994 – Mihai Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994 (= *Dissertationes Musei Potaissensis*, 1).

Bărbulescu 1996 – Mihai Bărbulescu, *Les scènes mythologiques en Dacie romaine – éléments de la culture classique*, în *OmDA*, p. 141-146.

Bărbulescu 2003 – Mihai Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, ed. a II-a, revăzută şi adăugită, Cluj-Napoca, 2003.

Benea 1999 – Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV. Interferențe spirituale*, Timişoara, 1999.

Benea, Bona 1994 – Doina Benea, Petru Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994.

Berciu 1977 – D. Berciu, *Unele date preliminare asupra rezultatelor cercetărilor de la Ocnița, județul Vîlcea*, în *RMM*, seria Monumente istorice şi de artă, 46/2 (1977), p. 3-8.

Berciu 1981 – Dumitru Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981 (= *Biblioteca de arheologie*, XL).

Bichir 1972 – Gh. Bichir, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în *Pontica*, 5 (1972), p. 137-176.

[104] RepArBv, I, p. 145, nr. 75.
[105] RepArBv, I, p. 145, nr. 75; Popa 2002, p. 218, nr. 732.1; cf. Costea 1989, p. 497, pl. 7/2,4.

Bichir 1984 – Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti, 1984 (= *Biblioteca de arheologie*, XLIII).

Bichir 1998 – Gheorghe Bichir, *Sarmații în spațiul carpato-danubiano-pontic*, în *AU*, 2 (1998), p. 38-51.

Brøndsted 1928 – Johannes Brøndsted, *La basilique des cinq martyres à Kapljuč*, în: J. Brøndsted, E. Dyggve, Fr. Weilbach, *Recherches à Salone*, tome I, Copenhague, 1928.

Brudiu 1981 – M. Brudiu, *Un castellum roman descoperit la Galați şi semnificația lui*, în: *Danubius*, 10 (1981), p. 59-72.

Capdecomme 2003 – Marie Capdecomme, *Viața morților. Despre fantomele de ieri şi de astăzi*, Iaşi, 2003 (= *Plural*, 89).

Chiş 2003 – Silvius Chiş, *Din simbolistica ascensiunii sufletului: Vânturile*, în *Funeraria Dacoromana*, p. 334- 340.

Costea 1989 – Florea Costea, *Săpăturile arheologice de salvare de la Cincşor şi Voila (Campaniile 1987-1988)*, în *Cumidava*, 14 (1989), p. 491-519.

Cultura Gârla Mare – * * *, *Epoca bronzului în sud-vestul României. Cultura Gârla Mare. Expoziție organizată în capitala culturală europeană Sibiu 7-30 iunie 2007. Catalog de expoziție*, Craiova, 2007.

Daicoviciu, Alicu 1984 – Hadrian Daicoviciu, Dorin Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984.

Daicoviciu et alii 1974-1975 – Hadrian Daicoviciu, Dorin Alicu, Emil Nemeş, Ioan Piso, Constantin Pop, Adriana Rusu, *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973-1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi semnificația lor*, în *Sargetia*, 11-12 (1974-1975), p. 225-231.

De Coulanges 1984 – Fustel de Coulanges, *Cetatea antică. Studiu asupra cultului, dreptului şi instituțiilor Greciei şi Romei*, 2 vol., Bucureşti, 1984 (= *Biblioteca de artă*, p. 373-374).

Discursuri – Mihaela Grancea, Ana Dumitran (ed.), *Discursuri despre moarte în Transilvania secolelor XVI-XX*, Cluj-Napoca, 2006.

Dragotă, Rustoiu 2003 – Aurel Dragotă, Gabriel Rustoiu, *Raport privind cercetările executate pentru descărcarea de sarcină arheologică a terenului din str. Calea Moților, f.n. (obiectiv: Complex comercial – beneficiar SC PROFI ROM FOOD SRL Timişoara)*, în *PatrAp*, 3 (2003), p. 132-133.

Floca 1941 – Octavian Floca, *Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană*, în *Sargetia*, 2 (1941), p. 1-116.

– Fontes Historiae Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1-2).

Frazer 1935 – J. Frazer, *La crainte des morts dans la religion primitive*, Paris, 1935.

Funeraria Dacoromana – Mihai Bărbulescu (coord.), *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003 (= *Universitatea „Babeş-Bolyai" Cluj-Napoca. Publicațiile Institutului de Studii Clasice*, 1).

Gherghe, Ridiche 2006 – Petre Gherghe, Florin Ridiche, *Desa, com. Desa, jud. Dolj. Punct: Castraviţa, La ruptură*, în *CCA*, 2006, p. 149-152 (nr. 71).

Hica 1999 – Ioana Hica, *Necropola din zona de sud-est a municipiului Napoca (sec. II-IV)*, în *Napoca 1880*, p. 97-104.

Horedt 1958 – Kurt Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958.

Husar 1999 – Adrian Husar, *Celţi şi germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1999.

Ioniță, Ursachi 1988 – Ion Ioniță, Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iaşi, 1988.

Leahu 1975 – Valeriu Leahu, *Cercetări în necropola tumulară de la Romula*, în *CA*, 1 (1975), p. 191-212.

Luca 1998-1999 – Sabin Adrian Luca, *Necropola aparţinând culturii Turdaş descoperită la Orăştie-Dealul Pemilor, punct X_2*, în *SMStCom*, 15-16 (1998-1999), p. 11-18.

Luca 2006 – Sabin Adrian Luca, *La nécropole appartenant à la culture Turdaş trouvée à Orăştie-Dealul Pemilor, le lieu dit X_2*, în *ATS*, special number 5/1 (2006) (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, XVII), p. 13-27.

Macrea 1959 – Mihail Macrea, *Şantierul arheologic Caşolţ - Boiţa*, în *MCA*, 6 (1959), p. 407-443.

Macrea, Crişan 1964 – M. Macrea, I. H. Crişan, *Două decenii de cercetări arheologice şi studii de istorie veche la Cluj (1944-1964)*, în *ActaMN*, 1 (1964), p. 307-365.

Magomedov 1987 – B. V. Magomedov, *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*, Kiev, 1987.

Marinoiu, Calotoiu 1997 – Vasile Marinoiu, Gheorghe Calotoiu, *Cercetările arheologice din judeţul Gorj. Campaniile 1991-1996*, în *Litua*, 7 (1997), p. 46-49.

Milea et alii 1978 – Z. Milea, A. Hopârtean, C. Luca, *Noi contribuţii privind necropola romană de la Potaissa*, în *ActaMN*, 15 (1978), p. 201-206.

Moga et alii 2003 – Vasile Moga, Constantin Inel, Adrian Gligor, Aurel Dragotă, *Necropola romană de incineraţie din punctul Hop*, în *Alburnus Maior*, I, p. 193-251.

Musteață 2005 – Sergiu Musteață, *Populația spațiului pruto-nistrean în secolele VIII-IX*, Chișinău, 2005 (= *Monografii*, 1).

Napoca 1880 – D. Protase, D. Brudaşcu (coord.), *Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca, 1999.

OmDA – M. Porumb (ed.), *Omaggio a Dinu Adamesteanu*, Cluj-Napoca, 1996.

Palade 2004 – Vasile Palade, *Aşezarea şi necropola de la Bârlad – Valea Seacă (sfârşitul sec. al III-lea – a doua jumătate a sec. V)*, Bucureşti, 2004.

Patsch 1907 – Carl Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Wien, 1907 (= *Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*, V).

Petrovszky 1979a – Richard Petrovszky, *Tipuri de morminte romane în zona Caransebeşului*, în: *Banatica*, 5 (1979), p. 201-213.

Petrovszky 1979b – Richard Petrovszky, *Sondajul arheologic de la Iaz (comuna Obreja, județul Caraş-Severin)*, în: *Tibiscus*, 5 (1979), p. 77-96.

Ponsich, Tarradell 1965 – Michel Ponsich, Miguel Tarradell, *Garum et industries antiques de salaison dans la Méditeranée Occidentale*, Paris, 1965.

Popa 2002 – Dumitru Popa, *Villae, vici, pagi. Aşezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, 2).

Popilian 1980 – G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

Relații interetnice – I. M. Țiplic, S. I. Purece (coord.), *Relații interetnice în spațiul românesc*, vol. II (*Populații şi grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)*), Alba Iulia, 2006 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, XXI).

RepArBv – Florea Costea, *Repertoriul arheologic al județului Braşov*, Braşov, vol. I (= Cumidava, 15-19, 1995) şi II (1996).

Rusu, Bandula 1970 – Mircea Rusu, Octavian Bandula, *Mormîntul unei căpetenii celtice de la Ciumeşti / Das keltische Fürstengrab von Ciumeşti*, Baia Mare, 1970.

Rusu-Bolindeț et alii 2003 – Viorica Rusu-Bolindeț, Cristian Roman, Emilian Bota, Adriana Isac, Adela Paki, Felix Marcu, Monica Bodea, *Forme de habitat în punctul Balea*, în *Alburnus Maior*, I, p. 387-431.

Sanie 1981 – Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n.-III e.n.)*, Iaşi, 1981.

Semen 1997 – Petre Semen, *Arheologie biblică în actualitate*, Iaşi, 1997.

Shahak 1997 – Israël Shahak, *Povara a trei milenii de istorie şi de religie iudaică*, Alba Iulia – Paris, 1997.

Sibişteanu 2000 – Livia Liliana Sibişteanu, *Alogeni în spaţiul getic (sec. III î.e.n. – II e. n.). Credinţe şi culte religioase*, Bacău, 2000.

Sîrbu 1993 – Valeriu Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galaţi, 1993 (= *Biblioteca Istros*, 3).

Sîrbu 2003 – Valeriu Sîrbu, *Arheologia funerară şi sacrificiile: o terminologie unitară / Funerary Archaeology and Sacrifices: an Unifying Terminology*, Brăila, 2003 (= *Sinteze arheologice*, V).

Sîrbu 2004 – Valeriu Sîrbu, *Les Thraces entre les Carpates, les Balkans et la Mer Noire (V^e s.av. J-C. – I^er s. apr. J-C.). Quatre conférences données à la Sorbonne*, Brăila, 2004 (= *Synthèses archéologiques et historiques*, VI).

Sonoc 2006a – Alexandru Gh. Sonoc, *Observaţii cu privire la propunerile de clasificare a mormintelor din necropolele romane provinciale din Dacia*, în *Brukenthal*, 1/1 (2006), p. 89-112.

Sonoc 2006b – Alexandru Gh. Sonoc, *Ein uralter Grabbrauch: die Beerdigung in Gefässe oder unter keramischen Bruchstücke*, în *Fontes Historiae*, p. 777-800.

Sonoc 2006c – Alexandru Gh. Sonoc, *O tradiţie funerară străveche: înhumarea în vase sau sub fragmente de vase*, în *Relaţii interetnice*, p. 73-113.

Sonoc 2006d – Alexandru Gh. Sonoc, *Problema perpetuării unor tradiţii funerare precreştine în cultura populară românească, între realitatea arheologică şi „folclorul ştiinţific" mitologizant*, în *Discursuri*, p. 14-115.

Sonoc 2007 – Alexandru Gh. Sonoc, *Câteva aspecte simbolice şi juridice referitoare la amenajarea mormintelor romane provinciale (cu specială privire la cele din Dacia şi din partea dobrogeană a provinciei Moesia Inferior)*, în *Brukenthal*, 2/1 (2007), p. 131-152.

Stănescu 2003 – Alexandru Stănescu, *Semnificaţia socială a monumentului funerar*, în *Funeraria Dacoromana*, p. 95-106.

Tătulea 1994 – Corneliu Mărgărit Tătulea, *Romula - Malva*, Bucureşti, 1994.

Toropu, Tătulea 1987 – Octavian Toropu, Corneliu Tătulea, *Sucidava - Celei*, Bucureşti, 1987.

Transsilvanica – Nikolaus Boroffka, Tudor Soroceanu (Hrsg.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Rahden/Westf., 1999 (= *Internationale Archäologie*, *Studia honoraria*, Bd. 7).

Ţigăra 1960 – I. Ţigăra, *Necropola de la Potaissa*, în *ProblMuz*, 1960, p. 195-212.

Vlassa 1965 – N. Vlassa, *Cercetări arheologice în regiunile Mureş – Autonomă Maghiară şi Cluj*, în *ActaMN*, 2 (1965), p. 19-38.

Voelkl 1964 – Ludwig Voelkl, *Die Kirchenstiftungen des Kaisers Konstantin im Lichte des römischen Sakralrechts*, Köln – Oppladen, 1964 (= *Arbeitsgemeinschaft Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften*, H. 117).

Vornic 2006 – Vlad Vornic, *Aşezarea şi necropola de tip Sântana de Mureş-Černjachov de la Budeşti*, Chişinău, 2006 (= *Monografii*, III).

Wolska 1999 – Wanda Wolska, *Varia Romana*, în *Transsilvanica*, p. 241-264.

Wolski, Berciu 1972 – Wanda Wolski, Ion Berciu, *Contribuție la problema mormintelor romane cu dispozitiv pentru libațiile funerare*, în *Apulum*, 10 (1972), p. 109-120.

Prescurtări bibliografice

ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

Apulum – Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.

ATS – Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu

AU – Analele Universității. Universitatea creştină „Dimitrie Cantemir", Seria Istorie, Bucureşti.

Banatica – Banatica, Reşița.

Brukenthal – Brukenthal. Acta Musei, Sibiu.

CA – Cercetări arheologice, Bucureşti.

CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, CIMEC, Bucureşti.

Cumidava – Cumidava. Culegere de studii şi cercetări a Muzeului Județean Braşov, Braşov.

Dacia, N.S. – Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouvelle Série, Bucarest.

Danubius – Danubius, Galați.

IDR – *Inscripțiile Daciei romane*, Bucureşti.

ISM – *Inscripțiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, Bucureşti.

MCA – Materiale şi cercetări arheologice.

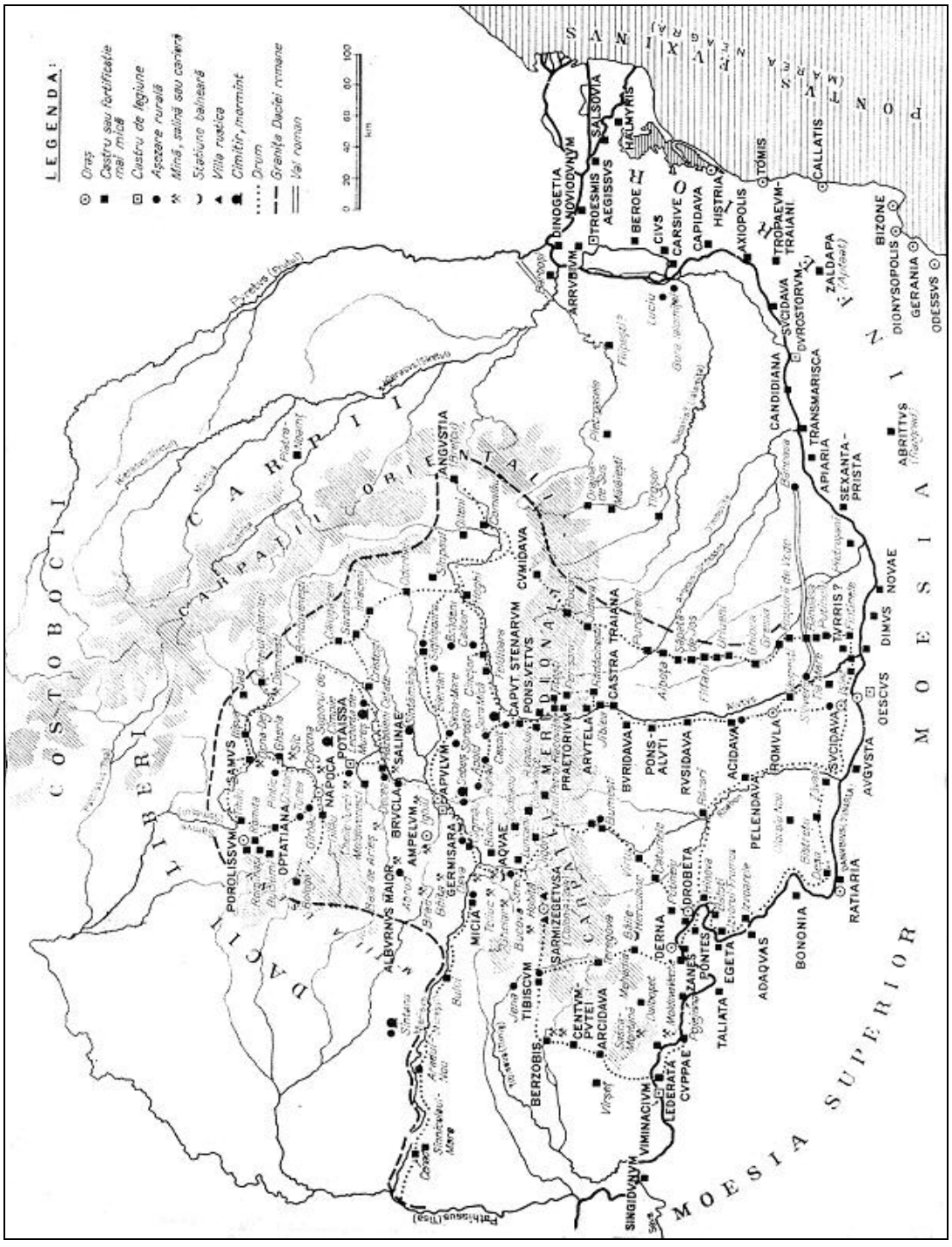
PatrAp – Patrimonium Apulense. Anuar de: arheologie, istorie, cultură, etnografie, muzeologie, conservare, restaurare, Alba Iulia.

Pontica – Pontica, Constanța.

ProblMuz – * * *, *Probleme de muzeografie*, Cluj.

RMM – Revista muzeelor şi monumentelor. Monumente istorice şi de artă, Bucureşti.

Sargetia – Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva.
StComIstCaransebeş – Studii şi comunicări de istorie, Caransebeş.
Tibiscus – Tibiscus, Timişoara.



Harta Daciei romane (după M. Macrea).

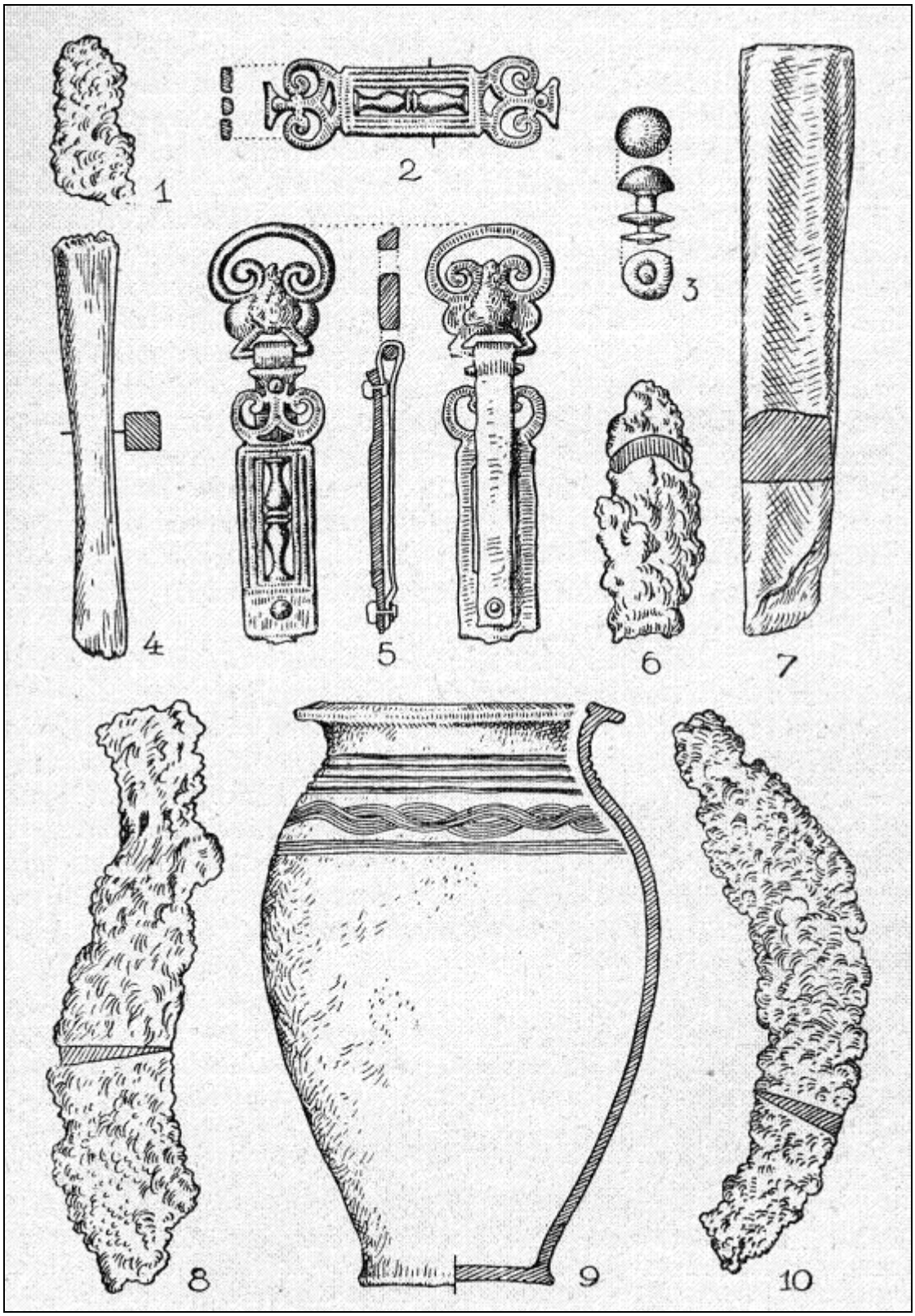


Fig. 1. Urna mormântului nr. 38 din necropola daco-romană de la Locusteni (după G. Popilian).

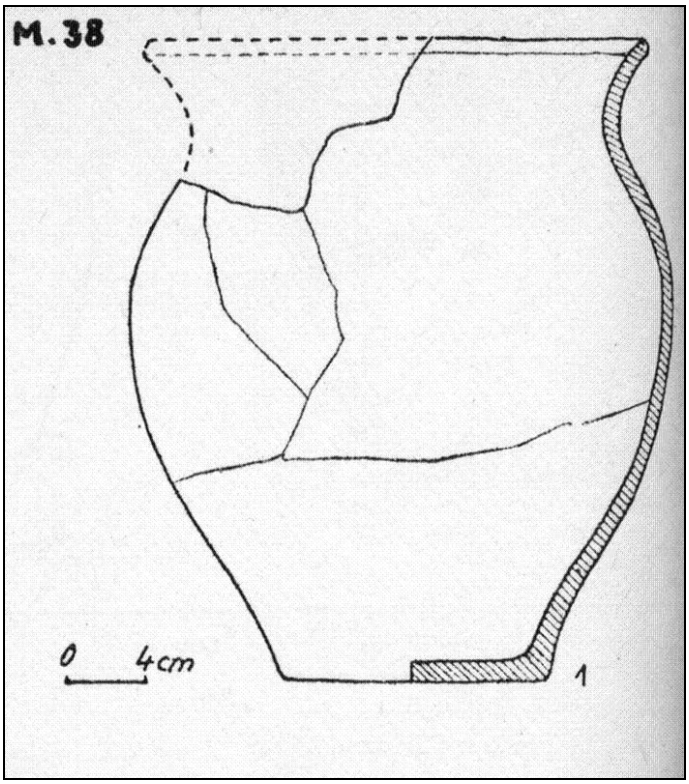


Fig. 2. Inventarul mormântului nr. 39 din necropola daco-romană de la Locusteni (după G. Popilian).

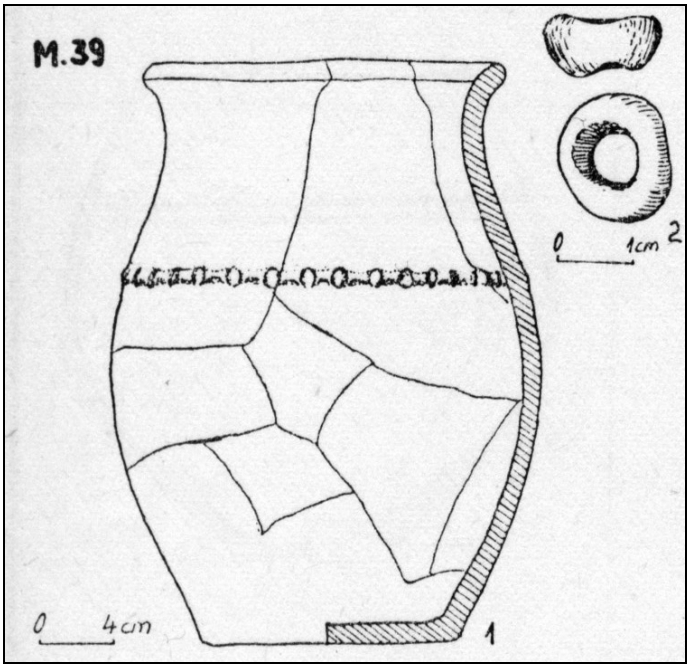
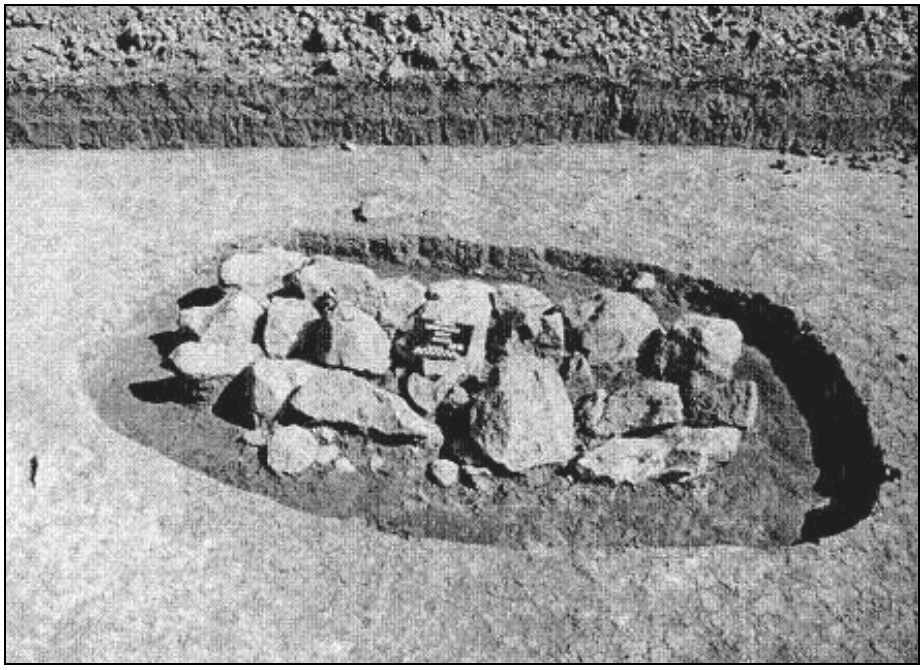


Fig. 3. Inventarul mormântului descoperit la Lechința, în punctul Sălişte (după K. Horedt).



1



2

Fig. 4. Mormântul nr. 151 din necropola de la Alburnus Maior, situată în punctul *Hop* (după Moga et alii).



Fig. 5. Mormântul nr. 7 din necropola de la Alburnus Maior, situată în punctul *Carpeni* (după Rusu-Bolindeț et alii).

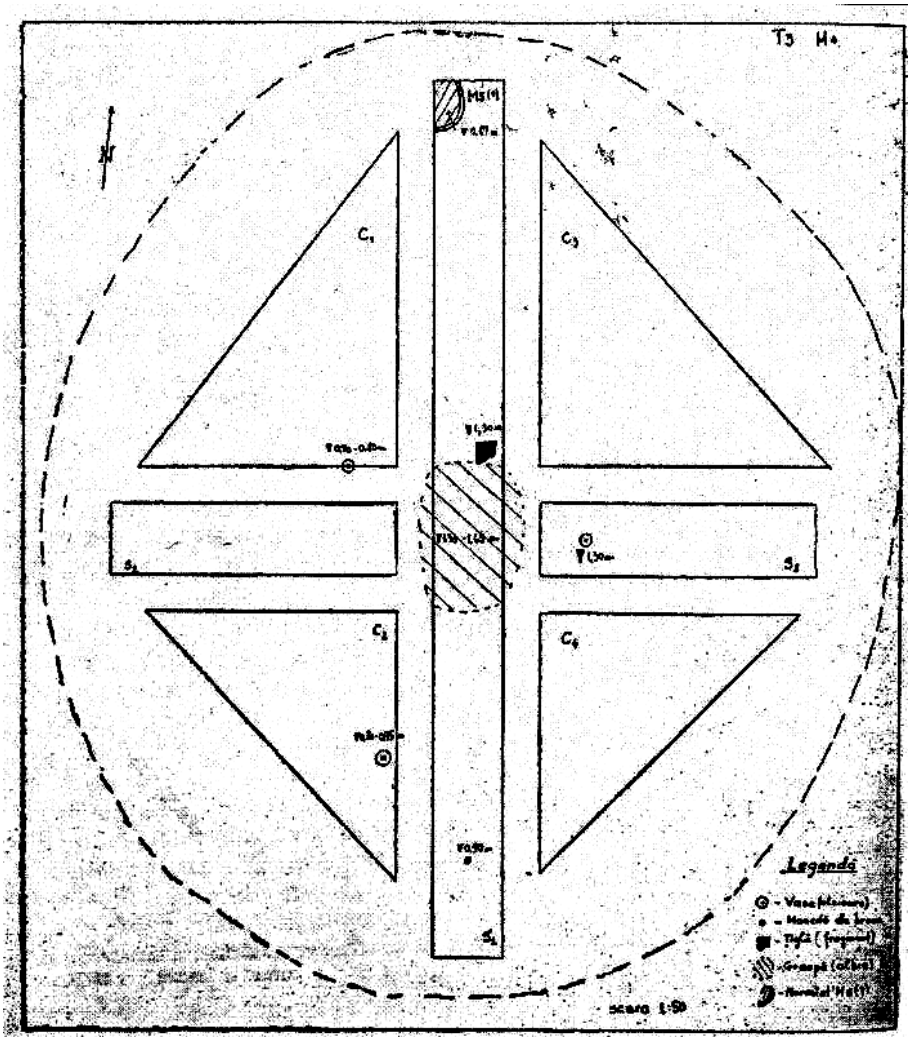


Fig. 6. Tumulul nr. 3 din necropola estică de la Tibiscum (după R. Petrovszky).

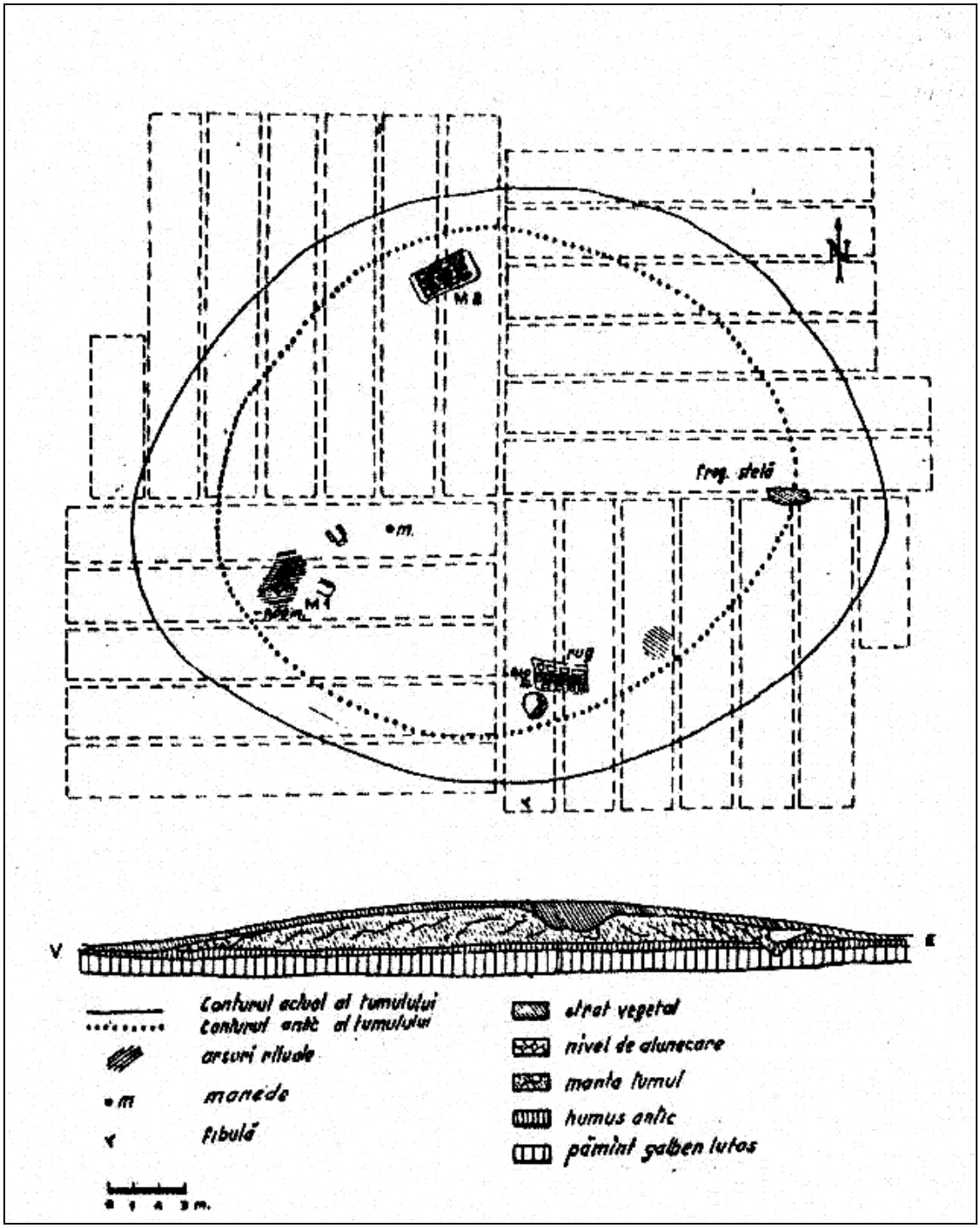


Fig. 7. Tumulul III din necropola sudică de la Romula
(după V. Leahu).

GRÄBERLOSE TOTEN, TOTENLOSE GRÄBER. EINIGE BETRACHTUNGEN ZUR FRAGE DER KENOTAPHEN AUS DEN PROVINZIALRÖMISCHEN GRÄBERFELDER AUS DAKIEN

Zusammenfassung

Das Kenotaph ist ein totenloses Grab, spich eine seltener isolierte Gestaltung in einem Gräberfeld, das die Merkmale eines Grabes aufweist, aber in dem die menschlichen Gebeine fehlen; nicht immer handelt es sich aber um einen tatsächlichen Verstorbenen, um einen tatsächlichen Tod, sondern Kenotaphe können manchmal auch dann errichtet werden, wenn es zu einer symbolischen Bestattung eines Mitgliedes der Gemeinschaft gegriffen wird, der durch Einführung, durch die wunderbaren Rettung aus einer Todesgefahr oder aus einem anderen Grund eine neue Identität erhalten hat, der zu einem neuen Mensch geworden ist oder sogar den Raum einer Gräberstätte einzuweihen. Für Kenotaphe können aber nicht die teilweisen Bestattungen (eines gewissen Körperteiles, gewöhnlich des Schädels), die vollständigen oder teilweisen Umbeerdigungen, die Gebeine, die in Kontexte die keinen Bestattungscharakter aufweisen entdeckt wurden und die Einäscherungsgräber, die nur eine symbolische Menge von Brandschutt beinhalten (falls dieser doch von der Einäscherung einer menschlichen Leiche stammt) gehaltet werden. Unserer Meinung nach, ist es sinnlos zu glauben, daß solche symbolische Gräber hätten noch notwendig gewesen oder, noch mehr, daß sie der spezifische Grabtypus einer Gemeinschaft sein könnten, wenn der Bestattungsbrauch die Verstreuung des Brandschuttes auf dem Feld oder seiner Ablagerung in Gewässer oder in anderen Orte (Sümpfe, Baumhöhlen, Grotten) voraussah.

Weil der archaischer Mensch gegenüber den Verstorbenen Ehrfurcht hatte, wie gegenüber den Götter, ist der Absatz des lebenloses Leibes im Grab für unentbehrlich gehaltet, um die Seele des Verstorbenen ihre Ruhe zu finden und die Lebendigen nicht mehr belästigen zu können. Die Römer glaubten, daß die überwiegende Mehrheit der Unbestatteten (*insupelti*), sei es sie hingerichtete Verbrecher, Selbstmörder, arme Leute, Ertränkten oder fern vom Heimat im Krieg gefallenen Soldaten waren, nach dem Tode zu Wiedergänger wird, die ihres Recht an einer Bestattung zu erwerben versuchen, auch wenn dieses ihnen versagt wurde. In solchen uralten religiösen Vorstellungen, laut denen, im Unterschied zu denjenigen, die die Fortführung der Existenz in einer unterschiedlichen oder parallelen Welt behaupten, die Seele weiter in seinem Haus, das Grab, in dem sie geschloßen wurde weiter lebt, hat ihre Ursprung sowohl die Errichtung von Kenotaphen, wie auch das Vorhandensein des Grabinventars und der verschiedenen Grabbeigaben, die auch nach dem Tode nötig sind, daß diese keine Rückkehrgründe mehr habe, um die Lebendigen noch durch Krankheiten und furchtbaren Erscheinungen zu quälen. Als Ausdruck dieses Glaubens in den unglückbringenden Kräfte der gräberlosen Toten, die verurteilt sind, durch das Diesseits umherzuirren, die auf dem Territorium Rumäniens schon seit der Jungsteinzeit belegt ist, sind solche symbolische Gräber sowohl in den provinzialrömischen Gräberfelder aus den dakischen Provinzen, wie auch im benachbarten barbarischen Milieu bekannt (sowohl im freien dakischen, wie auch im sarmatischen Milieu und in der Spätantike auch bei den Träger der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur). Im provinzialrömischen Milieu aus Dakien,

Kenotaphe kommen sowohl in den dakisch-römischen Gräberfelder vor, wie auch in denjenigen, die den Ansiedler zugeschrieben wurden. Auch wenn die Ausbreitung des Christentums die Abnahme der Häufigkeit der Kenotaphen, die weiter nur mit den heidnischen Gräber miteinander vorkommen und, endgültig, selbst deren Verschwinden als Wirkung hatte, überlebten einige Spuren der Bräuche, die das Entstehen der symbolischen Gräber verursacht haben oder die mit ihren Vorhandensein verbunden sind und können selbst in der gegenwärtigen Gesellschaft der Länder, deren vorherrschende Religion das Christentum ist und selbst in einigen Formen der Manifestation des politischen Kultes erkennt werden.

Auch wenn, vorläufig, eine Synthese der recht zahreichen, aber unausreichend bekannten Auskünfte bezüglich dieser besondere Gräberkategorie, sei es aus dem barbarischen, sei es aus dem provinzialrömischen und spätrömischen Milieu aus dem Territorium Rumäniens noch fehlt, glauben wir daß es festgestellt werden kann, daß, im allgemeinen, die Kenotaphen die unterschiedlichen hier vorkommenden Typen von Einäscherungs- und Körpergräber treu nachahmen, gerade weil ihrer Sinn war es, ein symbolisches Grab und, höchstwahrscheinlich, eine symbolische Bestattung zu sichern, üblich einem Verstorbenen, dessen Leib, aus unterschiedlichen Gründe, nicht mehr eingeholt werden konnte oder der fern gestorben ist, ohne daß, laut der Kenntnis oder den Annahmen der Überlebenden, ihm eine Bestattung gemäß den traditionellen Normen zuteil wurde, die ihm endgültig von dem Diesseits trennen sollte und seine Integration ins Jenseits zu sichern sollte.

Auch wenn es häufig die Gefahr besteht, verschiedene andere Kategorien von archäologischen Komplexe, die Kultgruben vor allem und, seltener, selbst die Orte wo die Leichen eingeäschert wurden (*ustrina*), für Kenotaphe zu halten, glauben wir daß ein wichtiges Element, das solche archäologische Komplexe und die Kenotaphe unterscheidet, stellt das Fehlen des Grabinventars und jedes Elements von Bestattungsritual bei den ersteren dar.

Verzeichnis der Abbildungen

Die Landkarte römischen Dakiens (nach M. Macrea).

Abb. 1. Die Urne des Grabes Nr. 38 aus dem dakisch-römischen Gräberfeld aus Locusteni (nach G. Popilian).

Abb. 2. Das Inventar des Grabes Nr. 39 aus dem dakisch-römischen Gräberfeld aus Locusteni (nach G. Popilian).

Abb. 3. Das Inventar des im Punkt *Sălişte* von Lechința entdeckten Grabes (nach K. Horedt).

Abb. 4. Das Grab Nr. 151 aus dem im Punkt *Hop* befindlichen Gräberfeld aus Alburnus Maior (nach Moga et alii).

Abb. 5. Das Grab Nr. 7 aus dem auf dem Berge *Carpeni* befindlichen Gräberfeld aus Alburnus Maior (nach Rusu-Bolindeț et alii).

Abb. 6. Der Hügel nr. 3 aus dem östlichen Gräberfeld von Tibiscum (nach R. Petrovszky).

Abb. 7. Der Hügel III aus dem südlichen Gräberfeld von Romula (nach V. Leahu).

NECROPOLA MEDIEVAL-TIMPURIE DE LA DEVA - MICRO 15. DATE VECHI – CONSIDERAȚII NOI

Daniel-Costin Țuțuianu

În studiul de față dorim să aducem unele lămuriri într-o problematică extrem de interesantă, cât şi unele îndreptări necesare, dar, din păcate, rămase nesoluționate până astăzi. Dorim să ne aplecăm atenția asupra unui controversat instantaneu din încă întunecata epocă medieval – timpurie. Este vorba despre necropola din Deva – *Micro 15*, cunoscută în genere sub această titulatură în vasta literatură de specialitate de până acum; o literatură extrem de prolifică, dar putem spune şi extrem de repetitivă şi săracă în noutăți[1]. Considerăm că studiul clarificator de față este necesar deoarece, studiind în amănunt literatura de specialitate de până acum, am putut remarca neconcordanțe grave şi varii opinii privind atât numărul mormintelor, cât şi inventarul acestora, şi de aici şi cronologia necropolei. Un articol lămuritor, cum se doreşte a fi cel de față, se impunea de la sine.

Prima mențiune bibliografică privitoare la necropola de la Deva – *Micro 15* apare la regretatul Mircea Rusu, într-un articol ce tratează relațiile dintre populația autohtonă şi maghiarii de pe teritoriul Transilvaniei în sec. IX – XI[2]. În acest articol, M. Rusu menționează la nota 57, pagina 210, faptul că la Deva au fost descoperite ***şapte*** morminte cu un inventar bogat. Având informații de la unul dintre autorii săpăturii, Ioan Andrițoiu, el ne prezintă o parte din inventarul mormintelor: spadă carolingiană, tolbă de săgeți, scărițe de şa, brățări, cercei etc. Datorită absenței cailor şi a altui inventar specific cimitirelor maghiare (aplici, oase de cal, etc), M. Rusu emite ipoteza că este puțin probabil ca aceste morminte să aparțină maghiarilor[3]. El încadrează cronologic mormintele de la Deva în prima jumătate a sec. X, alături de cimitirele de la Biharea, Cluj, Şiclău.

În 1986, Kurt Horedt, în lucrarea *Transilvania în Evul Mediu Timpuriu*, pentru a desemna primul val de migratori maghiari ce pătrunde în Transilvania, care cronologic se plasează în prima jumătate a secolului X, introduce în literatura ştiințifică sintagma *grupul Cluj*[4]. Acesta este denumit după necropola eponimă de la Cluj – strada Zápolya. Caracteristicile acestui orizont cultural sunt depunerile de armament şi harnaşament, la care se adaugă şi ofrandele de cabaline. Potrivit lui K. Horedt, din acest grup cultural fac parte necropolele de la Cluj, str. Zapolya, Gâmbaş – *Măguricea*, Lopadea Nouă, Ghirbom – *Gruiul Fierului*, precum şi mormintele de la Deva – *Micro 15*. K. Horedt, menționează că în anul 1975, la sud-est de oraş, în timpul unor lucrări edilitare au fost descoperite câteva morminte cu un inventar destul de bogat.

Pe o singură planşă, ne prezintă o parte a inventarului necropolei – opt vârfuri de săgeți de formă rombică, două scărițe de şa, o brățară, un inel de tâmplă, un amnar cu cremenea aferentă, o gresie pentru ascuțit, un cui şi probabil un cuțitaş fragmentar[5].

Toate aceste piese sunt incluse de către Horedt în inventarul ***unui singur*** mormânt, mormânt de călăreț. Lipseşte de aici *spada* pe care o menționează M. Rusu, şi

[1] O dezbatere pe această temă va constitui subiectul unei lucrări mai ample.
[2] Rusu 1975, p. 210.
[3] Rusu 1975, p. 210, nota 57.
[4] Horedt 1986, p. 80-87.
[5] Horedt 1986, p. 85, fig. 39.

care este înlocuită terminologic de *sabie* de către K. Horedt. *Sabia*, vârfurile de săgeți de formă rombică, amnarul, cremenea, gresia şi cele două scărițe de şa îl determină pe autor să creadă că aceste piese ar aparține unui personaj masculin. Brățara descoperită aici ar putea indica existența unui mormânt de femeie, în timp ce inelul de tâmplă din argint ar putea să fie purtat şi de un bărbat[6]. După părerea sa, studiind materialul necropolei de la Deva – *Micro 15*, numărul mormintelor se ridică la două cu probabilitatea existenței şi unui al treilea mormânt. Se poate observa că de la M. Rusu, care amintește ***şapte*** morminte, numărul lor scade la ***trei***. Aceste morminte de la Deva sunt importante, după părerea lui K. Horedt, deoarece confirmă, din punct de vedere arheologic, că pătrunderea maghiarilor în Transilvania nu a avut loc doar din direcția nord-vest, ci şi din direcția vestică, pe valea râului Mureş în amonte. Datarea oferită pentru mormintele de la Deva, este pusă pe seama evenimentelor din 1003, când regele Ştefan cel Sfânt îl aduce pe unchiul său împreună cu ultimii reprezentanți ai clanului Gyula la Alba Iulia. Însă, la fel de adevărat este că descoperirile pot să aparțină mijlocului secolului al X-lea sau celei de-a doua jumătăți a secolului al X-lea.

Radu Popa, în capitolul referitor la Țara Hațegului înainte de apariția izvoarelor scrise, oferă noi informații despre necropola de la *Deva – Micro 15*. Preluând datele din *Nota-Mamă*[7], autorul mai sus amintit consideră că necropola de secol X descoperită la Deva aparține unor războinici călăreți, care, instalați aici, au controlat în anumite perioade de timp drumul Mureşului, ce le asigura accesul spre Alba Iulia şi spre depozitele de sare aflate în vecinătatea ei[8]. Controlul exercitat de aceşti războinici nu a fost unul ferit de conflicte şi ciocniri cu mediul în care ei s-au aşezat, lucru dovedit şi de prezența în necropola de la Deva a unui schelet de călăreț cu un vârf de săgeată rămas în cavitatea toracică[9]. Radu Popa nu este de acord cu teoriile, considerate de el extravagante, care încearcă să susțină o posibilă cale de acces spre valea Mureşului, din Banat, prin Poarta de Fier a Transilvaniei. De aici şi importanța descoperirilor din valea Mureşului, şi implicit a celor de la Deva, aflate pe unul din culoarele tradiționale de pătrundere din Câmpia Tisei în Transilvania[10].

În 1994, Zeno Karl Pinter încearcă prin analiza tipologică şi cronologică a spadei descoperită în necropola de la Deva – *Micro 15* în raport cu piese de aceeaşi factură, o clarificare în privința datării şi încadrării descoperirilor de aici[11]. El consideră că spada face parte, alături de celelalte piese publicate de K. Horedt, din inventarul ***unui singur*** mormânt, un mormânt de călăreț[12]. Corelând datarea spadei cu cea a pieselor publicate de K. Horedt, în 1986, în care s-ar afla şi piesa în discuție, cronologia s-ar putea restrânge către începutul secolului XI. Tot Z. K. Pinter afirmă, pe baza unor informații de la celălalt autor al săpăturii, Mircea Dan Lazăr, că mormântul de călăreț cu spadă nu este singular. Cu ocazia săpăturilor ar fi fost descoperit şi un al doilea mormânt cu un inventar mai sărac[13]. Deci numărul mormintelor de la Deva – *Micro 15*, ar putea fi de ***două***[14].

---

[6] Horedt 1986, p. 84.
[7] Rusu 1975, nota 57, p. 210.
[8] Popa 1988, p. 52.
[9] Popa 1988, p. 52, nota 46, cu mulțumirile sale pentru unul din autorii săpăturii, Mircea Dan Lazăr.
[10] Popa 1988, p. 52.
[11] Pinter 1992-1994, p. 235-246; pentru cei interesați vezi şi Pinter 1994, p. 5-10.
[12] Pinter 1992-1994, p. 235.
[13] Autorul face referire la mormântul amintit de R. Popa, în 1988, în care s-a descoperit un schelet cu un vârf de săgeată între coaste.
[14] Pinter 1992-1994, p. 239, şi de aici prezumția existenței unei necropole mai mari.

Apariţia elementelor caracteristice culturii *Bijelo Brdo* (inelul de tâmplă şi brăţara simplă netorsadată), absenţa craniilor sau picioarelor de cal în morminte, dar şi prezenţa ***spadei*** (specifică pentru cavaleria grea) în loc de ***sabie*** (specifică cavaleriei uşoare), vin în sprijinul datării mai târzii a necropolei de la Deva – *Micro 15*[15].

Radu Robert Heitel, într-un articol apărut postum, consistent atât în ceea ce priveşte dimensiunea dar mai ales pentru informaţia pe care o oferă, având drept obiectiv studiul arheologiei primei şi celei de-a doua faze a pătrunderii maghiare în Transilvania intracarpatică, oferă noi date despre inventarul mormintelor de la Deva – *Micro 15*[16]. Pentru percepţia modului cum au evoluat şi au fost utilizate aceste noi informaţii referitoare la necropola de la Deva, vom încerca să reproducem cât mai fidel textul mai sus amintitului autor.

În anul *1972 (?)*, în cartierul *Micro 15* s-au descoperit ***şase*** sau ***şapte*** morminte în şiruri, *schelete de bărbaţi*, existând posibilitatea să aparţină unui cimitir mai mare. Din inventarul recuperat atunci fac parte: *...o pereche de scăriţe de şa, resturi de la o tolbă de săgeţi, două fragmente de os de la un arc reflex, o pereche de aplice de centură în formă de inimă, o pereche de săgeţi rombice, precum şi în coadă de rândunică (în formă de Y), un topor de luptă (a cărei formă şi mărime nu este exclus să fie originar din perioada avară), precum şi resturi de la o teacă de sabie care pare să aparţină unui tip mai evoluat în comparaţie cu piesele mai vechi. De asemenea se adaugă o pereche de butoni (nasturi) de tip avansat şi un amnar. Important este un inel de argint care foarte probabil este preluat din cultura bizantină, datat la sfârşitul secolului X (dacă ţinem seama de contextul arheologic în care a fost găsit) însă din păcate pierdut*[17]. Tot R. R. Heitel susţine, pe baza informaţiilor pe care le-a primit de la unii autori ai săpăturii, că în aceste morminte au apărut şi resturi osteologice cabaline (craniul şi resturi de oase de la un picior) surprinse într-un singur mormânt care ar putea ridica dificultăţi în interpretarea istorică a descoperirilor de la Deva[18]. El se foloseşte de nota 57, a lui M. Rusu, în care se prezintă inventarul primar al mormintelor, dar la care mai adaugă noi piese: *fragmentele de os de la un arc reflex, toporul de luptă*, *aplicile de centură în formă de inimă* precum şi *inelul bizantin de argint*.

Apariţia în 1999, în formă publicabilă, a tezei de doctorat a cercetătorului Zeno K. Pinter, *Spada şi sabia medievală din Transilvania în secolele IX-XIV*, adaugă noi date referitoare la necropola de la Deva – *Micro 15*. Dacă în privinţa încadrării tipologice şi cronologice a spadei de la Deva nu sunt ridicate noi probleme, ceea ce ne-a atras atenţia a fost preluarea informaţiilor deţinute de la R. R. Heitel, pe care le-am menţionat mai sus. De aici semnul de întrebare ridicat de cercetătorul sibian în respectiva lucrare: *...dacă nu cumva avem de-a face la Deva cu mai multe necropole suprapuse în acelaşi perimetru afectat de lucrările de construcţie?*[19]. Acest lucru se datorează şi faptului că materialul arheologic descoperit în necropola de la Deva, nu a fost publicat integral, de aici şi numeroasele interpretări, discuţii şi datări.

În anul, 2000, vede lumina tiparului un articol interesant care se ocupă de ritul şi ritualul funerar al maghiarilor din secolul X în Bazinul Transilvaniei, semnat de Erwin

[15] Pinter 1992-1994, p. 240.
[16] Heitel 1994-1995, p. 429-430.
[17] Heitel 1994-1995, p. 429, dar şi nota 137.
[18] Heitel 1994-1995, p. 429, nota 136, în care mulţumeşte pentru informaţii directorului de atunci I. Valea şi unuia din autorii săpături de salvare M. D. Lazăr.
[19] Pinter 1999, p. 122, nota 529, cu întregul comentariu privind descoperirile de la Deva – *Micro 15*, sau mai nou în Pinter 2007, p. 82, nota 536.

Gáll[20]. Scopul autorului este după cum el însuşi afirmă, încercarea de a realiza o tipologie a necropolelor din Bazinul Carpatic, un deziderat destul de greu de atins din cauza stadiului publicării siturilor arheologice. Acest fapt este evident dacă din cele 37 de descoperiri cunoscute la acea dată, doar 13 au putut fi folosite în acest sens[21].

Necropola de la Deva, prin prisma modului de amplasare este încadrată în tipul I, tipul caracteristic teraselor înalte ale dealurilor[22]. Însemnele de rang din morminte, (subcapitolul I. VIII) pot constitui după părerea autorului un criteriu de analiză a necropolelor; în consecinţă, se ocupă de fiecare obiect în parte[23]. Analizând poziţia spadei de la Deva, singura descoperită *in situ*, care apare lângă braţul stâng al scheletului, E. Gáll o atribuie fără echivoc inventarului mormântului 7[24]. Inventarul acestui mormânt (numărul 7), din necropola de la Deva reprezintă de fapt materialul disparat prezentat şi publicat de K. Horedt în 1986, la care Z. K. Pinter adaugă spada.

Interesantă ni se pare apariţia pe baza unor ***informaţii personale*** în cadrul inventarului necropolei pusă în discuţie, a unor piese care după ştiinţa noastră nu există dar care prin existenţa lor ar putea a schimba încadrarea cronologică de până acum. Este vorba de plăcile de os ale arcului (mormântul 2 ?), dar mai ales de faptul că *în mormântul 2 sau 3 alături de resturile calului, plăcile arcului şi săgeţi au apărut câteva aplici de centură*[25]. Suntem surprinşi de apariţia ofrandei de cabaline şi aplicelor de centură, *mormintele 2-6 ?*. ***Informaţiile personale*** dobândite, despre apariţia acestor piese, l-ar îndreptăţi astfel, pe E. Gáll, să schimbe încadrarea cronologică a necropolei de la Deva – *Micro 15*. După părerea noastră ***informaţiile personale*** sunt mai ales informaţiile preluate după R. R. Heitel cu articolul său din 1994-1995, numerotarea mormintelor făcându-se prin eliminarea din numărul total al lor a presupusului *mormânt 7, de călăreţ cu spadă*.

Erwin Gáll, ocupându-se de problematica mormintelor de secol X cu însemne de rang din Bazinul Carpatic, încearcă să realizeze o tipologie a acestora[26]. În cadrul analizei sale autorul folosind statistica realizată de L. Révész, în 1996, afirmă că a completat-o citez: *cu datele pe care le cunosc despre necropolele nepublicate din Transilvania: Alba Iulia – Staţia de Salvare, necropola II; Cluj – str. Paţa; Deva – Micro 15*[27]. Bazându-se pe amabilele sale ***informaţii personale***, aminteşte în capitolul II, referitor la centura cu aplici, la punctul 4, de necropola de la Deva - *Micro 15*, unde în: *mormântul 2? sau 3? alături de resturile calului, a plăcilor arcului şi a săgeţilor au apărut câteva aplici de centură*[28]. De această dată pentru a susţine existenţa aplicilor de centură în inventarul mormintelor din necropola de la Deva, deja binecunoscutele şi nelipsitele sale ***informaţii personale*** sunt întărite şi de afirmaţia lui R. R. Heitel (1994-1995). După Gáll, *mormântul 2-6 ?* de la Deva – *Micro 15* face parte din grupa VII, caracterizată doar prin centura decorată cu aplici fără alte însemne de rang, importantă pentru această grupă fiind şi apariţia în morminte a armelor folosite în lupta la distanţă (arcuri, săgeţi)[29]. Astfel grupa VII, sau grupa G cum o mai denumeşte, cuprinde şi o

[20] Gáll 2000, p. 169-214.
[21] Gáll 2000, p. 191.
[22] Gáll 2000, p. 172.
[23] Gáll 2000, p. 181.
[24] Gáll 2000, p. 181, fig. 4/6.
[25] Gáll 2000, p. 186, vezi nota 181.
[26] Gáll 2001, 121-150.
[27] Gáll 2001, p. 123, dar mai ales nota 12.
[28] Gáll 2001, p. 129, cu nota 75.
[29] Gáll 2001, p. 134, cu nota 134 în care apar nelipsitele **informaţii personale.**.

subgrupă, I, pentru care cunoaşte o singură descoperire, anume cea de la Deva – *Micro 15*:… *mormântul 2-6 ? în care pe lângă centura decorată cu aplici, apar plăselele de os ale arcului, tolba cu vârfuri de săgeţi*[30]. După părerea lui E. Gáll doar simpla menţionare a existenţei aplicilor de centură şi a resturilor de cabaline este suficientă pentru a se putea realiza tipologii şi chiar încadrări cronologice.

Tot E. Gáll, publică în 2001, un articol în care sistematizează cronologic descoperirile de secol X din bazinul transilvan[31]. Fazele III-IV, care cuprind a doua jumătate a secolului X, din sistemul său cronologic, sunt validate de numeroase descoperiri izolate dar şi de săpături sistematice sau de salvare[32]. În lista pe care a oferit-o am întâlnit şi necropola de la Deva – *Micro 15*. Pentru a-şi susţine argumentaţia prezintă *inelul digital cu petale incizate ?, mormântul 2-6 ?*, care îşi găseşte corespondent la Alba Iulia – *Staţia de Salvare*, necropola III, necropolă ce se datează în a doua jumătate a secolului X[33].

Pe lângă acesta îşi potenţează argumentaţia pe baza spadelor, care reprezintă o importantă sursă de datare, şi care potrivit lui L. Kovacs, pot fi datate din a doua jumătate a secolului al X-lea. Alături de descoperirile de la Alba Iulia – buterolă, Alba Iulia – spadă, Dej, Ernei, Moreşti, Sf. Gheorghe – Eprestetö aminteşte şi spada de la Deva – *Micro 15, mormântul 7*[34]. Folosindu-se atât de spadă cât şi de materialul care este publicat, chiar dacă nu poate realiza o cronologie relativă mai nuanţată a descoperirilor din fazele III-IV, consideră totuşi că mormintele de la Blandiana „B" (mormintele 1, 2, 6-9, 12), Deva – *Micro 15* (*mormintele 2-6*), Dej, Lopadea Ungurească, Orăştie – *Dealul Pemilor* sunt mai timpurii[35].

În cadrul acestui studiu E. Gáll, creşte numărul mormintelor din necropola de la Deva – *Micro 15*, la ***şapte***, atribuind fără echivoc spada publicată de Z. K. Pinter mormântului 7. Acum mai apare şi o altă piesă în cadrul inventarului necropolei de la Deva – *Micro 15*, *inelul digital cu petale incizate*, pentru care găseşte şi o analogie bine datată.

Prin publicarea necropolelor din Banat, cum este şi cea de la Timişoara – *Cioreni*, Alexandru Rădulescu (ca autor al săpăturii) împreună cu deja cunoscutul E. Gáll, încearcă umplerea golului creat de cercetarea deficitară şi numărul redus al materialelor caracteristice perioadei secolelor IX-XI[36]. În articol, la un moment dat, se duce o adevărată polemică ştiinţifică, chiar pe baza unor materiale din necropola de la Deva – *Micro 15*, între E. Gáll şi şcoala sibiană de arheologie medievală. Totul a pornit de la afirmaţia lui Z. K. Pinter care consideră că înmormântarea simbolică de călăreţi, este o fază de tranziţie a înmormântărilor de călăreţi între epoca păgână şi creştină. Spada precum şi restul materialului din presupusul mormânt 7 de la Deva, reprezintă mărul discordiei în care cei doi cercetători nu se pun de acord decât într-o proporţie destul de mică şi punctual.

E. Gáll este de părere că înmormântările simbolice de călăreţi nu trebuie considerate caracteristice numai pentru maghiarii colonizatori din secolul X. Acest rit de înmormântare cu harnaşament de cai este întâlnit încă din perioada migraţiilor, începând cu hunii, avarii şi până la maghiarii din secolul IX[37].

[30] Gáll 2001, p. 145, p. 136, harta V, Grupa F - Grupa G, pct. 21 - Deva – Micro 15, m. 2-6?.
[31] Gáll 2001a, p. 1-15.
[32] Gáll 2001a, p. 7.
[33] Gáll 2001a, p. 8, cu nota 63.
[34] Gáll 2001a, p. 8, cu nota 73.
[35] Gáll 2001a, p. 9.
[36] Rădulescu, Gáll 2001, p. 155-193.
[37] Rădulescu, Gáll 2001, p. 177.

Z. K. Pinter în schimb, pe baza unor paralelisme între necropola de la Deva – *Micro 15* şi cea de la Cluj – *str. Zapolya*, şi bazându-se exclusiv pe aspectele cronologice din necropola de la Cluj, susţine faptul că înmormântările simbolice de călăreţi de la Deva nu se pot data în prima jumătate a secolului X. Sabia, precum şi celelalte materiale descoperite în necropola de la Cluj, care se datează în prima jumătate a secolului X, pot corela această necropolă cu prima sau a doua generaţie de maghiari colonizatori[38]. În schimb, în necropola de la Deva – *Micro 15* în loc de *sabie* s-a găsit *spadă*.

Până la acest punct, cei doi sunt de acord, însă nu şi în cele ce urmează. E. Gáll îi atrage atenţia lui Z. K. Pinter că a scăpat din vedere faptul că scărița din fier din mormântul 7 de la Deva şi scărița din fier din mormântul 1 de la Cluj sunt identice din punct de vedere tipologic[39]. Distanţa de pe palierul cronologic pe care se situează cele două morminte, afirmă E. Gáll, nu ar putea fi aşa de mare. Cea de-a doua greşeală existentă la cercetătorul sibian, ar fi susţinerea faptului că înmormântările cu harnaşamente de cai se pot plasa abia în a doua jumătate a secolului al X-lea. Pentru a-şi susţine punctul de vedere E. Gáll, prezintă analogii din necropolele de la Karos, Ártand, Sikló (Şiclău) şi Kenezlö unde înmormântările de călăreţi sunt datate în prima jumătate a secolului X.

Următoarea remarcă a cercetătorului, E. Gáll, lasă locul a numeroase interpretări. De aceea în privinţa ei nu ne vom pronunţa, acum, doar o vom cita: *Din păcate teoria lui Z. K. Pinter reflectă, în ceea ce priveşte moştenirea ungurilor colonizatori, izolarea arheologilor români care se ocupă de secolul X*[40].

Pentru a nu se crede că este părtinitor, în contrapondere, E. Gáll, nu acceptă nici ipoteza lui Cs. Bálint conform căreia răspândirea înmormântărilor simbolice de călăreţi, ar fi fost declanşată în a doua jumătate a secolului X datorită pauperizării comunităţilor, care se folosesc de acest obicei mult mai mult în a doua jumătate a secolului mai sus amintit[41].

Căutând analogii pentru toporul descoperit în necropola de la Timişoara – *Cioreni*, E. Gáll, aminteşte de toporul de la Deva – *Micro 15* şi care pe baza ***nelipsitelor informaţii personale***, îl atribuie inventarului *mormântului 1* de la Deva[42]. Scărițele de şa descoperite la Deva, care au fost şi ele un punct de plecare al polemicii cu Zeno K. Pinter, sunt amintite şi ele din nou, fiind ca de fiecare dată incluse în inventarul *mormântului 7*[43].

La Cluj-Napoca, în 2001, apare şi volumul colectiv semnat de cercetători din România şi Ungaria, care caută să ne ofere o imagine şi pe cât posibil o clarificare, a problemelor ridicate de istoria şi arheologia care se ocupă de perioada secolelor IX-XI. Lucrarea are ca obiect de studiu, *Ardealul în Regatul maghiar creştin* (*Erdély a Keresztény magyar Királysában*), capitolul ce ne interesează, în mod special, fiind cel care are ca scop prezentarea din punct de vedere arheologic a Transilvaniei în timpul descălecatului şi a întemeierii statului ungar[44]. Informaţiile despre necropola de la Deva – *Micro 15*, sunt, după cum prezintă I. Bóna, datele din schiţa mormântului prezentat de

[38] Pinter 1992-1994, p. 240.
[39] Rădulescu, Gáll 2001, p. 178, pentru argumentaţia sa vezi nota 19.
[40] Rădulescu Gáll 2001, p. 178, dar mai ales nota 25.
[41] Rădulescu, Gáll 2001, p. 177.
[42] Rădulescu, Gáll 2001, p. 180, nota 37.
[43] Rădulescu, Gáll 2001, p. 188 şi nota 96.
[44] Bóna 2001, p. 69-90, vezi şi harta cu descoperirile de la p. 74.

K. Horedt, în 1986, şi *din auzite*. *Din auzite*, conducătorul lor a fost înmormântat cu resturi de cabaline (capul şi picioarele calului), cu zăbală, scărițe, tolbă de săgeți cu întăriturile de fier aferente, săgeți de formă rombică şi coadă de rândunică (în număr de 8). Tot aici, mai apar plăsele de os ale arcului reflex, topor de luptă precum şi aplicile unei curele şi o taşcă. Celelalte descoperiri, susține Bóna, sunt incerte: spada cu două tăişuri, apărută lângă înmormântarea cu cal, nasturi din metal, inel/inele din argint decorate cu piatră, brățări şi cercel/cercei[45]. Concluzia autorului respectivelor note arheologice este că: odată cu mormintele de la Deva se termină seria mormintelor maghiare bogate ale descălecătorilor cunoscute în Ardeal.

Deşi numărul mormintelor din necropola de la Deva – *Micro 15*, nu este amintit, observăm apariția unor noi piese în cadrul inventarului mormintelor. Pe lângă deja binecunoscutele *aplici de centură*, *plăselele de os ale arcului reflex* apare acum şi *o taşcă* a cărei existență este dată ca sigură.

Lucrarea *Transilvania în secolele V-XII*, a cercetătoarei Ana Maria Velter, este o încercare de abordare a perioadei menționate prin utilizarea numismaticii ca suport al argumentației. Conform părerii autoarei, descoperirile numismatice şi arheologice de factură maghiară, care se datează de la sfârşitul secolului al IX-lea şi din prima jumătate a celui următor infirmă cu totul prezența triburilor maghiare în Transilvania.

În repertoriul arheologic aferent lucrării[46], autoarea ne surprinde cu o teorie destul de originală şi care din punct de vedere arheologic nu este validă. Pentru localitatea Deva susține prezența unei singure necropole de inhumație cu două nivele succesive[47], confirmate arheologic astfel:

a) Mormânt de călăreț (tip cucerirea patriei)

Inventar – vârfuri de săgeți, inele de buclă, două scărițe de şa, mărgele poliedrice.

Datare: jumătatea sau a doua jumătate a secolului al X-lea.

b) De tip Bjelo-Brdo

Inventar – inele de tâmplă, ***brățări din sârmă torsadate***, ***monedă maghiară***.

Datare: secolele XI-XII.

Încercând să răzbim prin hățişul literar publicat până acum, am mai remarcat, cu părere de rău, încă o regretabilă confuzie care se adaugă celor de până acum; este vorba despre o confuzie terminologică, ce se iveşte adesea în cazul necropolei de la Deva - *Micro 15*, care uneori este eronat considerată ca fiind una şi aceeaşi cu necropola Deva – *Via lui László Brúz*[48]. Acesta din urmă este o necropolă descoperită în anul 1894, care conform datării oferite de monedă, aparține sfârşitului de secol XI[49]. Aşadar, cele 2 necropole nu trebuie cu nici un chip confundate, între ele existând clare diferențe spațiale şi temporale; altfel spus, pentru cei care se îndoiesc, între cele două necropole stau mai bine de 1 km, şi, mai important, mai bine de un veac.

---

[45] Bóna 2001, p.76.
[46] Velter 2002, p. 357-489.
[47] Velter 2002, p. 400, pct. XCI – Deva
[48] Velter 2002, pct. XCI, p. 400. Necropola de inhumație cu două nivele succesive: un nivel de tip cucerirea patriei (mormânt de călăreț) şi un al doilea tip Bjelo Brdo - datat cu monedă de la Ladislau I (1077-1095), este de fapt un melanj între două necropole. Cea în care s-a descoperit, pe lângă alte piese şi monedă este cea din punctul *Via lui László Brúz*, pentru ca prima să fie cea de la *Micro 15*. Astfel de confuzii le-am mai putut remarca în literatura ştiințifică când se face referire la necropola de la Simeria - *La Vie*, care este transferată cu tot cu inventar cel puțin 5 km în amonte pe Mureş la Simeria Veche.
[49] Téglás 1909, p. 62.

În 2005, E. Gáll, reluând tema preferată, şi anume ritualul funerar în secolele X-XI din Transilvania, Crişana şi Banat[50], încadrează descoperirea de la Deva – *Micro 15*, după tipul înmormântărilor cu cai, în Grupa 1-înmormântări simbolice cu cai[51].

Destul de recent, Aurel Dragotă, ocupându-se de ritul şi ritualul funerar în Transilvania în perioada secolelor IX-XI, încearcă să realizeze o corelarea a descoperirilor de acest tip, din această zonă, cu cele din Europa Centrală şi de Sud-Est[52]. Repertoriul ataşat lucrării sale cuprinde pe lângă multe date arhicunoscute în literatura ştiinţifică de specialitate, şi date noi despre o serie de descoperiri. Referindu-ne strict la necropola din Deva – *Micro 15*, datele pe care le publică sunt cele de care A. Dragotă a beneficiat în urma simpozionului din anul 2002, desfăşurat la Alba Iulia, care a tratat problema ritului şi ritualului funerar din Transilvania în secolele IX-XI[53].

Digresiunea noastră de până acum, deşi ca mărime este destul de cuprinzătoare[54], şi care ar putea ridica obiecţii pe care ni le asumăm, după opinia noastră este absolut necesară pentru a demonstra cum pe baza unor date trunchiate dar mai ales a unor ***informaţii*** când ***amabile*** când ***personale*** se pot schimba deseori datele problemelor aflate în centrul unor discuţii controversate[55].

Pentru a elimina odată pentru totdeauna confuziile care s-au creat atât în privinţa *numărului mormintelor* din cadrul necropolei de la Deva – *Micro 15* dar în special al *inventarului* pe care acestea îl conţin, am încercat o clarificare cât mai exactă a celor două probleme litigioase. Din păcate atunci când ne-am aplecat asupra rezolvării acestor probleme am constatat serioase neconcordanţe. Problemele ridicate au fost nu neapărat numărul mormintelor ci mai ales inventarul lor. Prin simpla comparare a raportului întocmit de arheologi cu registrul de inventar s-a putut observa atât schimbarea numerotării mormintelor dar şi transferul unor piese din inventarul unui mormânt în inventarul altuia.

Raportul realizat cu ocazia cercetărilor cuprinde o serie de date noi, care deşi nu sunt edificatoare sută la sută, ne pot oferi o imagine de ansamblu asupra descoperirilor de la Deva – *Micro 15*.

În noiembrie 1974, cu ocazia săpării unor şanţuri pe direcţia nord-sud în partea vestică a centralei de termoficare din cartierul Micro – 15, a fost semnalată de către constructori descoperirea a două morminte. Sondajul de salvare efectuat de către muzeografii aparţinând muzeului devean, a dus la concluzia existenţei unei mici necropole aparţinând secolelor X-XI ce conţine un număr de 5 morminte. Caracterul sondajului impus de urgenţa lucrărilor de construcţie nu a permis efectuarea unor observaţii mai amănunţite. Adâncimea la care au fost descoperite mormintele a fost de 0,80-1,30 m, orientate est-vest, capul fiind la vest.

---

[50] Gáll 2005, p. 335-454.
[51] Gáll 2005, p. 378.
[52] Dragotă 2006.
[53] Ţuţuianu 2002. Datele prezentate privind atât inventarul cât şi numărul mormintelor erau cele cunoscute la acel moment. Aceleaşi date le găsim prezente şi în catalogul expoziţiei *Habitat – Religie – Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX-XI în Transilvania*, Alba Iulia, 2006. Pentru detalii vezi Ciugudean – Dragotă 2002 şi Ciugudean, Pinter, Rustoiu 2006.
[54] Excursul de faţă reprezintă doar partea studiilor ce se ocupă mai amănunţit de problematica descoperirilor funerare de la Deva – *Micro 15*. Menţionarea lor este şi s-a făcut într-un număr mult mai mare. De aici a rezultat o mare cantitate de informaţie scrisă care de cele mai multe ori în loc să lămurească mai mult au încurcat. *Din auzite* sau din *informaţii*, fie ele chiar amabile şi personale, nu se poate tăia *nodul gordian*.
[55] Pentru aceste discuţii controversate ce vizează cu precădere mormintele descoperite la Deva – *Micro 15*, vezi Gáll 2005, p. 345 cu nota 52 şi p. 384-385.

Descrierea lor este următoarea:

Mormântul 1 – notat *M1* – mormânt de bărbat distrus de lucrările de construcţie. S-au păstrat fragmente de bazin şi trei vârfuri de săgeţi.

Mormântul 2 – notat *M2* – mormânt de bărbat distrus şi el de lucrările de construcţie. Inventar: un vârf de săgeată.

Mormântul 3 – notat *M3* – mormânt de bărbat descoperit la adâncimea de 1,30 m. Poziţia scheletului pe spate, mâinile întinse pe lângă corp, capul spre stânga. Inventarul extrem de bogat: la picioare au apărut două scăriţe de şa şi o zăbală. În partea stângă de-a lungul corpului o spadă bine conservată cu gardă şi mânerul terminat într-o semicalotă aplatizată. Spada se pare că ar fi avut o teacă de lemn fiind surprinse resturi ale tecii cu inelul de prindere al spadei. Pe mâna stângă o brăţară de bronz şi două inele deteriorate. Tot în partea stângă, pe piept, mai multe vârfuri de săgeţi şi cozi din fier puternic oxidate. Aranjarea lor sugerează o tolbă. La urechea stângă un inel de tâmplă. Mâna stângă pe bazin. Garda spadei pe braţ. Câteva vârfuri de săgeţi împrăştiate şi bare (tije) paralele cu spada şi ceva mai sus. În zona urechii drepte osul are urme de oxid cupros.

Mormântul 4 – notat *M4* – mormânt descoperit de constructori, parţial distrus. Adâncimea l-a care a fost găsit este de 1,26 m, lungimea actuală de 1,25 m. Mâna stângă întinsă pe lângă corp, dreapta sub bazin, capul spre stânga. În regiunea gâtului un număr de mărgele prinse pe o sârmă de bronz şi o piesă de bronz cu semicalotă plină cu urechiuşe de prindere (nasture). Din cele relatate de constructori mormântul mai avea ca inventar: pe mâna dreaptă, pe braţ două brăţări iar pe deget un inel. De o parte şi de alta scheletului vârfuri de săgeţi. În zona umărului drept, depărtat de corp un topor de fier. În zona bazinului (scheletul întins pe spate) un fragment dintr-un maxilar şi câteva fragmente de la un alt schelet. Este posibilă o înmormântare anterioară. De la acelaşi schelet două inele de buclă, unul distrus.

Mormântul 5 – notat *M5* – descoperit în cel de al doilea şanţ, primul de lângă termocentrală. Adâncimea la care a fost găsit scheletul este de 0,80 m, fiind orientat est-vest. Capul culcat spre est. Pe bazin doi butoni (nasturi) din bronz, la distanţa de 5 cm unul de altul. La gât un şirag de mărgele din ceramică combinat cu cochilii de melci. La urechea stângă un inel de tâmplă (cercel) rupt.

Constructorul a adus la muzeu un inel ornamentat cu cercuri concentrice, trei vârfuri de săgeţi din fier late şi două inele de tâmplă (unul distrus).

Ceea ce am prezentat mai sus şi anume rezultatele raportului, realizat de către arheologii care au reuşit să salveze ceea ce se mai putea salva, intră totuşi în contradicţie cu informaţiile cuprinse în registrul de inventar general al muzeului.

În registrul de inventar general al muzeului din Deva, piesele descoperite în necropola de la Deva – *Micro 15*, au fost înregistrate începând de la numărul 27101 până la numărul 27132[56]. Ceea ce am putut constata, prin compararea celor două descrieri, este existenţa unor neconcordanţe atât în privinţa numerotării mormintelor dar şi al inventarului pe care acestea îl conţin. În consecinţă vom prezenta piesele aşa cum sunt ele înregistrate în colecţiile muzeului, cu numerele de inventar aferente:

Mormântul 1

Nr. inv. gen. 27101 – spadă, secol IX-XI, confecţionată din fier, cu două tăişuri, braţele scurte şi drepte. Mânerul scurt, aplatizat se termină cu o semisferă uşor aplatizată. Stare de conservare, rea. (Pl. II)

[56] Piesele din inventarul mormintelor au fost înregistrate, conform registrului, undeva în perioada 1 decembrie-28 decembrie 1979.

Nr. inv. gen. 27102-27104 – vârfuri de săgeți, secol IX-XI, confecționate din fier; coadă pedunculară pentru fixarea în coadă. (Pl. I/8; Pl. I/4; Pl. I/9)

Nr. inv. gen. 27105-27106 – vârfuri de săgeți fragmentate. Stare de conservare, deteriorată. (Pl. I/7; Pl. I/1)

Nr. inv. gen. 27107 – cui, confecționat din fier, cu tijă de formă paralelipipedică şi floare mijlocie de formă dreptunghiulară. Stare de conservare, bună. (Pl. I/6)

Nr. inv. gen. 27108 – brățară, secol IX. Confecționată din bronz, în formă de bară rotunjită şi vârfurile ascuțite.

Nr. inv. gen. 27118 – nasture, secol IX-XI. Confecționat din bronz în formă de buton prevăzut la partea inferioară cu ureche de prindere ruptă.

Mormântul 3

Nr. inv. gen. 27110 – amnar şi cremene, secol IX-XI. Amnarul confecționat din metal de formă ovoidală cu capetele întretăiate şi răsfrânte. Fragment de silex. (Pl. I/12; Pl. I/16)

Nr. inv. gen. 27111 – gresie pentru ascuțit, secol IX-XI. Confecționată din gresie roşietică de formă dreptunghiulară. (Pl. I/14)

Nr. inv. gen. 27112 – săgeți, secol IX-XI. Confecționate din metal în formă de frunză (7 bucăți) şi una în formă de coadă de rândunică (total 8 bucăți). Stare de conservare rea. (Pl. I/2; Pl. I/3)

Mormântul 4

Nr. inv. gen. 27113 – brățară, secol IX-XI. Confecționată din bară de bronz, de formă rotundă cu vârfurile uşor ascuțite. (Pl. I/13)

Nr. inv. gen. 27114 – inel de buclă, secol IX. Confecționat din argint, în formă de bară rotunjită şi vârfurile uşor ascuțite. (Pl. I/5)

Nr. inv. gen. 27115 – mărgele, secol IX-XI. Confecționate din ceramică cu orificiu mare au fost înşirate pe un fir metalic torsionat (7 bucăți).

Nr. inv. gen. 27116 – nasture, secol IX-XI. Confecționat din bronz în formă de buton prevăzut la partea inferioară cu o urechiuşă de prindere.

Nr. inv. gen. 27117 – inel fragmentar, secol IX-XI. Confecționat din argint cu masa rotundă ornamentată cu granule dispuse în formă de cruce pe brațele ancorate şi egale.

Nr. inv. gen. 27120 – inel fragmentar, secol IX-XI. Confecționat din argint, lat ornamentat cu împletitură. Stare de conservare deteriorată.

Mormântul 5

Nr. inv. gen. 27121 – inel de buclă, secol IX-XI. Confecționat din argint în formă de bară rotunjită.

Nr. inv. gen. 27122-27123 – nasturi, secol IX-XI. Descriere ca la 27116.

Nr. inv. gen. 271124-27125 – mărgele. Confecționate din cochilii de melc.

Nr. inv. gen. 27126 – mărgea. Confecționată din lut ars, ornamentată cu incizii şi pete de culoare.

Nr. inv. gen. 27127 – mărgea mare. Confecționată din chihlimbar de formă octogonală perforată pe mijloc.

Nr. inv. gen. 27128 – topor. Confecționat din fier cu tăişul uşor aplatizat şi curb, gaură de înmănuşare mare, muchia alungită şi fațetată (4).

Mormântul 6

Nr. inv. gen. 27129 – brăţară. Confecţionată din aramă în formă de bară rotundă şi vârfuri ascuţite.

Nr. inv. gen. 27130 – vârf de săgeată. Confecţionată din fier, în formă de frunză cu peduncul pentru fixarea în coadă. (Pl. I/10)

Nr. inv. gen. 27131-27132 – scărițe, secolul IX-XI. Confecţionate din fier cu arcade semicirculare, la partea superioară inele de prindere. (Pl. I/15; Pl. I/16)

Materialele descoperite la Deva – *Micro 15*, atribuite mormântului de călăreţ, pe care K. Horedt le prezintă şi le încadrează din punct de vedere cronologic, sunt, după cum uşor se poate observa de fapt, o mixtură între piesele existente în morminte diferite. Astfel în mormântul călăreţului apar artefacte din mormintele notate cu M1, M3, M4 şi M6[57]. Peste aproximativ un deceniu, Z. K. Pinter, când analizează spada de la Deva – *Micro 15*, adaugă piesa în discuţie pieselor prezentate de K. Horedt[58].

Comparând cele două surse de inventariere a mormintelor necropolei, putem uşor observa nepotrivirile dintre acestea. Motivele pentru care atât numărul mormintelor, cât şi cuantumul pieselor creşte simţitor de la raportul efectuat de autorul săpăturii la registrul de inventar ne sunt deocamdată necunoscute. Înclinăm să credem că un raport efectuat la momentul descoperirii necropolei este mai verosimil decât o inventariere realizată 5 ani mai târziu. Cu toate acestea putem constata că numărul mormintelor ce prezintă inventar sunt în număr de **cinci**. În ceea ce priveşte inventarul mormintelor pe care îl cunoaştem, până la această dată, este atribuit fără echivoc unui singur mormânt, şi anume mormântului de călăreţ[59]. Totuşi rămân foarte multe semne de întrebare pentru care momentan nu avem încă un răspuns clar. Aceste semne de întrebare sunt ridicate de unele neconcordanţe în ceea ce priveşte numărul mormintelor cât şi al împărţirii corecte a inventarului pe morminte. Dar cele mai multe semne de întrebare le ridică acele **informaţii amabile** sau **personale**, în urma cărora apar materiale noi (aplici de centură în formă de inimă, resturi de oase ale calului) în cadrul inventarului necropolei de la Deva – *Micro 15*, care prin prezenţa lor pot schimba în mod cert încadrarea cronologică a descoperirilor de aici[60]. În acest ton oarecum criptic, punem punct aici studiului nostru, totodată nădăjduind că cercetările ulterioare, dacă nu în incinta necropolei, măcar în depozitul muzeului, vor aduce mai multă lumină în această problematică, pe care nu o putem numi altfel decât la fel cu veacul din care se naşte: întunecată.

[57] Mixtura este evidentă, urmărindu-se doar împărţirea materialelor pe morminte.

[58] Problema de a lua de bună credinţă, fără drept de îndoială, a unor afirmaţii sau ce este mai grav de a considera că cercetători consacraţi şi recunoscuţi nu pot fi supuşi greşelilor, este un lucru pe care l-am întâlnit destul de des în literatura de specialitate. Exemplele sunt numeroase şi de aceea nu ne vom face un titlu de glorie în a încerca de a le rectifica pe viitor.

[59] Este vorba de, deja celebrul **mormânt 7**, care mai este cunoscut şi sub denumirea **mormântul de călăreţ.**

[60] Se pare că E. Gáll, a reuşit să descifreze neclarităţile pe care le ridică descoperirile de la Deva - *Micro 15*, într-o asemenea măsură încât ştie cu exactitate până şi sexul celor înmormântaţi aici (4 bărbaţi, două femei şi un copil), vezi Gáll 2005, p. 345, nota 52.

Bibliografie

Bóna 2001 – I. Bóna, *Erdély a magyar honfoglalás és államalapitás korában*, în *EM*, 231, Kolozsvár, 2001, p. 68-90.

Ciugudean, Dragotă 2002 – H. Ciugudean, A. Dragotă, *Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit şi ritual funerar (secolele IX-XI). Catalogul Expoziției*, Alba Iulia, 2002.

Ciugudean, Pinter, Țiplic 2006 – *Habitat – Religie – Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX-XI în Transilvania. Catalogul Expoziției*, Alba Iulia, 2006.

Dragotă 2006 – A. Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit şi ritual funerar în Transilvania şi Europa Centrală şi de sud-est (sec. IX-XI p. Ch)*, Alba-Iulia, 2006.

Gáll 2000 – E. Gáll, *Rituri şi ritualuri funerare ale descălecătorilor maghiari din secolul X, în Bazinul Transilvaniei*, în *Acta*, vol. I, 2000, p. 169-214.

Gáll 2001 – E. Gáll, *Tipologia mormintelor de secol X cu însemne de rang din Bazinul Carpatic*, în *BCŞS*, 7, 2001, p. 121-150.

Gáll 2001a – E. Gáll, *Sistemul cronologic al descoperirilor de secol X din bazinul transilvan*, în *Apulum*, XXXVIII/2, 2001, p.1-15.

Gáll 2002 – E. Gáll, *Contribuții privind elaborarea sistemului cronologic al descoperirilor din secolul X în bazinul transilvan*, în *EphNap*, XII, 2002, p. 289-312.

Gáll 2005 – E. Gáll, *Burial customs in the 10th-11th centuries in Transylvania, Crişana and Banat*, în *Dacia N.S.*, XLVIII-XLIX, 2005, p. 335-454.

Heitel 1995 – R. R. Heitel, *Die archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringenes der Ungarn in das innerkarparpatische Transilvanien*, în *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 389-441.

Horedt 1986 – K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.

Pinter 1994 – Z. K. Pinter, *Das mittelalterliche Schwert aus dem Reitergrab in Diemrich-Deva*, în *FVL* 37 – 2, 1994, p. 5-10.

Pinter 1999 – Z. K. Pinter, *Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat (secolele IX-XIV)*, Reşița, 1999.

Pinter 2007 – Z. K. Pinter, *Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat (secolele IX-XIV)*, Sibiu, 2007.

Popa 1988 – R. Popa, *La începuturile Evului mediu românesc. Țara Hațegului*, Bucureşti, 1988.

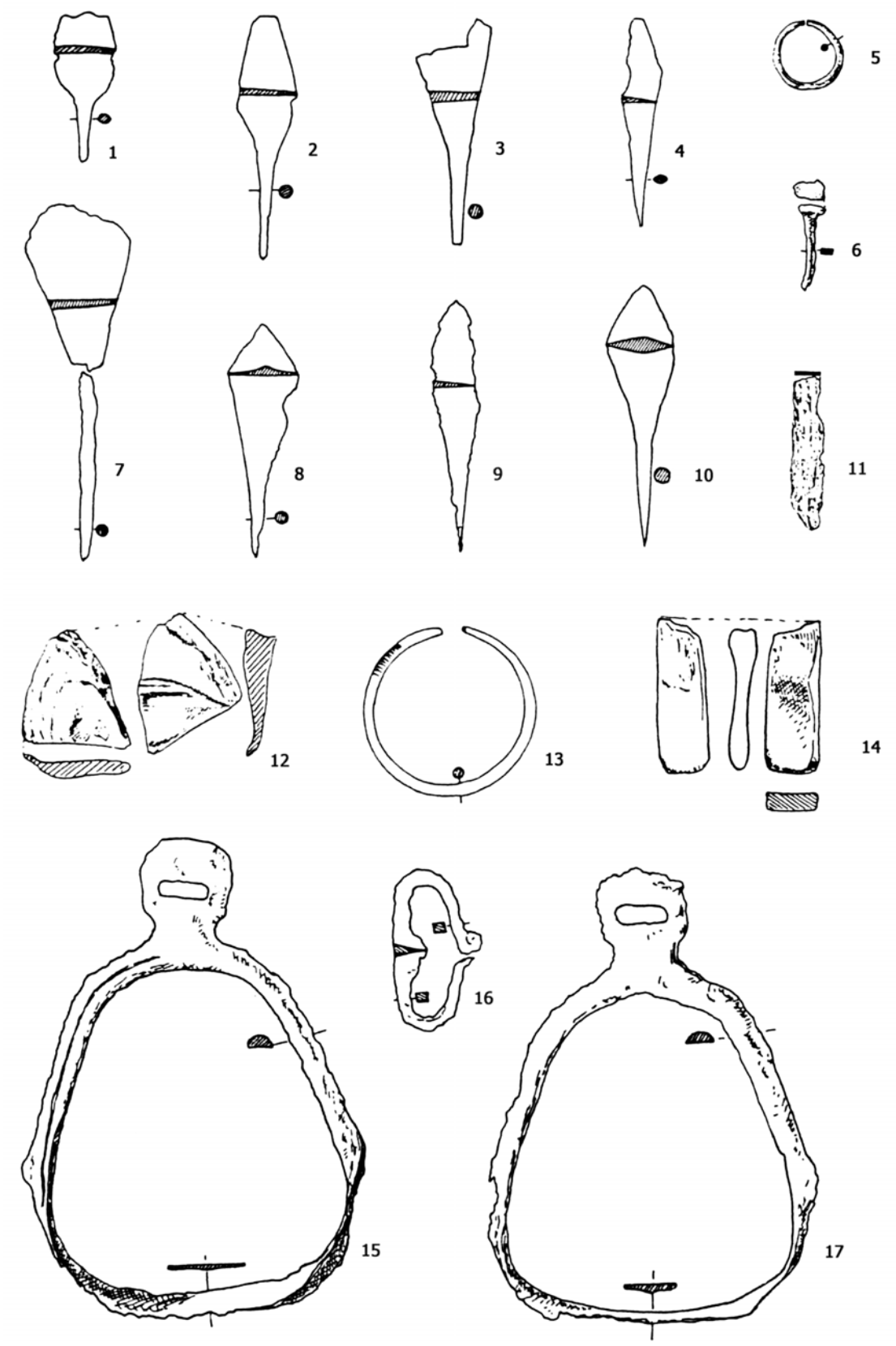
Rădulescu, Gáll 2001 – A. Rădulescu, E. Gáll, *Das Landnahmezeitliche gräberfeld von Temesvár (Timişoara) – Csókaerdo*, în *ActaArchHung*, 52, 2001, p. 155-193.

Rusu 1975 – M. Rusu, *The autochthonus population and the hungarians on the teritory of Transylvania in the 9th-11th centuries*, în *Relations between the autochthonus population and the migratory populations on the teritory of Romania*, Bucureşti, 1975, p. 201-217.

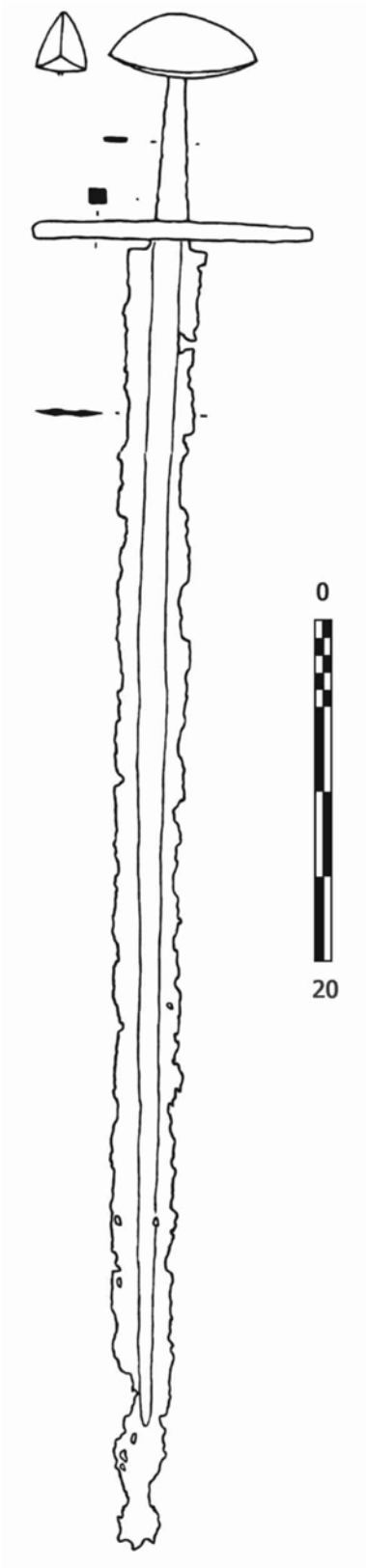
Téglás 1909 – G. Téglás, *Árpádkori sirok Déván*, în *HTRTÉ*, XIX, 1909, p. 62.

Ţuţuianu 2002 – C. D. Ţuţuianu, *Noi consideraţii privind necropola medieval timpurie de la Deva – cartierul Micro 15*. Comunicare prezentată la Simpozionul Ştiinţific: *Civilizaţia medievală timpurie din Transilvania. Rit şi ritual funerar (secolele IX-XI)*, Alba Iulia, aprilie 2002.

Velter 2002 – A. M. Velter, *Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice şi economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic secolele V-XII*, Bucureşti, 2002.



Pl. I. Piese din mormântul de călăreț de la Deva (după K. Horedt)



Pl. II. Spada medievală din mormântul de călăreț de la Deva (după Z. K. Pinter)

EARLY MEDIEVAL NECROPOLIS FROM DEVA – *MICRO 15*. OLD INFORMATIONS – NEW CONSIDERATIONS

Abstract

The aim of this paper work is to clarify the many in concordances from the archaeological literature concerning the early medieval necropolis from Deva-Micro15. These ambiguities (errors and confusions) have propagated along those 30 years since the necropolis was found until the moment when it is very hard to understand well and to know better this problem.

The many confusions that we are going to try to refer to and if it is possible to clarify them are the number of the graves and the inventory coming from these. It was necessary to putting up to date the informations that we have until now and to make all kind of completions, this being another aim of this paper-work.

Explanation of the plates

Pl. I. Pieces coming from the horse-man grave from Deva (according to K. Horedt)

Pl. II. Medieval sword coming from the horse-man grave from Deva (according to Z. K. Pinter)

PIETRARI ŞI ZIDARI ÎN ARHITECTURA RELIGIOASĂ DIN TRANSILVANIA (SURSE PRIVITOARE LA MEŞTERII CONSTRUCTORI, SECOLELE XIII – XVI)

Ionuț Codrea

Pentru arhitectura ecleziastică, un rol important ar trebui să-l aibă studierea meşterilor care au participat pe şantierele de construcție ale acestora. Dintre aceştia cei mai însemnați au fost meşterii pietrari şi zidari. Ocupațiile lor se leagă de satisfacerea unor necesitați importante: de ordin estetic şi funcțional, şi de evoluția vieții spiritual-religioase în oraş[1], fapt ce a făcut ca prezența acestora în marile oraşe transilvănene să fie simțită şi încurajată încă de la început. Cunoştințele noastre, astăzi, despre meşterii constructori care au ridicat edificiile religioase gotice din Transilvania sunt dezamăgitor de puține.

Demersurile istoriografice consacrate până acum acestui subiect sunt dispersate, mai ales în numeroase periodice care din păcate până acum nu au reuşit să creeze o problematică. Preocupările au fost orientate către alte teme considerate mai importante pentru istoria arhitecturii. Legat de tehnicile de lucru, ale pietrarilor şi zidarilor, întâlnim referiri în lucrările generale de istoria arhitecturii, cum sunt cele ale arhitecților Gheorghe Curinschi-Vorona[2] sau Grigore Ionescu[3], şi în articole, dar care vizează celelalte două provincii româneşti. Studiile realizate până acum asupra meşterilor sunt parțiale, atingând doar o anumită problematică, sau tangențiale, constituindu-se intr-o bibliografie secundară.

Având în vedere aceste lucruri, trebuie remarcate pentru spațiul transilvan, lucrările de interes general, datorate lui Ştefan Pascu[4], Samuel Goldenberg[5] (deşi cea mai mare parte a lucrării se ocupă de meşteri ai Renaşterii) sau Entz Géza, cu două lucrări importante (articolul, din 1957[6], şi vasta lucrare apărută în două volume, 1994 şi 1996[7]). Aceste lucrări, deşi nu se ocupă în special de meşteri pietrari şi zidari, prezintă amănunțit o multitudine de aspecte ce privesc meşterii evului mediu şi subliniază importanța lor în viața socială. În acest context, al prezentărilor generale, trebuie amintit Virgil Vătăşianu căruia i se datorează prima încercare pentru Transilvania de repertoriere (alfabetică) a meşterilor ce au lucrat aici: pietrari, zidari, dulgheri, pictori, argintari, miniaturişti, sculptori etc[8].

Un studiu important, dar singular pentru spațiul transilvănean, este cel al lui Hermann Fabini referitor la meşterul sibian *Andreas Lapicida* în care este prezentată toată activitatea acestuia, sursele documentare şi analogiile stilistice care au dus la relaționarea acestuia cu monumentele în cauză[9].

Situația găsită la nivelul bibliografiei secundare ne impune, în primul rând, o evaluare a surselor primare: directe sau indirecte de care dispunem. Deşi sărace, în

[1] Goldenberg 1958, p. 102.
[2] Curinsghi-Vorona 1975.
[3] Ionescu 1982.
[4] Pascu 1954.
[5] Goldenberg 1958, p. 102.
[6] Entz 1957, p. 249-264.
[7] Entz 1996.
[8] Vătăşianu 1959, p. 992-993.
[9] Fabini 1977, p. 29-39.

comparaţie cu cele occidentale, coroborarea izvoarelor scrise, de ordin documentar, iconografice sau arheologice, ajută la formarea unei imagini reale privind relaţiile sociale, circulaţia meşterilor şi mai ales modul de lucru.

Documentele scrise, cele mai importante din sursele referitoare la meşterii pietrari şi zidari, sunt inegal împărţite de-a lungul secolelor XIII-XVI. În perioada de la sfârşitul secolului al XIII-lea şi prima parte a secolului al XV-lea, cu excepţia documentului de la Alba Iulia, din 1287, aceste surse sunt puţine şi lipsite de importanţă, în afară de aceea strict statistică.

Contractul dintre episcopul Petru al Transilvaniei şi *Johannes Lapicida de civitate Sancti Adeodati* din 1 noiembrie 1287, de la Alba Iulia, este poate cel mai consistent document referitor la meşterii pietrari, vizând cantitatea lucrărilor care se cereau, modalităţi de lucru şi plată. Se prevedea terminarea colţului de sud-vest al catedralei cu turnul şi portalul vestic. În urma înţelegerii, toate acestea trebuiau făcute „cu pietre netezite". Pe lângă terminarea catedralei, meşterul trebuia să repare şi stricăciunile provocate de răscoala saşilor din 1277, în timpul căreia se presupune că au fost distruse absida principală şi turnul de peste careu. Pietrarul trebuia să înceapă lucrările imediat şi să-şi ia un tovarăş pentru realizarea blocurilor de piatră. De asemenea, trebuia să lucreze toată iarna, probabil la fasonarea pietrelor, muncă pentru care meşterul era plătit lunar cu anumite sume de bani, mai mici decât în restul anului. Astfel în timpul în care nu se putea lucra la ridicarea zidurilor (1 noiembrie – 4 aprilie) meşterul urma să fie plătit cu câte o marcă în fiecare lună (care circulau în acea zonă, mai mici în greutate), iar la 4 aprilie urma să i se dea 6 mărci. Apoi până în 25 iulie câte 10 mărci pe lună. Astfel, pentru lucrare, meşterul a fost plătit cu 50 de mărci (8 mărci primise înainte de începerea lucrării) şi un rând de îmbrăcăminte la sfârşitul lucrării, pe cheltuiala episcopului. De asemenea episcopul trebuia să pună la dispoziţia meşterului la temelia bisericii, pietrele, varul, nisipul, apa şi lemnăria[10].

Lipsa meşterilor documentaţi în această perioadă nu poate fi pusă în nici un caz pe seama lipsei şantierelor de construcţii, ci pe aceea a inexistenţei meşterilor specializaţi pe teritoriul Transilvaniei. În consecinţă, lipsa lor din documentele vremii. La construirea edificiilor, cu siguranţă, un aport foarte important l-au avut atelierele itinerante şi meşterii peregrini. Reprezentantul atelierului ambulant[11] este considerat meşterul pietrar *Johannes* „fiul lui Tyron din oraşul sfântului Adeodat" (Saint-Dié, Franţa)[12]. Din aceeaşi categorie făceau parte, probabil, şi meşterii care au lucrat la Sebeş sau Cluj la mijlocul secolului al XIV-lea. Tot acum meşterii constructori sunt specializaţi în piatră dar nu pe categorii de construcţii: ecleziastice, militare sau civile. O astfel de delimitare, în această perioadă, nu întâlnim nici în ţările vecine[13].

Odată cu anii '30 ai secolului al XV-lea, şi mai cu seamă în perioada din timpul Hunedoreştilor şi Jagellonilor, menţionările devin tot mai dese. Cauzele sunt diverse. De la cele economice, la cele de apărare ale oraşelor şi bisericilor de incursiunile repetate ale turcilor. Prin sprijinul pe care îl acordă Sigismund de Luxemburg şi Matia Corvin oraşelor, împotriva nobilimii feudale, şi prin confirmarea şi acordarea de noi libertăţi comerţului şi meseriilor, negoţul şi meşteşugurile cunosc un mare avânt.

[10] *DIR, veacul XIII, C. Transilvania*, II, nr. 329.
[11] Entz 1957, p. 252.
[12] *DIR, veacul XIII, C. Transilvania*, II, nr. 329.
[13] Rusu 1980, p. 189.

Resursele economice rezultate au fost esențiale, atât în timpul atacurilor turceşti, perioadă în care au avut loc fortificări ale oraşelor şi ale bisericilor săteşti[14], cât şi la subvenționarea construirii sau reconstruirii de către regalitate sau patriciat a unor edificii religioase. Au apărut astfel mai multe şantiere în toată Transilvania. Importante sunt lucrările de la Cluj şi Cârța, unde sunt menționați conducătorii şantierului, şi mai mult, în cazul Cârței şi o parte din echipa de meşteri. La mănăstirea franciscană din Cluj, a fost trimis călugărul minorit *Johannes* în 1490 de către regele Matia Corvin[15]. Lucrările de reconstrucție a mănăstirii Cârța, pornite tot la intervenția lui Matia Corvin, au fost conduse din jurul anului 1494 de *Andreas Lapicida*. Acesta lucrează aici cu o echipă de meşteri până în jurul anului 1504. Din echipa de meşteri făceau parte zidarii Henrik şi Martin, Simion, dulgher, Balsiu meşter de acoperişuri, toți plătiți de oraşul Sibiu.

Din 1506 lucrările au fost preluate de meşterul pietrar Sebastian, alături de acesta apar menționați pietrarul Gaspar Zoler şi țiglarul Ioan Rápolt[16].

În 1503 la construirea Turnului spart, de pe valea Oltului a lucrat o echipă de meşteri pe parcursul acelui an: zidari (*Augustinus*, Hans Pflegel), pietrari (Hans, care a lucrat cu 5 ajutoare) tâmplari (*Achaius*, Peter şi *Johannes cel Tânăr*), fierari, lăcătuşi, strungari. Aceştia au fost plătiți diferențiat, cel mai bine zidarii şi pietrarii, urmați de restul meşterilor. Tot din acest document aflăm ce unelte au fost folosite de meşteri şi faptul că în jurul şantierului era organizată o tabără unde lucrau un pastor, bucătari şi ajutoarele lor[17].

Atestările numeroase ale meşterilor dovedesc amploarea pe care au luat-o meseriile legate de construcții. Deşi nu avem atestări documentare ale statutelor de meşteri pietrari şi zidari decât la începutul secolului al XVI-lea - Sighişoara în 1515[18], Cluj în 1525, Mediaş în 1539[19], meşterii cu siguranța au fost organizați în bresle şi înainte de aceste date. Materialul cuprins în aceste statute dezvăluie multe laturi ale evoluției cioplitului pietrei şi zidăritului, şi se referă îndeosebi la specializarea şi separarea lor pentru a ajunge la o muncă de bună calitate[20].

Statutele breslelor amintite mai sus sunt o sursă importantă mai ales pentru cunoaşterea modului de organizare a meşterilor. Deşi târzii ne putem folosi de acestea presupunând că la baza lor a stat experiența gotică.

Pe lângă contracte sau statute, cea mai mare parte a informației provine din cele mai diverse documente: dări de seamă orăşeneşti, procese verbale, acte de posesiune, conscrieri ale locuitorilor anumitor oraşe, listele converşilor, testamente, inscripții, registrele de socoteli, scrisori. Aici găsim meşterul constructor în cele mai diferite ipostaze, de la aceea de executor al unor construcții şi până la scene legate de viața sa socială.

În toate aceste documente meşterii pietrari şi zidari apar sub mai multe denumiri: pietrarii (*lapicidae*[21], *politores lapidum*[22]); iar zidarii (*muratores*[23], *maurer*, *keomies*[24], *cementarios*[25], *morrator*[26]), însă toate fac referire la aceleaşi meserii.

[14] Dubowy, 1957, p. 28.
[15] Pascu, Marica, 1969, p. 32.
[16] Entz 1996, p. 177.
[17] Munteanu-Beşliu 1999, p. 58.
[18] Nussbächer 1987, p. 73.
[19] Goldenberg 1958, p. 114.
[20] Goldenberg 1958, p. 112.
[21] Pascu 1954, p. 197.
[22] Pascu, Marica, 1969, p. 24.
[23] Pascu, Marica, 1969, p. 24.
[24] Goldenberg 1958, p. 102.
[25] Pacaut, Rossiaud, p. 113.
[26] Salontai 2002, p. 233, 253, nota 104.

Pentru a avea o imagine completă asupra activităţii meşterilor pietrari şi zidari sursele documentare trebuie asociate cele iconografice şi arheologice care oferă informaţii despre meşteşug. Acestea ajută la cunoaşterea tehnicilor şi instrumentelor folosite de meşteri şi a felului în care aceştia se foloseau de ele.

În Europa Occidentală, sursa iconografică (miniaturile şi gravurile medievale, contemporane realizării edificiilor), reprezintă un important izvor în studierea constructorilor şi a şantierelor[27] (fig. 1 după Binding). Deşi unele dintre acestea pot fi convenţionale, ele reprezintă ceea ce înseamnă şantierul în evul mediu şi implicit instrumentarul medieval. La noi acest gen de sursă este de asemenea sărac reprezentat dar acoperă genurile artistice în care sunt exprimate sursele occidentale: miniatură, reprezentări sculpturale încadrate într-un ansamblu arhitectural, sigilii, morminte încrustate.

În cazul nostru cea mai veche sursă iconografică pentru meşterii zidari o reprezintă una din miniaturile Cronicii pictate de la Viena[28], realizată de un autor anonim în 1358, şi care reprezintă şantierul de construcţie al catedralei din Oradea – construită în perioada 1342 - 1372[29]. La momentul realizării ei miniatura surprinde momentul în care catedrala era în construcţie, rămânând de executat partea superioară a navei şi cele două turnuri de pe partea de vest (fig. 2 după Marosi) .

Aici se pot observa uneltele specifice zidarilor: mistria şi albia pentru mortar. Un alt element, interesant pentru cunoaşterea instrumentarului medieval, este cleştele de mari dimensiuni folosit la ridicarea pietrelor de talie. Aceste unelte de lucru pot fi întâlnite atât în reprezentări iconografice cât şi în săpăturile arheologice. Două astfel de piese se găsesc expuse în secţia Bastion a Muzeului din Braşov (fig. 3), dar locul de proveniență este necunoscut. În ceea ce priveşte datarea, se presupune că aparţin secolului al XVI-lea[30].

La biserica *Sfântul Mihail* din Cluj, pe un capitel, presupus a fi executat în secolul al XIV-lea, sunt reprezentate, alăturate, două basoreliefuri. Unul dintre acestea prezintă doi bărbaţi: unul în prim plan ce ţine în mâini un volumen, iar al doilea, mai tânăr se îndreaptă spre el. Această scenă se presupune că ar reprezenta un meşter alături de ucenicul său. Singurul fapt care atestă o astfel de scenă cu meşteri este alăturarea lui lângă cel de-al doilea basorelief ce reprezintă un meşter pietrar, într-o poziţie şezând, care cu ajutorul dălţii şi al ciocanului, execută o fială gotică[31] (fig. 4 după Arion).

Tot în aceeaşi perioadă se presupune că datează şi statuia Sfântului Cristofor de la biserica evanghelică din Sebeş. La picioarele lui se află două personaje care au fost identificate ca fiind un meşter pietrar şi calfa lui, care ar fi lucrat la biserică[32]. Acest lucru ar putea fi real, chiar dacă nu avem certitudinea că Sfântul Cristofor ar fi fost considerat protectorul meşterilor. Acesta era considerat în evul mediu ocrotitor al călătorilor deci posibil şi al meşterilor peregrini. Un alt element care ar putea pleda pentru această ipoteză este şi faptul că unul din elementele cu care este reprezentat în iconografia occidentală este cârja[33], element ce apare şi pe sigiliul breslei zidarilor şi pietrarilor din Sighişoara (fig. 5 după Eichorn).

[27] Binding 1978.
[28] Marosi 1995, fig. 53.
[29] Drăguţ 1979, p. 60.
[30] Informaţie primită de la c.p. I dr. A. A Rusu.
[31] Arion 1974, p. 29, fig. 40; Entz 1957, p. 253-254.
[32] Arion 1974, p. 57, fig. 91.
[33] Farmer 1999, p. 142-143 (sub Cristofor)

În interiorul aceleiaşi biserici, pe peretele de vest, se află o piatră de mormânt, din 1519, pe care sunt reprezentate două ciocane de pietrar încrucişate, iar deasupra lor într-un blazon sunt incizate un echer şi un compas[34] (fig. 6 după Varga Livia). Aceste ultime două instrumente sunt atribute ale arhitectului, dar în acelaşi timp sunt şi instrumente indispensabile cioplitorului.

Loggia din curtea a II-a a Primăriei Vechi din Sibiu este decorată cu portretele a patru meşteri, care au lucrat la casa Altemberger în perioada 1472-1491, şi care se regăsesc pe console. Doi meşteri dulgheri, dintre care unul ține în mâini un cuțitoi (unealtă folosită la finisarea şi îndreptarea lemnului); şi un meşter pietrar (ține în mâini un ciocan) (fig. 7 după Fabini). Cel de-al patrulea portret, mai mare ca dimensiuni, este decorat în partea inferioară cu un semn de meşter, crucea Sfântului Andrei, fapt ce a dus la concluzia că avem de-a face cu autoportretul meşterului *Andreas Lapicida*. Acesta este reprezentat cu limba scoasă, gest cunoscut al meşterilor de altare, dar aici înseamnă, probabil, o expresie a vocabularului vulgar, pentru a fi pe înțelesul oamenilor simpli[35]. Portrete ale meşterilor constructori sunt obişnuite începând din secolul al XIV- lea, mai întâlnim la *Sfântul Vit* în Praga (portretul lui Peter Parler executat înainte de 1378), la biserica Knittelfeld din Austria (portretul lui Niclas Velbacher din 1445) şi *Sfântul Ştefan* din Viena (portretul meşterului Anton Pilgram de la începutul secolului al XVI-lea)[36]. Meşterul ne mai este cunoscut şi din alte documente care atestă participarea lui pe şantierele unor edificii religioase cum ar fi Moşna, Cristian[37] sau Cârța[38].

De la breasla pietrarilor şi zidarilor din Sighişoara s-a păstrat un sigiliu ce poartă legenda *S · LAPICIDARVM · ET · MURATORVM · 1515*. În câmpul central al sigiliului este reprezentat patronul breslei în straie episcopale, având în mâna dreaptă o cârjă episcopală şi o unealtă, iar în cea stângă o biserică cu turn. În partea de jos se află două scuturi heraldice, în care sunt reprezentate două unelte încrucişate ale pietrarilor, respectiv o albie pentru mortar şi o mistrie, ca emblemă a zidarilor[39].

Deşi instrumentarul medieval ne este cunoscut din sursele iconografice acestea apar foarte rar în săpăturile arheologice, nu numai pe teritoriul Transilvaniei ci în tot spațiul românesc. La Piatra Craivii a ieşit la iveală, în urma săpăturilor, o mistrie datată în secolul al XV-lea[40]. În Moldova, la cetatea de scaun a Sucevei, sub podea s-au găsit ciocane de pietrar şi dălți[41]. Importante, şi deocamdată singulare sunt piesele amintite mai sus, aflate la muzeul din Braşov. Analogiile găsite în afara teritoriului românesc, atât iconografice cât şi arheologice ne fac să credem că celelalte tipuri de unelte, care nu apar la noi, nu erau cu nimic diferite de cele din restul Europei (fig. 8-14).

O altă categorie de surse care pot ajuta, pe lângă cercetările stilistice şi cronologice (atât la nivel regional, cât şi pe monument, pentru identificarea etapelor de construcție), la urmărirea unor trasee de meşteri sunt mărcile de pietrar. Şi aici exemplul meşterului *Andreas Lapicida* este elocvent. La Primăria Veche din Sibiu apar crucea Sfântului Andrei iar în lucrările mai târzii apare monograma *ALH* (care înseamnă *Andreas Lapicida* din Sibiu) care apare alături de anul 1500 pe peretele stâng al bisericii

[34] Varga 1984, fig. 107.
[35] Fabini 1977, p. 32.
[36] Fabini 1982, p. 107, fig. 62 A, 3, 101, B,C,D,E.
[37] Vătăşianu 1959, p. 533.
[38] Entz 1996, p. 177.
[39] Nussbächer 1987, p. 73; Eichorn 1969, p. 73-78, fig. 32.
[40] Anghel, Berciu 1968, p. 12, fig. 5.
[41] Olteanu, Şerban 1969, p. 73.

din Moşna[42]. În felul acesta se mai pot urmări anumite trasee ale unor meşteri veniți din exterior precum şi circulația unora dintre cei autohtoni, în spațiul transilvan.

Acestea fac parte, pe lângă semnele utilitare (folosite ca un simplu sistem de reperare), dintre semnele lapidare.

Printre semnele utilitare se numără semnele de aşezare, de aparetură, de orientare, de grosime, de îmbinare (acestea mai sunt folosite şi pentru a face o mai bună prindere a mortarului[43]), scheme pentru sculptori[44]. Semnele de aşezare sau de poziție, erau folosite atunci când era vorba de un asamblaj mai complicat de pietre. Apareiorul dădea instrucțiuni precise cioplitorilor, pentru ca aceştia să graveze un anumit semn pe blocurile asamblajului[45].

Deşi semnele lapidare sunt cele mai numeroase documente, referitoare la meşteri, sunt şi cele mai lacunare. Şi dintre acestea, majoritatea sunt semne de îmbinare folosite pentru a uşura munca meşterului pietrar în momentul asamblării pieselor. Modul în care erau folosite aceste semne ne este necunoscut, neexistând, până acum, nici un studiu asupra utilizării acestora.

Din păcate, majoritatea semnelor sunt gravate pe fața angajată a pietrei şi nu pot fi descoperite decât după ce se distruge zidul, sau în cazul unor refolosiri a materialului într-o etapă ulterioară de construcție a unui edificiu.

Bibliografie

Anghel, Berciu 1968 – Anghel, Gh., Berciu, I., *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei*, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1968.

Arion 1974 – Arion, Gh., *Sculptura gotică în Transilvania*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1974.

Binding 1978 – Binding, G., *Der mittellungen Baubetrieb nördlich der Alpen in zeitgenüssischen Darstellungen*, 1978.

Curinsghi-Vorona 1975 – Curinsghi-Vorona, Gh., *Istoria arhitecturii în România*, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1975.

Drăguț 1979 – Drăguț, V., *Arta gotică în România*, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1979.

Dubowy 1957 – Dubowy, E., *Sighişoara un oraş medieval*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1957.

Eichorn 1969 – Albert Eichorn, *Siebenbürgische Zunftsiegel*, în *FVL*, XII, 2, 1969, p. 73-78.

Entz 1957 – Entz, G., *Müvészk éz Mesterek az Erdélyi Gótikában*, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos Születésének Nyolcvanadik évfordulójára*, Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957, p. 534-537.

[42] Fabini 1977, p.32, 36.
[43] Van de Winckel 1970, p. 176.
[44] Van de Winckel 1970, p. 175.
[45] Gimpel 1987, p. 83.

Entz 1996 – Entz, G., *Erdély építészete a 12 –13 században*, I. Kolozsvár, 1994; *Erdély építészete a 14 –16 században*, II. Kolozsvár, 1996.

Farmer 1999 – Farmer, D. H., *Oxford. Dicționar al sfinților*, Bucureşti, Ed. Univers Enciclopedic, 1999.

Fabini 1977 – Fabini, H., *Andreas Lapicida-ein siebenbűrgischer Steinmetz und Baumeister der Spätgotik*, în *Osterreichische Zeitschrift für kunst und Denkmelpflege,* XXXI, Wien, 1977, p. 29-39.

Fabini 1982 – Fabini, H., *Sibiul gotic*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1982.

Gimpel 1987 – Gimpel, J., *Constructorii goticului*, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1987.

Goldenberg 1958 – Goldenberg, S., *Clujul în secolul XVI*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1958.

Ionescu 1982 – Ionescu, Gr., *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacului*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1982.

Marosi 1995 – Marosi, E., *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14-15. századi magyarországon,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

Munteanu-Beşliu 1999 – Munteanu-Beşliu, P., *Fortificații medievale de la Tălmaciu şi Turnul spart*, în *BCMI*, 1-4, 1999, p. 47-59.

Nussbächer 1987 – Nussbächer, G., *Din cronici şi hrisoave*, Bucureşti, Ed. Kriterion, 1987.

Pacault, Rossiaud 1982 – Pacault M., Rossiaud, J., *Epoca romanică*, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1982.

Olteanu, Şerban 1969 – Șt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile din Țara Românească şi Moldova în evul mediu*, Ed. Academiei, Bucureşti, 1969.

Pascu 1954 – Pascu, Șt., *Meşteşugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea,* Bucureşti, Ed. Academiei, 1954.

Pascu, Marica 1969 – Pascu, Șt., Marica, Viorica, *Clujul medieval,* Bucureşti, Ed. Meridiane, 1969.

Rusu 1980 – Rusu, A. A., *Donjoane din Transilvania*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 177-197.

Salontai 2002 – Salontai, Mihaela Sanda, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Ed. Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2002.

Varga 1984 – Varga Livia, A szászsebesi Evangélikus templom középkori épitestörténete, Akadémiai Kiado, Budapest, 1984.

Van de Winckel 1970 – Van de Winckel, Madeleine Andrianne, *Introduction sommaire a l'etude de signes lapidare de Roumanie*, în *PVAR*., vol I, Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, p. 169-261.

Vătăşianu 1959 – Vătăşianu, V., *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, Bucureşti, Ed. Academiei, 1959.



Fig. 1 Cronica lui Rudolf von Ems, 1402 (după Binding)



Fig. 2 Cronica pictată de la Viena, Secolul al XIV-lea (după Marosi)

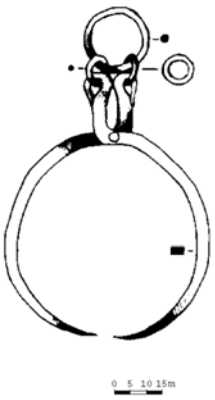


Fig. 3 Cleşte folosit la ridicarea pietrelor, de talie din secolul al XVI-lea (piesa aparţine Muzeului din Braşov)



Fig. 4 Capitel din biserica Sf. Mihail din Cluj reprezentând meşteri pietrari, secolul al XIV-lea (după Arion)



Fig. 5 Sigiliul breslei pietrarilor şi zidarilor din Sighişoara, 1515 (după Eichorn)



Fig. 6 Piatră de mormânt aparţinând unui meşter pietrar, 1519 (după Varga Livia)



Fig. 7 Capiteluri de la Primăria Veche din Sibiu (în primul plan meşter dulgher iar în cel secund Andreas Lapicida) (după Fabini)

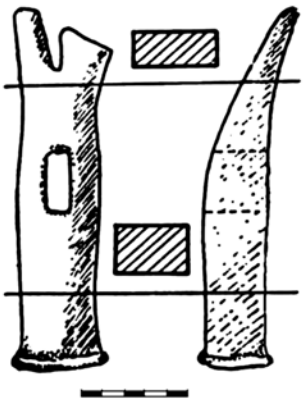


Fig. 8 Ciocan de dulgher de la Voievozi (după Popa)



Fig. 9 Mistrie de la Piatra Craivii din secolul al XVI-lea (după Anghel)



Fig. 10 Sfredel aparținând secolului al XVI-lea de la Tăuți (după Anghel)



Fig 11 Ciocane de pietrar descoperite la Buda (după Nagy)



Fig. 12 Dălți de pietrar descoperite la Buda (după Nagy)



Fig. 13 Topoare de pietrar descoperite la Buda (după Nagy)



Fig. 14 Instrumente folosite la prelucrarea pietrei descoperite la Buda (după Nagy)

MASONS AND BRICKMASONS IN RELIGIOUS ARCHITECTURE IN TRANSYLVANIA (SURCES REGARDING MASTER BUILDERS 13^{EN} – 16^{EN} CENTURIES)

Abstract

Our information about constructors is poor, so researching the sources is a very important matter.

Comparing the sources, from the Transylvanian and the Occidentals, the last are more richer, but the connections between the documentary, iconographic and archaeological sources, helps to establish a real image about social relationships, constructor's circulation, and especially their way of work.

The written sources, the most important, referring the masons, are in equal scattered all along the 13-14 century. The sources are poor and less important, beside the statistic matter.

For having a full image these sources must be associated with the iconographic and the archaeological research. These help us to understand their techniques, the instruments and the way of used.

List of Illustrations

Fig. 1. The Chronicle of Rudolf van Ems, 1407, building ground

Fig. 2. The Vienna Painted Chronicle, 14 century. The Oradea chatedral building ground

Fig. 3. A 16 century scaffold used to raise large stones

Fig. 4. Capitel from Saint Michael church from Cluj representing a mason carving stone, 14 century

Fig. 5. The 1515 seal of masons and brick builder guild from Sighişoara

Fig. 6. A unknown mason tombstone from Sebeş

Fig. 7. Capitel from Old City Hall of Sibiu, 15 century

Fig. 8. Joiner hammer from Voievozi

Fig. 9. 15-century brick trowel from Piatra Roşie

Fig 10. 16-century drill from Tăuți

Fig. 11. Bush hammer discovered at Buda

Fig. 12. Chisels discovered at Buda

Fig. 13. Hackers discovered at Buda

Fig. 14. Instruments used for carving free stones discovered at Buda.

MEŞTERII CONSTRUCTORI DIN TRANSILVANIA – SECOLELE XIII - XVI –

Ionuț Codrea

Evoluția creației artistice în evul mediu, din punct de vedere istoric, a fost determinată, în general, de conlucrarea a doi factori: cel care comandă şi face posibilă naşterea creației, cel care execută, şi ca rezultant al acestor două activități anterioare se naşte opera.

În perioada evului mediu timpuriu artistul este un meşter anonim, iar constituirea societății pe baza ierarhizării sociale, îl scoate în față pe cel care comandă, care se află pe o treaptă mai înaltă a ierarhiei sociale, față de executant. În secolul al XIII-lea începe încet o nouă dezvoltare, care nu schimbă încă mersul prezentat al lucrurilor, dar pregăteşte schimbarea. Cu timpul, pretențiile privind construcțiile feudale cresc şi odată cu aceasta şi prestigiul meşterului. Lângă cel ce comandă, se ridică încet un partener egal, executantul, posedând cunoştințe speciale[1].

Istoriografia românească de până acum nu a fost prea generoasă în abordarea acestui subiect. Până acum meşterilor constructori le-au fost consacrate doar câteva articole dispersate în diferite periodice, care din păcate, nu au reuşit să creeze o problematică. Legat de tehnicile de lucru sau materiale mai întâlnim referiri în lucrările generale de istoria arhitecturii, cum sunt cele ale arhitecților Gheorghe Curinschi-Vorona[2] şi Grigore Ionescu[3] sau în articole ce vizează însă celelalte două provincii româneşti. Studiile realizate asupra meşterilor goticului sunt parțiale, atingând doar anumite probleme legate de meşterii constructori (Entz Géza), sau tangențiale, constituind o bibliografie secundară. Nu s-a reuşit până acum scrierea unei lucrări de amploarea celei referitoare la atelierele de pietrari renascentiste din Cluj datorate cercetătoarei Balogh Jolán[4].

Efectuarea unei astfel de cercetări este anevoioasă în lipsa unor elemente esențiale, de aceea un prim pas ar putea fi reprezentat de efectuarea unui repertoriu al tuturor meşterilor care au apărut în lucrările de la noi din țară sau în lucrări care fac referire la spațiul transilvan. O primă încercare în acest sens a fost făcută de Virgil Vătăşianu. Acesta a făcut repertorierea meşterilor care au lucrat în spațiul transilvan, pietrari, zidari, lemnari, pictori, argintari, miniaturişti, sculptori etc[5]. Meşterii sunt prezentați în ordine alfabetică, fiind specificate meseria şi locul de proveniență ale acestuia. Acest tip de repertoriere va fi păstrat şi în continuare, considerând-ul cel mai bun într-o astfel de cercetare. În plus, acolo unde se cunoaşte, sunt prezentate mai multe date despre meşter (unde a lucrat, perioada în care a lucrat, etc.).

Repertoriul are în vedere toți meşterii care au legătură cu şantierele de construcție: arhitecții (*opertarius, magister operis, custodes, gubernatores, director fabricae*[6]), meşterii pietrari (*lapicidae*[7], *politorae lapidum*[8]), zidari

[1] Entz 1957, p. 247-251.
[2] Curinschi-Vorona 1975.
[3] Ionescu 1963; Ionescu 1982.
[4] Balogh 1943.
[5] Vătăşianu 1959, p. 992-993.
[6] Rusu 2005, p. 125.
[7] Pascu 1954, p. 197.
[8] Pascu Marica 1969, p. 24.

(*muratorae*[9]), dulgheri (*fabri lignari*, *carpentari*, *tornatorae*[10], *mensatorae*[11]), fierari (*ferri fabrii*[12], *artis fabrilis*[13]), ţiglari–cărămidari (*tegulatorae*), vărari (*marterruer*[14]), al căror aport este esenţial pentru ridicarea edificiilor ecleziastice sau militare. Din acest demers au fost excluşi pictorii, sticlarii, lăcătuşii, cărămidarii (sobari), tâmplarii (care lucrează stranele şi alte piese din lemn cu caracter de cult sau profan) argintarii şi aurarii, fiind consideraţi auxiliari şi care intervin asupra edificiului doar odată cu terminarea lucrării.

Cantitatea lucrărilor de construcţie, reconstrucţie sau menţinere a edificiilor, în special a celor religioase este reflectată direct de prosperitatea socială şi economică[15]**.** Dezvoltarea economică atrage după ea un mai mare număr de şantiere, mână de lucru calificată, materiale de construcţie mai bune şi o ornamentică mai bogată. În secolele XV şi XVI există două perioade în care dezvoltarea economică a regatului maghiar, amândouă pe parcursul secolului al XV-lea, în timpul domniilor lui Sigismund de Luxemburg şi Matia Corvin

Prin sprijinul pe care îl acordă aceşti doi monarhi oraşelor, împotriva nobilimi feudale, şi prin confirmarea şi acordarea de noi libertăţi comerţului şi meseriilor, negoţul şi meşteşugurile cunosc un mare avânt. Aceste resurse economice au fost esenţiale în timpul incursiunilor repetate ale turcilor (1421-1526), când au avut loc fortificări ale oraşelor şi ale bisericilor săteşti[16]. Meşterii erau obligaţi să lucreze pentru oraşele în care locuiesc la ridicarea zidurilor şi a turnurilor de apărare. În afara ridicării de fortificaţii, activitatea pe toată perioada secolului al XV-lea şi începutul secolului următor este intensă, ridicându-se sau reconstruindu-se numeroase biserici şi mănăstiri (în primul rând în oraşe precum Cluj, Sibiu, Braşov, Sighişoara, Bistriţa).

În aceste secole se simte clar dezvoltarea meseriilor legate de construcţii atât prin numărul mare de edificii de cult şi de apărare comandate, cât şi prin atestarea numeroasă a meşterilor în această perioadă.

Numărul atât de mare de edificii ecleziastice nu ar fi fost posibil fără implicarea elitelor, construcţia fiind considerată ca o necesitate socială[17]. De asemenea, această abundenţă mai poate fi privită şi prin prisma neliniştilor sociale datorate numeroaselor atacuri turceşti, construirea de biserici nefiind neapărat o acţiune culturală şi artistică, cât mai ales una religioasă şi istorică.

Pe lângă sprijinul material, comanditarii îşi aduc aportul şi în felul în care va arăta edificiul, o construcţie fiind o îmbinare a două idei: cea a comanditarului, care doreşte ca viitoarea construcţie să fie asemănătoare cu ce a văzut şi i-a plăcut, şi a doua, a meşterului care la rândul lui are o meserie învăţată din două surse, una primordială preluată în momentul în care a fost ucenic şi apoi calfă, de la meşterul său, şi cealaltă de la şantierele prin care a trecut.

Arhitecţi, meşteri pietrari şi zidari. În Europa Occidentală, în secolul al XII-lea, deşi se face distincţia între funcţiile de proiectant, conducător de şantier şi cea de cioplitor şi/sau sculptor, există cazuri în care arhitecţii proiectează şi conduc lucrările,

[9] *Ibidem*; Pascu 1954 p. 197.
[10] Pascu, Marica 1969, p. 24.
[11] Goldenberg 1958, p. 122.
[12] Goldenberg 1958, p. 24.
[13] S. Goldenberg 1958, p. 68.
[14] Bidian 1975, p. 157.
[15] Rusu 1990, p. 63.
[16] Dubowy 1957, p. 28.
[17] Rusu 1999, p. 235.

există constructori care sunt pricepuți cioplitori şi care participă personal la tăierea pietrei, sau sunt şi zidari şi tâmplari. După caz, accentul era pus pe una sau alta din calitățile lor[18]. Un secol mai târziu figura arhitectului capătă în Franța o mare importanță. Rolul său pe şantier este diferit de cel al tăietorilor de piatră sau al zidarului. El proiectează edificiul şi coordonează activitățile celorlalți meşteri[19].

În istoriografia românească doar câțiva dintre meşterii constructori sunt denumiți arhitecți: călugărul minorit *Johannes*, *Johannes Welther*, *Frater Dominicus de la Valle Rosarum* şi Anton (arhitect magister). Restul, deşi meşteri constructori, sunt numiți meşteri pietrari sau zidari: *Andreas Lapicida*, care construieşte biserica de la Moşna; Conrad *Lapicida* care lucrează la Teiuş şi Hunedoara, şi alții. Confuzia se poate datora şi lipsei de claritate a documentelor, şi faptului că, încă, în secolele de care ne ocupăm (sec XIII-XVI), între aceste meserii, nu se făcea distincție. De exemplu, *Johannes Lapicida* care termină colțul de sud-vest al catedralei din Alba Iulia cu turnul şi portalul vestic[20].

Cei menționați ca pietrari sunt mai numeroşi apărând în mai multe ipostaze. Atât în cea de executant al unor blocuri de piatră ce urmau să servească la ridicarea unui edificiu, cât şi în calitate de constructor al acestora.

Acelaşi *Johannes Lapicida de civitate Sancti Adeodati*, trebuia să termine catedrala *Sfântul Mihail* din Alba Iulia, în urma înțelegerii cu episcopul Transilvaniei, Petru. Toată lucrarea urma să fie făcută „cu pietre netezite" şi pentru aceasta el trebuia să-şi ia un tovarăş care să îl ajute. De asemenea, trebuia să lucreze toată iarna[21].

Dintre zidari cunoaştem foarte puține nume. Jacob Kendliger din St. Wolfgang care construieşte turnul bisericii din Sighişoara şi Mihail din Sibiu, care ocupă, din 1491, funcția de jurat[22].

La Braşov sunt menționați opt meşteri zidari, în secolul al XV-lea. Numărul destul de mic al acestora poate fi explicat prin faptul că în momentul în care era luată în antrepriză o lucrare, se folosea la executarea ei un număr mare de muncitori necalificați[23].

Chiar dacă nu se făcea o delimitare între meşterii pietrari şi zidari, sigur se făcea între aceştia şi pietrarii care tăiau piatra în carieră sau cei care făceau muncile necalificate de pe şantier, salahorii. Expresiile care desemnau în evul mediu, în latină, pe muncitorii care tăiau piatra în simple carouri, nu ne permit în general să-i deosebim de cei care tăiau bolțile ogivale, rozasele şi sculpturile monumentale ale portalurilor. Faptul este neobişnuit deoarece există o mare diferență între cei care execută o muncă mecanică şi cei care sculptează. Adevărul e că pentru marea majoritate a oamenilor din evul mediu, între operă şi capodoperă există numai o diferență de grad şi nu una de natură. Ideea că există o diferență majoră între muncitor şi artist nu apare decât în Renaştere.

Totuşi în Anglia, termenii care îi desemnează pe cioplitorii în piatră permit stabilirea anumitor deosebiri între muncitorii care îndeplinesc lucrările şi cei care execută muncile mai delicate. Această deosebire se bazează pe calitatea pietrei lucrate; tăietorii de piatră dură (*hard hewers*), şi tăietorii de piatră calcaroasă care se preta la munca delicată a sculptorilor (*freestone masons*)[24].

[18] Goff 1999, p. 212.
[19] Goff 1999, p. 214, 215.
[20] Drăguț 1976, p. 184.
[21] *DIR, veacul XIII, C. Transilvania*, II, nr. 329.
[22] Pascu 1954, p. 196.
[23] Gimpel 1981, p. 157.
[24] Gimpel 1981, p. 89, 90, 91.

Tâmplarii-dulgherii. Dulgheritul este un meşteşug vechi, care necesită cunoştinţe tehnice de îmbinare, de înălţare şi orientare, pentru ca aceasta să ofere o cât mai bună şi mai sigură adăpostire, să reziste împotriva intemperiilor[25], a tuturor structurilor de lemnărie. Toate acestea îi rezervă meşterului dulgher un rol însemnat în cadrul şantierului medieval. Munca lor este strâns legată de operaţiunile de zidărie. Ei trebuiau să pregătească schelele, tiranţii, montarea ancadramentelor, cofrajelor, ancorajelor pentru toate structurile de acoperire sau, în cazul fortificaţiilor, ale drumurilor de strajă[26].

Dintre datele pe care le cunoaştem despre aceştia cel mai important document este un contract semnat în 1291 la Alba Iulia între episcopul Petru al Transilvaniei şi meşterii dulgheri Sygfrid din Cricău, Jacob din Alba**,** Herbord din Gârbova şi Henc din Câlnic. Înţelegerea privea întreaga lucrare de lemnărie, adică acoperirea catedralei[27], acoperiş distrus în urma atacului saşilor din 1277[28]. Ne dăm seama de amploarea distrugerilor în urma unui alt act din 1278, în care se spune că biserica „nu poate fi refăcută decât cu ajutorul regal". Astfel Ladislau al IV-lea dăruieşte capitlului din Alba ocnele de sare din Turda, şi îl scuteşte de dările regale[29]. Ei trebuiau să refacă acoperişul aşa cum a fost el înainte. De asemenea în contract se prevedea că dacă unul din cei patru meşteri se întâmpla să moară în timpul lucrărilor, cei care au pus „chezaş" pentru ei, să aducă un meşter nou. Pentru Sygfrid şi Jacob a garantat magistratul Arnold, canonic de Alba; pentru Herbord, comitele Daniel de Gârbova; iar pentru Henc, comitele Daniel, fiul lui Chel. Tot aceştia garantau faptul că meşterii vor duce până la capăt lucrarea fără nici o întrerupere şi a întreprinde o altă lucrare (acesta dovedeşte faptul că meşterii erau legaţi feudal de cei care au garantat pentru ei[30]) şi că va fi încheiată cât mai repede posibil[31].

Numele altor trei meşteri dulgheri apar în menţionate în registrul locuitorilor maghiari din Cluj, din 1453, dar datele documentare sunt sărace**:** Grigore *Mensator***,** Bartolomeu *Mensator*, Benedict *Mensator*[32].

Ţiglarii-cărămidarii. La începutul secolului al XV-lea, în Sibiu, acest meşteşug era foarte dezvoltat, dovadă fiind funcţia de jurat deţinută de cărămidarul Nicolae, în 1466. La Mediaş, în 1508, cărămidarul Leonard a executat lucrări pentru care oraşul a plătit 1 florin[33]. Introducerea producţiei masive de cărămizi duce la dezvoltarea acestei meserii odată cu secolul al XV-lea. Era folosită mai ales la construcţiile militare şi la locuinţele urbane. Un aspect încă nelămurit este problema dimensiunilor cărămizilor utilizate în diferite perioade, în diferite localităţi mai importante. La Sibiu, se pare că, până spre mijlocul secolului al XV-lea cărămizile au avut dimensiuni variate, ca începând cu acel mijloc de veac să se stabilizeze la lungimea de 28-30 centimetri, lăţimea de 14-16 centimetri şi grosimea de 4-6 (!) centimetri, cu mici variaţii care încetează odată cu secolul al XVI-lea. În ceea ca priveşte Braşovul, dimensiunile sunt mai puţin clare decât în Sibiu. În cazul Clujului sau Bistriţei nu s-au făcut până acum

[25] Butură 1989, p. 332.
[26] Rusu 2005, p. 124.
[27] *DIR*, *C. Transilvania*, II, nr.407.
DIR, *C. Transilvania*, II, nr. 202.
[29] *DIR*, *C. Transilvania*, II, nr. 208.
[30] Entz 1957, p. 252.
[31] *DIR*, *C. Transilvania*, II, nr. 407.
[32] Goldenberg 1958, p. 122.
[33] Pascu 1954*,* p. 192.

cercetări[34]. O altă dovadă a importanței lor este prezența lor în documente alături alți meșteri. Ei apar alături de *Andreas Lapicida* și meșterul pietrar Sebastian la Cârța.

O altă problemă nelămurită este cea a sistemelor de acoperire și a țiglelor folosite în evul mediu. În acest sens a apărut de curând un articol care se speră a fi o premisă pentru o cercetare viitoare[35].

Fierarii, deși nu lucrează efectiv asupra construcțiilor și-au adus un aport important la dezvoltarea meșteșugurilor. Odată cu progresul acestora, uneltele devin mai rezistente, necesitând mai puține ascuțiri și astfel sporind eficacitatea meșterilor și permițând o mai bună cioplire, fățuire a paramentului și o mai bună scoatere în evidență a muchiilor. Tot datorită lor dulgherii vor avea la dispoziție unelte perfecționate care le vor permite să amelioreze șarpantele, stâlpii de sprijin și schelăria[36].

Prezența fierarilor pe șantiere nu este atestată documentar decât pentru a realiza feroneria ferestrelor și a ușilor (în 1503, la Turnul spart este amintit un fierar care a pus geamurile în cor[37]), și nu pentru a executa unelte sau a le ascuți. Aceștia își așezau atelierele în orașe comercializând-și produsele.

Primul act al fierarilor clujeni datează din anul 1467, dar din cuprinsul statutelor rezultă însă că breasla este mult mai veche. Pe lângă uneltele agricole, fierarii clujeni, confecționau la comandă, și dălți, tesle, sfredeluri, ciocane, clești, cuie[38].

Vărari. Despre aceștia cunoaștem destul de puține, în bibliografia consultată fiind întâlnit doar un singur meșter specializat (Lassil *Marterruer*, meșter menționat la Brașov între anii 1492-1500[39]), restul celor consemnați în documente sunt zidari, de exemplu Henrik din Sibiu menționat în 1496 prepară mortarul pentru construirea a două ziduri, unul în partea estică a orașului, iar celălalt lângă piața actuală a orașului, alături de alți doi meșteri, pietrarul Bernard și zidarul Gal[40]. Un altul este zidarul Petre, chemat în Țara Românească, de către marele vornic Vintilă[41]. Mai știm că vărăritul (prepararea varului) intră în atribuțiile zidarilor și din sigiliul din 1515, al breslei pietrarilor și zidarilor din Sighișoara, pe care este reprezentată o albie pentru prepararea varului, alături de o mistrie, ca embleme ale zidarilor[42].

Momentul apariției acestor meșteșuguri nu poate fi determinat cu precizie deoarece acest proces de devenire era de lungă durată, el fiind condiționat de existența unei creșteri neîncetate a cererii unui anumit sortiment, lucru ce justifică din punct de vedere economic constituirea într-o breaslă de sine stătătoare[43].

În secolele XIII-XIV numărul meșterilor menționați în documente este foarte mic, în comparație cu secolele XV-XVI, meșterii fiind învăluiți în anonimat. Tot în această perioadă meșterii constructori sunt specializați în piatră indiferent de caracterul acestora (ecleziastic, militar sau civil). O astfel de delimitare, în această perioadă, nu întâlnim nici în țările vecine[44].

[34] Sebestyén 1987, p. 164.
[35] Rusu 2002, p. 21-38.
[36] Gimpel1981, p. 142.
[37] Munteanu- Beșliu 1999, p. 58.
[38] Goldenberg 1958, p. 68, 69.
[39] Bidian 1975, p. 157.
[40] Entz 1996, p. 177, 402.
[41] Olteanu, Șerban 1969, p. 75.
[42] Nussbächer 1987, p. 73.
[43] Bidian 1975, p. 141.
[44] Rusu 1980, p. 189.

În secolele XV şi XVI ameninţarea turcilor se face tot mai mult simţită, în perioada dintre 1421 şi 1526 având loc numeroase atacuri. Astfel, în oraşele transilvănene au loc vaste lucrări de fortificare. La Cluj, Sibiu, Braşov şi în alte oraşe, cei mai mulţi meşteri erau obligaţi să lucreze pentru oraş la construirea zidurilor şi turnurilor, acest lucru fiind considerat primordial. Breslele aveau reguli stricte în această privinţă, breslaşii fiind obligaţi să apere anumite turnuri, acestea primind numele breslei care îl apărau (de exemplu turnul cărămidarilor, şi cel al zidarilor, primul datând din 1492[45]).

Oraşele transilvănene devin centre pentru meşteri, sprijinindu-i pe aceştia în exercitarea meseriilor, aceştia la rândul lor ajutând la dezvoltarea acestuia[46].

Breslele aveau câte un sfânt patron şi locuri şi strane proprii în biserică. Acestea funcţionau după o serie de statute care erau aprobate şi reînnoite de consiliile orăşeneşti. În documente breslele sunt pomenite abia în 1376 când sunt reînnoite statutele breslelor din Sibiu, Sebeş şi Orăştie[47].

Numărul pietrarilor şi zidarilor creşte considerabil în secolul al XV-lea, dovadă fiind atestarea statutelor de breaslă: la Cluj în 1525, statut reînnoit în 1589 şi 1591[48], şi cel al meşterilor din Mediaş din 1539, înnoit şi acesta în 1570[49]. La Oradea pietrarii şi zidarii au fost constituiţi la început în aceeaşi breaslă cu dulgherii, cărămidarii, fierarii, lăcătuşii şi morarii. Nu se ştie data exactă când s-a produs diferenţierea, dar se ştie că înainte de 1526[50].

În Cluj, primul act al breslei fierarilor datează din 1467, dar din statute rezultă că breasla era mult mai veche[51]. Breasla dulgherilor din Ţara Bârsei este amintită în 1485[52]. La Sighişoara breasla fierarilor a fost înfiinţată în 29 septembrie 1478. Statutul nu ni s-a păstrat decât în forma înnoită, din 1614[53]. Tot aici breasla pietrarilor şi zidarilor este menţionată la 4 martie 1513 când, la cererea senatorului Stefanus Thales (probabil zidar) şi a meşterului Lenhart, este aprobat pentru breasla de aici statutul breslei zidarilor din Sibiu. De la breasla zidarilor şi pietrarilor s-a păstrat un sigiliu din 1515, pe care apar unelte caracteristice fiecărei din cele două meserii[54].

Pietrarii şi zidarii se număra printre primii locuitori ai Clujului, dezvoltarea fiind favorizată de prezenţa în apropierea aşezării, a unor cariere de piatră. Ocupaţiile lor se leagă de satisfacerea unor necesitaţi importante: de ordin estetic, şi de evoluţia vieţii spiritual-religioase în oraş (biserici, monumente funerare)[55]. La 20 decembrie 1525 este înfiinţată breasla cioplitorilor în piatră (*confraternitas lapicidarum*), statutele „fiind aidoma celor din celelalte oraşe regeşti”[56]. Materialul cuprins în aceste statute dezvăluie multe laturi ale evoluţiei cioplitului pietrei şi zidăritului, şi se referă îndeosebi la specializarea şi separarea lor pentru a ajunge la o muncă de bună calitate.

[45] Sebestyén 1987, p. 166.
[46] Entz 1996, 1996, p. 214.
[47] Dubowy 1957, p. 26.
[48] Goldenberg 1958, p. 114.
[49] Rus 1977, p. 441.
[50] Covaci 1979, p. 757.
[51] Goldenberg 1958, p. 68.
[52] Sebestyen 1987, p. 66.
[53] Nussbächer 1964, p. 226, 227.
[54] Nussbächer 1987, p. 73.
[55] Goldenberg 1958, p. 102.
[56] Goldenberg 1958, p. 112.

REPERTORIUL MEŞTERILOR DIN TRANSILVANIA

Achaius, tâmplar care a lucrat la Turnu spart, în 1503. Apare în registrele de socoteli ale oraşului Sibiu şi ale Națiunii Săseşti[57].

Andrei, dulgher din Iara, menționat într-o inscripție din 1485[58].

Andrei, dulgher din Cluj, apare menționat într-o listă de dări din 1453[59].

Andrei, (*Andreas Lapicida)*, născut în Sibiu, pietrar, constructor, şi consilier al oraşului. Prima dată menționat într-un document din 1486. A lucrat la bisericile din Moşna (1480-1486), Cristian (1486-1498), Ațel (1499), Cârța (până în 1504), şi se presupune ca ar fi lucrat şi la biserica evanghelică din Sebeş **(**perioada de după 1476 şi până în 1480).

Din jurul anului 1494 meşterul este plătit de oraşul Sibiu să conducă lucrările de reconstrucție a mănăstirii din Cârța. Acesta lucrează aici cu o echipă de meşteri zidari dulgheri şi țiglari până în jurul anului 1504, lucrările fiind preluate de meşterul pietrar Sebastian. Se presupune că a murit în 1505.

Meşterul *Andreas* îşi aduce aportul şi în arhitectura civilă. El construieşte casa lui Thomas Altemberger (Sibiu), între anii 1472 şi 1491 (casă devenită apoi sediul Primăriei Vechi, unde a lăsat şi un autoportret), şi casa lui Gulden Tamás. În 1502 el termină de sculptat portalul casei parohiale din Sibiu (după Fabini, ultima lucrare a meşterului)[60].

Antoniu, magistru arhitect, alături de lemnarul Anthony din Sibiu şi lemnarul Grigore din Braşov, execută lucrări la clădirea primăriei din Braşov. Meşterii adaugă un etaj turnului şi au făcut un nou acoperiş, între 1515- 1528[61].

Anthony (!) din Sibiu (vezi Antoniu, magistru arhitect)

Arnold, pietrar din Oradea. Este amintit în 1339 când execută sarcofagul episcopului orădean Andrei Bathori[62].

Augustin, pietrar din Oiejdea amintit în 1470[63].

Augustin, fierar, menționat alături de alți meşteri, în 1453, la Cluj-Mănăştur[64].

Augustin, dulgher, apare în registrele de socoteli ale oraşului Sibiu şi ale Națiunii Săseşti. El lucrează alături de o echipă de meşteri la acoperişul Turnului spart în 1503[65].

Balasch, nu cunoaştem meseria sa (probabil zidar). Apare menționat în registrele de socoteli ale oraşului Sibiu şi ale Națiunii Săseşti, la Turnul spart, în 1503. Meşterul împrumută un cal de la *Andreas* (unul din pârcălabii care se ocupa de administrarea şantierului), pentru a merge să caute piatră de var[66].

Balazs, fierar despre care ştim că în 1436 locuia în Cluj pe strada Farkas[67].

---

[57] Munteanu - Beşliu 1999, p. 58.
[58] Entz1996*,* p. 144, 208, 287.
[59] Entz 1996, p. 355.
[60] Entz 1996, p. 174, 176, 187, 188, 214, 413, 414; Fabini 1977, p. 29-39;Fabini 1982, p. 84, 97, 107; Rus 1977, 1, p. 441–443; Drăguț 1976, p. 19; Vătăşanu 1959, p. 533 –535, 557, 558; Pascu 1954, p. 196.
[61] Vătăşanu 1959, p. 623.
[62] Pascu 1954, p. 68.
[63] Entz 1996, p. 144, 208, 497.
[64] Entz 1996, II, p. 333.
[65] Munteanu- Beşliu 1999*,* p. 58.
[66] Munteanu – Beşliu 1999*,* p. 58.
[67] Entz 1996, p. 119.

Balsiu, ţiglar (meşter de acoperişuri), face parte dintr-o echipă de meşteri condusă de pietrarul *Andreas*, care începând cu anii 1494-1495 se ocupă de reconstruirea mănăstirii de la Cârţa[68].

Bartolomeu, tâmplar, apare în registrul locuitorilor maghiari din Cluj, din 1453[69].

Benedict, tâmplar (vezi Bartolomeu)

Benedict, zidar amintit în 1406 în satul Kene[70].

Benedict, fierar din satul Kene, amintit în1454[71].

Benedict, pietrar din Cluj, apare menţionat în testamentul Magdalenei, soţia lui Gheorghe, din 1531[72].

Benedict, (*Benedictus, Frater)*, frate convers, pietrar, a lucrat la bolţile sălii capitulare, a mănăstirii dominicane din Sighişoara, în 1510. Un *frater Benedictus* apare pe listele converşilor din 1524, 1525, 1529[73].

Bernard, pietrar din Sibiu, construieşte două ziduri, în 1496, unul în partea estică a oraşului, iar celălalt lângă piaţa actuală a oraşului alături de alţi doi zidari, Henrik (care făcea mortarul) şi Gal[74].

Bernard, pietrar din Sebeş menţionat într-o dare de seamă din 1520, din Alba Iulia, ce lucrează la cetatea din Tăuţi, la fasonarea pietrelor pentru cisternă, alături de alţi doi pietrari, Ioan din Sebeş şi Eros Matei[75].

Briccius faber, *Frater*, fierar, frate convers în conventul dominican din Bistriţa. Acesta apare alături de alţi fraţi converşi pe listele converşilor din 1524[76].

Coloman, fierar ce apare menţionat la începutul secolului al XVI-lea în Tompa[77].

Conrad, pietrar din Braşov, într-un document din 1454 aflăm că meşterul, în acel an, lucra atât la biserica mănăstirii din Teiuş cât şi la biserica din Buituri (Hunedoara) şi capela castelui de la Hunedoara. Se presupune că şi celelalte construcţii ale hunedoreştilor din Alba Iulia au fost conduse tot de el. La fel şi cu biserica din Szilagyi, cel puţin până în 1462 când ştim dintr-un act de posesiune la moara din Hărman, al fetei lui Conrad, Elisabeta, că la acea dată meşterul era mort. În 1454 Konrad primeşte de la Ioan de Hunedoara jumătate din moşia Şercaia (judeţul Braşov) ca recompensă pentru construirea mănăstirilor din Teiuş şi Buituri, iar dintr-un act de confirmare al capitlului din Alba Iulia, din anul următor, aflăm că acesta era proprietarul unei case şi a unei mori de vânt din satul Hărman (judeţul Braşov)[78].

Corrad, pietrar din Cluj. Numele acestuia apare într-un document din 1458 din care reiese că a lucrat cu un an înainte alături de Ioan, fiul lui Petre, Székely şi Fenesi Ioan[79].

Cristofor, fierar, amintit într-o listă de dări, din Cluj-Mănăştur, din 1457[80].

Dallendorfert, Valentin**,** pietrar, lucrează la transformarea fostei basilici romanice din Cincu. Lucrările încep în 1498-1499, date încrustate lângă uşa turnului de

[68] Entz 1996, p. 119.
[69] Goldenberg 1958, p. 122.
[70] Entz 1996, p. 316.
[71] Entz 1996, p. 144.
[72] Pascu, Marica 1969, p. 32; Entz 1996, p. 171, 340, 356.
[73] Salontai 1999, p. 351.
[74] Entz 1996, p. 177, 402.
[75] Entz 1996, p. 164, 460, 471.
[76] Salontai 2002, p. 104.
[77] Entz 1996, p. 208, 472.
[78] Entz 1996, p. 12, 106, 108, 109, 114, 214, 256; V. Vătăşanu 1959, p. 251; Pascu 1954, p. 196.
[79] Jakó 1990, nr. 1330.
[80] Entz 1996, p. 333.

sud-est, şi sau terminat în 1526, an inscripționat, alături de numele meşterilor, în interiorul bisericii pe zidul nordic[81].

Daum, Georghe**,** pietrar din Bistrița care lucrează, în 1496, la capela Sfântul Leonard[82].

Dominic, (*Dominicus Frater de Valle Rosarum* – Râşnov), priorul conventului dominican din Braşov. Arhitect şi *baccalaureaus* în ştiințe teologice, vicar general pe Transilvania[83].

Emeric, dulgher din Cluj menționat în 1530[84].

Emeric Lazăr, țiglar, lucrează la castelul de la Hunedoara între 1530 şi 1532[85].

Ffestew, Petre, pietrar (*lapicidator*), apare menționat în testamentul lui Veres Dénes, din 1453, drept cel care a construit biserica din Sfăraş[86].

Gal, dulgher din Grânari, menționat într-un document din 1511[87].

Gal, fierar, îşi vinde, în 1453, în fața consiliului din Dej, casa[88].

Gheorghe, (*Georgius Lapicida*), numele lui apare în 1530 şi 1531. Prima dată într-un act prin care îşi lasă toată averea sub ocrotirea mai multor persoane, printre care şi pietrarul Benedict, şi soția acestuia Magdalena. A doua oară în testamentul soției sale. Acesta alături de Benedict (şi el menționat în testament, ca executor), par a fi participat la activitatea şantierului de la mănăstirea minorită[89].

Gheorghe, tâmplar din Cluj amintit într-un document din 1453 ca donator de vin[90].

Gheorghe, fierar din Cluj, menționat în acelaşi document (1453), şi într-o listă de dări din anul 1457[91].

Gheorghe, țiglar, încheie un contract cu administrația bisericii din Dej, în 1536[92].

Grigore, pietrar din Cluj menționat într-un document din 1439[93].

Grigore, zidar din Bistrița amintit într-un document, din 1534, alături de tatăl său zidarul Ioan[94].

Grigore, tâmplar din Cluj menționat într-o listă de dări din 1457[95].

Grigore, dulgher, apare într-o dare de seamă din Alba Iulia, în anul 1520, alături de alți meşteri. Aceştia au executat deambulatoriul corului din capela *Sfânta Fecioară*[96].

Grigore, din Braşov (vezi Antoniu, magistru arhitect)

Grigore, tâmplar, apare în registrul locuitorilor maghiari din Cluj, din 1453[97].

Hans, pietrar ce a lucrat la Turnul spart în 1503. Apare în registrele de socoteli ale oraşului Sibiu şi ale Națiunii Săseşti[98].

---

[81] Entz 1996, p. 189.
[82] Entz 1996, p. 186, 243.
[83] Salontai 1999, p. 352.
[84] Entz 1957, p. 257.
[85] Entz 1996, II, p. 156, 499.
[86] Entz 1996, II, p. 114.
[87] Entz 1996, p. 208, 391.
[88] Entz 1996, p. 120, 172, 268, 273.
[89] Entz 1957, p. 256; Entz 1996, p. 148, 149, 168, 171, 340, 352, 356; Pascu, Marica 1969, p. 32.
[90] Entz 1996, p. 116, 333, 355.
[91] Entz 1996, p. 116, 333.
[92] Entz 1996, p. 154, 243.
[93] Entz 1996, II, p. 171, 356.
[94] Entz 1996, II, p. 186, 243.
[95] Entz 1996, p. 116, 333, 335.
[96] Entz 1996, p. 164, 298.
[97] Goldenberg 1958, p. 122.
[98] Munteanu- Beşliu 1999, p. 58.

Hans Pflegel, unul dintre cei mai importanţi zidari care au lucrat pe şantierul de la Turnul spart. Şi el apare în registrele de socoteli ale oraşului Sibiu şi ale Naţiunii Săseşti, în anul 1503[99].

Henc, dulgher din Câlnic, lucrează alături de Syfrid din Cricău, de Iacob din Alba, Herbord din Gârbova, meşteri dulgheri angajaţi de episcopul Transilvaniei Petrus pentru repararea acoperişului catedralei din Alba Iulia. „Contractul" din 31 mai 1291 prevede drepturile şi obligaţiile meşterilor, inclusiv felul în care se va face plata[100].

Henrik, zidar, lucrează alături de *Andreas Lapicida* la Cârţa, începând cu 1494[101].

Henrik, zidar din Sibiu, (vezi Bernard, meşter pietrar din Sibiu)[102].

Henrik, zidar din Turnu Roşu, menţionat în 1496[103].

Herbord, din Gârbova (vezi Henc din Câlnic).

Iacob din Alba (vezi Henc din Câlnic).

Iacob, (*Jacobus Faber*), fierar. Menţionat în câteva documente: 1487 şi 1489, ca senator al oraşului Sighişoara, iar în 1488 şi 1495 ca villic al aceluiaş oraş[104].

Iacob, dulgher din Cluj menţionat în 1500[105].

Iacob, dulgher din Cluj menţionat în 1530. Acesta alături de dulgherul Imre să depună mărturie în legătură cu cumpărarea unei vii[106].

Iacob, dulgher din Abrud, amintit în 1515[107].

Ioan zis Pahar**,** pietrar din Cluj, în 1451 lasă casa şi toată averea soţiei sale, Dorotthya, excluzându-şi restul rudelor[108].

Ioan, pietrar din Sebeş, lucrează, în 1520, la cetatea din Tăuţi, alături de alţi doi pietrari[109].

Ioan, pietrar menţionat în 1524 în satul Szentfalva[110].

Ioan, dulgher din Bistriţa, lucrează începând cu 1487 la construirea turnului bisericii *Sfântul Nicolae* lângă colţul de S-V. Turnul are patru etaje, deasupra fiecărei ferestre de la fiecare etaj apare inscripţionată câte o dată arătând evoluţia construcţiei: primul etaj poartă data 1487, al doilea 1509, al treilea 1513, iar ultimul 1519, anul terminării construirii turnului[111].

Ioan, zidar menţionat în 1534 alături de fiul său, Grigore, la Bistriţa[112].

Ioan, pietrar din Sărăţel menţionat într-un document din1524[113].

Ioan, (*Johannes Lapicida de Brasthouia*) preot pietrar, primeşte printr-un document din 1429 de la papa Martin V, popia bisericii din Bungard , iar în 1434 fură un rând de haine pe care nu a mai vrut să le înapoieze[114].

---

[99] Munteanu- Beşliu 1999, p. 58.
[100] *DIR, veacul XIII, C Transilvania*, II, (1251 –1300), nr. 407.
[101] Entz 1996, II, p. 177.
[102] Entz 1996, p. 177, 402, 414.
[103] Entz 1996, II, p. 510.
[104] Nussbächer 1964, p. 227.
[105] Entz 1996, II, p. 171, 355.
[106] Entz 1996, p. 257.
[107] Entz 1996, II, p. 221.
[108] Entz 1996, p. 118, 337, 338, 350, 355; Jakó 1990, nr. 976.
[109] Entz 1996, p. 164, 460, 471.
[110] Entz 1996, p. 208.
[111] Entz 1996, p. 183.
[112] Entz 1996, p. 186, 243.
[113] Entz 1996, p. 208.
[114] Entz 1957, p. 260; Entz 1996, p. 215, 249, 253.

Ioan, dulgher din Dej, amintit în 1505 şi 1506[115].

Ioan, dulgher din Turda, menționat în 1526[116].

Ioan, (*Johannes*), călugăr minorit, arhitect, trimis în 1490 de regele Matia Corvin pentru a conduce şantierul de la mănăstirea minorită din Cluj (plata în natură - sare). Dintr-un alt act emis în timpul lui Vladislav II, aflăm că era terminată clădirea în linii mari în 1494. Se presupune că şi biserica din Dej ar fi fost construită tot de el[117].

Ioan cel Tânăr, tâmplar, lucrează la Turnul spart în 1503. Apare menționat în registrele de socoteli ale oraşului Sibiu şi ale Națiunii Săseşti[118].

Ioan, (*Johannes Lapicida*), meşter pietrar, fiul lui Tynon din oraşul Sancti Adeodati (Saint- Die, Franța). În 1 noiembrie 1287 încheie un „contract" cu episcopul Petrus al Transilvaniei pentru terminarea catedralei din Alba Iulia. În document sunt trecuți toți termenii înțelegerii inclusiv timpul în care trebuie terminată catedrala şi felul în care va fi plătit meşterul[119].

Ioan, pietrar, fiul lui Matei**,** menționat la Cluj alături de pietrarul Corrad în 1458[120].

Ioan Welther, călugăr dominican, a condus lucrările de refacere a bisericii din Şura Mică. Numele lui apare în condica bisericii*: Johannes Welther (von Scholten) anno 1506, ein Dominikauer Mönch und Baumeister, ecclesiae aedificator.* Acesta se pare că provine de la mănăstirea dominicană din Sibiu[121].

Kancendorf, Ioan, pietrar, lucrează alături de Valentinus Dallendorfert la transformarea bisericii din Cincu între 1498-1499 şi 1526[122].

Kendlinger, Iacob**,** zidar, din St. Wolfgang (!), zideşte turnul bisericii din Sighişoara la 1488[123].

Ladislau, pietrar din Miceşti, amintit în 1470[124].

Lassil *Marterruer*, meşter specializat în prepararea mortarului, menționat la Braşov între anii 1492-1500[125].

Laurențiu *Morrator*, meşter zidar, menționat într-o listă a fraților dominicani converşi din 1525, la Sighişoara. Despre acesta se presupune că nu stat mult timp la această mănăstire datorită faptului că nu apare pe listele converşilor din 1524 şi 1429[126].

Laurențiu, meşter pietrar menționat în 1382, când i se dă din partea oraşului Lipova un loc aflat în oraş, recompensă pentru munca prestată la mănăstirea paulinilor din Cladova[127].

Laurențiu, tâmplar din Cluj, apare menționat în 1453 într-o listă de dări[128].

Laurențiu, *magister lapicida de Koloswar*, apare amintit într-un document din 20 decembrie 1470, ca participând la activitățile intense de construcție din aceea

[115] Entz 1996, p. 272, 273.
[116] Entz 1996, p. 491.
[117] Pascu, Marica 1969, p. 32; Vătăşianu 1959, p. 538, 548.
[118] Munteanu- Beşliu, *op. cit.,* p. 58.
[119] *DIR, C. Transilvania*, II, nr. 329.
[120] Entz 1996, p. 356.
[121] Salontai 1999; Entz 1996, p. 14, 40, 99; Vătăşanu 1959, p. 518.
[122] Entz 1996, p. 189.
[123] Pascu 1954, p. 196.
[124] Entz 1996, p. 144, 281.
[125] Bidian 1975, p. 157.
[126] Salontai 1999, p. 233, 253, nota 104.
[127] *Documenta artis paulinorum.* I. Budapest, 1975, p. 188.
[128] Entz 1996, II, p. 355.

perioadă. De asemenea ştim că în acelaşi an a mai lucrat în altarul conventului mănăstirii din Cluj-Mănăştur[129].

Laurenţiu de Silezia, meşter dulgher venit din Polonia, menţionat, ca meşter convers, în 1524 la conventul din Bistriţa. Prezenţa acestuia aici confirmă faptul că în interiorul ordinului dominican se se obişnuia ca meşterii să circule, după necesităţi, de la un convent la altul[130].

Leonard, cărămidar din Mediaş, a executat anumite lucrări pentru oraş în 1508[131].

Luca, fierar din Cluj, amintit în 1392[132].

Luca, zidar din Şaes, menţionat în 1485[133].

Martin, *lapicida de Austria*, menţionat în 14 februarie 1462 ca funcţionar al primăriei. Acesta apare menţionat într-un conflict cu locuitorii oraşului Sibiu, şi cei din împrejurimi, conflict soluţionat de primăria din Sibiu în favoarea celor din urmă[134].

Matei, fierar, lucrează în Cluj în 1470[135].

Matei, dulgher din Aghireş, amintit în 1460[136].

Martin, zidar lucrează la Cârţa începând cu 1494 într-o echipă condusă de *Andreas Lapicida*[137].

Matei, Eros, pietrar din Sebeş (vezi Bernard, pietrar din Sebeş)[138].

Michel, meşter constructor şi tunar din Sibiu. Ştim despre el dintr-o scrisoare pe care o adresează burgmistrului oraşului Sibiu, Johannes Agatha, în ziua de 1 mai 1494. Acesta urma să plece la Târgovişte împreună cu voievodul Vlad Călugărul pentru a construi „un castel sau un palat”[139].

Michael, frate convers menţionat pe listele converşilor din 1524 ca şi zidar la mănăstirea dominicană din Sibiu[140].

Mihai, dulgher din Cehul Silvaniei, menţionat într-un document din 1437[141].

Mihai, fierar din Cluj, amintit ca donator de vin într-un document din 1453[142].

Mihai, dulgher din Sibiu, ce încheie, în 1545, un contract cu capitlul din Alba Iulia pentru refacerea acoperişului din partea de sud a catedralei şi construirea turnului. Contractul prevedea ca turnul să fie exact ca cele din Sibiu şi Bistriţa[143].

Mihai, preot zidar din Abrud menţionat în 1425[144].

Mihai, Nágy, dulgher, renovează podul castelului de la Hunedoara în 1517[145].

Mihail, zidar din Sibiu, reuşeşte să intre în sfatul oraşului, ocupând de la 1491 funcţia de jurat[146].

---

[129] Entz 1996, p. 116, 119, 356; Jakó 1990, nr. 1962.
[130] Salontai 1999, p. 120.
[131] Pascu 1996, p. 192.
[132] Entz 1996, II, p. 355.
[133] Entz 1996, II, p. 435; Zimmermann 1991, nr. 3274.
[134] Entz 1996, II, p. 413.
[135] Entz 1996, II, p. 119, 331, 333, 355.
[136] Entz 1996, II, p. 144, 281.
[137] Entz 1996, II, p. 177, 414; Jakó 1990, nr. 1330.
[138] Entz 1996, II, 1996, p. 164.
[139] Cernovodeanu 1970, p. 225.
[140] Salontai 1999, p. 215.
[141] Entz 1996, II, p. 98.
[142] Entz 1996, II, p. 116.
[143] Entz 1996, II, p. 164, 214, 299.
[144] Entz 1996, II, p. 98.
[145] Entz 1996, II, p. 156, 498.
[146] Pascu 1954, p. 196.

Mihail, meşter pietrar care la 1491 se afla la conducerea oraşului Timişoara[147].

Nicolae, dulgher din Cluj-Mănăştur, menționat într-un act notarial, din 1397, ca martor în procesul dintre episcopul Ardealului şi abatele mănăstirii dominicane din Cluj[148].

Nicolae, pietrar din Cluj, menționat într-un document din 1453[149].

Nicolae, dulgher, Giula, amintit în 1446[150].

Nicolae, fierar amintit în 1362 la Cluj[151].

Nicolae, fierar din Panticeu, menționat în 1473[152].

Nicolae, pietrar din Sibiu, termină în 1509 pridvorul din fața portalului nordic al bisericii evanghelice[153].

Nicolae, fierar, menționat într-un document din 1449 ca senator al oraşului Sighişoara[154].

Nicolae, cărămidar din Sibiu, menționat în 1466 ca jurat al oraşului[155].

Paul, fierar menționat în 1473 în satul Kene[156].

Paul, dulgher, iobag, apare într-un document din 1457 în satul Hida[157].

Paul, tâmplar din Cluj, amintit în 1496[158].

Paul, zidar din satul Kene, menționat în 1454[159].

Peter, meserie necunoscută (probabil tâmplar), a lucrat alături de tâmplarul Achacius pe şantierul de la Turnul spart, 1503. (*P. M.- Beşliu, op. cit., p.58*)

Petre, zidar menționat, în 1454, în satul Kene[160].

Petre, zidar din Braşov, chemat în Țara Românească de către marele vornic Vintilă, pentru a construi două biserici[161].

Petre, pietrar din Bistrița, menționat în 1504[162].

***Petrus** Lapicida*, pietrar, ce apare pe listele converşilor din Bistrița, în 1524. Se presupune că o parte a sculpturilor aflate în aripa vestică a claustrului au fost executate de el[163].

Petre, fierar din satul Kene, amintit în 1473[164].

Petre, dulgher din Cluj, apare într-o listă de dări din 1453[165].

Pfeyer Jango, nu se cunoaştem meseria sa. Ştim însă că lucrat alături de alți meşteri în 1503, timp de şase săptămâni, la construirea Turnului spart. El apare menționat în registrele de socoteli ale oraşului Sibiu şi ale Națiunii Săseşti[166].

---

147 Anghel 1986, p. 36.
148 Entz 1996, II, p. 82.
149 Entz 1996, II, p. 119, 355.
150 Entz 1996, II, p. 144.
151 Entz 1996, II, p. 353, 355.
152 Entz 1996, II, p. 144, 208, 420.
153 Entz 1996, p. 174, 178, 404, 414 V. Vătăşanu 1959, p. 529.
154 Nussbächer 1964, nr. 14, p. 227.
155 Pascu 1954, p. 192.
156 Entz 1996, II, p. 144.
157 Entz 1996, II, p. 144, 305.
158 Entz 1996, II, p. 171.
159 Entz 1996, II, p. 316.
160 Entz 1996, II, p. 316.
161 Olteanu, Şerban 1969, p. 75.
162 Entz 1996, II, p. 186, 242, 243.
163 Salontai 1999, p. 104.
164 Entz 1996, II, p. 144.
165 Entz 1996, II, p. 355.
166 Muntean.- Beşliu 1999, p. 58.

Rápolt, Ioan, ţiglar, apare menţionat alături de pietrarul Sebastian la şantierul de reconstrucţie de la Cârţa, începând cu 1506[167].

Sebastian, pietrar din Sibiu ce conduce lucrările de reconstrucţie a mănăstirii Cârţa începând cu 1504. Ştim că *Andreas Lapicida*, cel care a condus lucrările de la Cârţa, a murit în anul 1505[168].

Sigismund, dulgher din Săvădisla, menţionat într-o inscripţie din 1485[169].

Simion, dulgher plătit de oraşul Sibiu pentru a conduce lucrările de întreţinere şi reconstrucţie a mănăstirii din Cârţa, alături de *Andreas Lapicida*, începând cu anul 1495[170].

Syfrid din Cricău (vezi Henc din Câlnic).

Ştefan, dulgher din Cluj, apare într-o listă de dări din 1453. Tot el este plătit pentru diferite munci prestate la consistoriu[171].

Ştefan, jude, zidar din Dej, amintit în 1520[172].

Ştefan, dulgher menţionat în anul 1449 în satul Şoimeni. [173]

Urban, (*Urbanus*), frate dominican, pietrar. Apare menţionat într-un document din 1524 la mănăstirea din Cluj[174].

Valentin, dulgher, a lucrat la castelul de la Hunedoara între anii 1530-1532, alături de alţi dulgheri, cioplitori, sobari şi olari[175].

Valentin, tâmplar, din Dej, lucrează la reînnoirea oraşului, în 1526[176].

Zevel Ladislau, pietrar, lucrează alături de meşterul pietrar Corrad, din Cluj, este menţionat într-un document din 22 decembrie 1458[177].

Zoler Gaspar, pietrar, colaborator al meşterului Sebastian pe şantierul de reconstrucţie de la Cârţa, începând cu anul 1505[178].

Wolfgang, dulgher din Cluj, lucrează la consistoriu alături de dulgherul Ştefan, în 1453[179].

---

[167] Entz 1996, p. 177, 316.
[168] Entz 1996, II, p. 177, 414.
[169] Entz 1996, II, p. 144, 208, 492.
[170] Entz 1996, II, p. 177, 413.
[171] Entz 1996, p. 355; Goldenberg 1958, p. 122.
[172] Entz 1996, p. 172, 269, 273.
[173] Entz 1996, p. 98, 208, 442.
[174] Pascu, Marica 1969, p. 38; Salontai 1999, p. 352.
[175] Entz 1996, II, p.156, 499.
[176] Entz 1996, II, p.172, 269, 273.
[177] Jakó 1990., nr. 1330.
[178] Entz 1996, II, p.174, 177, 404, 414.
[179] Goldenberg 1958, p. 122.

Bibliografie

Anghel 1986 – Anghel, Gh., *Fortificații medievale din piatră din secolul al XIII-XVI-lea*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1986.

Bidian 1975 – Bidian, I., *Organizarea şi rolul meşteşugarilor în viaţa economică şi socială a oraşului Braşov în secolul al XV-lea*, în *SMIM*, III, 1975, p. 137-159.

Butură 1989 – Butură, V., *Străvechi mărturii de civilizație românească. Transilvania - studiu etnografic,* Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1989.

Cernovodeanu 1970 – Cernovodeanu, P., *Un meşter constructor sas la Târgovişte, în 1494*, în *Studia Valachica*, 1970, p. 225-236.

Curinschi-Vorona 1975 – Curinschi-Vorona, Gh., *Istoria arhitecturii în România*, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1975.

Covaci 1979 – Covaci, Veronica, *Din istoricul breslelor din oraşul Oradea*, în *Crisia*, IX, 1979, p. 745-764.

*** – *Documenta artis paulinorum*. I. Budapest, 1975.

Drăguț – Drăguț, V., *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976.

Dubowy 1957 – Dubowy, E., *Sighişoara un oraş medieval*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1957.

Entz 1957 – Entz G., *Művészk éz Mesterek az Erdelyi Gótikában*, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos Születésének Nyolcvanadik évfordulójára, Tudományos Könyvkiadó*. *Bukarest*, 1957, p. 534-537.

Enz 1996 – Entz, G., *Erdély épitészete a 12 –13 században*, I. Kolozsvár, 1994; *Erdély épitészete a 14 –16 században*, II. Kolozsvár, 1996, p. 29-39.

Fabini 1982 – Fabini, H., *Sibiul gotic*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1982.

Fabini 1977 – Fabini, H., *Andreas Lapicida-ein siebenbűrgischer Steinmetz und Baumeister der Spätgotik, în Osterreichische Zeitschrift für kunst und Denkmelpflege*, XXXI, Wien, 1977.

Gimpel 1981 – Gimpel, J., *Constructorii goticului*, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1981.

Goldenberg 1958 – Goldenberg, S., *Clujul în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1958.

Ionescu 1963 – *Istoria arhiecturii în România*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1963.

Ionescu 1982 – Ionescu, G., *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacului*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1982.

Jakó 1990 – Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1298-1556), I, 1289-1484*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

Le Goff 1999 – Le Goff, J. (coord.), *Omul medieval*, Ed. Polirom, 1999.

Munteanu – Beşliu 1999 – Munteanu – Beşliu, P., *Fortificaţii medievale de la Tălmaciu şi Turnul spart*, în *BCMI*, 1-4, 1999, p. 47-59.

Nussbächer 1964 – Nussbächer, G., *Documente privind meşteşugurile din Sighişoara în secolul al XV*, în *StComBrukenthal*, 14, 1964.

Nussbächer 1987 – Nussbächer, G., *Din cronici şi hrisoave*, Bucureşti, Ed. Kriterion, 1987.

Olteanu, Şerban 1969 – Olteanu, Şt., Şerban, C., *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Ed. Academiei, Bucureşti, 1969.

Pascu 1954 – Pascu, Şt., *Meşteşugurile în Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1954.

Pascu, Marica – Pascu, Şt., Marica, Viorica, *Clujul medieval,* Bucureşti, Ed. Meridiane, 1969.

Rus 1977 – Rus, Alexandra, *Contribuţii la cunoaşterea activităţii meşterului pietrar transilvan Andrei (sec. XV),* în *ActaMP*, 1, 1977, p. 441-449.

Rusu 1990 – Rusu, A. A., *Înflorire şi răscruce în arhitectura Transilvaniei din vremea regelui Matia Corvin*, în *RMI*, an LIX, 1, 1990, p. 62-65.

Rusu 1999 – Rusu, A. A., *Ioan de Hunedoara şi românii din vremea lui*, Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară, 1999.

Rusu 2002 – Rusu, A. A., *Ţigle şi olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania şi vecinătăţile ei)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, Satu Mare, II, 2002, p. 21-40.

Rusu 2005 – Rusu, A. A., *Castelarea Carpatică*, Cluj-Napoca, Ed. Mega, 2005.

Salontai 1999 – Salontai Mihaela Sanda, *Unele observaţii privind arhitectura bisericii mănăstirii din Sighişoara*, în *ActaMN*, 35 –36, II, 1999, 249-357.

Salontai 2002 – Salontai Mihaela Sanda, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, Ed. Nereamia Napocae, 2002.

Sebestyén 1987 – Sebestyén, Gh., *O pagină din istoria României. Renaşterea*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1987.

Vătăşanu 1959 – Vătăşianu, V., *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, Ed. Academiei, 1959.

Zimmermann 1991 – Zimmermann, W., *Urkundnbuch zur geschichte derdeutschen in Siebenbürgen, 1474-1486*, Bukarest, 1991.

MASTER BUILDERS IN TRANSYVANIA (13^{EN}-16^{EN} CENTURIES)

Abstract

The evolution of artistic work in the middle ages was determined by the collaboration of two factors: the one who orders (the commendatory) and the one who execute the design (the master).

The repertory regards all the masters who work on a construction site: the architects, the masons, the brick masons, the carpenters, the blacksmiths, the brick maker and the lime burner.

There are two periods of economic development, both in the 15-century, which leads to the growth of construction sites.

The architects, the masons and the brick masons are the ones in charged of construction. In Transylvania there are no distinction between their works. The carpenters have also an important role on the site. They are in charged with the builder's scaffolds, shuttering and the roofs. The brick masons, the blacksmiths and the lime burners are important. Without them, the construction site will not work properly.

M I S C E L A N E A

CÂTEVA REPREZENTĂRI ALE ECHIPAMENTULUI MILITAR ROMAN DIN DACIA PE MONUMENTE ŞI ALTE ARTEFACTE

Mihai Chiriac

La începutul acestui studiu îmi propun să prezint într-un mod succint componentele şi accesoriile de bază ale echipamentului militar roman. Astfel forma, dimensiunile, precum şi măiestria folosită la confecţionarea lor, le cunoaştem destul de bine din relatările unor autori antici, din reprezentările sculpturale şi, mai rar picturale, dar mai ales din obiectele originale găsite în urma cercetărilor arheologice întreprinse în urma săpăturilor efectuate în castrele şi necropolele cu caracter militar. De asemenea, studiul costumului militar roman ne ajută să identificăm cu exactitate natura militară a trupei respective, mai precis dacă unitatea era o *legionis*, *auxilia*, *classis*, sau *turma*. De altfel pe frontonul multor stele funerare militare soldaţii doreau să fie sculptaţi în costumul şi cu armele pe care le purtau în momentul părăsirii serviciului militar. Constatăm de asemenea, din descoperirile arheologice, că în afara costumului militar roman care era utilizat în luptă directă, şi care era, în majoritatea cazurilor lucrat din fier, existau şi costume militare de paradă care erau cel mai frecvent turnate în bronz şi poleite cu argint şi aur.

Galea sau *cassis* era casca soldatului. În epoca regalităţii şi a republicii romane ea putea fi realizată din piele de animal, adeseori din piele de lup, lupul fiind animalul zeului Marte[1], dar putea fi confecţionată şi din bronz. Mai apoi, în epoca principatului, în confecţionarea ei domina fierul. Elementul esenţial la o cască era desigur calota *cudo*, care acoperea ţeasta capului soldatului având şi o prelungire la spate, pentru protectia gâtului[2]. În timpul marşului, casca este ţinută de către soldaţi atârnând pe umăr cu o sfoară petrecută printr-un inel fixat în vârful calotei[3]. Fruntea luptătorului era acoperită cu o vizieră mobilă, de înălţime diferită, fixată cu nituri de calotă, deasupra urechilor, totuşi rareori această vizieră acoperea întreaga faţă, lăsând vederii numai două orificii în dreptul ochilor[4]. Pentru protejarea obrajilor erau utilizate aşa numitele *bucculae*, două foi mobile de metal, atârnate de calotă, de la tâmple până sub bărbie. Câteodată aceste obrăzare acopereau şi urechile unde, de asemenea trebuia lăsat un mic orificiu necesar auzului[5]. Existau şi căşti de bronz destinate doar paradelor militare, ele erau turnate asemenea unor adevărate măşti având orificii numai la gură, nas şi ochi. Un foarte important accesoriu al căştii era considerată aşa numita creastă *crista*, adică panaşul fixat pe vârful calotei. Ea consta din pene colorate în funcţie de natura armei şi a gradului posesorului. Penele erau de obicei folosite la paradele militare, forma, aranjamentul şi culoarea acestor creste variind foarte mult. De altfel se ştia că centurionul purta *crista transversa*, de culoare albă – argintie, şi care era aranjată cu panaşul răsfrânt lateral, având două rânduri de pene. După culoarea şi forma penajului ostaşii puteau uşor recunoaşte gradele superioare ale comandanţilor[6]. Istoricul grec *Polybius* ne relatează că pe vremea sa panaşul avea trei pene drepte, roşii sau negre,

[1] Grimal 1973, p. 177.
[2] Tudor 1964, p.150.
[3] Daicoviciu, Daicoviciu 1966, p.21.
[4] Tudor 1964, p.150.
[5] Tudor 1964, p.150.
[6] Tudor 1964, p.151.

lungi de aproape un cot. Cu aceste ornamente puse pe creştet, pe lângă celelalte urme, soldatul apare de două ori mai înalt, iar înfăţişarea sa este frumoasă şi înspăimântătoare pentru duşmani[7].

Lorica era platoşa şi era confecţionată în epoca republicii din fâşii de piele tăbăcită, legate între ele cu ajutorul unor cusături, cu cureluşe sau prin nituri. *Polybius* observa faptul că mulţi soldaţi din cauza preţului ridicat al cuirasei de piele îşi fixau doar o placă de bronz în dreptul inimii, este vorba de ceea ce poartă denumirea în lumea elenistică de apărătoare de inimă *cardiophylax*[8]. Deşi în perioada imperiului se mai păstra cuirasa din piele care era purtată îndeosebi de către unităţile auxiliare de cavalerie, totuşi pentru această epocă, atât monumentele sculpturale cât mai cu seamă descoperirile arheologice ne arată că în această perioadă se utilizau trei tipuri de *lorica*. Aceste tipuri sunt: *lorica segmentata*, *lorica squamata* sau *plumata* şi *lorica hamata.*

Lorica segmentata se întâlneşte frecvent pe scenele Columnei şi se confecţiona de obicei din fier. După cum indică şi numele său, se compunea dintr-o serie de *segmenta*, mai precis benzi de diferite lăţimi, de regulă patru pentru bust[9]. Cu aceste segmente se îmbrăca întregul bust al luptătorului, pântecele, unde benzile erau aranjate orizontal, şi umerii, unde acestea erau aranjate vertical. Sub gât şi sub ceagă ele erau legate de două plăci fixate vertical denumite pectorale, iar legătura între *segmenta* era realizată cu nituri, cu catarame din bronz sau cu şnururi petrecute pe sub cheotori[10]. Soldatul trebuia de cele mai multe ori să fie ajutat de un camarad pentru a putea îmbrăca o asemenea platoşă complicată în ceea ce priveşte legăturile, dar comodă în luptă.

Lorica squamata, sau lorica plumata era executată din solzi de metal de forma unei unghii mari şi care erau cusuţi între ei cu sârmă, obţinându-se astfel o cămaşă din zale, alcătuită din plăcuţe care se suprapuneau în felul solzilor de peşte *squama*, sau al penelor de pe pântecele păsărilor *pluma*. Întreaga pânză de zale se putea coase pe o haină de stofă sau se putea fixa pe nişte curele de piele. Această lorica necesita însă adăugarea la poalele ei a unui lambrechin, adică a unui cordon lat de piele care avea marginea în formă de solzi mari care se placau cu metal, cu scopul de a proteja partea inferioară a pântecului[11]. De obicei plăcile cuirasei sunt găurite la partea superioară pentru trecerea firelor de tablă de aramă, care leagă plăcile între ele după modelul clasic[12].

Dintre cele două tipuri de cuirasă, *lorica segmentata*, respectiv *lorica squamata* folosite de armata romană în Dacia, primul este documentat numai pe Columnă, iar celălalt de către descoperirile arheologice.

Cel de al treilea tip de utilizat este *lorica hamata*. Aceasta era o cămaşă realizată din ţesătură comună a unor ineluşe de metal sau din împletirea unei sârme. Se îmbrăca uşor de către soldat, ea apare în perioada finală a imperiului şi în evul mediu timpuriu[13].

Cele trei tipuri de *lorica* descrise erau purtate de trupă şi de gradele militare inferioare. Împăratul şi ofiţerii superiori îmbrăcau armuri din bronz alcătuite din două piese fundamentale, care erau turnate după un mulaj luat pe bustul beneficiarilor, astfel o piesă acoperea partea din faţă a bustului, iar alta spatele completându-se cu legături de

[7] Tudor 1964, p.151.
[8] Tudor 1964, p.151.
[9] Tudor 1964, p.151.
[10] Tudor 1964, p.151.
[11] Tudor 1964, p.152.
[12] Vlădescu 1974-1975, p. 48-49.
[13] Tudor 1964, p. 152.

segmenta peste umeri şi cu lambrechine la partea inferioară. Prinderea cu catarame şi curele a celor două bucăţi se făcea de la şolduri până sub braţe. În faţă, o atare cuirasă era decorată cu diferite figuri de zei cum ar fi zeul Marte sau zeiţa Victoria, sau cu unele semne religioase sau războinice.

Pentru atârnarea sabiei şi a pumnalului, fiecare soldat roman purta un *balteus*, sau un *cingulum*. Centura se realiza de obicei dintr-o curea lată din piele, prinsă în faţă cu o cataramă de diferite dimensiuni. Mai rar însă este compusă dintr-o serie de plăcuţe patrulatere de metal care sunt legate între ele cu ineluşe. În ambele cazuri însă, centura este decorată cu aplice din metal, strălucitoare, sau cu diferite pandantive de mărimi diverse[14]. De centiron era atârnat în faţă un şorţ realizat din piele placată cu foi de metal şi terminat la poale cu pandantive de metal ornamentate. La ofiţerii superiori şi la împăraţi *cingulum* avea un caracter ornamental şi distinctiv în ceea ce priveşte gradul, ei atârnându-şi sabia într-o cheotoare legată sub cuirasă[15].

Armata din perioada republicii împrumutase din lumea elenistică cnemidele denumite în latină *ocrae* pentru protecţia fluierelor picioarelor. Ele erau făcute dintr-o foaie de metal îndoită. Mai târziu însă cnemidele nu se mai foloseau în confruntări militare deoarece erau incomode, având treptat doar o funcţionalitate pur decorativă în cadrul paradelor militare.

Dotarea cu armament şi uniformă se făcea în funcţie de specificul trupei în care respectivul soldat lupta. Astfel, despre uniforma soldatului legionar din perioada republicii ştim într-o foarte mare măsură numai ceea ce ne relatează istoricul grec *Polybius*, deoarece în acest caz monumentele figurative lipsesc.

În studiile efectuate cu referire la costumul militar roman din Dacia, un loc însemnat îl ocupă reprezentările monumentale ale diferitelor accesorii ale echipamentului militar roman. Aşa cum am afirmat şi mai sus, în momentul părăsirii serviciului militar, mulţi soldaţi şi grade militare superioare doreau să fie sculptaţi în costumul şi cu armele pe care le purtau pe frontonul multor stele funerare. Totodată au fost cazuri de militari romani în cinstea cărora au fost edificate numeroase monumente sculpturale.

Printre cercetătorii care au publicat articole ştiinţifice cu referire la tematica de faţă se numără Claudia Băluţă, Vasile Moga, Constantin Pop, Lucia Ţeposu – Marinescu, Mihai Blăjan, precum şi Cristian M. Vlădescu.

Astfel, spre sfârşitul anului 1903 a fost scoasă din peretele unei magazii militare din Alba Iulia, statuia unui legionar roman cu scut. Ministrul de război Heinrich Pittreich a donat-o muzeului din Alba Iulia al cărui custode, Adalbert Cserni, a înregistrat-o la data de 8 decembrie 1903 la numărul 4617[16]. În anul 1969 statuia a fost prezentată în expoziţia internaţională *Romer in Rumanien* organizată de Muzeul de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, pentru ca în anul următor, adică în 1970, expoziţia, de această dată sub numele *Civitata romana in Romania*, a fost pentru un scurt timp la Roma[17]. Statuia este lucrată cu multă fineţe artistică, în relief înalt, dintr-un bloc masiv de piatră calcaroasă, iar altorelieful se detaşează de pe un plan dreptunghiular cu înălţimea de 93 de centimetri şi cu lăţimea de 70 de centimetri.

Legionarul poartă următoarele veşminte :

Tunica subucula ale cărei poale ies de sub platoşă şi se întind în falduri până deasupra genunchilor pe o lungime de 30 de centimetri, statuia are o mică tăietură în

[14] Tudor 1964, p.152.
[15] Tudor 1964, p.152.
[16] Băluţă 2001, p.199.
[17] Băluţă 2001, p.199.

jurul gâtului care însă poate fi cu greu sesizată datorită fracturii de la partea superioară a scutului. Pe marginea acestei fracturi, în regiunea umerilor, se mai păstrează câteva rânduri de solzi *squama*, de unde se poate deduce faptul că legionarul purta o haină cu lamele metalice *lorica ferrea*[18].

Platoşa din care se mai vede plastronul format din cinci fâşii metalice denumite în latină *segmentum*, orizontale, suprapuse, care sunt unite cu bretele din piele în aşa fel încât să nu împiedice mişcările corpului. Cele 2-3 astfel de plăci alungite de pe umeri care coboară atât pe piept cât şi pe spate, legându-se cu capetele de cele anterioare, nu se pot observa deoarece umărul drept are o mică leziune de suprafață, iar umărul stâng este acoperit în întregime de scut[19].

O componentă mai puțin obişnuită este mâneca din metal, care este vizibilă pe umărul drept şi care este alcătuită din şapte segmente late, care sunt suprapuse şi a căror mobilitate este asigurată de acelaşi sistem cu cel al platoşei[20]. Între *tunica* şi *lorica* se află *cingulum* – centura, care este şi ea în cea mai mare parte de scut. Din păcate de la poalele tunicii şi baza scutului nu s-au mai păstrat decât genunchii şi parțial gambele, pe o porțiune de aproximativ 20-22 de centimetri. S-a considerat de către majoritatea cercetătorilor care au studiat-o că statuia reprezintă fie un gladiator, după armura brațului drept şi a solzilor din partea superioară a platoşei, fie mai probabil un monument funerar al unui legionar roman după unele elemente specifice monumentelor de acest tip, dar starea ei precară de conservare precum şi lipsa capului face puțin probabilă această clasificare. De asemenea, ea a mai fost etichetată de către arheologul italian G. Mancini în opera sa,,*Le statue loricate imperiali''* ca fiind o statuie loricată, după caracteristicile platoşei, precum şi statuie scutată, de legionar, după scutul cu care este înarmată[21]. Cronologic, ea se încadrează în epoca Antoninilor (98-193).

În lucrarea cercetătorului Vasile Moga –,,*Castrul roman de la Apulum''* sunt prezentate de asemenea un număr de patru statui ale căror personaje poartă costum militar roman[22]. Astfel, prima statuie pe care o voi aduce în discuție este cea care a fost descoperită în grădina castelului Teleki din localitatea Vințu de Jos. Statuia cuirasată este acefală şi este executată din marmură albă de Bucova, fiind actualmente păstrată la Muzeul Unirii din Alba Iulia. Dimensiunile statuii sunt de 1,67 x 0,80 x 0,30, iar statuia este susținută de un piedestal de 0,75 x 0,25 x 0,22 metri. Monumentul înfățişează un personaj masculin într-o atitudine impunătoare, fiind de altfel bine realizat din punct de vedere artistic. Sub mantaua *sagum*, care este încheiată pe umărul drept cu o fibulă, apare lorica cu mâneci scurte care este încinsă cu o centură cingulum înnodată pe abdomen cu un nod special, apoi tunica, cu mâneci scurte şi cu pantaloni scurți, având în picioare ghete cu carâmbi înalți, ornamentați cu aplici care înfățişează capete de lei. Maniera îngrijită a execuției, grija pentru redarea detaliilor veşmintelor şi încălțămintei, precum şi poziția maiestuoasă a statuii au făcut să se susțină că statuia ar putea reprezenta un veritabil personaj imperial, poate chiar împăratul *Caracalla* (211-217), în timpul căruia, cu ocazia inspectării Daciei s-au construit multe statui[23].

A doua statuie este din marmură şi reprezintă un bărbat în uniformă militară, aflată în aceleaşi condiții ca şi precedenta. Dimensiunile statuii sunt 1,92 x 0,78 x 0,20

[18] Băluță 2001, p.199.
[19] Băluță 2001, p.200.
[20] Băluță 2001, p.200.
[21] Mancini 1966, p.65.
[22] Moga 1998, p.95.
[23] Moga 1998, p. 96.

metri, iar piedestalul în formă de lespede măsoară 0,72 x 0,45 x 1,17 metri. Personajul este înveşmântat într-o manta lungă până la glezne, care este fixată deasupra loricii cu un buton. *Tunica* specifică militarilor este prinsă cu un *cingulum* lat. Pe şoldul stâng atârnă un *gladius* având mânerul terminat printr-un buton, iar teaca aflată în vârf este decorată cu o rozetă prolifică. Personajul poartă în picioare ghete militare. Statuia aparţine probabil unui comandant militar al legiunii a *XIII-a Gemina*, probabil un ofiţer superior avându-se în vedere forma capului, precum şi veşmintele. Maniera de realizare precum şi stilul celor două statui prezentate mai sus indică un sigur meşter lapicid, iar datarea lor se încadrează în secolul II[24].

Următoarea statuie reprezintă un legionar roman şi a fost descoperită la *Apulum*. Dimensiunile ei sunt următoarele 1,05 x 0,75 x 0,18 centimetri. Din păcate starea de conservare a piesei este una destul de proastă, lipsind capul, mâna dreaptă precum şi gambele de la genunchi în jos. Statuia reprezintă un soldat înveşmântat cu o *tunica* scurtă şi o *lorica*. Un alt accesoriu al costumului militar roman prezent este teaca. Datarea statuii este în secolele II – III[25].

În vara anului 1988 pe strada Viilor, în apropierea uneia dintre necropolele oraşului antic *Apulum*, a fost descoperită o statuie din marmură albă de Bucova. Statuia avea următoarele dimensiuni: 1,65 x 0,48 metri, iar capul, desprins de statuie, avea înălţimea de 0,30 metri. Statuia reprezenta un ofiţer din *legiunea a XII-a Gemina* înveşmântat cu o manta lungă, ce îi acoperea întregul umăr stâng, lăsând însă liber umărul drept. *Tunica* scurtă, până deasupra genunchilor, era încinsă la mijloc cu un *cingulum* lat de cinci centimetri ale cărei capete erau introduse într-o pafta cu diametrul exterior de zece centimetri. Pe şoldul stâng atârnă ca semn distinctiv pentru gradul militar un *gladius,* a cărui teacă se termină printr-un buton. Maniera de execuţie a statuii este la fel cu a celorlalte două monumente care înfăţişează personaje militare, descoperite la *Apulum,* trădând stilul aceluiaşi meşter lapicid. Din punct de vedere cronologic statuia se încadrează în secolul III[26].

În colecţiile de antichităţi romane ale Muzeului Militar Central din Bucureşti se păstrează câteva piese sculpturale ale căror personaje poartă numeroase accesorii ale costumului militar roman. Astfel, una dintre piesele impresionante o constituie un frumos ornament de armură din bronz[27]. Dimensiunile piesei sunt următoarele: 22 x 18,5 x 0,5 centimetri. Piesa reprezintă fragmentul unei mari statui imperiale şi a fost găsită la Romula, fiind achiziţionată de la colecţionarul de antichităţi romane Georgescu din Corabia.

Piesa este un *pteryx* ce aparţine unei armuri loricate de paradă, posibil să aparţină unei statui care să reprezinte un împărat. Ornamentaţia piesei se compune din cinci denticuli mari care sunt înscrişi într-un chenar dublu, cei doi denticuli de la baza fragmentului au ca decoraţii motive florale în genul unor crini răsturnaţi cu corolele în sus şi tulpinile în jos, iar denticulul din centru înfăţişează un craniu de taur fiind mărginit în dreapta de o protomă cu cap de leu. În concluzie, se consideră că fragmentul statuii, care din păcate este astăzi pierdută, reprezintă un produs de import în Dacia, ea având o datare cuprinsă între secolele II – III. Această piesă mai este menţionată şi în *Acta Musei Napocensis* numărul 15 în articolul cercetătorului Constantin Pop[28].

[24] Moga 1998, p. 96.
[25] Moga 1998, p. 96.
[26] Moga, Blăjan 1992, p. 201, 204.
[27] Vlădescu, Pop 1982, p. 302-303.
[28] Pop 1978 , p. 151-153.

În vatra satului bistrițean Ocnița, s-a descoperit în anul 1965 cu prilejul arăturilor de toamnă pe locul unei vechi aşezări romane o figurină de soldat din plumb[29]. Dimensiunile figurinei sunt următoarele, înălțimea este de 9,3 centimetri, lățimea maximă este de 3,3 cm iar diametrul suportului de 3,5 cm. Piesa reprezintă un militar roman care are corpul puțin aplecat spre stânga, cotul sprijinindu-se pe un scut iar brațul drept este ridicat. Veşmintele sale sunt caracteristice pentru un legionar roman, el poartă o *tunica* scurtă până deasupra genunchilor, care e acoperită de o cuirasă simplă, la brâu se poate observa un *cingulum* lung, cu volute, care încinge strâns mijlocul personajului. Pe umeri este aruncată o mantie *sagum* în falduri, care este prinsă în față, la baza gâtului, cu o fibulă mare, rotundă. Personajul poartă în picioare cizme *calceus* nu prea înalte care au carâmbul strâmb. Statueta reprezintă un soldat roman aflat într-o poziție de repaus, dovadă fiind în acest sens scutul pe care acesta se sprijină, este datată în secolele II – III şi este actualmente în proprietatea Muzeului de istorie din Bistrița având numărul de inventar 4186[30].

Din colecția contelui Teleki Domokos provine o statuetă înfățişând un tânăr luptător, poate un gladiator[31]. Înălțimea statuii este de 11,7 centimetri, lățimea maximă este de 4,3 centimetri, înălțimea feței de 1,1 centimetri iar diametrul soclului de 2,8 centimetri. Statuia este foarte bine păstrată şi înfățişează un efeb nud, aflat într-o poziție de repaus, cu centrul de greutate pe piciorul drept. Tânărul cu capul uşor întors şi aplecat spre dreapta are fizionomia bine conturată şi poartă pe cap coif prevăzut în mijloc cu benzi paralele incizate şi punctate, iar marginile marcate ale coifului sunt trase în față şi în spate pentru a apăra fruntea şi ceafa. Panaşul, care împodobeşte coiful este asemănător cu o coadă ridicată de la spate şi întoarsă spre creştet. Figurina este databilă în timpul dinastiei antoninilor (98-193) şi face parte din colecțiile Muzeului Național al Transilvaniei, din Cluj Napoca, având numărul de inventar 1911[32] .

O foarte frumoasă figurină a fost descoperită la Turda. Statueta[33], care este relativ bine conservată, are următoarele dimensiuni: înălțimea de 9,8 cm, lățimea maximă de 5,6 cm, iar diametrul soclului măsoară 5,5 cm, şi înfățişează o întrecere între doi gladiatori. Combatanții, în luptă corp la corp sunt ghemuiți, strângându-se în brațe. Unul reprezintă un *secutor*, celălalt gladiator este un *retiarius*. Primul stă în genunchi şi are o îmbrăcăminte tipică pentru gladiatorul cuirasat, este cunoscut ca înfățişare începând de la împăratul roman *Caligula* (37-41). Piciorul stâng al gladiatorului poartă o faşă în formă de jambiere *ocrea*, a cărei parte superioară se prinde de o placă pătrată, iar piciorul drept este acoperit cu o *cnemida*. Personajul este încălțat cu *caliga*. În jurul soldului se poate vedea şorțul rectangular al luptătorului care este ornamentat cu un tiv şi legat cu *cingulum* dublu. Bustul este dezgolit, iar în mâna dreaptă strânge mânerul unui *gladius*, arma propriu-zisă care este astăzi distrusă. Brațul stâng nu e apărat deoarece pe acesta purta odinioară scutul, care însă a fost aruncat în timpul încleştării. Pe cap, fața este ascunsă de ceafa partenerului de întrecere, gladiatorul poartă specificul coif mare, greu, cu vizieră şi grilă deasă. Analogii ale acestui tip de gladiator sunt numeroase în arta provincială romană, printre acestea merită amintite bronzurile din colecțiile Gerome, Greau, Schlumberger[34] şi de asemenea figurinele de la *Carnuntum*[35].

[29] Pop, Dănilă 1971, p.127-128.
[30] Pop, Dănilă 1971, p.128.
[31] Pop 1997, p. 183-184.
[32] Pop, Dănilă 1971, p.128.
[33] Pop, Dănilă 1971, p. 128-129.
[34] Pop, Dănilă 1971, p.128.
[35] Pop, Dănilă 1971, p. 129.

Celălalt gladiator este *retiarius*, un gladiator care luptă cu plasa, cu sabia, sulița sau tridentul fiind dealtfel destul de sumar îmbrăcat. Astfel bustul luptătorului este gol, peste mijloc purtând şorțulețul pătrat, care este legat cu un *cingulum* la mijloc, iar picioarele îi sunt desculțe, doar brațul stâng fiind apărat de o piesă de metal montată - *galerus*, asemănătoare unei *lorica squamata* şi care este prinsă cu o curea *cingulum* peste piept. La fel ca în cazul gladiatorului amintit mai sus, şi reprezentarea retairului este des întâlnită în arta antică romană, exemple în acest sens fiind statuetele de la Esbarres[36], Avenches[37], Autun sau Linz[38], care şi ele înfățişează asemenea luptători. Figurina este goală în interior, iar postamentul circular destul de larg, cu caneluri duble, înguste sus şi late jos, care sunt decorate cu motive vegetale şi geometrice, care sunt punctate şi par să indice faptul că piesa a fost destinată pentru ornamentarea unui mobilier. Din păcate statueta a suferit stricăciuni ulterioare, coiful unui luptător, precum şi creştetul celuilalt fiind perforate din motive necunoscute. Piesa este datată în secolele II-III, şi se află expusă în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj- Napoca[39].

În cartierul Partoş din oraşul Alba – Iulia a fost descoperită o teracotă având următoarele dimensiuni: înălțimea de 10,8 cm, lățimea maximă este de 5,3 cm, iar înălțimea feței măsoară 2,4 cm. Piesa este fragmentară, păstrându-se doar bustul personajului, care este din nefericire distrus în regiunea pieptului, unde a fost restaurat, şi reprezintă un soldat tânăr, care poartă pe cap un coif evoluat din tipul mai vechi, etrusco-corintian, coif atestat din punct de vedere cronologic în secolul III, când dealtfel este datată şi piesa. Brațul drept, singurul păstrat este îndoit, având căuşul palmei perforat, iar pe şoldul drept se vede restul unei mantale sau al unei platoşe. Teracota aparține colecțiilor de antichități din Muzeul de istorie din Cluj[40].

În anul 1997, cercetătorul Constantin Pop a realizat un studiu complex cu privire la statuile romane din bronz reprezentând militari. În acest articol, autorul prezintă în mod succint un număr de cincisprezece piese şi anume: şase statuete de luptători, trei armuri ecvestre de paradă, trei piese ornamentale de harnaşament, precum şi două recipiente de uz domestic[41].

În concluzie, poate afirma faptul că în România au fost descoperite şi cercetate numeroase monumente şi artefacte care reprezintă diverse accesorii ale costumului militar roman şi care dovedesc încă o dată, dacă mai era nevoie, importanța fenomenului militar în cadrul romanizării provinciei nord-danubiene. Totuşi trebuie să menționez faptul că multe dintre aceste piese arheologice de mare însemnătate istorică nu au fost încă cercetate, datorită unor factori mai mult sau mai puțin obiectivi.

[36] Pop, Dănilă 1971, p. 129.
[37] Pop, Dănilă 1971, p. 129.
[38] Pop, Dănilă 1971, p. 130.
[39] Pop, Dănilă 1971, p. 130.
[40] Pop, Dănilă 1971, p. 130.
[41] Pop 1997,p. 183.

Bibliografie

Băluță 2001 – Claudia Băluță, *Statuia unui legionar roman de la Apulum*, în *Apulum*, 38/1, 2001, p. 1999-202.

Daicoviciu, Daicoviciu 1966 – Constantin Daicoviciu, Hadrian Daicoviciu, *Columna lui Traian*, Bucureşti, 1966.

Grimal 1973 – Pierre Grimal, *Civilizația romană*, Bucureşti, 1973.

Mancini 1966 – G. Mancini, *Le statue loricate imperiali*, Roma, 1966.

Moga, Blăjan 1992 – Vasile Moga, Mihai Blăjan, *O nouă statuie portret descoperită la Apulum*, în *SCIV(A)*, 43, 2, 1992, p. 201-205.

Moga 1998 – Vasile Moga, *Castrul roman de la Apulum*, Cluj-Napoca, 1998.

Pop, Dănilă 1971 – C. Pop, Ştefan Dănilă, *Statui imperiale reprezentând luptători*, în *Banatica*, 1, 1971, p.127-181.

Pop 1978 – Constantin Pop, *Statui imperiale din bronz*, în *Acta MN*, 15, 1978, p.135-165.

Pop 1997 – Constantin Pop, *Bronzes figures de Dacia Romaine: reprezentation des militaires*, în *Acta MN*, 34-1, 1997, p. 183-187.

Tudor 1964 – Dumitru Tudor, *Arheologia romană*, Bucureşti, 1964.

Vlădescu 1974-1975 – Cristian M. Vlădescu, *Obsevații asupra tipologiei armamentului roman din Dacia Inferior*, în *SMMIM*, 7-8, 1974-1975, p. 23-54.

Vlădescu, Pop, 1982 – Cristian M. Vlădescu, Constantin Pop, *Piese sculpturale romane în Muzeul Militar Central*, în *ActaMN*, 20, 1982, p. 301-306.

Abrevieri bibliografice

SMMIM – Studii şi Materiale de Muzeografie şi Istorie Militară. Bucureşti.

SOME REPRESENTATIONS OF THE ROMAN MILITARY EQUIPMENT FROM DACIA TO THE MONUMENTS AND ARTEFACTS

Abstract

My study is proposing to show the main representations of the roman military equipment from ancient Dacia, especially from the ancient monuments and artifacts. I really know from the beginning that my article is not completely and I have no the reasons to thing that. In fact this study is only an attempt for the researchers to give a much more consideration at this very vast and difficult domain of the roman history.

M U Z E O L O G I E,
R E S T A U R A R E – C O N S E R V A R E

MUZEOGRAFIA – DOMENIU AL ŞTIINŢELOR CONEXE[1]

Iolanda Turcu

***In memoriam* d-nei Sofia Ştirban, suflet mare, dăruit profesiei şi activităţii didactice, care a lăsat în urma sa un gol resimţit de toţi cei care au cunoscut-o şi iubit-o.**

Colecţionarea obiectelor valoroase este o constantă a dezvoltării culturii şi civilizaţiei. Între tezaurizare şi constituirea colecţiei private şi de stat există cel puţin 2000 de ani de evoluţie şi suprapunere de civilizaţii.

Lucrarea îşi propune să explice conexiunile dintre muzeografie şi celelalte ştiinţe, oferind ca exemplu, restaurarea unui obiect din colecţia Muzeului Naţional de Artă al României. Tipologia şi restaurarea bunurilor culturale atestă interdisciplinaritatea dintre muzeografie, domeniile de proveniență ale pieselor şi ştiinţele exacte: fizică, chimie, biologie, care pot explica factorii şi cauzele degradării; tehnologiile moderne, aparatura performantă şi aplicaţiile ciberneticii şi informaticii permiţând recrearea imaginii virtuale a obiectului, facilitând reconstrucţia sa.

Muzeul şi protecţia patrimoniului

Muzeul este păstrătorul tezaurului de gândire şi tehnologie al civilizaţiilor construite de om. În secolul XXI omenirea este interesată să salveze, să păstreze şi să transmită valorile care o definesc, o individualizează, moştenirea culturală şi artistică devenind obiect de studiu pentru instituţii şi organisme internaţionale. Conform definiţiei ICOM „*muzeul este o instituţie cu caracter permanent, destinată publicului, pentru delectarea şi instruirea acestuia, având menirea de a conserva, studia, analiza prin diferite mijloace, dar în primul rând de a expune, obiectele de valoare culturală*.”[2]. El are caracter pluridisciplinar: cercetează, conservă, valorifică, pentru publicul larg, patrimoniul documentar sau cultural aflat în păstrare. Muzeele moderne îl ajută pe om să-şi completeze cunoştinţele şi-l fac participant direct, dându-i şansa unei mereu căutate experienţe personale. În cadrul Conferinţelor ICOM s-a discutat problema rolului şi misiunii muzeelor în contextul noilor condiţii economico-sociale ale lumii şi s-a propus redefinirea rolului muzeului, văzut ca domeniu interactiv, relaţional. Cercetarea ştiinţifică interdisciplinară a devenit determinantă pentru toate funcţiile muzeului.

Schimbarea de concepţie adusă de teoria modernă a muzeologiei creează un nou echilibru între funcţia de punere în valoare, în scopul cunoaşterii, educării şi recreării şi cea a constituirii ştiinţifice, administrării, conservării şi restaurării patrimoniului transformând muzeul tradiţional, static, într-unul dinamic, viu[3]. Nevoia de informaţie a generat explozia de muzee din întreaga lume, având cele mai diferite profiluri şi colecţii, apărute ca rezultat al cercetării specifice în ştiinţă, tehnică, artă sau istorie[4]. Muzeele evoluează în concepţie, în alcătuirea şi prezentarea colecţiilor, diversificarea

[1] Mulţumiri domnului Mihai Lupu chimist expert restaurator la MNAR şi Doamnei Ileana Creţu expert restaurator textile la MNAR.

[2] Hudson 1972, p. 16.

[3] Cleja Stoicescu 1983, p. 188-189.

[4] Cleja Stoicescu 1983, p. 189.

funcţiilor, dar şi a arhitecturii clădirii. "Muzeul şi publicul" a devenit tema preferată a muzeografilor. O concluzie ar fi că muzeul trebuie să se situeze printre cele mai importante instituţii ştiinţifice şi culturale ale oricărei ţări. Studiile sociologice şi psihologice privind ariile de interes cultural şi asimilarea informaţiei printr-o formulă facilă şi plăcută sunt cele mai noi domenii de interes ale muzeologiei moderne[5]. Apariţia pedagogiei muzeale, ca parte a muzeografiei are ca scop aplicarea unui sistem elaborat, logic, coerent ştiinţific de metode şi principii menite a desăvârşi dorinţa de autoeducaţie a publicului, devenind factor esenţial în transformarea muzeelor în „metropole" culturale[6]. În vara anului 2003, secţia Educaţie, Relaţii Publice şi Proiecte Culturale a Muzeului Naţional de Artă al României a realizat un proiect care a constat în organizarea unei şcoli de vară pentru părinţi şi profesori. S-a dorit să se atragă atenţia opiniei publice asupra muzeului ca instituţie activă în educaţia copiilor; să crească interesul şi entuziasmul participanţilor faţă de muzeu ca instituţie alternativă, de educaţie pentru copii, să se stabilească repere pentru vizitarea în mod creativ a muzeului de către profesori şi părinţi cu copiii lor[7].

Restaurarea: funcţie muzeală fundamentală

De la tezaurele din templele antice sau catedralele medievale, trecând prin etapa cabinetelor de curiozităţi din Renaştere şi prin aceea a muzeului – depozit din sec. XIX, s-a ajuns la ideea muzeului – laborator. Preocupări pentru păstrarea şi repararea bunurilor culturale au existat şi în trecut, dar însumarea experienţelor pentru constituirea unei baze ştiinţifice de activitate este caracteristică abia sec. XX. Apărută şi impusă după 1900, conservarea/restaurarea, însumează tehnicile şi materialele utilizate în vederea prezervării bunurilor culturale[8].

Obiectul muzeal îşi pierde funcţia originară şi este transpus într-o ambianţă cu parametrii de microclimat controlat pentru a-i păstra forma şi aspectul iniţial[9]. Demersul presupune cercetare şi informare continuă, control permanent, monitorizare conform standardelor internaţionale. Era industrială a creat materiale şi substanţe noi, neutre chimic, compatibile cu piesa. Conservarea preventivă şi curativă studiază etiopatologia, profilaxia şi prevenirea degradărilor bunurilor de patrimoniu, dobândind caracterul ştiinţelor moderne, interdisciplinare.

Restaurarea a evoluat de la activitatea meşteşugărească, preocupată de rezultatele estetice la restaurarea ştiinţifică[10]. Congresul de la Veneţia din 1964 îi menţiona caracterul bazat pe documente autentice, intervenţia oprindu-se acolo unde începe ipoteza neverificată. Pentru că fiecare operă este un unicat, compus din elemente diverse, afectate diferit, restaurarea menţine: „*echilibrul între refacerea stării de sănătate a obiectului şi integritatea acestuia, fără a produce un fals istoric şi estetic, cu menţinerea pe cât posibil a urmelor trecerii operei prin timp*"[11]. Este ştiinţa care studiază bunurile culturale din punctul de vedere al materialelor şi tehnicilor originale de execuţie precum şi a cauzelor care produc deteriorări şi degradări, propunând tehnici adecvate de refacere sau stabilizare a obiectului pe baza unui diagnostic stabilit în urma

[5] Cleja Stoicescu 1983, p. 191.
[6] Cosma şi colab., 3-4, 2003, p. 44.
[7] Bem Neamu 2003, p. 126-127.
[8] Opriş 2000, p. 422.
[9] Stoia, Bârcă 1972, p. 303-305.
[10] Nicolescu 1979, p. 17.
[11] Brandi 1996, p. 22

investigațiilor fizice, chimice şi biologice. Are obiect de studiu, legi de analiză şi execuție, presupune cercetare ştiințifică şi concluzionare[12]. Restaurarea se impune atunci când efecte nedorite afectează într-o mare măsură valoarea documentară, artistică, semnificația şi capacitatea de rezistență la acțiunea factorilor mediului ambiant. Redă semnificația originală, pierdută parțial sau estompată în timp şi consolidarea structurii, prin tratamente eficace, care să asigure rezistență în timp obiectului. Este un ansamblu de măsuri destinate să întinerească un bun cultural, excluzând orice adaos care i-ar putea modifica structura, forma, stilul sau maniera epocii care l-a creat.

Sintetizând, restaurarea a devenit un domeniu al cercetării ştiințifice şi al execuției tehnice. Intervențiile hazardate nu-şi au locul în procesul de restaurare. Stoparea degradării materialelor componente, mărirea rezistenței lor fizice, chimice, mecanice şi biologice, aducerea piesei într-o stare cât mai apropiată de cea originală, se fac aplicând principiile restaurării moderne: compatibilitatea materialelor, reversibilitatea metodelor, lizibilitatea, integritatea, pe baza unui proiect de marketing cultural şi a experienței teoretice şi practice în domeniu. Autenticitatea operei este păstrată pentru a nu-i modifica mesajul; cel mai periculos lucru „*nu este constituit de ceea ce lipseşte, ci de ceea ce în mod nepotrivit se adaugă" spunea Cesare Brandi*[13].

Capodoperele tezaurului mondial care, prin expunere permanentă riscă degradarea ireversibilă, necesită executarea de replici, identificate ca atare, documentate în toate etapele execuției lor de restauratorul de artă: Gioconda lui Leonardo da Vinci expusă la Louvre şi vizionată de milioane de persoane anual este în realitate o replică excepțională. Aceeaşi metodă se foloseşte pentru tezaurele de aur sau pentru obiectele arheologice foarte degradate. Decizia de a executa replici are extrem de multe fațete şi nu depinde numai de restaurator, ci de toți factorii care concură la salvarea obiectelor muzeale. Identificarea replicii ca atare este obligatorie pentru a nu putea fi folosită pe piața neagră de artă în locul copiei sau mai grav pentru a înlocui şi fura originalul.

Metodele şi materialele de restaurare trebuie să fie reversibile, fără efecte dăunătoare. Nu se vor folosi materiale, tehnici care modifică starea, forma ori patina[14]. Principiul reversibilității este relativ, modificările stării de echilibru parțial sau total a obiectului producând efecte. Restaurarea modernă conexează reversibilitatea cu principiul „minimei intervenții", devenit fundamental pentru abordarea oricărei lucrări.

Lizibilitatea este un principiu discutat azi în colocviile de specialitate. Intervenția discret vizibilă, care să-şi mărturisească prezența şi limitele, dar care să reîntregească imaginea atunci când există informații precise asupra stării originare, este specifică şcolilor central europene şi a celor de influență latină din continentul american[15]. Concepțiile moderne acceptă întregirea prin sugestie grafică. Reconstituirea obiectului în forma originală se face numai virtual, utilizând tehnologia computerizată sau holografia.

Planul managerial, respectarea timpului de muncă, conform devizului, permanenta cercetare interdisciplinară a obiectului, dictată de cerințele etapelor de studiu, recomandările privind conservarea, ambalarea, transportul, depozitarea şi expunerea, sunt părți ale proiectului de cercetare şi sunt incluse în principiile restaurării, datorită importanței lor.

[12] Bondoc 1996.
[13] Brandi 1996, p. 18.
[14] Norme 1995, p. 6.
[15] Norme 1995, p. 8.

Obiectele textile şi tipologia lor

Tezaurizate şi păstrate de-a lungul secolelor datorită frumuseţii şi valorii lor materiale, obiectele textile au devenit obiectul cercetării interdisciplinare specializate în ultimii 20 de ani. Textilele reprezintă una dintre cele mai complexe forme de manifestare a ingeniozităţii umane, însoţind omul din neolitic, când sunt documentate primele forme de război de ţesut primitiv. În muzeele româneşti se păstrează greutăţi din ceramică de la războaiele de ţesut primitive. Prima dovadă materială a existenţei unor tehnici primitive de ţesere se află la Muzeul Naţional de Artă al României: cea mai veche ţesătură neolitică carbonizată, realizată din ramie (cca 5000 î.Chr.).

Obiecte de uz curent, decorative sau de lux, obiectele textile au o răspândire universală, formele lor de manifestare şi expresia artistică fiind aproape infinite. O monografie despre textile nu există încă; lucrările consacrate câte unui tip de obiecte tratează domeniul fără a-l epuiza. Există o specializare pe categorii textile, funcţie de tehnica originală, care furnizează informaţii preţioase asupra materialelor, tehnologiilor, funcţionalităţii obiectelor[16].

Textilele sunt clasificate după tehnică, provenienţă, funcţionalitate, număr dimensiuni: bidimensionale (tapiserii, covoare, şaluri, broderii) sau tridimensionale (piese de costum, corturi, etc.). Piesele arheologice nu se pot încadra în aceste clasificări: obiectul îşi pierde forma, culoarea, se depreciază sau dispare aproape complet, funcţionalitatea putând fi numai ghicită.

Obiectele textile, reprezentând un anume specific de cultură şi civilizaţie corespund unor zone geografice: Europa Occidentală dezvoltă tapiseria; Europa Răsăriteană produce broderii în tehnică bizantină; Asia Mică şi Caucazul sunt leagănul covoarelor; India este producător de şaluri; China şi Extremul Orient inventează firul de hârtie cu bolus roşu şi pigment de aur etc[17].

Tehnicile prin care se obţin metraje sunt ţeserea şi împletirea, care constituie suportul principalelor tipuri de piese textile. Specificul fiecăreia, perioada, tipul de producţie, coloranţii şi pigmenţii, decorul, simbolurile, funcţionalitatea, formele de degradare ale materialelor componente, formează grupe de probleme care diferenţiază, identifică şi individualizează obiectele textile:

Tapiseria coptă – obiecte de dimensiuni mici, utilizate pentru decorarea piepţilor cămăşilor, tunicilor sau decorarea locuinţei. Apărute în Egiptul antic în perioada imediat următoare cuceririi romane şi legate de răspândirea creştinismului în faza lui incipientă, evoluează până în sec.XII d.Ch. şi sunt sursa de inspiraţie pentru tapiseria europeană[18]. Piese excepţionale sunt în mari muzee ale lumii: Muzeul Cluny, Muzeul Louvre, Muzeele Vaticanului, Victoria & Albert Museum, Metropolitan Museum şi Cairo.

Tapiseria flamandă – specifică Europei occidentale s-a dezvoltat în atelierele din Flandra: Alost, Amiens, Antwerp, Arras, Brujes, Brussels, Ghent etc; în Franţa: Aubusson, Beauvais, Montpellier, Paris etc. Numeroşi tapiseri flamanzi s-au stabilit în Anglia şi Scoţia[19].

Obiect de mari dimensiuni, tapiseria prezintă peisaje, istoria familiei nobiliare sau legende antice, în serii de 3, 5, 8[20]. Majoritatea au suferit deteriorări/degradări din cauza menţinerii la verticală timp îndelungat. Multe dintre ele au fost decupate pentru a

[16] Lupu, Creţu 2002, p. 190.
[17] Bondoc 1996.
[18] Lorquin 2003, p. 20-38.
[19] Gans – Ruedin 1971, p. 38-39.
[20] Gans – Ruedin 1971, p. 281-306.

se potrivi unor spații de dimensiuni mai mici. Un mare număr de piese degradate au fost decupate şi utilizate pentru retapițarea mobilierului sau pentru repararea altor tapiserii degradate.

Scoarţele (Kilim) – produse în răsăritul european şi în zonele limitrofe fostului Imperiu Otoman sunt influențate de arta etnografică turcească, varianta karamaniu fiind specifică şi covoarelor oltenești[21].

Covoarele cu noduri – sunt piese în care apare inovația introducerii unor fire înnodate, colorate, aşezate după o schemă grafică, conform unui desen prestabilit. Nodurile formează pluşul obținut prin tundere cu foarfecă specială[22]. Piese cu caracter inițial religios, realizate în Asia Mică, Persia, Caucaz etc, pătrund în spațiul european, probabil în jurul secolului al XV-lea, după cucerirea Constantinopolului şi se răspândesc ca obiecte cu funcționalitate decorativă; în pictura europeană occidentală a secolului al XV-lea apar ca fețe de masă sau acoperind pardoseala, utilitate pe care n-au îndeplinit-o niciodată în țara de origine. Din secolele XVIII-XIX, utilizarea lor ca obiecte de uz cotidian se generalizează, existând ateliere care produceau acest gen de obiecte semi-industrial. Ele au devenit obiecte de colecție, prețul lor în unele cazuri fiind exorbitant[23].

Şalul persan – tehnică de țesere extrem de complexă, pe un război ale căror secrete nu sunt complet dezvăluite; sunt realizate din lâna de capră foarte fină, care creează aspectul unei suprafețe fluide, moi şi vaporoase, în cazul pieselor originale de foarte bună calitate[24]. După inventarea războiului Jacquard (1808) şi a creşterii influenței franceze în India în secolul al XIX-lea, sunt copiate şi îşi schimbă funcționalitatea: din obiecte care marcau gradul militar devin piese de îmbrăcăminte sau decor, aflate în uz până în zilele noastre[25].

Brocarturile – țesături de lux, cu fir metalic prețios, răspândite în occidentul european, în Imperiul Otoman şi Asia Mică, constituie materialul textil cel mai scump al Evului Mediu[26]. Produs probabil în Italia sec. XI-XII este comercializat la gurile Dunării în secolele XIII-XIV şi constituie unul dintre obiectele de negoț ale Europei[27]. Fragmente purtate de boieri sau domnitori români au fost păstrate în biserici ca dvere, acoperăminte de altar, pocrovețe, costume liturgice etc[28]. Metrajele erau comandate la bucată, corespunzând croiului unui singur veşmânt. Muzeul Național de Artă al României expune 4 costume reconstituite din acoperăminte de altar, sau din felon, datate sec. XVI, aduse în Muzeul Național de Antichități în 1864 de Alexandru Odobescu. Restaurate între 1961-1965, în laboratorul muzeului, sub coordonarea Corinei Nicolescu, ele reprezintă singurele costume laice de ceremonie conservate până în prezent în România şi unele din puținele exemplare europene.

Țesătura k'o-ssu („mătase tăiată") – din mătase, specifică Chinei demonstrează specializarea deosebită a țesătorului care obține efecte estetice prin introducerea bătelii din hârtie cu bolus roşu şi pigment de aur, montat în unghi de 45° şi pictura cu pigment a contururilor fine[29]. Este singurul exemplu de tehnică textilă de acest tip. Se fabricau

[21] Marcela 1970, p. 20-24.
[22] Naughebauer, Orendi 1884, p. 72-73.
[23] Naughebauer, Orendi 1884, p. 138-141.
[24] Ames 1995, p. 7-13.
[25] Ames 1995, p. 40-43.
[26] Podreider 1928, p. 2-11.
[27] Podreider 1928, p. 173.
[28] Nicolescu 1977, p. 30-38.
[29] Dosar 1998.

haine, huse mobilier, decoraţiuni interioare, culorile fiind selecţionate corespunzător scopului propus: eroi sau figuri legendare sunt proiectate în peisaj chinezesc.

Tehnica de ţesere poate fi asimilată împletirii, dar evoluţia celor două în direcţii separate a produs obiecte textile diferite: tricotaje, dantelă cu ciocănele, sau orice formă de decor realizată prin înnodarea a mai mult de 3-4 fire textile sau metalice[30]. Un exemplu sunt dantelele de Brugge.

Broderia – este forma de decorare a unui obiect, astfel încât suprafaţa ţesută să fie total sau parţial acoperită cu decoruri realizate din fire textile şi diverse materiale decorative sau simbolice: pietre semipreţioase, paiete, perle, oglinzi, sticlă etc.

Există diferite tipuri: broderia cu relief (bizantină), broderia lisă (un decor foarte mic), broderia spartă tip dantelă, broderia cu aplicaţii[31]. Costumul folcloric românesc conservă şi reproduce decorul pieselor bizantine şi croiul veşmântului medieval, aşa cum o atestă şi frescele bisericilor pictate din nordul Moldovei, sau cele de la Argeş, din Muntenia[32]. Corina Nicolescu, în celebra sa lucrare "Istoria costumului de curte în ţările române, în sec. XIV-XVI", apărută în 1977 prezintă un studiu documentat în acest sens. Deşi înrudită tehnic, cromatic şi artistic cu broderia în tehnica bizantină, broderia populară se deosebeşte structural de aceasta prin tipologia materialelor utilizate, prin calitatea acestora, dar şi prin funcţionalitatea diversă a pieselor pentru care a fost utilizată: costum, decor interior sau piese de uz curent. Specificul acesta este răspunzător de formele diferite de degradare pe care acest gen de obiecte le prezintă şi, în consecinţă de modul diferit de abordare. Rezultatul este dezvoltarea unui grup specializat de studiu pentru obiectele etnografice şi a unor tipuri diferite de colecţii, comparativ cu cele liturgice.

Broderia medievală românească, ca tip de obiect muzeal

Ca gen artistic decorativ, broderiile au origini foarte îndepărtate în timp, ajungând la o vastă răspândire şi diversificare stilistică încă din Antichitate. Vechii egipteni cunoşteau meşteşugul broderiei cu acul, fapt probat de vestigiile descoperite în mormintele lor. Grecii şi romanii îl practicau considerându-l originar din Frigia. Broderiile în ţările orientului se revarsă către lumea mediteraneană, în ultimele veacuri ale Antichităţii; fastul reşedinţei imperiale de la Constantinopol a Împăratului Iustinian, a rămas proverbial.

Bizanţul deţinea faimoase ateliere de broderii, sub influenţa directă a produselor de import, persane şi siriene, impunătoare prin somptuozitatea şi rafinamentul lor, dar extrem de costisitoare. Iniţial, broderiile bizantine lucrate pe suport de mătase sau in, cu fir de mătase sunt relativ rare; după ce monahul alexandrin Cosmas Indicopleustes, neobosit călător şi cosmograf din veacul al VI-lea, aduce în Europa oul miraculosului vierme chinezesc, începe să se dezvolte şi la Bizanţ o producţie proprie de fire, ţesături şi broderii de mătase în combinaţii cu fire de argint şi de aur, lucrate cu diverse tehnici cu denumiri speciale[33].

Compoziţia ornamentală se realizează după un carton, broderia devenind o artă de contact între ţesătorie şi pictură. Orientul aduce predilecţia pentru luxul materialului şi pentru hieratism, iar biserica impune inspiraţia pentru izvoarele canonice şi liturgice şi totodată simbolismul.

[30] Palliser 1892, p. 17.
[31] Palliser 1892, p. 137-140.
[32] Nicolescu 1977, p. 40-45.
[33] Nicolescu 1971, p. 48-49.

Incluse treptat în oficierea serviciului religios, principalele componente ale costumului sacerdotal sunt definitiv consacrate abia în secolul al XIV-lea. Sub influența lor nemijlocită a evoluat, o vreme, şi broderia medievală românească. Aceasta aduce una din contribuțiile cele mai reprezentative nu numai la arta sud-estului european, ci şi la aceea a întregului orient creştin.

Originile broderiei româneşti se află în cele ale broderiei bizantine preluate şi larg răspândite în țările balcanice. Pe premizele bizantine, adaptate nevoilor şi posibilităților locale, selectate, interpretate, îmbogățite pe măsură ce societatea românească îşi definea propriul său gust artistic, arta broderiei medievale se desăvârşeşte în a doua jumătate a veacului al XV-lea şi va evolua timp de aproape patru veacuri[34]. Ştiința de a adapta fără greş compoziția pe o suprafață dată, raportul cumpănit între figurație şi ornament, dozajul nuanțat al culorilor adeveresc calificativul dat acestor broderii: „pictură cu acul”[35] . Capodoperele broderiei româneşti stau cu cinste alături nu numai de broderia bizantină ci şi de cea apuseană. Cea mai veche urmă de broderie bizantină, descoperită pe teritoriul României datează din secolul al XI-lea, şi reprezintă, probabil, un fragment de rucaviță, decorat cu fir de aur, pe suport de mătase, provenind dintr-un mormânt dobrogean de la Garvăn-Dinogeția[36].

Epitrahilul şi simbolurile sale

Dintre piesele de broderie medievală, cele mai multe aparțin categoriei religioase: epitafe, dvere, poale de icoane, aere utilizate în timpul serviciului liturgic sau acoperind masa altarului şi vasele ceremoniale. Acoperămintele de mormânt au împodobit pietrele tombale ale ctitorilor. Piesele de bază ale costumului sacerdotal sunt: stiharul, orarul, epitrahilul (patrafir), rucavițele, felonul, sacosul, omoforul, nabedernița (bedernița) şi mitra, fiecare dintre ele având înțelesuri simbolice, destinații precise, forme şi decorații figurative riguros reglementate, brodate în fire de aur, de argint şi de mătase colorată, bătute frecvent cu pietre prețioase şi semiprețioase sau decorate cu perle[37].

Epitrahilul sau patrafirul, broderie bogată în reprezentări figurative şi motive ornamentale, constituie una din componentele obligatorii ale costumului preoțesc şi arhieresc în timpul oficierii serviciului religios. Are forma unei fâşii textile cu dimensiuni variabile, atingând uneori lungimea de aproape 3 metri, iar lățimea de circa 10-12 cm. Denumirea sa derivă din cuvântul grecesc „epitrachelion” care desemnează modalitatea de îmbrăcare pe după gât, lăsat să cadă în față, de pe ambii umeri, în două părți egale, cusute între ele sau încheiate cu nasturi decorativi. Epitrahilul a fost inițial identic cu orarul, din care a descins, adaptându-se treptat la o altă manieră de îmbrăcare pentru a marca deosebirea dintre preot şi diacon. Cele două părți ale epitrahilului simbolizează trestia pe care i-au dat-o în batjocură (partea dreaptă) şi crucea pe care a dus-o Domnul pe umerii Săi (partea stângă). Petrecându-se în jurul grumazului, epitrahilul se îmbracă pe deasupra stiharului împodobindu-l cu decorațiile sale figurative, care înfățişează, în cadre izolate, prooroci, apostoli, evanghelişti, mucenici, episcopi sau, aşa numitele „Praznice împărăteşti”, scene complexe din viața biblică a Mântuitorului, dispuse în arcade sau chenare geometrice, circulare, rectangulare, ornamentate cu motive tradiționale, simbolice, vegetale şi zoomorfe. Distribuite în

[34] Musicescu 1969, p. 5.
[35] Musicescu 1969, p. 5.
[36] Musicescu 1969, p. 7.
[37] Musicescu 1969, p. 207.

registre paralele, două câte două, piesele se încheie, uneori, cu portretele donatorilor, voievozi sau mari dregători şi cu scurte inscripţii votive ori de danie. Veşmintele personajelor brodate în fire de aur şi de argint, se conservă adeseori intacte, cu toate detaliile lor, decantate prin stilizare până la esenţele cele mai sugestive. Chipurile acestora, brodate numai în fire de mătase devin aproape irecognoscibile, sub acţiunea distructivă a factorilor de microclimat, a celor biochimici şi mecanici, a eroziunii timpului în general. În epitrahile, arta broderiei româneşti atinge o culme în realizarea figurilor şi armonizarea culorilor, folosind materiale preţioase: metraje din mătase, dublate cu ţesături de in sau bbc, fire de argint, argint aurit şi mătase policromă[38].

Cercetarea obiectului

Cercetarea tipologiei bunurilor culturale a contribuit la identificarea agenţilor agresivi, responsabili de degradare, modalităţilor de intervenţie şi tehnicilor de protejare, verificate în decursul timpului. În cazul textilelor vechi, lumina, temperatura, umiditatea relativă, praful, tehnica originală de realizare, istoria proprie a obiectului, funcţionalitatea, constanţa în utilizare sunt factori care contribuie la degradarea lor treptată, manifestându-se şi acţionând în toate etapele de existenţă ale obiectului textil, de la prelucrarea materialelor constituente, execuţia şi utilizarea obiectului, până la includerea în colecţia muzeală[39]. Restaurarea şi conservarea vizează înlăturarea cauzelor generale, ameliorarea celor intrinseci şi încetinirea proceselor distructive, dar nu pot stopa definitiv procesul. Restauratorul explicitează tehnica în toată complexitatea ei, istoricul de artă pune la dispoziţie informaţiile legate de provenienţă, date, specific cultural, investigatorul chimist, fizician sau biolog explică mecanismul reacţiilor, fenomenele sau cauzele răspunzătoare de formele de degradare. Echipa oferă soluţiile pentru protecţia obiectului şi pentru recuperarea lui prin restaurare, toate acestea constituind elemente importante în demonstrarea conexiunilor dintre ştiinţele implicate în acest studiu.

Fiecare obiect de muzeu reprezintă un caz de degradare unic, care trebuie cunoscut în specificitatea lui. Restaurarea se bazează pe interpretarea corectă a datelor şi alegerea tratamentului potrivit. Documentaţia foto analogă, digitală, video păstrează dovada degradărilor în detaliu şi ansamblu, a intervenţiilor vechi sau noi şi constituie martori pentru analiza viitoare a etapelor de intervenţie, dacă este necesară o re-intervenţie de conservare[40], făcând parte din arhiva de date ştiinţifice referitoare la obiect. În faza preliminară, documentaţia video şi fotografia se completează cu relevee tehnice de dimensionare, forme, părţi corespondente, stare de degradare etc, tipul variind funcţie de necesităţile lucrării. Restauratorul solicită, concomitent cu studiul artistic, istoric, dimensional al obiectului investigaţii de laborator, constând din natura materialelor compozite, reacţiile la mediu etc, utile în vederea stabilirii tratamentului adecvat, cu riscuri minime pentru obiect[41]. În cazul textilelor, analizele precizează: natura fibrelor textile, compoziţia chimică, natura şi caracteristicile coloranţilor, murdăriei etc. Corelarea rezultatelor oferă informaţii inedite tuturor specialiştilor: muzeografi, chimişti, cercetători în domeniul artei, arheologiei, istoriei etc. Rezultatele analizelor, releveele, documentaţia foto şi video, devin parte a proiectului de cercetare şi formează anexele dosarului de restaurare; pe baza lor restauratorul propune spre avizare

[38] Paradais 1988, p. 286-287.
[39] Moldoveanu 1999, p. 340.
[40] Moldoveanu 1999, p. 341.
[41] Creţu 2000.

comisiei de restaurare tehnologia, materialele, substanţele pe care le va folosi. Fotografia şi documentaţia pot sta la baza realizării unor producţii de televiziune, prin care procesul de restaurare a unui bun cultural sau de integrare a lui într-un sistem mondial de valori este popularizat pentru publicul larg. Aceasta reprezintă şi o formulă biunivocă de deschidere şi menţinere permanentă a publicului conectat la o activitate ştiinţifică puţin cunoscută.

Toate intervenţiile din timpul restaurării trebuie consemnate în dosarul de restaurare. Normele internaţionale consideră consemnarea tratamentelor ca singura modalitate de a controla evoluţia ulterioară a obiectelor restaurate şi de a evalua oportunitatea aplicării unor tratamente sau metode de lucru[42]. Costumul Vornicului Gligorcea, descoperit la Mănăstirea Voroneţ, datat 1593 după inelul din săpătură, restaurat prin laminare pe terilen în anii 1965-1966 a prezentat degradări grave la sfârşitul secolului XX, necesitând un tratament de înlăturare a acestor intervenţii. Lipsa informaţiilor privind procedura sau substanţa folosită ca adeziv, cu excepţia indicativului industrial a implicat investigaţii privind natura substanţelor care pot îndepărta cleiul fără să afecteze preţiosul material de camha. Rezultatul a fost restaurarea şi reconstituirea sa în forma originală, între 2000-2001 şi expunerea sa în MNAR.

Tratamentele de curăţare – hidratare ale textilelor de artă

Textilele de artă conţin materiale îmbătrânite, deteriorate, ale căror proprietăţi fizico-mecanice şi chimice s-au modificat mai mult sau mai puţin sub acţiunea factorilor de degradare şi a timpului. Ele sunt mai puţin rezistente, fragile, mult mai sensibile la acţiunea agenţilor externi. Cauzele care provoacă învechirea lentă şi continuă a ţesăturii sunt variate: acţiunea luminii, oscilaţiile de temperatură şi de umiditate relativă. În timp, ele modifică proprietăţile fizico-mecanice ale fibrelor, contribuind la distrugerea lor. Murdăria este una dintre cauzele care stimulează distrugerea şi degradează aspectul operelor de artă, schimbându-le culoarea.[43] Acest fapt impune restauratorului o atenţie deosebită în alegerea şi aplicarea tratamentului, fiind obligat să ţină seama de o serie de factori: natura materialelor conţinute, rezistenţa lor, natura şi gradul deteriorării, posibilităţile şi limitele de intervenţie. Tratamentele de curăţare chimică, uscate sau umede suscită vii discuţii în lumea specialiştilor:

a. prin tratament nu înlăturăm şi tehnici originale de exemplu, adezivi?.

b. ştiut fiind că rezistenţa fizică în apă scade spectaculos, nu este preferabil să renunţăm la demers pentru a nu fragiliza piesa?

c. este tratamentul de curăţare reversibil? în ce măsură respectă el principiul „minimei intervenţii”?

d. daca nu curăţăm piesa, se distruge mai rapid?

Dezbaterile sunt vii şi numeroasele conferinţe şi colocvii pe această temă de etică a restaurării nu au produs răspunsuri certe. Intervenţiile de curăţare în mediu umed sunt evitate pentru că de multe ori riscurile asumate par să depăşească rezultatul final: o migrare a colorantului sau o contractare a textilei echivalează cu degradarea ireversibilă a obiectului. Există şi situaţii în care tratamentul de curăţare umedă este interzis: textilele chinezeşti sunt realizate cu fire de hârtie încleiată, strat bolus roşu şi foiţă de aur care se distrug complet în contact cu mediul apos.

[42] Moldoveanu 1999, p. 347.
[43] Rice 1964, p.52-55.

Procesul de spălare/curăţare are ca scop îndepărtarea impurităţilor de pe suprafaţa materialului cu ajutorul detergenţilor, conţinând substanţe tensioactive, prin care particulele de pe suprafaţa textilă se desprind, se dezintegrează sau se menţin în suspensie pentru a fi eliminate prin clătire[44].

Reţetele de curăţare pe baza substanţelor naturale care contribuie la eliminarea murdăriei, cu afectarea minimă a obiectului, sunt cele mai eficiente soluţii de recuperare a capacităţii higroscopice a obiectelor organice. Piesele arheologice deshidratate pot fi ajutate să-şi completeze rezerva internă prin hidratare constantă, continuă şi controlată, respectând parametrii băii de curăţare: concentraţie, temperatură, timp de imersie, acţiuni mecanice ajutătoare executate asupra materialului, PH. Nu putem vorbi de reţete standard; cercetările actuale, în care s-au remarcat şi specialiştii Muzeului Naţional de Artă al României, au impus utilizarea unor decocturi naturale, având la bază plante utilizate tradiţional în satele româneşti pentru curăţarea materialelor cu fire organice şi metal. Radix Saponaria, săpunăriţa, este folosită de 30 de ani în tratamentele de curăţare pentru metal şi mătase, în muzeele româneşti şi cvasi-necunoscută în ţări cu tradiţie în domeniu; şi-a găsit aplicabilitate în broderia bizantină românească, în dantele cu fir de argint şi argint aurit şi piesele arheologice, fără efecte secundare. Peste 20 de obiecte textile medievale recuperate din săpăturile arheologice de la Probota, Siret, Voroneţ, Mirăuţi sau Bălineşti au fost restaurate, după ce au fost degajate de resturi humice sau organice şi spălate prin imersie în acest decoct .

Recent, Italia a dezvoltat un proiect de cercetare similar, utilizând un produs industrial extras din rădăcinile aceleiaşi plante pentru un set de tapiserii din mătase cu fir preţios, semnalând acelaşi comportament excepţional al firului de mătase care-şi recapătă higroscopicitatea şi proprietatea de a reacţiona cu mediul.

Curăţarea textilelor se poate face şi prin metode fizico-mecanice (îndepărtarea prafului, a diferitelor pete de ceară), prin metode chimice cu solvenţi sau geluri, alegerea fiind determinată de particularităţile fiecărei lucrări. În teoria contemporană a restaurării, această etapă de intervenţie este privită ca esenţa demersului şi nu o simplă cosmetizare; dacă procesul nu este suficient controlat, materialele netestate, distrugerea obiectului este iminentă şi ireversibilă[45].

Consolidarea, etalarea şi conservarea

Este o etapă importantă a procesului de restaurare şi îşi propune întărirea structurii unei piese textile degradate prin susţinerea pe un alt suport sau integrarea fragmentelor separate şi firelor detaşate. Materialul utilizat pentru consolidare trebuie să fie compatibil cu materialul constituent al piesei, iar punctul de consolidare se alege funcţie de starea de conservare şi tipul piesei. În cazul covoarelor şi tapiseriilor, în zonele lacunare se pot face reconstituiri de model. Tipurile de consolidare sunt puţin variate, dar importanţa deciziei de a opta pentru unul sau altul depinde de restaurator şi de nivelul cunoştinţelor sale privind rezistenţa şi fenomenele de tensionare ale materialelor, modul de expunere finală, specificul obiectului şi semnificaţia lui originală.

Consolidarea şi reconstituirea sunt aspecte ale aceleiaşi etape de intervenţie pe piesă; ele nu se exclud, dar nici nu există obligatoriu, în acelaşi obiect. Dacă este vorba de un obiect tridimensional, demontarea şi remontarea presupun reconstituirea. În cazul pieselor arheologice, reconstituirea este obligatorie, dacă obiectul o suportă, deşi de cele mai multe ori ea presupune şi un suport local sau general. Piesa este consolidată cu

[44] Rice 1964, p. 58-61.
[45] Plenderleith 1956, p. 3-4.

aspect de reconstituire. În cazul unor astfel de obiecte posibilitatea demontării lor este utopică, riscând degradare şi pierdere de material constitutiv, ireversibil. Principiile de restaurare au limite şi trebuie aplicate şi dezvoltate funcție de specificul obiectului, ceea ce demonstrează caracterul evolutiv al domeniului.

Consolidarea se poate face şi prin laminare, vacuum-are şi sandwich etc. Laminarea este o procedură larg răspândită în a doua jumătate a secolului XX datorită aspectului elegant pe care-l conferă, costurilor şi timpului redus de intervenție pentru recuperarea şi punerea în stare de expunere a unor obiecte[46]. Este foarte uzitată în cazul degradărilor majore, atunci când fragmentele sunt prea mici pentru a fi prinse cu acul sau sunt prea degradate pentru a suporta înțepături, sau atunci când orice altă soluție este imposibil de aplicat cauza degradării ireversibile a obiectului. În România este folosită cu precădere la steaguri (Muzeul Național de Istorie al României). Extinsă fără suficient discernământ poate produce ravagii, aşa cum este cazul a 18 piese textile de la Voroneț şi Dragomirna, tratate de doi restauratori polonezi, în 1963; în timp, materialul textil laminat a înglobat în fibră adezivul, s-a desprins de pe terilen şi a devenit insensibil la orice schimb de vapori de apă cu mediul, degradându-se ireversibil; au fost compromise piese de costum din mătase şi fir metalic, datând din sec. XVI. Astăzi laminarea este înlocuită de vacuum-are, prin care obiectul textil este aşezat între două materiale, transparente, neutre chimic, rezistente la şocuri. Prin scoaterea aerului dintre suprafețe se creează o aderență completă, fără tensionare. În cazul unei soluții mai bune de restaurare, descoperite ulterior, obiectul este perfect recuperabil, fără modificări, din cauza izolării complete de mediul exterior. Accesul la această tehnologie este restrictiv din cauza costurilor aparaturii implicate.

Finalizarea prin consolidare sau reconstituire a unui obiect nu înseamnă finalizarea demersului unui restaurator profesionist. Zonele afectate, reversul şi aversul, necesită protecție. În cele mai multe dintre cazuri este solicitată dublarea piesei pentru a-i conferi protecție față de suprafața de contact. Experiența anilor a demonstrat că dublura, expunerea la verticală, liberă, fără protecție degradează reversibil sau ireversibil obiectul. Dublura este o cauză de producere a atacurilor biologice, creând un mediu propice pentru dezvoltarea moliilor sau a ciupercilor; prin punctele de coasere devine sursă de tensionare a originalului. S-au căutat puncte şi tehnici variate de prindere. Nici una din metode nu s-a dovedit fezabilă, textila consolidată şi expusă la verticală dezvoltând degradări în jurul zonelor afectate inițial, dar şi al celor sănătoase la data primei intervenții. Minima tensionare a textilelor suspendate se poate realiza prin alegerea unor soluții de dublare şi etalare, care să asigure solidaritate mecanică minimă şi uniformă, pentru transferarea acestei solicitări pe un suport. Soluțiile optime de dublare implică atât alegerea adecvată a țesăturii suport, cât şi a modalităților de coasere.

Țesătura suport trebuie să fie cât mai uşoară şi flexibilă, dar şi destul de rezistentă pentru a-şi îndeplini funcția, pentru a putea prelua cât mai mult din greutatea textilei fără a o deforma.

După terminarea procesului obiectul va fi însoțit de recomandările speciale ale restauratorului în ceea ce priveşte conservarea, expunerea, transportul. Restauratorul preia sarcina proiectării modulelor de conservare şi asigură menținerea condițiilor de sănătate în depozit, expunere sau în timpul transportului, dacă nu există dihotomia conservator-restaurator. Are obligația de-a verifica periodic dacă starea obiectului tratat

[46] Landi 1994, p. 80-93.

prezintă modificări care-l pot altera şi să stabilească demersurile necesare stopării eventualelor forme de degradare evolutivă semnalată.

Recuperarea prin restaurare a unui Epitrahil cu inscripţie, sec. XVII.

În încercarea de a demonstra că muzeologia contemporană a devenit un domeniu al ştiinţelor conexe, în cadrul cărora restaurarea este nodul reţelei comunicaţionale prin care informaţia circulă de la cercetătorul de formaţie umanistă la cel de formaţie ştiinţifică, propun un exemplu de analiză interdisciplinară aplicat unui bun cultural din patrimoniul Muzeului Naţional de Artă al României. Este o piesă liturgică, din categoria „epitrahil cu apostoli şi inscripţii", aparţinând secţiei Artă Medievală Românească; provine de la Biserica din Goleşti, Ţara Românească, cca 1646. Este realizat din mătase şi fir metalic aur-argint şi argint-aurit, în tehnica broderiei bizantine şi are inscripţii de identificare a sfinţilor în limba greacă şi de donaţie, în limba română, cu caractere chirilice. Sub ultima friză, pe câte trei rânduri, pe fiecare parte a epitrahilului este brodată cu fir metalic din argint, inscripţia de danie în limba română cu caractere chirilice, tradusă astfel :

ACESTEA AU FACUTU / FIERA VELU LOGO /
ROBULU LU DUMNEZAU / FATU , SI CU JUPA /
STROE VELU VISTIIARU SINU/ NEASA DUMNEALUI VISA

Textul a fost datat cca 1646, anul de zidire a Bisericii din Goleşti, ctitorită de **STROE LEURDEANU,** fost mare vistier între 24.12.1641 – 25.02.1651 şi 9.12.1658 - 30.08.1659[47].

Pierderea masivă de material constitutiv din suporturile broderiei; redefinirea croiului prin dispunerea piesei pe straturi suplimentare de ţesături străine de tehnica celor originale şi ataşare de decor cu galoane metalice, franjuri şi paiete străine de obiect, acoperirea întregii suprafeţe a suportului cu puncte de prindere „tip cruciuliţă", executate cu mătase în diferite culori, au constituit tot atâtea motive pentru propunerea piesei pentru restaurare. Gravele degradări pe care le avea au impus o reparare anterioară, în urma căreia dimensiunile iniţiale i-au fost modificate, adăugându-se completări la partea inferioară şi superioară (fig1). Complexitatea acestei broderii, tehnica originală de realizare, eterogenitatea tipurilor de materiale, procesele de "reparaţie" suferite de-a lungul timpului au impus analiza atentă şi complexă a tratamentului pe care îl necesită. Demontarea lucrării în părţile componente s-a impus din cauza eterogenităţii materialelor: fibre celulozice şi proteice, materiale compozite (fir lamelar tip sârmă din aliaj de aur - argint, argint-aurit răsucit pe mătase), galoane metalice din cupru alămit pe miez textil din bumbac, paiete de cupru etc; specificul substanţelor de curăţare, proprii fiecărui tip de material, gradul avansat de murdărie, deshidratarea, deformarea suporturilor, conservarea piesei impun tratamente specifice, cu durate de timp diferite.

Scopul tuturor intervenţiilor este acela de repunere a broderiei într-o stare de conservare în care materialele componente să poată ajunge la echilibru relativ cu mediul înconjurător, dar şi de-a reda piesei forma şi aspectul cât mai apropiat de cel iniţial.

Cercetarea piesei a avut drept scop înţelegerea aspectelor generale ale evoluţiei şi dezvoltării broderiilor ecleziastice în Ţările Române şi a tehnicii de broderie bizantină

[47] Elian 1965, p. 807.

în general şi a acestui obiect în special; studierea şi realizarea decompoziţiilor pentru ţesături şi galoane; reconstituirea formei şi aspectului iniţial pierdute sau alterate din cauza intervenţiilor de reparare, prin recuperarea croiului original, dispunerea decorului floral iniţial, înlăturarea materialelor străine de piesă; reechilibrarea materialelor originale cu mediul şi înlăturarea impurităţilor aderente de corpul piesei. Obiectivul procesului de curăţare era îndepărtarea particulelor de murdărie, evitând pierderile de material, stoparea procesului evolutiv de oxidare, rehidratarea şi emolierea tuturor materialelor textile .

Elementul surpriză, rezultat în timpul cercetării, a fost descoperirea unei a doua inscripţii de donaţie; prezenţa ei creşte valoarea în sine a piesei deoarece broderia este primul epitrahil restaurat în Muzeul Naţional de Artă al României, având trei inscripţii, în două limbi. Inscripţiile se deosebesc prin rol, plasare şi tehnica de execuţie.

1. Exista o inscripţie în limba greacă, elegantă, rafinat executată, poziţionată în afara porticului (pentru sfinţi) şi în interior (pentru Maica Domnului şi Sfântul Ioan). Ea identifică personajele reprezentate pe epitrahil, conform canoanelor timpului.

2. Exista o inscripţie în limba româna cu caractere chirilice, executată tot cu fir metalic, dar în punct de broderie relativ mai rudimentar, comparativ cu primul. Ea este plasată la poalele epitrahilului şi are funcţie de danie şi pomenire a donatorilor: Logofătul Stroe şi jupâneasa lui, Visa. Inscripţia a fost realizată odată cu piesa, deoarece are acelaşi suport textil cu originalul şi se înscrie perfect în logica artistică şi stilistică a acestuia.

3. Există urme ale unei a treia inscripţii, descifrabilă pe foarte mici porţiuni, dar de întindere apreciabilă; este situată în stânga şi dreapta fiecărui sfânt şi este tot în limba româna cu caractere chirilice. Aproape invizibilă la cercetarea cu ochiul liber, a devenit aparentă după executarea detaliilor fotografice. Tehnica ei de execuţie este, aparent, cea mai puţin elaborată. Păstrează urme de fir metalic prins deasupra unor trasee executate cu mătase.

A fost semnalată în urma investigaţiilor privind starea de degradare a piesei, sub cruciuliţele din mătase care fixau fragmentele de suport desprins al broderiei. La data descoperirii sale, funcţia sa nu era clară din cauza conţinutului ilizibil. O parte importantă a inscripţiei era complet pierdută, suportul original fiind înlocuit cu unul nou, mesajul apărând trunchiat sau incomplet. O altă parte era mascată sub cusăturile reparatorii, ceea ce indica faptul că era anterioară executării acestora; era tot o inscripţie religioasă, pentru că s-a descifrat formula " **ROB..L DO(A?)MNE …" .**

Investigaţiile fizico-chimice urmăreau stabilirea naturii fibrelor şi comparaţii între materiale de tipuri asemănătoare din inscripţiile piesei şi din materialele originale ale broderiei; rezultatul a fost surprinzător: ***CALITATEA FIRELOR METALICE DIN INSCRIPŢIA DESCOPERITĂ ERA EXCEPŢIONALĂ: cel mai bun aliaj aur-argint al piesei, asemănător cu cel recoltat din frizele şi aureola sfinţilor; firul având calitate superioară celui de la înscrisul în limba greacă prin care este identificată Fecioara Maria.*** Din interpretarea datelor am putut concluziona:

1. Inscripţia în limba greacă este originală, s-a executat conform canoanelor vremii, urmărind cartonul. Aceste litere au fost copiate ca atare, apostolii fiind reprezentaţi întotdeauna la fel. Rolul literelor greceşti era mai mult estetic, decât cognitiv.

2. Inscripţia de danie a fost executată la cererea donatorului şi transcrisă în limba familiară atelierelor bisericeşti şi cultului ortodox, slavona şi realizată odată cu piesa (fig.2).

3. Ultima inscripţie a fost executată înaintea reparării, deoarece era plasată sub cusăturile din mătase; este posibil să fi fost brodată şi în primul registru, dar acolo

suportul original este complet pierdut. Este scrisă în limba română, cu caractere chirilice. Are aceeaşi proveniență cu cea de donație de care diferă prin calitatea aliajului superior. Tehnica de lucru este adaptată spațiului îngust al suportului, ceea ce implică o scădere a calității execuției.

Investigațiile finale au avut scopul de-a confirma ipoteza prin recuperarea şi descifrarea inscripției. Metodologia de lucru a vizat descoperirea tuturor semnelor şi fragmentelor de semne grafice de pe broderie, marcarea lor pe macro-fotografie alb/negru, pentru conservarea martorilor, copierea pe calc a semnelor grafice conform poziției lor pe fotografie, identificarea literelor prin comparație cu variantele lor[48] şi cu cele din inscripția originală a piesei, realizarea releveului final în care semnele grafice sunt despărțite cromatic, pe cuvinte, pentru a uşura citirea inscripției. La sfârşitul procesului de recuperare şi descifrare **inscripția s-a dovedit identică cu cea de donație:** « ACESTEA AU FACUT ROBUL LU DOMNE…(?)U STROE VEL VISTI(?) . . . (SI?)N FIERA VE(L?) LOGOFAT SI (C?)U JUP(?)NEASA DUMNEALUI VISA. », atestând aceeaşi proveniență şi faptul că epitrahilul este o donație din partea ctitorului Stroe Vel-Vistiernic şi soția sa Visa (fig.3).

Restaurarea obiectului în forma originală a necesitat studii conexe referitoare la istoricul broderiilor şi tehnicilor de brodare, în special a celor bizantine, la formele de manifestare istorică în cultura românească a acestui tip de obiect liturgic şi a semnificațiilor lui, al modului de reparare şi a caracteristicilor fizico-chimice a materialelor originale şi a celor adăugate, a eticii profesionale de urmat în acest caz. Demontarea cruciulițelor şi a suporturilor de întărire echivala cu o fragilizare temporară a piesei. Consolidarea sa pe suport continuu, compatibil cu cel al piesei, de aceeaşi culoare şi contextură, reintegrarea zonelor degradate şi intervenția cu aspect de reconstituire au fost elemente de studiu separate (fig.4). Studiul stării de degradare, cu analiza factorilor şi cauzelor responsabile de producerea formelor de distrugere, analizate pe întreaga suprafață a piesei a constituit punctul de plecare pentru stabilirea diagnosticului şi tratamentului.

S-au executat anexe-documentare: fotografii alb/negru în toate etapele intervenției, xeroxuri alb/negru şi color referitoare la istoricul obiectelor de gen şi a tehnicii de lucru, relevee tehnice de dimensionare, stare de conservare, evidențiere a textilelor originale şi de dispunere a materialelor adăugate şi broderiei, de anticipare a formei originale fără demontare, remontare a decorului floral, realizare a sistemului de conservare, depozitare şi transport, studii grafice vizând tehnica broderiei bizantine, decompoziția galoanelor lat şi îngust, a satenului, pânzei şi diagonalului, buletinele de analiză micro-chimică privind natura fibrelor şi posibile asemănări între ele. Au fost prelevate 51 de probe din materialele constitutive, atât din părțile originale cât şi din materialele adăugate. Stabilirea naturii materialelor a fost indicele principal pentru alegerea corectă a tratamentului de curățare – hidratare şi a etapelor de lucru. Probele comparative au fost elementele prin care s-a certificat existența unui proces de „reparație" anterior al piesei, s-a decis imersia în soluție Radix Saponaria (prin fierberea rădăcinii se obține un detergent natural, neionic, cu putere de curățare atât a materialelor textile cât şi a firelor metalice), numai a broderiei originale, detaşate de materialele ulterior adăugate.

În lipsa unui program computerizat de recompunere al fragmentelor obiectului s-a optat pentru realizarea unor relevee tehnice ale obiectului aflat în diferite stadii de

[48] *Noțiuni de Paleografie*, vol 1, Monitorul Oficial, Bucureşti 1936.

cercetare înainte, în timpul şi după demontare şi restaurare. Prin suprapunerea calcurilor a rezultat imaginea originală a piesei, după care s-a realizat, în final, recompunerea obiectului, renunțându-se la toate materialele adăugate anterior, străine de corpul piesei. Descoperirea a doua decoruri florale decupate din jurul «gurii epitrahilului», plasate pe materialele adăugate în partea inferioara a necesitat investigații comparative suplimentare vizând identitatea materialelor şi zona de tăiere.

Releveele au oferit „date martor" pentru consolidarea pe suport continuu a broderiei: forma originală şi corespondența decorului floral cu marginea epitrahilului au confirmat rezultatele investigației grafice. Analiza grafică a piesei şi cercetarea pieselor similare din secolele XV-XVII au condus la forma originală, evidentă după înlăturarea materialelor adiacente.

Studiile de croi efectuate în vederea reconstituirii formei au avut motivația respectării croiului şi funcționalității inițiale. Investigația ştiințifică detaliată, utilizarea cunoştințelor din domenii diferite şi abordarea interdisciplinară a procesului de restaurare au dus nu doar la restaurarea obiectului în forma originală, ci şi la descoperirea unei inscripții de donație originală completând documentația piesei şi mărindu-i valoarea istorică şi artistică. Piesa este expusă în prezent în Galeria de Artă Medievală Românească, în Muzeul Național de Artă al României, având valoare patrimonială[49].

Restaurarea acestui epitrahil reprezintă doar un exemplu din suita de intervenții de restituire către publicul iubitor de artă şi către avuția națională a unor obiecte considerate pierdute din cauza degradărilor suferite. Această activitate ştiințifică are la bază înțelegerea interdisciplinarității domeniului şi respectul principiilor fundamentale de intervenție, muzeografia asumându-şi rolul de ştiință integratoare pentru domeniile conexe ei. În calitatea sa de cercetător ştiințific, restauratorul prezintă rezultatele intervențiilor sale în cadrul întrunirilor specializate de lucru, în care aspectele cele mai importante ale procesului de recuperare ale unui obiect sunt supuse aprecierii critice a specialiştilor din domeniu (fig.5).

Concluzie

Pornind de la explicitarea muzeologiei ca ştiință, lucrarea prezintă succint evoluția domeniului şi modul în care conceptul s-a universalizat şi a obținut o conotație universal recunoscută. Muzeul este instituția care protejează patrimoniul şi prin funcțiile sale, gestionează studiul obiectelor, restaurarea şi conservarea lor, alegând modalitățile şi soluțiile de expunere atractive pentru public. Funcțiile fundamentale sunt pârghiile prin care patrimoniul este protejat, studiat şi prezentat.

Fără a se dori exhaustivă, lucrarea prezintă, de la general la particular modalitatea de abordare a unui obiect textil, tipic creației medievale româneşti, încărcat cu semnificație simbolică profundă: o piesă de veşmânt liturgic aparținând cultului ortodox, recuperată printr-o complexă muncă de cercetare interdisciplinară. Obiectul, redat patrimoniului național este expus în Galeria de Artă Veche Românească a Muzeului Național de Artă al României.

Interdisciplinaritatea domeniilor rezultă din specializările diferite ale celor implicați în cercetarea şi restaurarea obiectelor prezente pe simeze, din coroborarea concluziilor studiilor pe domenii, din utilizarea aparaturii performante. Teza este susținută de imagini considerate reprezentative pentru tipologia obiectelor textile şi pentru modul de restaurare al unei astfel de lucrări.

[49] Turcu 1997.

Bibliografie

Aknar 1961 – Mihail Acker, *Franz Binder, călător şi colecţionar etnograf*, în *Acta Musei Regionalis Apulensis*, 1961.

Ames 1995 – Frank Ames, *Shawl*, Anvers, 1995.

ArhBuc 1970 – Arhivele Statului Bucureşti, fond Ministerul Instrucţiunii, R.M., 3, 1970.

Bazin 1967 – Germain Bazin, *Les temps de musées*, Paris, 1967.

Bănăţeanu 1985 – Tancred Bănăţeanu, *Prolegomene la o teorie a esteticii artei populare*, Bucureşti, 1985.

Bem Neamu – Raluca Bem Neamu, *Şcoala de vară pentru profesori şi părinţi la Muzeul Naţional de Artă al României*, în *Revista Muzeelor*, 3-4, 2003, p. 126-129.

Biran 1957 – A. Biran, *Le musée d'Israel à Jerusalem*, in *Museum*, XX, 1957, nr.1.

Bondoc-Cretu 1996 – Ileana Bondoc-Cretu, *Curs de etiopatologie textilă*, Centrul pentru Formare, Educaţie Permanentă şi Management în Domeniul Culturii, Bucureşti, 1996, nepublicat.

Brandi 1996 – Cesare Brandi, *Teoria restaurării,* Bucureşti, 1996.

Cleja Stoicescu 1983 – Claudia Cleja Stoicescu, *Sub semnul muzeului. Arta de a privi*, Bucureşti, 1983.

Cobianu-Băcanu 1998 – Cobianu-Băcanu, *Publicul muzeal reflexe ale calităţii publice a muzeului*, în *Revista Muzeelor*, 1, 1998.

Cosma şi colab. 2003 – Aurelia Cosma, Doina Pungă, Mihaela Varga, Victor Simion, *Pedagogia muzeală între deziderate şi realităţi. Programe şi perspective*, în *Revista muzeelor*, 3-4, 2003, p. 44-49.

Creţu 2000 – Ileana Creţu, *Cercetarea ştiinţifică interdisciplinară şi rolul ei în restaurarea operelor de artă*, Sesiunea Ştiinţifică de Conservare – Restaurare, Iaşi, 2000, manuscris.

Dosar 1998 – Dosar de restaurare nr. 532/1998, Costum Imperial China, arhiva Laboratorului de Restaurare Textile, Muzeul Naţional de Artă al României.

Drăguţ 1976 – Vasile Drăguţ, *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească*, Bucureşti, 1976.

Dumitrescu 1968 – Vladimir Dumitrescu, *Muzeul Naţional de Antichităţi*, Bucureşti, 1968.

Elian 1965 – Alexandru Elian, *Inscripţii medievale ale României,* Bucureşti, 1965.

Florescu 1994 – Radu Florescu, *Bazele muzeologiei*, Bucureşti, 1994.

Focşa 1970 – Marcela Focşa, *Scoarţe româneşti,* Bucureşti, 1970.

Gans – Ruedin 1971 – E. Gans – Ruedin, *Connaissance du tapis, Paris*, 1971.

Hudson 1972 – Kenneth Hudson, *O istorie socială a muzeelor*, Bucureşti, 1972.

Iorga 1939a – Nicolae Iorga, *Cum s-ar cuveni,* 1939.

Iorga 1939b – Nicolae Iorga, *Trei conferinţe de orientare. Ce este un muzeu istoric*, *BCMI*, 1939.

Landi 1994 – Sheila Landi, *Conservation textile*, Londra, 1994.

Legea 12 – Legea 12 din 11.01. 2006, modificare şi completare la Legea muzeelor şi colecţiilor publice 311/2003.

Lorquin 2003 – Alexandra Lorquin, *Etoff es egyptiennes du Musse Georges – Labit*, Toulose, 2003.

Lupu, Creţu 2002 – Mihai Lupu, Ileana Creţu, *Multidisciplinary science research on old textile*, Philadelphia Museum of Art, Winterthur Museum, *National American Textile Conservation Confference*, USA, 2002.

Lupu, Creţu 2005 – Mihai Lupu, Ileana Creţu, *National American Textile Conservation Confference – Mexic 2005*, la Conferinţa Jubiliară Astra, Sibiu, 2005, în curs de publicare.

Mihalcu 1970 – Mihail Mihalcu, *Conservarea obiectelor de artă şi a monumentelor istorice*, Bucureşti, 1970.

Moisil 1911 – Constantin Moisil*, Colecţiuni particulare de antichităţi în România*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1911.

Moldoveanu 1999 – Aurel Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, Bucureşti 1999.

Musicescu 1969 – Ana Maria Musicescu, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969.

Muzee 1958 – ***, *Muzee şi monumente*, I, Bucureşti, 1958.

Naughebauer, Orendi 1884 – Rudolf Naughebauer, Iulius Orendi, *Orientalis che teppichk unde*, Leipzig, 1884.

Norme 1995 – ***, *Norme de restaurare*, *Centrul pentru Formare, Educaţie Permanentă şi Management în Domeniul Culturii*, Bucureşti, 1995.

Nicolescu 1967 – Corina Nicolescu, *Al. Odobescu, cel dintâi istoric al artei româneşti*, în *Revista Muzeelor*,an IV, 1967, 2.

Nicolescu 1971 – Corina Nicolescu, *Moştenirea artei bizantine în România*, Bucureşti, 1971.

Nicolescu 1977 – Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Ţările Române*, Bucureşti, 1977.

Nicolescu 1979 – Corina Nicolescu, *Muzeologie generală*, Bucureşti, 1979.

Hudson 1972 – Kenneth Hudson, *O istorie socială a muzeelor*, Bucureşti, 1972.

Opriş 1986 – I. Opriş, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, Bucureşti, 1986.

Opriş 1994a – Ioan Opriş, *Istoria muzeelor din România*, Bucureşti, 1994.

Opriş 1994b – I. Opriş, *Comisiunea Monumentelor Istorice*, Bucureşti, 1994.

Opriş 2000 – I. Opriş, *Transmuseographia*, Bucureşti, 2000.

Palliser 1892 – Madam Bury Palliser, *Histoire de la dentelle*, Paris, 1892.

Paradais 1988 – Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, Bucureşti, 1988.

Plenderleith 1956 – H. J. Plenderleith, *Conservarea antichităţilor şi a operelor de artă*, New York – Toronto,1956.

Podreider 1928 – F. Podreider, *Storia dei tessuti d'arte in Italia*, Roma, 1928.

Popa 2003 – Lavinia A. Popa, *Muzeul si publicul tendinţe actuale*, în *Revista Muzeelor*, 3-4, 2003.

Pungă, Simion 1998 – Doina Pungă, Victor Simion, *Pedagogie muzeală*, Bucureşti, 1998.

Rice 1964 – James W. Rice, *Principiile ştiinţei curăţării textilelor*, Londra 1964.

Stoia, Bârcă 1972 – Nicolae Stoia, Ana Bârcă, *Biodeteriorarea în contextul conservării*, în *Revista Muzeelor*, 4, 1972.

Turcu 1997 – Iolanda Turcu, dosar de restaurare nr. 531/1997, coordonator Ileana Creţu, arhiva Laboratorului de Conservare Restaurare a Muzeului Naţional de Artă al României.

Tzigara- Samurcaş 1936 – Alexandru Tzigara-Samurcaş, *Muzeografia românească*, Bucureşti, 1936.

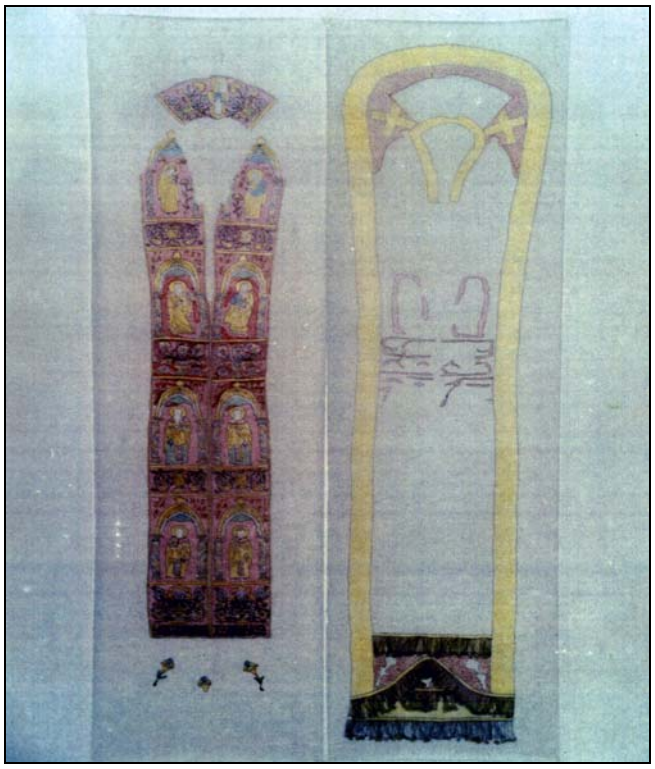


Fig. 1



Fig. 2

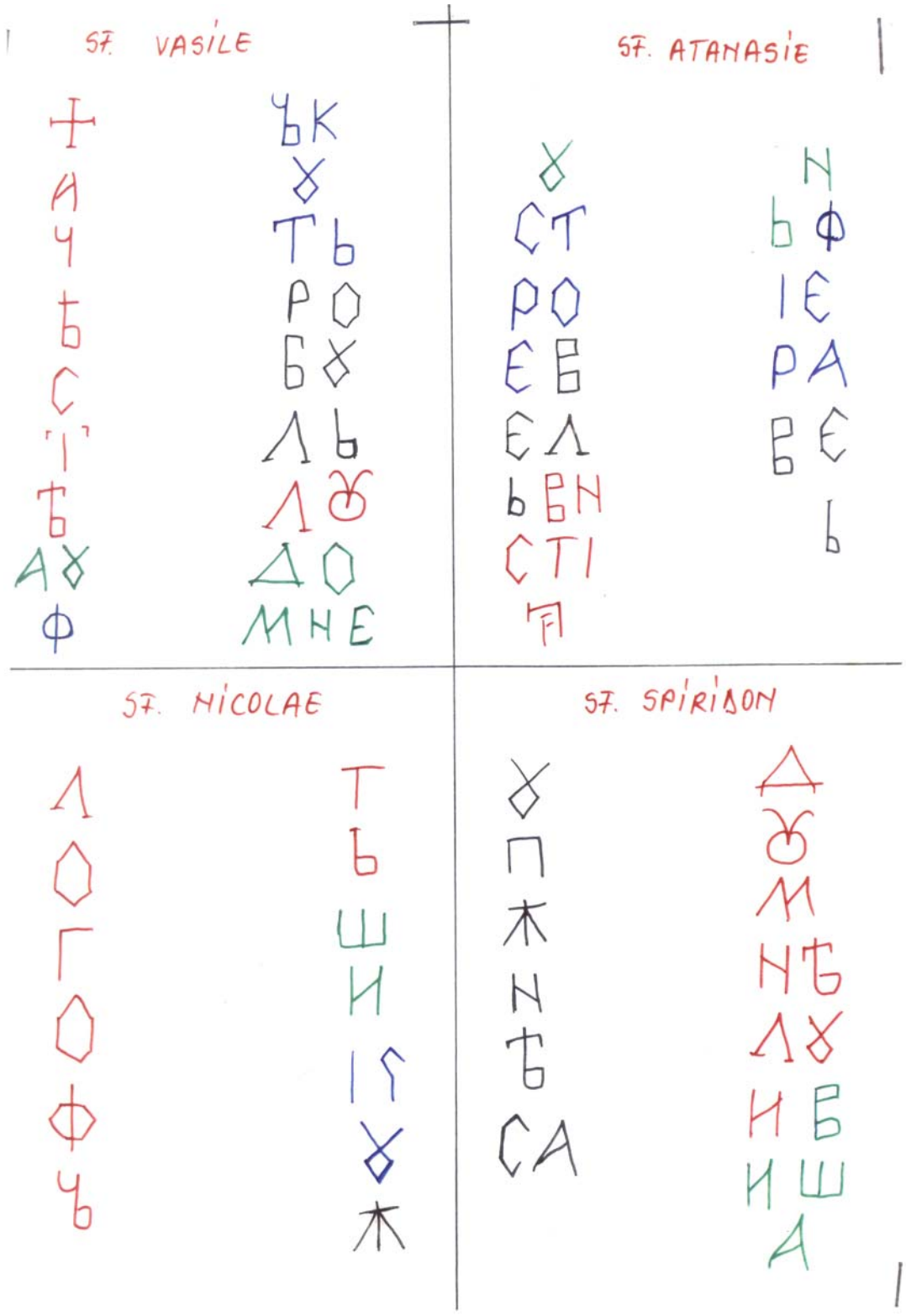


Fig. 3



Fig. 4


CERCETARE INTERDISCIPLINARA
EPITRAHIL CU INSCRIPȚIE sec.XVII
MUZEUL NAȚIONAL
DE ARTĂ
AL ROMÂNIEI
AVERS GURA EPITRAHIL
RELEVEU
PIESĂ ORIGINALĂ
RELEVEU
LOCALIZARE PROBE
DECOMPOZITIE ȚESĂTURI
AVERS PARTEA INFERIOARĂ
TEHNICA REALIZARE FIR METALIC
DECOMPOZITIE GALON LAT
DEMONTARE
EVIDENȚIERE ȘI DESCIFRAREA INSCRIPȚIEI
DETALIU TEHNICĂ DE LUCRU
DEMONTARE
BAIA DE CURĂȚARE

Fig. 5

MUSEOGRAPHY – MULTIDISCIPLINARY SCIENCES DOMAIN

Abstract

The paper presents the multidisciplinary science research on old textile from the National Museum of Art: the Golesti Epitrachelion a byzantium embroidery made in the 17th century.

We consider this important to show the connexions between conservation science and other scientifically domains; like: history of art, physics, chemistry, biology.

During the research program we discovered a new inscription, similar with the original one, embroiderial with gold and gilded silver threads.

REORGANIZAREA DEPOZITULUI DE ARHEOLOGIE DE LA MUZEUL DE ISTORIE DIN SIBIU

Silvia Galea

Casa Altemberger, monumentul arhitectural ce adăposteşte astăzi Muzeul de Istorie, este parte componentă a Muzeului Național Brukenthal din Sibiu. În ultimii doi ani a suferit profunde transformări din punct de vedere al conservării şi restaurării.

Nucleul inițial al clădirii a fost construit în anii 70-80 ai secolului XV[1], la comanda primarului de atunci al oraşului, judele regal Thomas Altemberger, de către Andreas Lapicida, acelaşi constructor care a lucrat şi la ridicarea unei părți din biserica evanghelică din localitate.

De-a lungul secolelor, proprietarii, destinația şi înfățişarea clădirii s-au schimbat. A fost casă de locuit, sediu al primăriei timp de peste 400 de ani, spațiu de închiriat. Au fost adăugate noi încăperi, turnul locuință a primit încă un etaj, a fost construită scara de onoare. Elemente arhitecturale ce amintesc de primii proprietari sunt blazoanele nobiliare, sculptate în piatră, care se găsesc deasupra uşilor principale.

Aflat în zona înaltă a oraşului, terenul pe care a fost construită această clădire este unul argilos, care reține apa în sol, fapt care a dus la umezirea zidurilor până la nivelul etajului I, prin fenomenul de umiditate ascensională. Această apă nu provenea din stratul freatic, aşa cum s-a crezut inițial, căci acesta se găseşte la o adâncime de 14 metri, ci din sistemul de aprovizionare cu apă, cu conducte învechite, fisurate şi necalibrate la nevoile de acum ale oraşului. A fost o necesitate înlocuirea tuturor conductelor de alimentare cu apă, de canalizare sau cele pentru sistemul de încălzire ce străbăteau curtea muzeului.

Muzeul a fost închis pentru o vreme. Au fost desfăcute toate expozițiile. Prin lucrări majore, efectuate de o firmă specializată, igrasia a putut fi înlăturată. Aceasta era prima etapă din lucrările care au avut loc.

Depozitul, într-un muzeu, nu e doar un spațiu de păstrare, ci e locul unde se conservă bunurile culturale, unde li se asigură un microclimat stabil. Aici se observă evoluția stării de sănătate a pieselor, aici se aplică tratamente de conservare activă ce vor permite prelungirea vieții unor obiecte, care altfel pot fi distruse de necunoaştere, nepăsare.

Depozitul poate fi organizat ca un cabinet de cercetare, de studiu, pentru muzeografi, sau chiar amenajat ca un spațiu vizitabil, ca o prelungire firească a expozițiilor. Practic, e centrul de la care porneşte cercetarea, organizarea de expoziții, activități cultural educative, restaurarea[2].

Parte din mobilierul din depozitele de arheologie era executat şi gândit ca mobilier de depozit vizitabil. Dulapurile mari, înalte, din lemn de brad uscat natural, vopsite în culoare neagră pe dinafară şi albă pe interior, cu vitrine cu geam, mari, glisante, în partea superioară, erau aşezate pe un alt corp de dulap, închis cu uşi care se puteau încuia. Aici, în partea de jos, erau sertarele cu obiecte mici, fragmente de ceramică, metal, piatră, marmură, sticlă. Gândite judicios de custozii de colecție, în

[1] Beşliu 2000, p. 5.
[2] Anghel 1981, 193-207.

aceste dulapuri obiectele erau aşezate pe staţiuni de cercetare, numerotarea simplă şi logică, făcea ca orice obiect căutat să fie uşor de găsit şi manevrat.

Dar timpul şi desele mutări ale depozitelor şi-au spus cuvântul! Desfăcute şi refăcute de nenumărate ori, aceste dulapuri, care ele însele, prin vechime şi frumuseţe, par a fi de patrimoniu, nu au mai rezistat. Lemnul de esenţă moale (brad), a cedat în punctele de prindere, s-a defibrat. Nu au mai asigurat rezistenţa necesară protecţiei obiectelor pe care le adăposteau, şi cu părere de rău, a trebuit să renunţăm la ele, cu ocazia ultimei mutări.

Din turnul locuinţă, de la nivelul trei, depozitul a fost mutat într-o sală de la parterul clădirii. Această încăpere este salubră, cu ziduri sănătoase, ce asigură o bună izolare termică, instalaţiile – electrică şi de încălzire sunt fiabile.

Spaţiul alocat depozitelor are în total 142 m^2 (plan 1). Am încercat să-l folosim cât mai raţional. Este despărţit în trei suprafeţe inegale de două rânduri de coloane cu baza pătrată şi boltă în plin centru (plan 2).

Primele două spaţii au paviment de dale din piatră şi bolţile în cruce, iar ultimul, cel mai mare ca suprafaţă, are paviment din cărămizi dublu arse, lustruite, de formă rombică, aşezate în stea, şi tavan din grinzi de stejar, băiţuite. A fost zugrăvit în urmă cu un an cu o vopsea specială care lasă peretele să respire.

Înainte de a muta aici obiectele din depozite, microclimatul a fost monitorizat. Timp de şase luni au fost citite termohigrometrele digitale instalate în acest spaţiu. S-a observat că valorile obţinute erau în limitele normale, microclimatul era stabil.

Spaţiul alocat depozitului de arheologie are cinci geamuri duble, de mici dimensiuni, dispuse pe trei pereţi, care doi dau spre curte şi al treilea spre stradă. Cele cinci calorifere sunt aşezate sub geamuri, pe cei trei pereţi. Al patrulea perete este virtual, format de cele trei coloane.

Pentru a folosi şi spaţiul dintre coloane am proiectat rafturi modulare, ce au fost executate pe înălţimi diferite, în ideea de a umple cât mai bine cele trei spaţii formate între coloanele care au bolta în leagăn (foto 5).

Rafturile au fost executate din lemn de brad uscat şi tratat cu soluţii antiinflamatoare, antifungice, insecticide. Blaturile poliţelor au fost aşezate la înălţimi potrivite, pentru a asigura securitatea pieselor, dar şi pentru un mai uşor acces la piesele depozitate aici. Pe aceste rafturi au fost aşezate vasele întregi sau întregite, pe care le avem în colecţie. Vasele mari şi grele au fost aşezate pe rafturile de jos, în poziţia firească, sau cea mai sigură, iar pe cele de mai sus, obiectele mai uşoare. Pe cât posibil, au fost aranjate grupat, după tipologie, pe culturi, staţiuni, loc de descoperire. Primul spaţiu dintre coloane a rămas loc de acces în depozit.

Pe peretele dinspre curte, la o distanţă de 70 centimetri de acesta, au fost aşezate patru corpuri de rafturi modulare, solide, făcute din ţeavă rotundă de metal, cu poliţe din PAL, sprijinite pe cadru de cornier din metal sudat, aşezate la înălţimi potrivite. Pe acestea au fost depuse cutiile cu obiecte din ceramică, metal, fragmentare, întregi sau întregite, aşezate pe staţiuni de cercetare arheologică, dar care au o greutate mai mare. Fiecare raft conţine un bilet cu numerele de inventar al obiectelor aşezate pe el. Aici au fost depozitate obiecte provenite de la Câlnic – Cultura Coţofeni, Ocna Sibiului – Cultura Petreşti, Tilişca, - Dealul Cătănaş, cu obiecte de la cetatea dacică descoperită aici, Şura Mică – Râşloave… (foto 6).

Pentru spaţiul rămas, cu dimensiuni de 10 metri lungime, 4,20 metri lăţime şi o înălţime de 3 metri am proiectat mai întâi pe calculator, rafturi modulare care să ocupe cât mai eficient locul – 16 moduli cu dimensiuni 2,40 m înălţime, 1,50 m lungime şi

0,60 m adâncime (desen 3a). Fiecare modul este despărțit în două sau trei părți, pe înălțime. Fiecare din aceste părți are câte 12 polițe (desen 3b).

Au fost dispuşi câte 4 moduli în 4 pachete, cu acces pe ambele părți, la 1 metru distanță între ele şi față de zid, şi câte 0,60 m de o parte şi de alta, culoar de acces în lungul depozitului, şi de vizitare spre moduli de pe margini (desen de ans.4).

Modulii au fost executați din lemn, cu bare rotunde din fier beton de 10 mm aşezate traversal, ca elemente solide de sprijin pentru polițe. Tot pentru siguranța pieselor pe care le vor adăposti, pentru a rigidiza rafturile, au fost executate contravântuiri din țevi de metal de secțiune pătrată cu latura de 20 mm, fixate cu şuruburi, pe spatele fiecărui modul. Pentru o mai mare siguranță, modulii din fiecare pachet au fost fixați între ei cu plăcuțe de metal, prinse cu holşuruburi, în spate.

Rafturile au fost numerotate cu cifre romane: de la I la XIII, iar polițele, de jos în sus, cu cifre arabe, de la 1 la 12. Modulele dintr-un pachet, cu cifre: 1, 2, 3, 4, iar despărțiturile, S, M, D - stânga, mijloc, dreapta. Pe fiecare sertar este o eticheta cu stațiunea unde au fost descoperite obiectele conținute aici, iar în interiorul sertarelor sunt bilete pe care sunt scrise toate numerele de inventar ale obiectelor care se găsesc în ele (foto 7).

Toate datele din registrele de inventar sunt scrise şi în sistem digital, există în memoria calculatorului, dar sunt salvate şi pe câte două discuri CD-rom. Câte o copie a acestora o au şi muzeografii repartizați pe colecții de arheologie: preistorie, dacic, roman. Pentru o mai corectă informare a celor care vor căuta date despre obiectele adăpostite în acest depozit, am inițiat un proiect de fotografiere a tuturor obiectelor.

În depozit, pentru a găsi cât mai rapid un obiect, există un registru de depozit, în care, sumar, sunt trecute pe rubrici, doar numărul de inventar al obiectelor, număr de bucăți şi topo, de ex: A.5755 – 1 buc - X.4.S.12, c 3. (modul X, raft 4, partea stângă, polița 12, cutia 3) (foto 8).

Pentru a nu mai elibera praf, podeaua de cărămidă va fi conservată cu un strat de răşină epoxidică, translucid, dar nu lucios, şi apoi acoperită, pe culoarele de acces, cu un covor din material antistatic.

Lumina este asigurată de becuri cu filament incandescent, dispuse pe pereți şi pe tavan, la distanța optimă pentru a asigura un iluminat suficient şi eficient. La geamuri vor fi montate galerii cu draperii din material neutru, pentru protecție împotriva luminii naturale.

Pentru înregistrarea parametrilor de microclimat, umiditate relativă şi temperatură, la noi în muzeu a fost inițiat un proiect de monitorizare a acestora în colaborare cu Institutul Național de Cercetare şi Dezvoltare Optoelectronică de la Bucureşti – platforma Măgurele. Am dori ca acest proiect sa fie asimilat de un proiect de cercetare internațional INOE 2000. Deocamdată, pentru culegerea de informații au fost amplasați mai mulți senzori în depozite şi expoziții, care înregistrează temperatura şi umiditatea relativă. Au fost setați să facă înregistrări la 15 minute. Printr-un program special, informațiile pot fi transformate în grafice care arată diferențele înregistrate de T şi U.R într-o perioadă dată. Dacă acest proiect se va materializa, muzeul nostru va primi aparatura de care are nevoie pentru monitorizarea microclimatului în depozite şi expoziții. Considerăm că acesta este un prim pas spre controlul acestuia.

Bibliografie

Anghel 1981 – *Cercetări de restaurare şi conservare a patrimoniului*, în *Revista Muzeelor şi Monumentelor*, p. 193-207.

Beşliu 2000 – P. M. Beşliu, *Primăria Veche din Sibiu*.

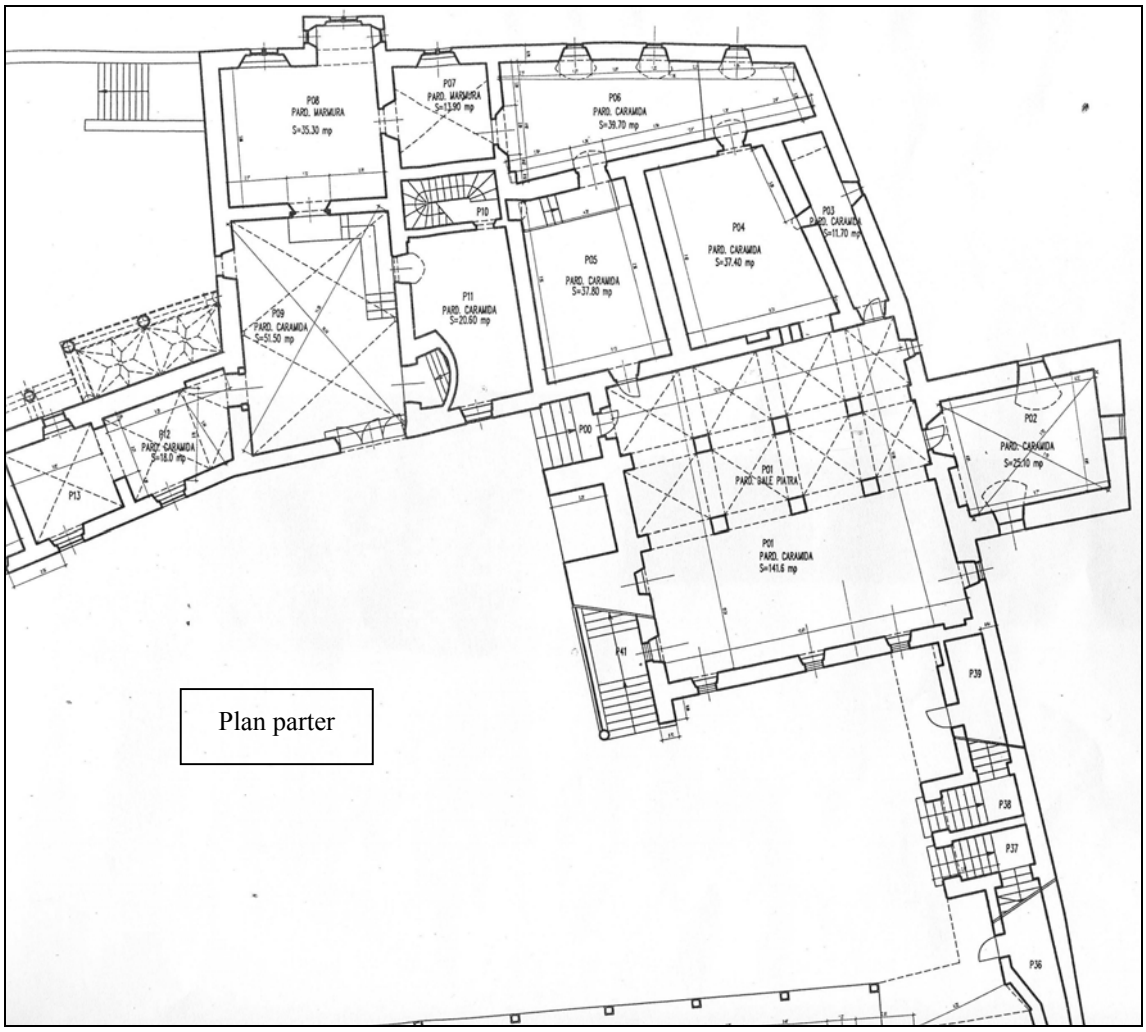


Foto 1. Plan parțial al parterului

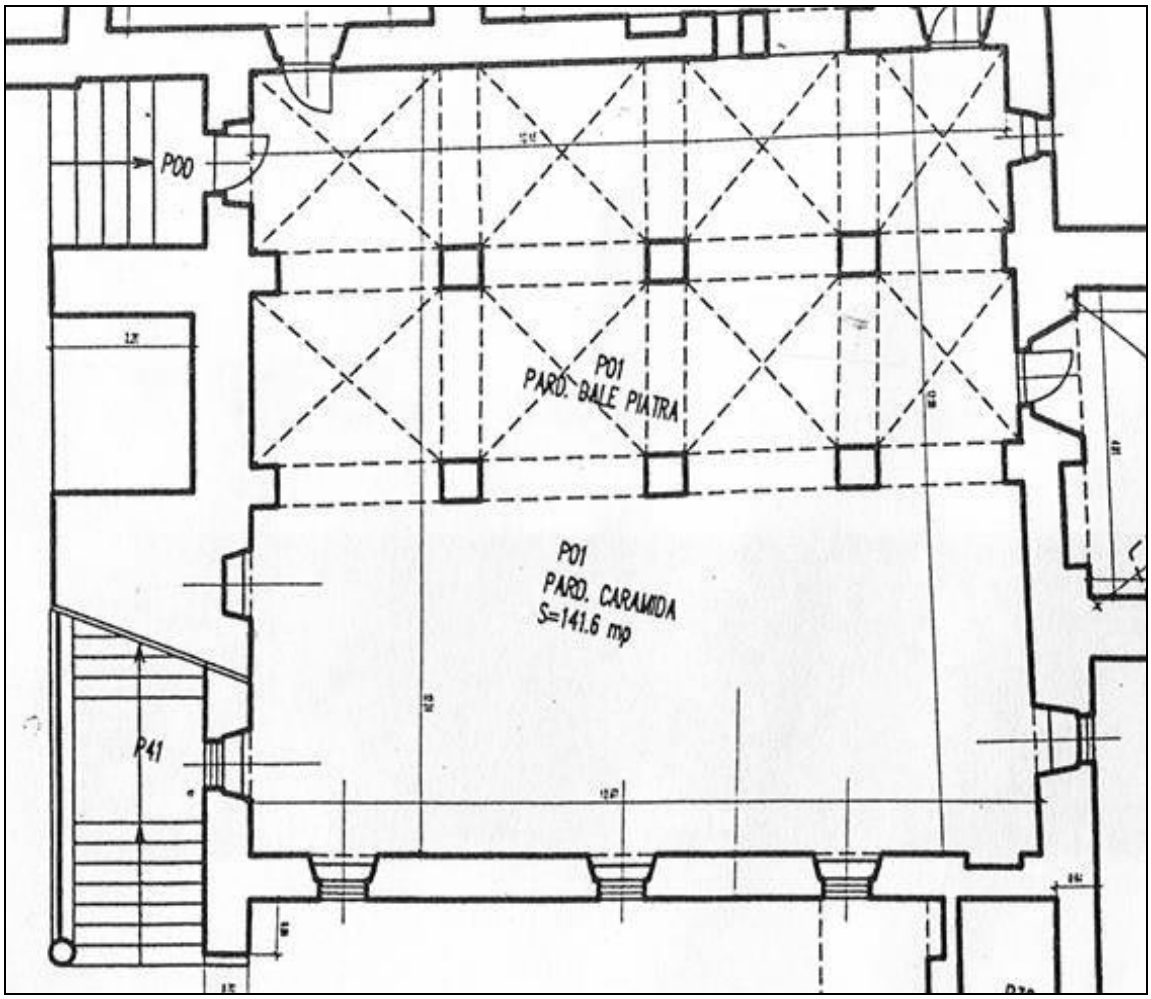


Foto 2. Planul spațiului de depozitare

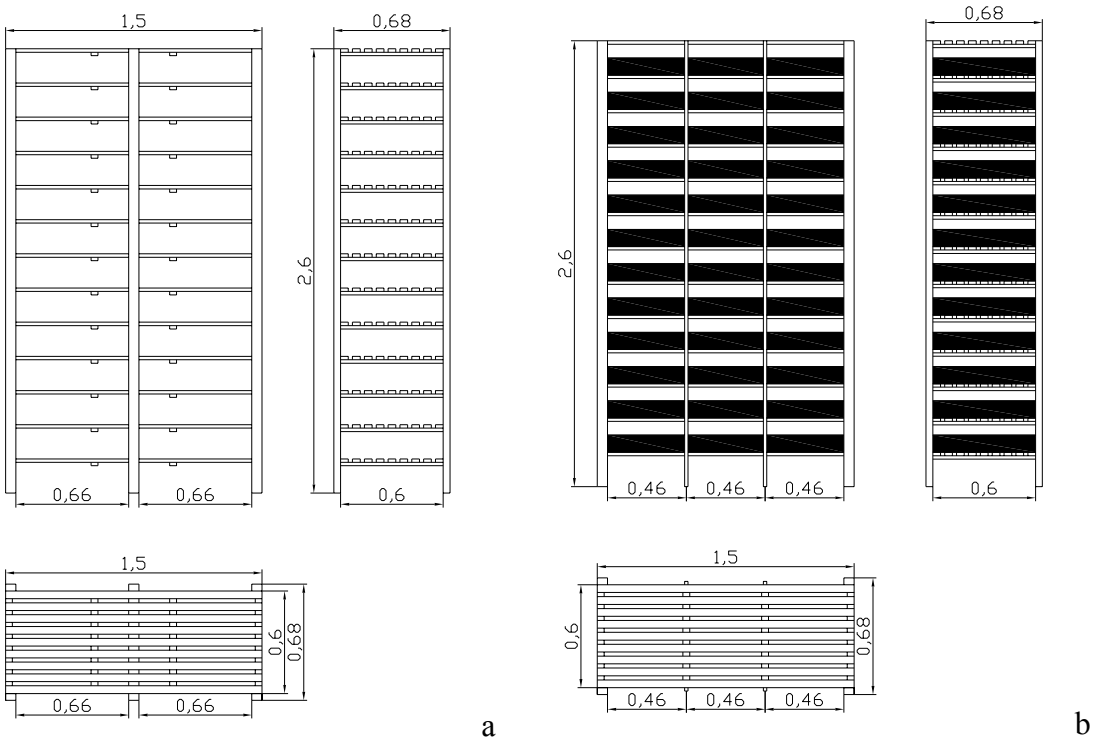


Foto 3. Schițele pentru rafturi (a. Raft mare A; b. Raft mare B)

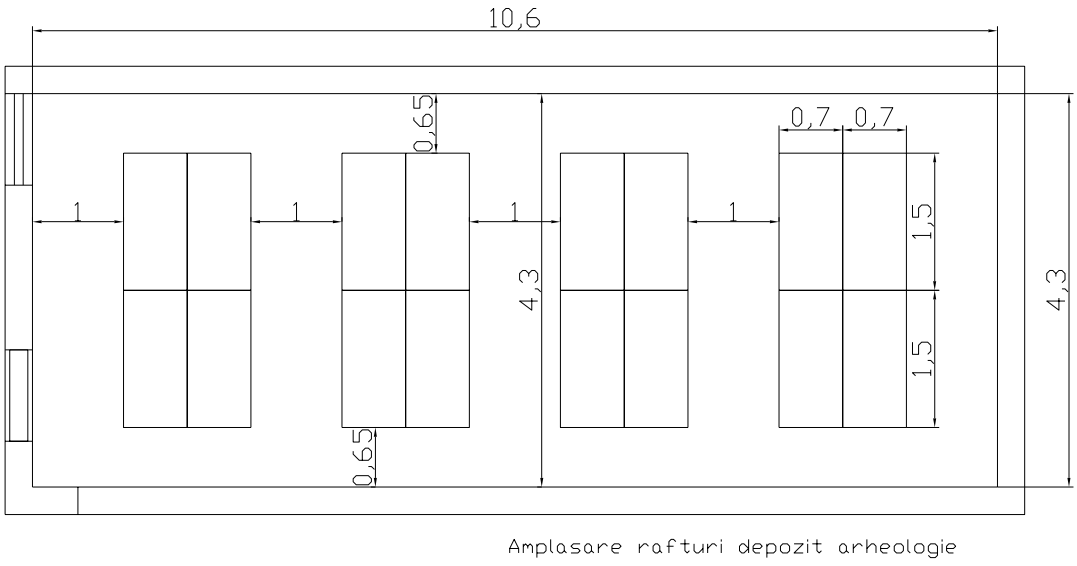


Foto 4. Amplasamentul rafturilor din depozitul de arheologie



Foto 5. Raft sub arcadă



Foto 6. Raft cu schelet metalic



Foto 7. Rafturile din spațiul central al depozitului



Foto 8. Sertarele cu obiecte arheologice, pe stațiuni

DIE REORGANISIERUNG DES ARCHÄOLOGISCHE DEPOT DES HISTORISCHE MUSSEUM VON HERMANSCHTADT

Zusammenfassung

Der Lagerraum ist der Raum, wo die Kulturgüter unter ganz bestimmten Bedingungen auf bewahrt werden. Es ist der Raum wo mit der Erforschung und den Vorbereitungen für Austellungen begonnen wird. Die Oganisierung des Lagerraums ist eine Gemeinschaftsarbeit. Die rationelle Nutzung des bestehenden Lagerraums über den wir verfügen führt zu einer gerechten Konservierung der Sammlungen.

COLECȚIA DE GRAFICĂ DOCUMENTARĂ A MUZEULUI DE ISTORIE. ASPECTE GENERALE DE CONSERVARE

Ramona Staicu

Muzeul Național Brukenthal cuprinde, între structurile sale Muzeul de Istorie, situat în zona centrală a oraşului, într-un spațiu reprezentativ pentru istoria locală. În prezent muzeul are cel mai bogat patrimoniu medieval din România.

În anul 2007, când Sibiul a fost Capitala Culturală Europeană, Muzeul de Istorie a fost implicat în proiectele expoziționale cu piese ce aparțin colecției de Grafică documentară pe diverse teme:

„Sibiu, oraş European", „190 de Ani de la deschiderea oficială a Muzeului Brukenthal", „Dunărea de la cazane la vărsare (imagini de epocă)"; „Din istoria teatrului sibian", „Sibiul, oraş al muzicii", „Bresle sibiene", „Sibiul văzut de fotografi".

Conservarea patrimoniului constituie un domeniu important în asigurarea stării de sănătate a obiectelor de patrimoniu, în vederea prelungirii existenței obiectului. Tratamentele de conservare preventivă încep din depozit prin asigurarea condițiilor de microclimat adecvate (temperatură, umiditate, lumină) şi continuă în laborator prin tratamentele specifice fiecărui material din care este constituit obiectul de patrimoniu şi în funcție de degradările suferite (atac biologic, chimic). Este o activitate cu caracter global, o muncă în echipă, dar şi o problemă de cercetare şi execuție.

Conservarea preventivă presupune o serie de măsuri generale, de prevenire a activității factorilor agresivi de mediu: umiditate, lumină, temperatură, poluarea – (praf şi gaze), dăunători biologici (insecte, rozătoare, ciuperci, mucegaiuri).

Conservarea curativă presupune măsuri speciale aplicate în cazul în care a avut loc atacul asupra piesei: deratizare, dezinsecție, dezinfecție – prin tratamente fizice - imersie, termice, aerisire, sau chimice – pensulări, injectări, pulverizări, gazare a spațiilor cu substanțe testate.

Colecția de Grafică documentară, a fost constituită la sfârşitul secolului al XIX-lea prin donații de la colecționari precum Emil Sigerus, achiziții permanente şi prin includerea fondului ce provine de la Muzeul Asociațiunii. Colecția este de un real interes pentru specialiştii din domeniul istoriei, istoriei artei, arhitecturii, istoria fotografiei, cuprinzând în prezent 34.000 de piese cu o tematică foarte bogată.

O mare parte din fotografii au fost executate în atelierele fotografice transilvănene şi în special ale artiştilor fotografi sibieni începând cu Theodor Glatz, Wilhelm Auerlich, Kamila Asboth, Emil Fischer - care a fost şi fotograful Casei Regale şi a Muzeului Asociațiunii.

Colecția se compune din cărți poştale, litografii şi fotografii cu tematică diversă despre localități din țară şi Europa, colecția Astra, un mare număr referindu-se la Sibiu. Cuprinde imagini cu vederi generale, fortificații, clădiri dispărute, împrejurimi ale Sibiului, evenimente istorice, personalități româneşti şi săseşti, instituții culturale, imagini ale principalelor oraşe româneşti şi capitale europene.

Acest valoros fond de documentare a fost şi este expus în diverse expoziții pentru a fi cunoscut atât de prietenii muzeului cât şi de specialişti prin expoziții temporare sau permanente.

Materialele din care sunt constituite bunurile culturale au o importanță deosebită, având un grad diferit de rezistență față de acțiunea factorilor ambientali.

Colecția de „Grafică Documentară" are ca material suport hârtia şi cartonul, cu o mare diversitate dimensională. Sunt materiale de natură organică, higroscopice, foarte sensibile la acțiunea factorilor agresivi de mediu.

Pentru controlul factorilor microclimatici, în spațiile de expunere dar şi în depozit au fost montate termohigrometre electronice cu ajutorul cărora sunt verificate şi înregistrate periodic valorile UR şi T. Normele de conservare în vigoare prevăd montarea termohigrografului în spațiile muzeale, deoarece acest aparat este mult mai precis şi are avantajul de a furniza înregistrarea continuă a valorilor umidității şi temperaturii pe perioade mai lungi.

Din fericire, spațiul ocupat de depozitul de „Grafică documentară" este salubru, situat la etaj I al clădirii, prevăzut cu un geam care dă într-o curte mică interioară, lumina naturală nu afectează direct obiectele depozitate. Cu toate acestea, la geam au fost montate draperii pentru a înlătura pe cât posibil acțiunea nocivă a luminii.

Valorile UR şi T din acest spațiu, sunt constante şi se încadrează în limitele admise. Piesele sunt curățate şi aerisite, de asemenea şi spațiul, modulii de depozitare, sunt curățați şi dezinfectați periodic, praful este îndepărtat doar prin aspirare. Mocheta existentă în depozit a fost înlăturată, deoarece favoriza colectarea şi vehicularea prafului. Pentru a evita pe cât posibil variațiile de microclimat, sistemul de încălzire folosit în depozit a fost redus la un nivel scăzut.

Piesele sunt depozitate tipodimensional în dulapuri din lemn şi metal, prevăzute cu sertare de diferite mărimi şi în mape din carton protejate cu hârtie de filtru. O treime din colecție o reprezintă cărțile poştale de dimensiuni reduse de 9/14. Acestea sunt aşezate vertical în sertare, iar lucrările de grafică de dimensiuni mai mari sunt aranjate prin suprapunere, menținute în poziție de repaus. Numărul de obiecte din sertare diferă în funcție de starea lor de fragilizare, de frecvența de căutare. În cazul în care numărul de piese dintr-un sertar este mare, creşte frecvența de căutare a piesei, iar pentru găsirea unui obiect este necesară manipularea întregului lot de lucrări, acest lucru ducând în timp la uzura mecanică a pieselor. Cu cât numărul pieselor este mai redus cu atât apariția uzurii este mai mică.

Lucrărilor de grafică artistică, existente în colecție, a căror suprafață poate fi afectată prin contactul direct cu piesa învecinată, le-au fost montate passe-par-tout-uri, au fost aranjate prin suprapunere în număr redus în sertare. Lucrările de dimensiuni mai mari, a căror suprafață nu poate fi compromisă prin suprapunere, sunt separate cu hârtie de filtru sau hârtie japoneză.

Obiectele pot fi regăsite şi identificate uşor, registrul inventar al colecției şi fişele de depozit au fost înregistrate pe calculator în baza de date a muzeului.

O mare parte a colecției este des solicitată atât pentru studiu cât şi în vederea expunerii şi fotografierii. În acest an, au fost solicitate pentru studiu, de către diferiți specialişti, masteranzi, doctoranzi, atât din țară cât şi din străinătate un număr foarte mare de piese: vederi, fotografii, albume cu imagini ale fortificațiilor, ale caselor şi străzilor dispărute din Sibiu şi împrejurimi.

Acțiunea de fotocopiere are loc într-un spațiu separat cu parametri de umiditate relativă şi lumină constanți, care se înscriu în limitele admise. Această operație se face cu lumina rece, fără blitz.

Recent, responsabilul ştiințific al colecției de „Grafică Documentară", muzeograf Aurelia Cozma, a selectat 12 lucrări din colecție pentru publicarea unui calendar istoric pe anul 2007 cu imagini ale Sibiului vechi, executate de artişti fotografi la sfârşitul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX.

În încheiere, voi prezenta câteva imagini din acest calendar.

Bibliografie

1. Florescu, Radu, *Bazele muzeologiei,* Bucureşti, 1994, p.130.
2. Moldoveanu, Aurel, *Bazele conservării*, Bucureşti, 1994, p.17.
3. Moldoveanu, Aurel, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale* ediția a 2-a, Bucureşti, 2003, p.198-200.



Foto1 - Imagine a Sibiului după o gravură a lui August Sporner,
executată de artistul fotograf August Meinhard la 1883



Foto 2 –Portretul baronului Samuel von Brukenthal, litografie de Johann Gebbel

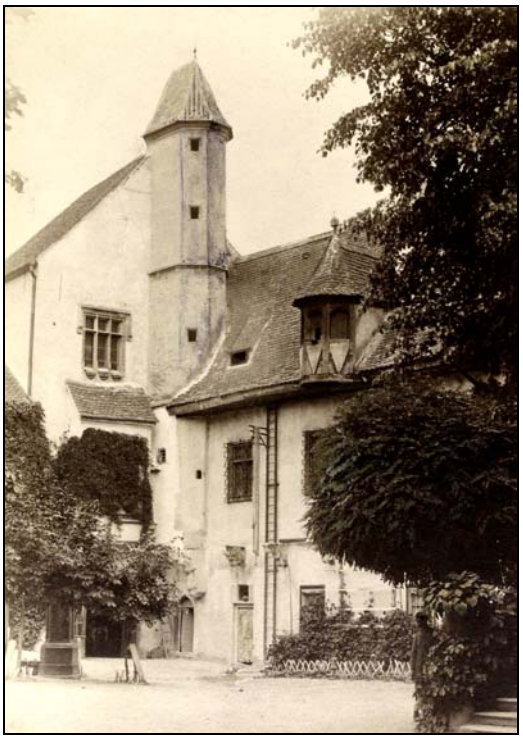


Foto3 - Primăria Veche (în prezent Muzeul de Istorie), fotografie executată de fotograful August Meinhard la 1886.



Foto 4 - Imagine cu Palatul Brukenthal,
fotografie executată de Wilhelm Auerlich, la sfârşitul secolului XIX



Foto 5 - Imagine cu Piața Mică – târg la 1912, executată de fotograful Emil Fischer.



Foto 6 – Imagine cu sediul Asociației Meseriaşilor la sfârşit de secol XIX – în prezent sediul Muzeului Civilizației Populare Tradiționale ASTRA

THE DOCUMENTARY GRAPHICS COLLECTION OF THE HISTORY MUSEUM GENERAL CONSERVATORY ITEMS

Summary

The documentary graphics collection of the History Museum has been created at the end of the 19th century. The collection is a valuable documentary source especially for the historians, art historians, architects, photographic historians as well as the public.

The documentary graphics collection contains postcards, lithographies and photographs with diverse themes: historic events, Romanian and foreign personalities, fortifications, buildings which no longer exist, cultural institutions, images of the main Romanian cities and of European capitals.

In this article I have presented a few general aspects concerning the re-evaluation of these documents to promote the conservation of the documentary graphics collection, to control its microclimate conditions, to keep it for future posterity, and to present it in an exhibition for the benefit of the public.

Illustration list

Foto. 1 – View of Sibiu after an engraving by August Sporner, maked photographer August Meinhard on 1883.

Foto. 2 – Samuel von Brukenthal portrait, lithography by Johann Gebbel.

Foto. 3 – The Old Townhall (History Museum now), photography by August Meinhard 1886.

Foto. 4 –Brukenthal Palace view, photography by Wilhelm Auerlich, on the end of XIXth Century.

Foto. 5 – The sall square image – market in 1912, made by the photographer Emil Fischer.

Foto. 6. – Image with the Crafts Association on the end of the XIXth century – now ASTRA Traditional Popular Civilisation Museum hadquarter.

CONSIDERAȚII PRIVIND EFICIENTIZAREA ACTIVITĂȚII DE EVIDENȚĂ A PATRIMONIULUI

Ştefan Viorel Papp

Având în vedere situația reală a evidenței bunurilor culturale din M.C.D.R. am încercat să schițez câteva măsuri pentru eficientizarea acesteia, axate pe două planuri: primul vizează modul de funcționare a unei camere de tranzit menită să fluidizeze circulația bunurilor culturale nou introduse în muzeu şi să la asigure securitatea şi microclimatul adecvat, iar cel de-al doilea este de fapt o schiță a drumului pe care trebuie să-l urmeze orice obiect cultural nou din perspectiva evidenței, fapt ce pare banal, dar practica demonstrează că o readucere aminte nu este de prisos.

A. Proiect privind organizarea camerei de carantină(tranzit)

Înființarea unei camere de carantină este necesară datorită mai multor motive, dintre care putem enumera:

- materialele achiziționate sau primite prin donație nu sunt întotdeauna într-o stare de conservare suficient de bună, prin urmare ele trebuie depozitate într-un spațiu, altul decât depozitele, până când ele vor putea fi dezinfectate sau restaurate.
- Materialele venite direct de pe şantier nu pot fi depozitate în acelaşi spațiu cu bunurile restaurate şi stabilizate.
- Datorită faptului că sunt recoltate numeroase fragmente ceramice de pe şantiere acestea nu pot primi numere de inventar, existând riscul ca în momentul întregirii vaselor în urma restaurării acestea să cuprindă fragmente cu diferite numere de inventar.
- Necesitatea asigurării securității acestor bunuri şi protejarea dreptului intelectual.
- Organizarea unei evidențe clare a materialului arheologic recoltat.
- În situația actuală manipularea acestor materiale poate fi făcută, practic de către oricine cu sau fără respectarea normelor şi regulilor în vigoare.

Propuneri:

- Identificarea unei încăperi care să ofere condiții pentru păstrarea materialelor şi să asigure securitatea şi microclimatul necesar. Ar fi de preferat ca această încăpere să fie amplasată cât mai aproape de Secția de Restaurare - Investigații şi la parterul clădirii pentru evitarea deplasării materialelor pe drumuri lungi.
- Dotarea acesteia cu un număr de cutii din lemn suficient de spațioase, care să poată fi încuiate, în care fiecare responsabil de şantier să depoziteze materialele ceramice fragmentare care nu au număr de inventar atribuit, sub cheie, precum şi cu mobilier adecvat pentru depozitarea bunurilor definite cărora li se pot atribuii numere de inventar.
- Instituirea unui registru în care să fie consemnate toate întrările şi ieşirile de materiale.
- Instituirea unui registru cu procese verbale de predare/primire a bunurilor cu număr de inventar atribuit. Practica întocmirii proceselor verbale pe foi volante mi se pare a nu fi cea mai potrivită deoarece acestea pot fi pierdute şi nu există garanția că

cele existente la un moment dat sunt toate câte s-au întocmit. Odată cu trecerea timpului creşte şi incertitudinea.

- Numirea unei persoane care să răspundă de această încăpere.
- Intrarea materialelor se face în prezența responsabilului de şantier, a celui de sală; materialele sunt depuse în cutii care se închid; acest lucru este consemnat în registru; cheile de la cutii sunt păstrate de responsabilului de şantier; materialele care au număr de inventar atribuit sunt predate/primite pe bază de proces verbal.
- Ieşirea materialelor se face în prezența responsabilului de şantier, a celui de sală, cu scopul predării materialelor Secției de Restaurare - Investigații, sau a studierii acestora.
- În funcție de planificarea făcută de Secția de Restaurare -Investigații, bunurile vor fi predate acestei secții, pe bază de proces verbal, de către responsabilul de sală în cazul bunurilor achiziționate sau donate şi de responsabilul de şantier în cazul materialelor arheologice.
- După prelucrarea materialului ceramic, responsabilului de şantier, în prezența conservatorului desemnat să completeze *Registrul Inventar General* şi a gestionarului care v-a prelua bunurile respective desfăşoară procesul de atribuire a numărului de inventar, marcarea acestuia pe obiecte, completarea rubricilor *Registrul Inventar General* şi predarea în gestiune.

Prioritar pentru restaurare sunt obiectele întregi, cele care pot fi întregite, obiectele metalice şi cele din materiale organice. Acestora li atribuie numere de inventar înainte de restaurare, marcate pe o etichetă din material plastic, legată de obiect.

B. Paşi de urmat pentru realizarea unei evidențe clare a bunurilor de patrimoniu

În conformitate cu legea nr. 311/8.iulie 2003, a muzeelor şi a colecțiilor publice (M. Of. 528 / 23.07.2003), completată cu Legea nr. 12/11 ianuarie 2006 (M. Of. 39/17.01.2006) articolul 4, funcțiile principale ale muzeului sunt:

a) constituirea ştiințifică, administrarea, conservarea şi restaurarea patrimoniului muzeal.
b) cercetarea ştiințifică, evidența, documentarea, protejarea şi dezvoltarea patrimoniului muzeal;
c) punerea în valoare a patrimoniului muzeal în scopul cunoaşterii, educării şi recreerii.

Constituirea ştiințifică a patrimoniului muzeal se face în principal pe trei căi: achiziția, donația şi colectarea de teren.

După cum este lesne de imaginat toate aceste funcții implică prezența bunurilor culturale de patrimoniu, manipularea acestora şi păstrarea lor. Prin urmare, paşii pe care trebuie să-i urmăm în realizarea unei evidențe clare a acestora trebuie să fie foarte bine organizați, cunoscuți de către tot personalul implicat în această activitate astfel încât scopul conservării preventive să fie atins. O evidență clară reduce substanțial necesitatea manipulării obiectelor.

La intrarea în patrimoniul instituției publice a unui bun cultural se efectuează următoarele operațiuni[1]:

[1] *Ordinul Ministrului Culturii şi Cultelor nr. 2035 pentru aprobarea Normelor metodologice privind evidența, gestiunea şi inventarierea bunurilor culturale deținute de muzee, colecții publice, case memoriale, centre de cultură şi alte unități de profil* din 18.04.2000.

a) se atribuie obiectului un număr de inventar corespunzător poziției care urmează după ultima înregistrare;
b) obiectul este fotografiat, vedere generală şi detalii semnificative;
c) obiectul este studiat de muzeograful specializat în categoria respectivă de obiecte, în vederea completării Registrului pentru evidența analitică a bunurilor culturale;
d) se completează rubricile *Registrului pentru evidența analitică a bunurilor culturale* cu toate informațiilor despre obiect;
e) se marchează numărul de inventar pe obiect;
f) se completează fişele de fototecă pe care se lipesc martorii fotografici 9/12 cm;
g) obiectul este depozitat consemnându-se în cataloagele topografice codul poziției la care poate fi regăsit.

Orice bun cultural introdus în muzeu, sub orice formă (achiziție, donație, colectare de teren) trebuie să urmeze un anumit drum şi să se întocmească anumite documente. Drumul prevăzut de documentul mai sus menționat pentru obiectele nou intrate în muzeu nu poate fi urmat întocmai deoarece starea de conservare a acestora în cele mai multe cazuri nu este cea optimă care să permită depozitarea lor permanentă. În opinia mea trebuie făcută o distincție între diferitele materiale intrate în patrimoniul muzeului, şi anume între materialele ceramice fragmentare recoltate de pe şantierele arheologice şi celelalte.

Primul drum al bunului cultural nou introdus în muzeu este la Secția Evidență, Conservare, Supraveghere, unde i se atribuie un număr de inventar din *Registrul Inventar General*, se completează rubrica *Denumire obiect* şi eventual dimensiunile (trebuie avut în vedere faptul că dimensiunile pot să fie modificate după efectuarea restaurării), mai puțin materialului ceramic fragmentar căruia i se va atribui număr de inventar numai după restaurare.

Materialele care trebuie restaurate sunt predate pe bază de proces verbal responsabilului camerei de carantină (tranzit). Materialul ceramic fragmentar este depus de către responsabilul de şantier în cutiile din camera de carantină (tranzit) şi sunt încuiate, cheile fiind păstrate de acesta. Responsabilul camerei de carantină întocmeşte procesele verbale de predare primire şi completează registrul cu materialele intrate în cameră.

În funcție de planificarea făcută de Secția Investigații – Restaurare, bunurile culturale sunt predate acestei secții unde se constată dacă starea de sănătate a bunului cultural îi permite sau nu introducerea lui în depozitele muzeului. Aici se întocmeşte *buletinul de analiză* şi la nevoie se solicită Comisia de restaurare pentru a hotărî etapele şi procedeele de restaurare. Se întocmeşte procesul verbal de predare/primire între cel care aduce bunul şi personalul secției, proces verbal care va conține şi date despre modul de achiziționare (acte de achiziție, preț, act de donație, şantier arheologic etc.). Aici se vor face fotografi ale bunurilor înainte de restaurare.

După restaurarea bunurilor culturale, persoana care a predat bunul, îl reprimeşte pe bază de proces verbal şi împreună cu *Fişa de restaurare* (copie xerox) se prezintă la Secția Evidență, Conservare, Supraveghere pentru ca împreună cu un conservator să înregistreze bunul cultural în *Registrul Inventar General*, să completeze rubrica „Descriere obiect" şi să corecteze eventual dimensiunile, dacă acestea au fost modificate în procesul de restaurare. Tot acum se marchează numărul de inventar pe obiect.

După aceea bunul cultural este predat pe bază de proces verbal gestionarului colecției căreia îi aparține. Gestionarul îl înregistrează în *Registrul Special* îi stabileşte locul de depozitare permanent şi îi consemnează poziția în *Catalogul topografic*.

Dacă restaurarea nu este necesară bunul cultural este înregistrat imediat şi predat gestionarului.

Muzeograful specialist întocmeşte *Fişa analitică de evidență*, completează *Registrul de evidență analitică* şi programul DocPat.

Conservatorul întocmeşte *Fişa de conservare* a obiectului pe baza *Fişei de restaurare* şi a *Fişei analitice de evidență* întocmite de muzeograf (sau a informațiilor furnizate de acesta).

Copiile proceselor verbale (sau după caz originalele) ce privesc bunul cultural, din care reies modul, locul, şi data achiziției, autorul, (autorul şi locul descoperirii) şi alte date utile evidenței, ar fi util să se păstreze într-un dosar special al Secției Evidență, Conservare, Supraveghere şi să fie trecute în *Registrul de evidență al proceselor verbale* al secției.

Conform Hotărârii Guvernului României pentru aprobarea *Normelor de conservare şi restaurare a bunurilor culturale mobile clasate* nr. 1546, Art. 18 pentru realizarea evidenței operative a mişcării bunurilor culturale mobile şi pentru o corectă analiză cauzală a modificărilor stării acestora, se introduce la fiecare depozit un *Registru de evidență*, în care se consemnează:

- natura activității în care este implicat obiectul (filmare, fotografiere, expunere, cercetare)
- durata(perioada), activității
- condițiile de microclimat ale noului spațiu,
- cine îl ia în primire sub semnătură.

De asemenea la Art.13 este prevăzut printre altele la punctul j) necesitatea elaborării pentru fiecare depozit a unui catalog topografic şi a altor forme de organizare a informației de orice natură privind regăsirea obiectului.

Pentru uniformizarea evidenței tuturor depozitelor ar fi util ca îndrumarea coordonarea privind modul de completare a documentelor, să revină Secției Evidență, conservare, Supraveghere.

Sistemul de evidență al muzeului

Principalele instrumente de evidență ale muzeului sunt:

a) *Registrul Inventar General* – se întocmeşte într-un singur exemplar, din care pe urmă se pot înființa extrase pentru diferitele secții ale muzeului fiecare cu gestiunea proprie şi gestionar independent (chiar şi secțiile din expoziții pot fi împărțite în mai multe gestiuni). Registrul trebuie să se prezinte ca un volum legat, cu paginile numerotate, având consemnată data deschiderii lui. Rubricile vor cuprinde: numărul de inventar, data completării, denumirea obiectului, descrierea sumară a obiectului, materialul şi tehnica (în cazul operelor de artă), autor, epocă, cultură, zonă, proveniență, stare de conservare, preț de achiziție, valoare, operator, documente de referință (fotografii, desene, planuri), observații[2].

Numărul de inventar reprezintă codul de identitate al obiectelor, cod care se înscrie pe obiect şi care devine astfel semnul său de recunoaştere. Numărul de inventar va însoți obiectul atâta timp cât acesta face parte din colecțiile instituției. Dacă obiectul

[2] Florescu 1998, p.94-113.

va fi scos, transferat sau predat, acesta va fi radiat din Registru şi va fi scăzut din gestiune o dată cu întocmirea actului de scădere. *Pentru fiecare obiect intrat în patrimoniul unei instituții publice se atribuie un singur număr de inventar. Nu se admite un singur număr de inventar pentru o entitate compusă, cum ar fi un tezaur monetar sau de altă natură. În cazul unei entități compuse din elemente diferite, de exemplu costum, se dă un singur număr de inventar enumerându-se însă explicit componentele. Fiecare componentă va primi acelaşi număr de inventar, dar la rubricile „dimensiuni" şi „descriere" fiecare componentă va fi tratată în mod explicit, separat*[3].

b) *Fişa de conservare* este o fişă analitică. Este în concordanță cu F.A.E. folosindu-se pentru completare tocmai date de pe aceasta. Acest tip de fişă este completată de către conservatorul muzeului pentru fiecare obiect de patrimoniu. Aici se consemnează starea de conservare a piesei, momentul achiziției. În cazul intervențiilor sau restaurării se vor consemna amănunțit toate demersurile pe care le-a suferit piesa.

Fişa analitică de evidență - este completată de muzeograful/cercetătorul ştiințific specialist.

Pentru a regăsi cât mai uşor obiectele căutate, consider că reperul trebuie să fie *Catalogul topografic*. În acest sens baza de date fotografică a fost organizată tot pe sectoare, module şi cutii în mod similar catalogului topografic. Acelaşi model de organizare ar fi de dorit să urmeze şi fişele de conservare şi cele analitice de evidență.

Etichetarea şi marcarea obiectelor de muzeu

- Numărul de inventar sau de catalog reprezintă legătura dintre obiecte şi documentele legate de obiecte (registre). Se ataşează fizic, se aplică pe obiect.
- Metoda de aplicare a numărului trebuie să fie sigură.
- Pentru etichetarea temporară se poate folosi eticheta ataşată.
- Când există dubii cu privire la metoda cea mai indicată, se va consulta restauratorul.
- Numărul se va aplica fără să provoace stricăciuni obiectului, trebuie să existe posibilitatea ca numărul să fie îndepărtat, dacă este cazul.
- Numărul trebuie să fie aplicat în cel mai sigur loc de pe obiect.
- În cazul obiectelor de muzeu care s-ar putea dezmembra, fiecare parte trebuie să primească eticheta cu numărul (acelaşi).
- Numerele vechi de inventar nu se îndepărtează de pe obiectele de muzeu, ele pot oferi informații în plus despre circulația piesei, despre istoria ei.
- Etichetele trebuie să fie aplicate în aceleaşi locuri pe piese asemănătoare, trebuie aplicate în mai multe locuri pe obiecte de mari dimensiuni, dar nu trebuie să afecteze aspectul obiectului.
- Etichetarea trebuie să fie reversibilă, dar numărul trebuie să fie rezistent.
- Pentru siguranță, numărul va fi vizibil în fotografiile obiectului.
- Pentru marcarea obiectului trebuie folosite metode specifice în funcție de aspectele fizice (nu se ard sau zgârie numere pe obiecte din lemn sau metal, nu se fixează plăcuțe metalice pe lemn, nu se pun ştampile pe hârtie sau pergament, sau cerneală pe textile, nu se aplică etichete adezive, etc.)[4].

Desigur, nu am reuşit să surprind toate aspectele legate de subiectul abordat, dar cred că le-am subliniat pe cele mai importante. Sunt convins că puse în practică cele prezentate mai sus vor contribui la „aerisirea" evidenței bunurilor de patrimoniu ale muzeului.

[3] OMCC nr. 2035.
[4] Radu Florescu, *op.cit*. p. 45-81.

Bibliografie

Florescu, Radu, *Bazele muzeologiei*, Bucureşti 1998.

Ordinul Ministerului Culturii nr. 2035 pentru aprobarea *Normelor metodologice privind evidența, gestiunea şi inventarierea bunurilor culturale deținute de muzee, colecții publice, case memoriale, centre de cultură şi alte unități de profil* din 18.04.2000.

CONSIDÉRATIONS CONCERNANT L'EFFICIENTIZATION DE L'ACTIVITÉ D'EVIDENCE DU PATRIMOINE

Résume

Compte tenant de la situation réelle de l'évidence des objets culturelles du MCDR j'ai essayé a suggérer quelques mesures pour la rendre efficace sur deux plans: le premier regarde la modalité de fonctionnement d'une chambre de transit destinée à assurer la sécurité et le microclimat propre; et le second concerne une esquisse du chemin qu'un objet culturel doit parcourir en ce qui concerne l'évidence, aspect qui pouvait paraître banal mais la pratique montre qu'une nouvelle perspective n'est pas inutile.

O LUCRARE DE EXCEPȚIE DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL BRUKENTHAL, EXPUSĂ LA BUDAPESTA ŞI LUXEMBURG
PROBLEME DE CONSERVARE

Dorina Țiplic

Muzeul Național Brukenthal a fost solicitat să colaboreze la expoziția: „*SIGISMUNDUS REX ET IMPERATOR. Art and Culture under the Last Ruler of the Luxemburg Dynasty, 1387-1437",* organizată la Muzeul de Artă din Budapesta (Szépmüvézeti Múzeum,) în perioada 17.03.2006 – 18.06.2006 şi itinerată în perioada 13.07 2006 – 15.10.2006 la Muzeul Național de Istorie şi Artă din Luxemburg (Musée National d'Historie et d'Art).

Proiectul expoziției a fost elaborat de un colectiv de istorici de artă ai muzeului din Budapesta, cu sprijinul unei echipe internaționale de specialişti. Această grandioasă expoziție a fost dedicată personalității complexe a lui Sigismund de Luxemburg – rege al Ungariei (1387 - 1437), rege (din 1410) şi ulterior împărat al Sfântului Imperiu Roman (din 1433), subliniind strălucita sa carieră politică şi militară, dar mai ales patronajul său artistic şi cultural. Expoziția a evidențiat nu doar complexa personalitate a lui Sigismund, ci a oferit şi imaginea fenomenului artistic şi cultural al vremii. Prin exponatele care au oglindit epoca respectivă, expoziția a fost o adevărată restituire a artei şi culturii medievale şi renascentiste de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi prima jumătate a secolului al XV-lea.

Expoziția a cuprins 350 de lucrări, provenind din peste 100 de biblioteci, muzee şi tezaure a unor catedrale renumite, printre care menționăm: Die Bayerisce Staatsbibliothek şi Die Staatliche Graphische Sammlung din Munchen, Britsh Museum din Londra, Bibliotheque Nationale şi Musee Louvre din Paris, Metropolithan Museum din New York, Muzeul Național Brukenthal din Sibiu, Kunsthistorisches Museum şi Die Osterreichische Nationalbibliothek din Viena sau Biblioteca Vaticanului, alături de piesele care au provenit din colecțiile naționale ungare.

Muzeul nostru a participat la această expoziție cu patru piese de argintărie, capodopere ale artei orfevrăriei transilvănene şi cu trei sculpturi în piatră, de la începutul secolului al XV - lea.

În studiul actual o să mă opresc asupra problemelor de conservare pe care le-a ridicat Grupul statuar „PIETÀ" pentru a participa la această expoziție.

Sculptura (Î. 92 cm, L. soclu 56 x 47 cm L. Isus 67 cm, LA.42 cm, greutatea cca. 200 kg, nr. inv. S 311), este realizată din gresie cenuşiu – gălbuie, fin granulată şi relativ omogenă, de un autor necunoscut, fiind sculptată dintr-un singur bloc de piatră, cu o finisare deosebită făcută prin şlefuire, dar nu şi prin lustruire.

Distingându-se printr-o finețe excepțională de execuție, grupul statuar „Pietà" este cel mai de seamă reprezentant al goticului matur, aşa-zisul stil „moale" sau „molatec" din Transilvania. Inițial sculptura a fost atribuită de V. Roth meşterului Ulrich din Braşov şi datată în primul deceniu al secolului al XVI-lea. Cercetările mai recente au stabilit că lucrarea este foarte probabil o operă din ambianța boemo-austriacă, realizată în jurul anului 1400, de un artist rămas necunoscut.

Piesa provine din colecția preotului Michael J. Ackner din Guşterița/ Hammersdorf - achiziționată ulterior de Societatea de Ştiințele Naturii, care a vândut-o în 1876 Muzeului Brukenthal. Grupul statuar este păstrat fragmentar, Maria este aşezată

pe o piesă de mobilier gotic ținând pe genunchi torsul neînsufleţit al lui Isus. Trăsăturile gingaşe ale chipului Madonei, expresia durerii sale interiorizate şi faldurile grele ale maforionului, ce ritmează compoziția, sunt realizări foarte reuşite ale acestui tip elegiac, cultivat îndeosebi în atelierele din Bohemia.

Constatarea stării de conservare a lucrării a fost efectuată de către o comisie de specialişti din care au făcut parte istorici de artă, restauratori şi conservatori de la Muzeul de Artă din Budapesta şi Muzeul Național Brukenthal. S-a menționat că piesa era deteriorată parțial. Din compoziția lucrării lipsesc capul şi picioarele lui Isus, în urma atitudinii iconoclaste, care a distrus multe lucrări de artă cu imaginea Mariei, în timpul instaurării reformei religioase, motiv pentru care desigur că nu s-a pus problema reconstituirii integrale a fizionomiei personajelor.

Fisurile principale aşezate reticular, mai ales în partea din spate a sculpturii, sunt destul de adânci, dar cu o lățime de mică importanță (câteva sutimi de mm), nu afectează aspectul estetic al lucrării, dar având în vedere că lucrarea de artă trebuia transportată la cele două expoziții, puneau probleme de rezistență piesei. Degradările prezente (fisuri paralele sau altele care se întretăiau cu stratificația mineralului, dezlipirile în formă de scoică cu modificări ale aspectului de suprafață, fărâmițarea pietrei şi prezența sărurilor solubile în apă) sunt specifice tipului de deteriorare care îşi are originea în componenții naturali ai mineralului respectiv, în modificările petrecute în ei. Suprafața sculpturii prezenta un grad redus de murdărie, însă era mai evidentă culoarea cenuşie-maronie a urmelor de grăsime depuse de mâinile vizitatorilor. Contururile detaliilor nedeteriorate s-au păstrat deosebit de pronunțate (bucle de păr, fragmente de drapaj).

Lucrarea a necesitat intervenții de conservare şi restaurare pentru încetinirea în continuare a reacțiilor din structura mineralului (stoparea fisurilor în profunzime). Lucrarea nu prezintă intervenții anterioare de restaurare. S-au regăsit urme de grund şi culoare în adânciturile cutelor, de unde rezultă că statuia a fost grunduită şi pictată.

În vederea participării la expoziție, Organizatorii (Muzeul De Artă din Budapesta), s-au angajat să efectueze lucrările de conservare-restaurare ale piesei.
În acest scop, comisia care a efectuat expertiza stării de conservare a lucrării, a făcut propuneri privind transportul în bune condiții la Budapesta şi restaurarea acesteia conform proiectului întocmit.

A urmat întocmirea documentației conform legii patrimoniului cultural privind aprobarea exportului temporar a sculpturii (clasarea, avizul de principiu, contractul de împrumut, asigurarea, hotărârea Comisiei Naționale a Muzeelor, ordinul Ministrului Culturii, certificatul de export temporar) şi la începutul lunii ianuarie 2006 aceasta a fost transportată la atelierul de restaurare al Szépmüvézeti Múzeum, înzestrat pentru determinarea detaliată a stării de conservare, pentru identificarea cauzelor deteriorării şi pentru planificarea exactă a intervențiilor de conservare - restaurare, unde se aflau la dispoziție mijloacele şi aparatura necesare diagnosticării. Ambalarea lucrării a fost efectuată în prezența şi sub supravegherea conservatorului şi restauratorului – în ladă din lemn special construită pentru transportul operelor de artă, cu sistem de fixare cu materiale de ambalaj speciale, straturi protectoare pentru vibrații (din burete cauciucat) - de o firmă specializată în transportul operelor de artă (desemnată de organizatori), care a efectuat şi transportul.

Transportul a fost efectuat în bune condiții, respectându-se legile în vigoare privind securitatea operelor de patrimoniu, piesa fiind însoțită pe tot parcursul de curierul desemnat de muzeu, care la predarea piesei a participat la dezambalarea ei,

împreună cu restauratorii de la Budapesta. S-a încheiat un proces verbal de constatare a stării de conservare, stare care a fost comparată cu cea existentă anterior plecării din Sibiu. A rezultat că piesa nu a suferit nici o transformare pe parcursul transportului.



Timpul fiind relativ scurt până la vernisarea expoziției (doar trei luni), piesa a fost supusă doar unor intervenții absolut necesare de conservare şi restaurare şi nu unui proces complex care ar fi necesitat o perioadă mai lungă de timp. Toate aceste intervenții au fost efectuate după propunerile făcute anterior de comisie, cu acordul Muzeului Brukenthal. A fost efectuată conservarea piesei, curățirea suprafeței care a fost efectuată concomitent cu conservarea resturilor de vopsea. În curățire s-a inclus şi diminuarea considerabilă a cantității sărurilor solubile, la un nivel de concentrație atât de scăzut încât să nu mai reprezinte pericol pentru obiectul de artă. A fost consolidat materialul pietros, pentru menținerea integrității statuii fisurate, dar încă întregi, fiind întrebuințați drugi speciali aşezați în răşină artificială, introduşi „invizibil" în planul inferior al obiectului de artă, unde s-a aplicat şi o placă de oțel groasă de 10 mm.

Considerată de specialişti o adevărată capodoperă a genului, a fost amplasată în cadrul expoziției într-un loc central.

La itinerarea expoziției, la Muzeul Național de Istorie şi Artă din Luxemburg (Musée National d'Historie et d'Art), s-au efectuat aceleaşi proceduri de ambalare şi transport, care s-au repetat şi la reîntoarcerea piesei acasă, de la Luxemburg la Sibiu.

Pietà din Sibiu (Pietà cibiniensis), cunoscută în lumea artei ca una dintre cele mai frumoase Pietà din lume, datorită intervenţiilor de conservare şi restaurare la care a fost supusă, a reuşit să participe la cele două expoziţii menţionate mai sus, unde a putut fi admirată în toată splendoarea ei.

Bibliografie

Avram, Alexandru – *800 de ani ai Bisericii Germanilor din Transilvania.* (Thaurdruck, Giesriegl Ges.), p. 64.

Kertesz, Andrei – *Arta religioasă a saşilor din Transilvania*, (Muzeul Naţional Brukenthal, 2005), p.13.

Vătăşianu, Virgil – *Istoria artei feudale în Ţările Române*, vol I, (Bucureşti, Editura Academiei R. P. R.,1959), p. 326

A SPECIAL MASTERPIECE FROM NATIONAL MUSEUM BRUKENTHAL COLLECTION, EXPOSED AT BUDAPEST AND LUXEMBURG *CONSERVATION ISSUES*

Summary

On the occasion of the collaboration with the Art Museum of Budapest (Syépmüvézeti Múzeum) for the opening of *Art and Culture under the Last of the Luxemburg Dynasty, 1387-1437* exhibition (21.03.2006 – 15.10.2006), the Brukenthal National Museum took part in the event with four silverware pieces and three stone statues.

A particular attention has been given to the preservation issues regarding the so-called *Pietà cibiensis* or *Pietà of Sibiu* (about 1400). The sculpture, displaying Late Gothic features, was initially comprised in Michael J. Ackner's collection. It became one of the Brukenthal Museum exhibits in 1876.

Inherently unstable (the piece is broken and presents deep cracks), the statue required interventive conservation treatment, in order to prevent its degrading and partial disintegration due to the existence of salts in its texture. Large pieces of the sculpture were held together with metal dowels. The stained surfaces were cleaned. The cleaning and stabilization procedures for this particular masterpiece were performed in Budapest.

RESTAURAREA UNOR PIESE DACICE DIN FIER

Mihaela Beceanu, Ioana Popițiu

Aşa după cum se cunoaşte, prelucrarea fierului a fost unul dintre meşteşugurile care au cunoscut o deosebită dezvoltare la geto-dacii din sec I a. Chr. - I p. Chr.[1], fapt dovedit de cuptoarele de redus minereul şi de varietatea uneltelor descoperite până acum.

Numai în ultimul deceniu, din zona Munților Orăştiei ca rezultat al descoperirii şi abandonării pieselor din fier de către căutătorii de comori, au fost recuperate cantități însemnate de lupe şi obiecte din fier, care aşteaptă încă să fie restaurate şi publicate.

O imagine chiar sumară despre varietatea de piese găsite în această zonă a putut fi observată cu ocazia organizării la Muzeul Civilizației Dacice şi Romane din Deva a unei expoziții temporare, Dacii 2004[2].

Uneltele de fier dacice sunt nu numai numeroase ci şi foarte diverse, jucând un rol important în aproape toate ramurile producției materiale. Din fier erau confecționate în primul rând uneltele făurarilor înşişi. Nicovale, trepiede, baroase şi ciocane, cleşti de fierărie de diferite dimensiuni, dălți, dornuri, lupe, descoperite cu precădere în atelierele metalurgice de la Sarmizegetusa, capitala Regatului Dac.

În agricultură[3] se remarcă brăzdarele de plug, cuțitele de plug, seceri şi coase, sape şi săpăligi, greble, garnituri metalice, îmblăcie.

Foarte numeroase sunt uneltele destinate dulgherilor şi tâmplarilor: topoare, bărzi, tesle, fierăstraie, unelte pentru scos cuie, dălți, cuțitoaie, sfredele, rindele şi răzuitoare.

Nelipsite din descoperiri sunt de asemenea şi obiectele de întrebuințare gospodărească: frigărui, cuțite, furculițe.

Ne propunem să prezentăm un lot de obiecte găsite în zona cetăților dacice de la Fețele Albe şi Grădişte, compus dintr-un număr de 65 piese din fier.

Analiza chimică şi metalografică a scos în evidență informații utile atât pentru elucidarea investigației istoricului cât şi pentru restaurarea obiectelor.

Uneltele sunt cu certitudine obținute prin forjarea unor lupe de fier, obținute prin reducerea directă a minereului de fier[4].

Fierul obținut prin această metodă avea o bună plasticitate la temperaturi normale de 910-1000^{o}C, atunci când fierul este galben deschis la culoare iar înainte de batere pe nicovală, sunt vizibile scântei foarte fine.

Starea fizică, ca şi aspectul general al uneltelor erau foarte bune, ceea ce a permis o restaurare-conservare în condiții excepționale. Precizia forjării lor este remarcabilă pentru metoda relativ rudimentară de acum 2000 de ani.

Uneltele, obținute din lupe de fier reduse, au o particularitate care le fac chimic rezistente la coroziune în comparație cu oțelul contemporan, nu sunt afectate în structura intimă de prezența oxigenului, aşa cum întâlnim la uneltele recente, fapt ce a permis o păstrare în timp în condiții bune.

---

[1] Bodo, Ferencz, 2002, p.123.
[2] *Dacii*, 2004, nr. cat. 62-244.
[3] Ferencz 2001, p. 151-156.
[4] Sîrbu şi colab 2005 p.28.

Putem să suspectăm de asemenea că şi compoziţia chimică a solului în care au fost găsite şi în care au stat 2000 de ani este responsabilă şi ea de o asemenea conservare.

Trebuie precizat că uneltele din acest lot au fost realizate din bare de fier moale, cu siguranţă concentraţia de carbon fiind sub 0,09%.

La prima analiză efectuată, piesele au compoziţii diferite, dar trebuie spus că s-a analizat, de regulă, doar stratul carburat al uneltelor, din dorinţa de a nu distruge integritatea acestora.

Realizarea procentajului de carbon ridicat la suprafaţă în barele de fier se făcea prin carburarea în mediu carburant (praf de mangal sau cărbune), în gropi sau recipienţi ceramici speciali amenajaţi (vase de ceramică cu gura mai largă pentru a permite manipularea bucăţilor de fier încinse).

Există o legătură între procentajul de carbon din stratul de suprafaţă şi scopul pentru care a fost confecţionată piesa: procentul de carbon ridicat, atunci când piesa era utilizată pentru izbire, lovire sau angrenaje de uzură care confereau rezistenţă unui ansamblu (topoare, vârfuri de lance, manşon, osie), procent de carbon mediu pentru piese cu rezistenţă medie (dalta, vârful de suliţă), procent scăzut de carbon (fier moale) pentru piesele care trebuiau să fie tenace (nicovală, teslă).

Controlul procentului de carbon în straturile exterioare ale uneltelor forjate şi tratate termochimic acum 2000 de ani era empiric şi avea cu siguranţă la bază timpul de menţinere a uneltei în masa carburantă la o temperatură înaltă, poate şi starea masei carburante (gradul de consum al prafului de mangal la un moment dat, determinat de cantitatea de cenuşă) după mai multe cicluri.

Având datele necesare pentru procesul de restaurare s-a optat pentru intervenţia clasică asupra pieselor de fier[5], respectiv tratament chimic cu acid fosforic plus inhibitor, apoi fosfatarea, urmată de o conservare adecvată. Astfel, obiectele au fost iniţial degresate apoi s-a procedat la îndepărtarea mecanică a depunerilor minerale şi vegetale. In continuare obiectele au fost imersate într-o soluţie apoasă 20% de acid fosforic cu inhibitor de alcool butilic şi tiouree şi periate periodic sub jet de apă cu peria de sârmă din fier şi baton din fibră de sticlă. După curăţirea completă până la miez metalic piesele au fost conservate prin fosfatare într-o soluţie apoasă de acid fosforic 20% ultima operaţie efectuată a fost conservarea generală prin peliculizare de protecţie cu Nitrolac şi grafit.

Bibliografie

Ferencz 2001 – I.V. Ferencz, *Câteva unelte agricole descoperite în zona Grădiştii Muncelului*, în Studii de istorie antică, Ed. Cluj-Napoca 2001 p. 151-156.

Bodó, Ferencz 2002 – C. Bodó, I.V. Ferencz, *Unelte meşteşugăreşti descoperite în aşezarea dacică de la Feţele Albe. Ateliere şi tehnici meşteşugăreşti – contribuţii arheologice*, Editura Accent, 2002 p. 121-127.

[5] Stambolov 1985, p. 27-29.

Sîrbu şi colab 2005 – V. Sîrbu, N. Cerişer, V. R. Ioan, *Un depozit de piese dacice din fier de la Piatra Roşie*, Editura Sibiu 2005 p. 7-9, p.27-28, p.59-62.

Stambolov 1985 – T. Stambolov, *The corosion and conservation of mettalic antiquites and works of* art, Amsterdam, 1985.



Foto1. Cleşte înainte de restaurare



Foto 2. Cleşte după restaurare



Foto 3. Sapă înainte de restaurare



Foto 4. Sapă după restaurare



Foto 5. Topor înainte de restaurare



Foto 6. Topor după restaurare



Foto 7. Trepied înainte de restaurare



Foto 8. Trepied după restaurare

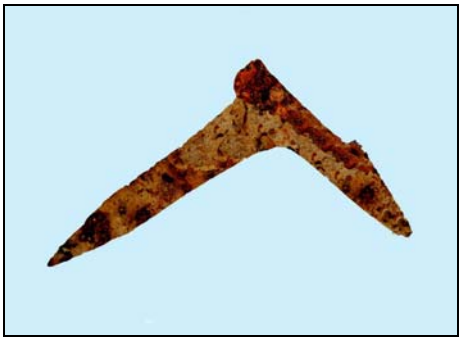


Foto 9. Nicovală înainte de restaurare

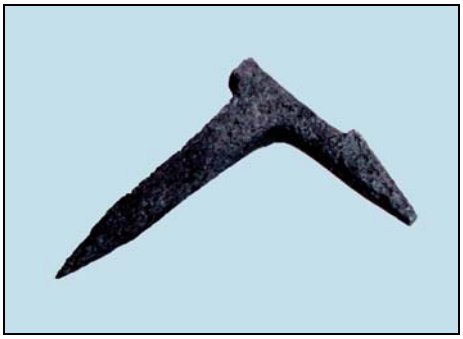


Foto 10. Nicovală după restaurare



Foto 11. Nicovală tip piron
înainte de restaurare



Foto 12. Nicovală tip piron
după restaurare

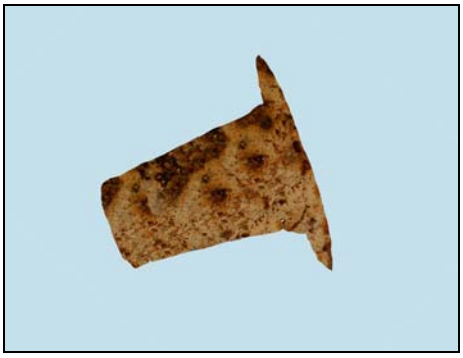


Foto 13. Piesă de car înainte de restaurare



Foto 14. Piesă de car după restaurare



Foto 15. Sapă înainte de restaurare



Foto 16. Sapă după restaurare

RESTORATION OF A DACIAN IRON OBJECTS

Abstract

The paper is focusing on the restoration of Dacian iron objects. Using the method of chemical cleaning through the metal care in an acid solution with inhibitor with the purpose of removing all the corrosion products.

List of illustration

Photo 1. Pliers before restoration
Photo 2. Pliers after restoration
Photo 3. Hoe before restoration
Photo 4. Hoe after restoration
Photo 5. Axe before restoration
Photo 6. Axe after restoration
Photo 7. Tripod before restoration
Photo 8. Tripod after restoration
Photo 9 Anvil before restoration
Photo 10. Anvil after restoration
Photo 11. Anvil before restoration
Photo 12. Anvil after restoration
Photo 13. Axle hub before restoration
Photo 14. Axle hub after restoration
Photo 15. Hoe before restoration
Photo 16. Hoe after restoration

RECENZII ŞI NOTE

Valeriu Sîrbu, Nicolae Cerişer, Vasile Romulus Ioan, ***Un depozit de piese dacice din fier de la Piatra Roşie (sat Luncani, judeţul Hunedoara)*****,** Bibliotheca Septemcastrensis XV, Sibiu 2005 – serie editată de Prof. univ dr. Sabin Adrian Luca, 105 p.

Cei trei autori, doi istorici şi un inginer care îşi desfăşoară activitatea în centre diferite, aflate la mare distanţă între ele, şi-au unit eforturile pentru a desluşi cât mai multe din tainele unui lot de obiecte păstrate în depozitele Muzeului Castelul Corvinilor din Hunedoara. Rezultatul acestui demers este un studiu publicat bilingv, nu cu mult timp în urmă.

Volumul este organizat în şapte capitole. Primul (I.) intitulat: *Introducere*. *Condiţiile descoperirii* (p. 7-8), urmăreşte „povestea" pieselor care fac obiectul întregului studiu, parcursul urmat de către depozitul de obiecte până la identificarea sa de către specialiştii hunedoreni. Ele au fost aduse la muzeu de către o persoană rămasă necunoscută, pe parcursul intervalului 1995-1996. Refuzând să îşi decline identitatea, de teamă „să nu aibă probleme", misteriosul personaj a precizat că au fost găsite pe un platou, în apropierea cetăţii de la Piatra Roşie. Omul a ţinut să precizeze că a recuperat „atâtea câte a putut duce". Ele au fost „uitate" în depozitul instituţiei, până în anul 2002, când au fost regăsite printr-o întâmplare fericită.

Cel de-al doilea capitol *II. Catalogul pieselor* (p. 9-26) descrie fiecare dintre componentele depozitului, care au fost salvate. La început sunt prezentate armele: două vârfuri de lance şi unul de suliţă. Ele sunt urmate în ordine de uneltele destinate unor activităţi diverse: prelucrarea lemnului, lucrări agricole, accesorii pentru anumite unelte şi unelte pentru fierărie şi orfevrărie. Nu lipsesc nici garniturile metalice ale unor uşi şi porţi. O categorie aparte o reprezintă aceea în care au fost încadrate obiecte cu diferite întrebuinţări în viaţa şi activitatea cotidiană, precum o bucşă provenind de la osia unui car. Însă de un interes deosebit sunt cele două ansambluri de piese interpretate ca fiind cătuşe. Ele sunt primele obiecte de acest fel descoperite până în prezent pe teritoriul României, în context dacic.

III. Analizelor metalografice (p. 27-47) le-a fost destinat un capitol distinct în economia lucrării. Importanţa investigaţiilor fizico-chimice rezidă şi din faptul că până în momentul de faţă foarte puţine asemenea depozite au beneficiat de astfel de analize. Ele aduc o serie de precizări de mare importanţă pentru cunoaşterea tehnologiilor utilizate de meşterii daci. Analizele la care au fost supuse materialele arheologice dovedesc că metalurgii daci obţineau mai multe categorii de fier, destinat unor categorii diverse de unelte şi arme. Investigaţiile au scos în evidenţă unele dintre tehnologiile utilizate în Dacia, pentru confecţionarea obiectelor din fier, dar şi unele tehnici de extracţie şi obţinerea fierului.

Cel de al IV-lea capitol a fost destinat *Analizei tipologice* (p. 49-57) a fiecărei categorii de obiecte, pe baza analogiilor cunoscute de pe întregul areal locuit de daci.

Concluziile sunt prezentate sintetic în capitolul V. *Consideraţii generale* (p. 59-62), unde se încearcă şi am putea spune cu succes interpretarea tuturor informaţiilor furnizate de investigaţiile cu caracter istoric şi fizico-chimic şi este evidenţiată importanţa descoperirii. Tot această parte a lucrării oferă un cadru potrivit pentru discuţii în legătură cu complexitatea fenomenului reprezentat de metalurgia fierului în epoca Regatului Dac.

În legătură cu momentul îngropării depozitului de unelte, autorii sunt de părere că are legătură cu războaiele daco-romane desfăşurate la începutul secolului al II-lea al erei creştine.

Cele două pagini în care este prezentată *Bibliografia* utilizată de autori fac obiectul celui de al cincilea capitol al lucrării VI. (p. 63-64). Lucrările prezentate reprezintă un ghid util pentru oricine doreşte să aprofundeze această temă.

Ultimul capitol, numerotat cu cifra VII. (p. 65-105) de către autori este destinat unor anexe şi ilustraţiilor. În ceea ce priveşte anexele, nu putem să nu remarcăm utilitatea tabelelor realizate de autori care prezintă sintetic tipul de piesă, masa fiecărui obiect şi trimiterea la ilustraţie. În acelaşi timp, rezultatele analizelor chimice au fost structurate într-un alt tabel.

Apariţia volumului prezentat în rândurile de mai sus atinge în cadrul istoriografiei cu privire la antichităţile dacice mai multe sfere de interes. Braconajul arheologic, care a avut ca ţintă, între alte obiective şi cetăţile dacice, a fost şi rămâne o problemă pentru cercetarea arheologică şi până la urmă pentru integritatea patrimoniului cultural naţional. Aceasta ar fi, în opinia noastră, o primă temă de discuţie pe care ne-o propun autorii.

Însă importanţa apariţiei volumului constă, fără nici o îndoială în valoarea istorică a obiectelor publicate. Ele aduc informaţii importante despre anumite meşteşuguri, în epoca Regatului Dac. Şi dorim să remarcăm că restaurarea atentă a făcut să fie conservate, pe unele dintre unelte o suită de semne a căror rol ar putea să fie unul magic, ori, poate marca meşterului care le-a confecţionat sau a celui care le utiliza. Tot cu această ocazie trebuie remarcată apariţia unor piese inedite, având un caracter deosebit, cum sunt cele două cătuşe, care completează unele lacune ale cunoaşterii istorice.

Apariţia bilingvă (română – engleză), permite accesul unui mare număr de cititori la informaţie şi trebuie remarcate în mod deosebit ilustraţiile. Realizate de graficianul Radu Roşianu, ele reuşesc foarte bine să redea amănuntele fiecărui obiect, detaliind fotografiile.

Ferencz Iosif Vasile

Gh. Papuc, ***Tomis I. Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană şi romană târzie***, Constanța, 2005, 145 p, 17 il.

Cartea d-lui Gh. Papuc tratează un subiect destul de puțin cunoscut în arheologia românească, nu doar pentru spațiul dobrogean, ci şi pentru provincia Dacia. Grăitor în acest sens sunt numărul redus de articole şi cărți referitoare la subiect.

Cartea cuprinde 145 pagini şi 17 ilustrații alb-negru (desene, fotografii, hărți) şi este structurată astfel: *Cuvânt înainte* (p. 5-11), *Introducere* (p. 11-15), Cap. I: *Despre geografia şi hidrologia Dobrogei* (p. 15-21), Cap. II: *Apa la romani* (p. 21-38), Cap. III: *Romanii pe țărmul vest-pontic şi la gurile Dunării* (p. 38-47), Cap. IV: *Tomis – metropola Pontului* (p. 47-65), Cap. V: *Apa la Tomis* (p. 65-70), Cap. VI. *Galeriile tomitane* (p. 70-82), Cap. VII: *Apeductul din Tomis* (p. 82-95), Cap. VIII: *Concluzii* (p. 95-99), *Rezumat, Abrevieri, Bibliografie, Ilustrații.*

În partea introductivă autorul atrage atenția asupra slabei dezvoltări al acestui domeniu de cercetare, iar discrepanța creşte şi mai mult dacă avem în vedere numărul mare de studii şi articole, referitor la aceeaşi temă, publicate în Bulgaria. Concluzia este destul de îngrijorătoare, în Bulgaria subiectul începe să stârnească interes încă de la începutul sec. XX şi rezultatele sunt notabile, în timp ce la noi unele tentative apar spre sfârşitul sec. XX şi uneori doar ca parte în monografii atotcuprinzătoare, fără o tratare separată.

Cap. I: *Despre geografia şi hidrologia Dobrogei*. Ne oferă date interesante şi foarte importante pentru o mai bună înțelegere a zonei şi a condițiilor care au determinat o suplimentare a surselor de apă existente.

Cap. II: *Apa la romani*. Cuprinde elemente generale de tehnica aprovizionării / distribuției cu apă.

Probabil unor greşeli de tipar se datorează scrierea greşită a numelui unui personaj, Nonius Datus (în text Nenius Datus, p. 27), şi a numelui unei localități, Saldae (în text Soldae).

Autorul se referă la sifoane în două contexte diferite, atunci când se referă la țevile de plumb (p. 26) sau atunci când se referă la apeductul din zidărie (p. 31). Însă din nici unul dintre cele două exemple nu reiese foarte clar ce este acela un sifon: „Inginerii antici n-au construit adevărate sifoane care să permită trecerea unei limite de înălțime fără a săpa un tunel, doar „sifoane inverse", ce permiteau trecerea unei depresiuni când construirea unui pod era imposibilă" (p. 31).

În ceea ce priveşte tipurile de apeduct, sunt amintite doar cele la care face referire şi Vitruvius. Blocurile de piatră nici măcar nu sunt menționate, or, astfel de conducte sunt atestate chiar în Dobrogea, la Histria. Ciudat este faptul că în bibliografie sunt amintite monografia Histriei sau articolul lui A. Avram – O. Bounegru, *Noi contribuții la problema apeductelor Histriei*, în SCIVA, 37, 1986, 3, p. 262-267, care fac referiri la acest tip de conductă. O altă omisiune ar fi aceea a conductelor de lemn. Chiar dacă în Dobrogea sau în Dacia încă nu au fost semnalate, nu ar trebui omise, întrucât este foarte posibil să fi fost folosite de către comunitățile sărace. Având în vedere numărul mare de piese nepublicate sau neidentificate din depozitele muzeelor, simpla semnalare a acestora ar fi foarte importantă.

Cap. III: *Romanii pe țărmul vest-pontic şi la gurile Dunării* şi Cap. IV: *Tomis – metropola Pontului*. Cele două capitole ne prezintă o istorie politică a Dobrogei, respectiv a oraşului Tomis, la care se adaugă şi situația arheologică. Dacă ținem seama de faptul că aceste părți se întind de-a lungul a 27 de pagini, iar partea referitoare la

aprovizionarea/distribuția cu apă la Tomis este tratată de-a lungul a 30 de pagini, se ridică întrebări referitor la concordanța dintre titlul lucrări şi tematica discutată.

Cap. V: *Apa la Tomis*. Sunt luate în discuție posibilele surse de apă pentru aprovizionarea Tomisului, pornind de la relatările lui Ovidiu.

Cap. VI. *Galeriile tomitane*. Este prezentată pe larg polemica iscată de-a lungul timpului în legătură cu rețeaua de galerii subterane de pe teritoriul Tomisului. La întrebările anterioare, dacă avem de a face cu rețeaua de canalizare sau cu tuneluri cu caracter defensiv, autorul răspunde prin o a treia ipoteză, aceea că avem de a face cu instalații de aducțiune a apei.

În acest context sunt amintite două "blocuri de calcar perforate...nu pot fi probe ale existenței unei conducte antice", descoperite în apropierea zidului de incintă. Întrebarea care se pune este legată de datarea pieselor. În evul mediu sau în epoca modernă nu sunt atestate, doar în cazul în care nu avem de a face cu refolosiri a unor piese de epocă romană. În schimb piesele greco-romane sunt bine documentate. Având în vedere că autorul nu aminteşte tipul acesta de conducte în capitolul referitor la problematica generală a aprovizionării/distribuției cu apă, probabil că nu a avut ştire despre ele, deşi sunt bine reprezentate la Histria.

Cap. VII: *Apeductul din Tomis*. Autorul ne rămâne dator din capitolul precedent cu demonstrarea unei afirmații, aceea că avem de a face cu un apeduct şi nu cu galerii defensive sau cu canale de drenaj. Ne este prezentată doar situația strict arheologică a tronsoanelor de apeduct de zidărie sau conductele ceramice descoperite în interiorul sau în jurul oraşului, fără a se face nici o legătură între acestea şi galeriile amintite mai sus. La sfârşit chiar se încearcă să se realizeze o datare a apeductului, mai precis a galeriilor subterane, cândva în a doua jumătate a sec. II d. Chr.

Datarea unui apeduct este foarte dificilă în absența unor inscripții, iar simpla coroborare cu edificiul cu mozaic, probabil că nu este suficientă. Având în vedere importanța politică a oraşului, precum şi prezența mai timpurie a romanilor în Dobrogea față de Dacia, unde în cazul Coloniei Dacica Sarmizegetusa avem apeducte încă din primele faze de construcție a oraşului, credem că limita cronologică ar putea fi coborâtă şi mai mult. Doar dacă nu există alte contexte arheologice care să infirme acest lucru.

Cap. VIII: *Concluzii*. Capitolul acesta cuprinde mai degrabă nişte concluzii generale referitoare la aprovizionarea cu apă, practic abia ultima frază încearcă să formuleze idei care au legătură cu titlul lucrării.

Autorul face câteva afirmații discutabile. Una este aceea că apeductul "este un monument tipic urban", fără a exclude folosirea în mediul rural sau a unor *villae*, dar tot sub supravegherea oraşului. O a doua este aceea că "Nu se cunosc apeducte care să fi deservit două centre urbane importante".

Am răspunde că apeductul nu se adresează unor monumente (terme, teatre, amfiteatre, etc.), ci unor categorii de consumatori. Comunitățile sărace sau cele din lumea rurală chiar dacă nu beneficiază de cei trei mari consumatori de apă, pe care îi regăsim într-un mare oraş, nu înseamnă că nu-şi puteau permite propriul apeduct. În Italia avem un particular care îşi permite construirea propriului apeduct, este adevărat că avea nevoie de o mare influență pentru a traversa teritoriile altor proprietari sau terenurile statului. În aceeaşi măsură, dacă nu cumva chiar mai mult, apeductele se adresează castrelor. Cazul britanic (G. R. Stephens, *Civic Aqueducts in Britain*, în Britannia XVI, 1985, p. 197-207) ne arată faptul că taberele militare erau mai bine dotate decât aşezările civile. Ciudat este faptul că autorul chiar cuprinde acest titlu în bibliografia cărții.

În cel de-al doilea caz am aminti cazul Pompeiului, care se aproviziona printr-o derivație de la apeductul Serinusus-lui. Or, şi în acest caz autorul are cuprins în bibliografie un titlu care se referă la această problemă, este vorba despre E. B. Andersson, *Urban Water Supply in Pompeii and the Private Water Consumption*, în Actes – Actas XIV Congreso Internacional de Arheologia Clasica, Taragona, 1993, p. 29-31.

Câteva cuvinte ar fi de spus în ceea ce priveşte bibliografia folosită. Pe de o parte sunt folosite titluri cum ar fi C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967 sau Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşanu, *Contribuții la cunoaşterea circulației monetare de bronz în sec. V p. Chr. la Tomis*, în SCN, 10, 1993 (1996), care nu doar că nu sunt folosite în aparatul critic al lucrării, dar nici nu se poate observa vreo legătură cu tematica cărții.

Pe de altă parte, bibliografia pare a pune în valoare mai degrabă istoria politică şi arheologia dobrogeană decât problematica aprovizionării/distribuției cu apă. Totuşi, pe lângă articolele lui G. R. Stephens şi E. B. Andersson menționate mai sus, ar mai fi de amintit câteva titluri cum ar fi: P. Aupert, *Le Nymphee de Tipasa et les nymphees et „Septizonia" nord-africains*, Roma, 1974; R. T. Kastenbein, C. H. Beck, *Antike Wasserkultur*, München, 1990; J. Burdy, *Lyon-Lugdunum et ses 4 aqueducs*, în *Dossiers* 38, 1979; A. Cserni, *Az asófehérmegyei történelmi régészeti és természettudomány egylet*, Gyulafehérvár, vol I, 1891; W. Eck, *Die Wasserversorgung im römischen Reich*, în *Die Wasserversorgung II*; H. Fahlbusch, *Elemente griechischer und römischer Wasserversorgunganlagen*, în *Die Wasserversorgung II*; G. Garbrecht, *L'alimentation en eau de Pergame*, în *Dossiers* 38, 1979; H. O. Lamprecht, *Bau und Materialtechnik bei antiken Wasserversorgunganlagen*, în *Die Wasserversorgung III*; ***, *Die Wasserversorgung Antiker Städte*, Mainz am Rhein, vol II, 1991, vol III, 1994, etc. Ciudat este însă faptul că tocmai aceste mai puține titluri care se referă strict la tema lucrării nu se regăsesc în notele de subsol.

Aş mai aminti faptul că în urmă cu câțiva ani a apărut cartea G. Băeştean, *Apa la romani*, Napoca Star, Cluj, 2003, care tratează o tematică legată de aprovizionarea / distribuția cu apă în Imperiul Roman şi în provincia Dacia. A fost editată într-o colecție adresată copiilor, motiv pentru care nu a beneficiat de un aparat critic, însă are o bibliografie selectivă. Se ridică unele semne de întrebare asupra unor asemănări sau coincidențe. Din volumul colectiv ***, *Die Wasserversorgung Antiker Städte*, Mainz am Rhein, vol II, 1991, vol III, 1994 sunt folosite aceleaşi părți, respectiv II şi III. Dintr-o greşeală de tipar în cartea apărută la Cluj numele lui E. B. Andersson a fost transformat în Andersen, iar articolul lui H. O. Lamprecht, *Bau und Materialtechnik bei antiken Wasserversorgunganlagen*, apare în *Die Wasserversorgung II* în loc de *Die Wasserversorgung III*. În mod cu totul ciudat aceste greşeli se regăsesc şi în cartea apărută la Constanța doi ani mai târziu.

Cu excepția notei 59 de la p. 45 în care apare un G. Brăiştean, *Op. Cit.* (în ciuda încercărilor nu am reuşit să aflăm care este *Op. Cit.*), nu am găsit nici o referire la cartea amintită mai sus. Poate că cel de-al doilea capitol se intitulează "*Apa la romani*" este o simplă coincidență, însă repetarea unor greşeli este mai greu de admis.

În concluzie putem să afirmăm că necesitatea unor astfel de lucrări este foarte importantă, dar o carte care tratează tema prezentă în titlu în aproape un sfert din paginile sale nu ne va ajuta nici să acoperim un gol important din istoriografia noastră, nici să ajungem din urmă vecinii noştri.

Gică Băeştean

V A R I A

NORME DE PUBLICARE

1. Norme generale

1.1. Materialele (articole, comunicări, note, recenzii, prezentări de carte, etc), destinate publicării în anuarul Muzeului Civilizației Dacice şi Romane din Deva – *Sargetia* – se primesc până în data de 1 iunie a fiecărui an. Materialele care sosesc după această dată vor intra în portofoliul numărului următor, cu acordul scris al autorului.

1.2. Începând cu numărul **XXXI** revista noastră va apărea sub forma a două volume. Volumul **XXXI.1**, va cuprinde materialele de istorie veche şi arheologie (inclusiv pe cele care tratează subiecte de arheologie medievală), numismatică, muzeologie, restaurarea şi conservarea patrimoniului cultural mobil şi a monumentelor.
Volumul **XXX. 2**, va cuprinde materialele de istorie medievală, istorie modernă, istorie contemporană, istoriografie, istoria artei, istoria culturii, etc.

1.3. Lucrările vor fi redactate în limba română şi vor fi însoțite de un rezumat într-o limbă străină de largă circulație internațională (engleză, franceză, germană), sau vor fi traduse integral, într-o limbă străină de largă circulație internațională.

1.4. Manuscrisele vor fi predate direct sau vor fi trimise prin poştă pe adresa Muzeului Civilizației Dacice şi Romane din Deva, cu mențiunea „Pentru Redacția anuarului Sargetia", în două exemplare. Textul astfel listat va fi însoțit de ilustrație (un singur exemplar) şi de o dischetă conținând textul lucrării şi eventual, ilustrația). La acestea se va adăuga o notă care va cuprinde următoarele date: prenumele şi numele autorului, instituția (adresă, numere de telefon şi fax, e-mail), adresa şi telefonul privat, titlul lucrării (cu numărul de pagini, anexe, ilustrații, etc.), data redactării, data predării (menționăm că toate aceste date vor fi înscrise în **Registrul de redacție**).

1.5. În cazul acceptării manuscrisului, colegiul de redacție îşi rezervă dreptul de a propune corecturi ale textului. Lucrările care vor fi respinse vor fi înapoiate autorilor, Redacția păstrând unul dintre cele două exemplare în **Arhiva Redacției**.

1.6. Anuarul *Sargetia* nu acceptă publicarea unor materiale care au apărut sau urmează să apară şi în alte periodice. Pot constitui excepții, în mod excepțional, unele materiale care au apărut sau urmează să apară în publicații străine, greu accesibile specialiştilor români.

Autorii vor primi gratuit un exemplar al anuarului şi un număr de ….. extrase. În cazul în care materialul este semnat de mai mulți autori, extrasele se vor împărți între ei.

2. Manuscrisele

2.1. Textul va fi redactat cu ajutorul Editorului de texte **Microsoft – Word**, aflat în pachetul de programe: **Office 97** sau **2000**, **numai cu caractere Times New Roman**, mărimea 12, va fi aliniat bloc (*justified*), paragraf – *first line* şi va fi spațiat la 1,5 rânduri. Notele vor fi introduse **obligatoriu** folosindu-se opțiunea ***footnote*** (***note în subsolul paginii***) din meniul ***insert***.

2.2. Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule şi va fi aliniat pe centrul paginii (*center*). Numele autorului (autorilor) va fi redactat pe prima pagină, sub titlu. Prenumele şi apoi Numele vor avea inițiala redactată cu majusculă, celelalte litere fiind scrise cu minuscule. Numele şi prenumele nu vor fi însoțite de titlu ştiințific şi nici de numele instituției în care este încadrat autorul (autorii).

2.3. Notele vor fi numerotate continuu.
2.4. Rezumatul, redactat în una dintre limbile străine menționate anterior este de dorit să cuprindă trimiteri la notele cele mai importante din textul în limba română şi la ilustrație.
2.5. Manuscrisul va conține obligatoriu o **listă care va cuprinde explicația ilustrației**, în limba română şi în limba străină în care a fost redactat rezumatul.
2.6. În vederea realizării unei uniformizări redacționale a textului, autorii vor trebui să țină cont de următoarele norme:
2.6.1. Atunci când se citează pentru prima oară nume de locuri (în titlu, text, note, în rezumat sau în explicația figurilor), se va indica numele satului (eventual urmat de numele toponimului în care a fost făcută descoperirea), comuna, județul (ex: Ardeu – „Cetățuie", com. Balşa, jud. Hunedoara, sau Deva – „Dealul Cetății"), în conformitate cu Indicatorul localităților din România, Bucureşti, 1974, cu actualizările necesare. Pentru locurile intrate în literatură sub nume care au ieşit din circulație, denumirile vechi vor fi redactate între paranteze.
2.6.2. Numele de localități din străinătate vor fi redactate ținându-se cont de actuala nomenclatură şi împărțire politico-administrativă, numele vechi, care în acest moment sunt ieşite din uz vor apărea între paranteze.
2.6.3. Numele de autori vor apărea la prima citare în text cu prenumele întreg, apoi va fi înlocuit de inițiala sa. Numele se citează neînsoțite de titluri, cu excepția cazului când se indică sursa unor informații inedite şi/sau se aduc mulțumiri.
2.6.4. Citarea literaturii se face numai în note, la care se face trimitere prin sigle numerice plasate în text la umărul ultimei litere a cuvântului ales**, înaintea semnelor de punctuație**.
2.6.5. Citarea izvoarelor literare şi epigrafice antice şi medievale se poate face atât în text (sub forma: autor, operă, loc, corpus), cât şi în note (mai ales atunci când este indicată ediția şi se fac comentarii).
2.6.6. Trimiterile la ilustrație sau la paragrafe sau note ale aceleiaşi lucrări se amplasează în text (ex: Pl. II, cf. *Supra* p. 37, *infra* n. 19).

3. Modul de citare

3.1. Trimiterile la literatură se vor face numai în note, indicându-se în ordine: Numele autorului, anul apariției, pagina şi/sau trimiterea la ilustrație sau la note (de exemplu: Crişan 1977, p. 13, fig. 2). În continuarea textului va fi redactată o *Listă bibliografică* care va cuprinde toate lucrările la care s-a făcut trimitere, cu numele complet al autorului (autorilor), titlul complet al Volumului sau al articolului, locul şi anul apariției şi paginile între care a apărut articolul (în cazul articolelor). În cazul în care lucrarea citată a apărut într-o culegere de studii, se va indica şi titlul acestui volum. În cazul în care sunt citate mai multe lucrări ale aceluiaşi autor, apărute în acelaşi an, numele autorului şi anul apariției vor fi însoțite de o literă mică, în ordinea citării lucrării respective (de ex: Glodariu 1981 a, p. 148, Glodariu 1981 b, p. 17). Lucrările vor fi aranjate în listă în ordine alfabetică, în funcție de inițiala numelui autorilor şi de anii în care lucrările au apărut, în cazul în care sunt citate mai multe lucrări ale aceloraşi autori.
3.2. Cu scriere cursivă se vor tipări în note cuvintele: *Ibidem, op.cit., passim, cf., apud, supra, infra, sq., sqq*. Cu literă dreaptă se vor tipări cuvintele: idem, urm. În lista

bibliografică se vor redacta cu litere cursive titlurile de monografii, de volume colective, de articole, numele revistelor şi seriilor sau colecţiilor.

3.3. Titlurile lucrărilor şi numele revistelor şi seriilor apărute în limbi slave care folosesc alfabetul chirilic, se transcriu în conformitate cu normele internaţionale.

4. Ilustraţia

4.1. Urmărind apariţia materialelor la un standard calitativ ridicat, în anuarul Sargetia se vor accepta ilustraţiile de foarte bună calitate. Ele se primesc pe suport de hârtie cât şi pe suport digital. Ilustraţiile pot apărea la sfârşitul lucrării cât şi în text, în acest de al doilea caz este de dorit ca autorul să indice cu creionul pe text locul unde propune introducerea imaginilor. Nu este de dorit introducerea de către autor în textul cules, în format digital a imaginilor.

4.2. Ţinând cont de costurile ridicate, fotografiile şi/sau desenele în culori se pot reproduce numai în cazuri excepţionale

4.3. Ilustraţiile care ocupă o pagină întreagă se numesc *planşe* şi sunt compuse din mai multe desene, fotografii, planuri, schiţe, care se numesc *figuri*. Acestea se numerotează: Pl. I/1. Ilustraţiile care au dimensiuni mai mici decât acelea ale oglinzii unei pagini se numesc *figuri* şi se numerotează sub forma: *Fig 1*.

4.4. Organizarea materialului ilustrativ în planşe este cea mai convenabilă din punct de vedere tehno-redacţional şi recomandăm folosirea ei.

4.5. În cazul reproducerii sau adaptării unei ilustraţii deja publicate este obligatorie indicarea în explicaţie a provenienţei ilustraţiei respective.

5. Corecturi

5.1. Corectura în pagini, cât şi aceea pentru erată se efectuează de către redacţia revistei. Autorii din Deva vor fi convocaţi la Redacţie pentru verificarea corecturilor; autorii din alte localităţi vor primi paginile cu corecturi prin poştă, numai în cazul în care cer în mod expres acest lucru.

5.2. Nu se vor putea opera modificări asupra manuscriselor aflate la redacţie, decât în cazuri bine întemeiate. În cazuri excepţionale (noi descoperiri, apariţia unor noi lucrări) se poate aproba anexarea unei *addenda*.

La redactarea acestor Norme, colegiul de redacţie al anuarului *Sargetia* a folosit cu predilecţie normele concepute de colectivele redacţionale ale anuarelor *Analele Banatului S. N., ActaMN* şi *Thraco-Dacica*, cărora le suntem recunoscători.

Anexa

Prescurtări des utilizate recomandate de Redacție

a.Chr. – ante Christum
A. D. – A*nno Domini*
av. – avers
ad. – adâncime
alt. – altitudine
B. – bordeiul (nr.)
buc. – bucată
cap. – capitol
cca. – circa
cf. – confer
cm. centimetru
col. Colecție
colab. – colecție
colab. – colaborator(i)
com. – comuna
Diam. – diametru
dr. – drept, (la) dreapta
E – est
etc. – *etcaetera*
ex. – (de) exemplu
Fig. – figura
fragm. – fragment(e), fragmentar
g – gram
Gr. – groapa (nr.)
Greut. – greutate
gros – grosime
inf. – informație
Inst. – Institutul
Inv. – inventar
î. – înălțime
jud. – județ, județean
kg – kilogram
km – kilometru
lat. – lățime
lit. – literatură
Loc. – locuința (nr.)
lung. – lungime
m – metru(i)
M. – mormântul (nr.)
max. – maxim
măr. nat. – mărime naturală
mil. – mileniu
mm – milimetru
Muz. – Muzeul
n. – nota
N, NE, NV – nord, nord-est, nord-vest
niv. – nivel
nr. – numărul
obs. – observație
op. cit. – opus citatus
p. – pagina, paginile
Pl. – planșa
r. – rândul
reg. – regiune
rv. – revers
S. – secțiunea, suprafața (nr.)
S, SV, SE – sud, sud-vest, sud-est
sc. – scara
sec. – secol
st. – stâng, (la) stânga
T. – tumulul (nr.)
Tab. – tabel(ul)
urm. – urmatoarea, următoarele (pagină, pagini)
V – vest
var. - variantă

LISTA ABREVIERILOR

AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.

AAR – Analele Academiei Române, Bucureşti.

ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţia pentru Transilvania, Cluj.

ActaAntArch – Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged.

ActaArch – Acta Archaeologica, Budapesta.

ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carphatica, Cracovia.

ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.

ActaHargitensia – Acta Hargitensia, Miercurea Ciuc.

ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.

ActaPraeArch – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.

ActesCISPP – Actes du VIII-e Congres International des Sciences Prèhistoriques et protohistoriques, I-II, Beograd, 1971-1973.

AE - L' Année épigraphique.

AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.

AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.

AFM 2/1 - K. Herepei - B. Cserni, Alsófehérvarmegye monográphiaja, Vol. II, partea I: Alsófehérvarmegye történelme, Aiud, 1901.

AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen, Viena.

AHA – Acta Historia Artium. Budapesta.

AICSU – Anuarul Institutului de Studii Socio-Umane, Sibiu.

AIIA – Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj-Napoca (continuare a publicaţiei AIIC Cluj).

AIIAI – Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Iaşi, Iaşi.

AISC – Anuarul institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.

AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.

AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.

Alföldy, Fasti - G. Alföldy, Fasti Hispanienses, Wiesbaden, 1969.

Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.

AMM – Acta Moldavie Meridionalis, Vaslui.

AnB-S.N. – Analele Banatului, Timişoara.

Angustia – Angustia, Sfântu Gheorghe.

AnnÉp – L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Supplément annuel à la Revue Archéologique, Paris.

ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Tübingen.

AnStUniv – Analele Ştiinţifice ale Universităţii "Al. I. Cuza", Iaşi.

AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.

Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.

AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.

APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.

Appel – Joseph Appel, Repertorium zur Münzkunde des Mittelalters und der neuern Zeit, 1-4, Pest-Wien, 1820-1829.

Apulum – Apulum, Alba Iulia.

AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.

ArchAnz – Archaeologischer Anzeiger (Jahrbuch des deutschen archaeologischen Institutes, Berlin.

ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.

ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesitő, Budapesta.

ArchHung – Archaeologia Hungarica, Budapesta.

ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.

ArchKÖGQ – Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquelen Herausgegeben von der zur Pflege vaterländischer Geschichte aufgestellten Kommission der K. Akademie der Wissenschaften, Wien.

ArchKorrbl – Archäologisches Korrespondezblatt. Urgeschichte, Römerzeit, Frühmittelalter. Herausgegeben von Röm.-Germ. Zentralmuseum, Mainz a R.

ArchKözl – Archeologiai Közlemények, Pest-Budapest.

ArchPolona – Archaeologia Polona, Wroclaw-Varşovia-Cracovia.

ArchRozl – Archeologické Rozhledy, Praga.

ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti.

ArhOlt (AO) – Arhivele Olteniei, Craiova.

ArhSofia – Arheologija, Sofia.

ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.

AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.

AT – Ars Transilvaniae, Cluj-Napoca.

Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internationale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona, 1982.

AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Braşov).

Banatica – Banatica, Reşiţa.

BAR – British Archaeological Reports, Oxford.

BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.

BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti.

BCSS – Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti, Alba Iulia.

BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M.-Berlin.

BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timişoara.

BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.

BiblMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.

BiblMN - Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

BiblThr – Bibliotheca Thracologica, Bucureşti.

BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BOR – Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti.

Britannia – Journal of Roman-British Studies Society for the Promotion of Roman Studies, London.

BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.

BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti.

BudRég – Budapesti Régiségei, Budapest.

Buridava – Buridava. Studii şi Materiale, Râmnicu Vâlcea.

CA (CAB) – Cercetări Arheologice în Bucureşti, Bucureşti.

CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.

Carpica – Carpica, Bacău.

CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti.

Celticum – Celticum, Supplément à OGAM - Tradition celtique, Rennes.

CerArh – Cercetări Arheologice, Biblioteca Muzeologică. Muzeul de Istorie al României, Bucureşti.

CercArhNT – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, Bucureşti.

Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iaşi.

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

CILA – Corpus dev inscriptiones latinas de Andalucia, I-III, Sevilia, 1989-1996.

Civiltà – Civiltà romana in Romania, Roma, 1970.

CN – Cercetări Numismatice, Bucureşti.

CNA – Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti.

CNH – L. Réthy, Corpus Nummorum Hungariae, Budapest, I (1889), II (1907).

ComArchHung – Comunicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.

Corviniana – Corviniana. Acta Mvsei Corvinensis, Hunedoara.

Crisia – Crisia, Oradea.

CSIR – Corpus Signorum Imperii Romani, Bonn, 1975.

Cumidava – Cumidava, Braşov.

CVA – Corpus Vasorum Antiquarum.

Dacia N.S. – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Achéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti.

Danubius – Danubius, Galaţi.

Depozitele – M. Petrescu Dîmboviţa, Depozitele de bronzuri din România, Bucureşti, 1977.

DIR – Documente privind istoria României, 32 vol., Bucureşti, 1951-1960.

DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.

DIVR – Dicţionar de istorie veche a României, sub red. D. M. Pippidi, Bucureşti, 1976.

DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).

DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.

Drobeta – Drobeta, Drobeta-Turnu Severin.

DRH – Documenta Romaniae Historica, Bucureşti.

EAA – Enciclopedia dell'arte antica classica et orientale, Roma.

EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma, Roma.

EE – Ephemeris Epigraphica. Corporis Inscriptionum Latinarum, Supplementum, Berlin.

EMBACB – The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin (Ed. by H. Ciugudean and Fl. Gogâltan), BiblMA, VIII, Alba Iulia, 1998.

EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.

ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Kolosvár (Cluj-Napoca)

ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.

ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.

FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem, 1977 (1981).

FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= Izvoare privind istoria României), 4 vol., Bucureşti, 1964.

FilIst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.

FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.

FPM – Foaie pentru minte, inimă şi literatură, Braşov.

FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.

Germania – Germania, Frankfurt a. M.

GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Metohija, Pristina.

GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Belgrad.

GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

GNAMP – Godišnik na Narodnija archeologičeski muzej v Plovdiv.

Godišnjak – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanija, Sarajevo.

GodišnikSevBălg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.

H – Huszár Lajos, Habsburg-házi királyok pénzei 1526-1657 (= Corpus Nummorum Hungariae, III/1), Budapest, 1975.

H-C – Emeric Hutten-Czapski, Catalogue de la collection des monnaies et médailles polonaises, I-IV, St-Pétersbourg, Paris, Cracovie, 1871-1891.

Hep – Hispania ephigraphica, Madrid.

Hesperia – Hesperia. Journal of the American School af Classical Studies at Athens, Atena.

Hierasus – Hierasus, Botoşani.

HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.

HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Evkönyve, Budapesta-Deva.

IAI – Izvestija na Archeologičeski Institut, Sofia.

IDR – Inscripţiile Daciei Romane, Bucureşti.

ILER – J. Vives, Inscripciones latinas de la España romana, Barcelona,1971.

Iliri şi Daci – Iliri şi Daci. Catalog, Cluj-Bucureşti, 1972.

ILS – Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, I-II (1892-1916).

InMemCD – In Memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974.

InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpes des ensambles archéologiques, Bucureşti.

IPH – Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapest.

IRC – Inscriptions romaines de Catalogne, Paris.

Istraživanija – Istraživanija, Novi Sad.

IstRom – Istoria României, Bucureşti.

Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.

JCC – Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Wien.

JFA – Journal of Field Archeology, Boston.

JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.

JÖAI – Jahreshefte des österreichischen archaeologischen Institutes, Wien.

JPMÉ – Jánnus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.

JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.

JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.

KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit und Nordbalkans, Belgrad, 1984.

Klio – Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.

KözlCluj – Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Kolosvár (Cluj-Napoca).

Latomus – Latomus, Bruxelles.

LRBC – R.A.G. Carson. P.V.Hill, J.P.C. Kent, Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324-498 (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324-346; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire, A.D. 346-498), Londra, 1965.

Lucrări ştiinţifice – Lucrări ştiinţifice, Oradea.

MacedoniaeAA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.

MagIst – Magazin Istoric, Bucureşti.

MAGW – Mitteilungen der Antropologischen Geselschaft in Wien, Viena.

Marisia – Marisia, Studii şi materiale, Tg. Mureş.

Marmaţia – Marmaţia, Baia Mare.

Materiale (MCA) – Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti.

MBR – George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, Monede şi bancnote româneşti, Bucureşti, 1977

MCC – Mitteilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Wien.

MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ.

MFMÉ – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.

MIA – Materialy i issledovanija po arheologji SSSR, Moscova.

MIC – Muzeul de istorie a Transilvaniei, Cluj Napoca.

MIMBuc – Materiale de istorie şi muzeografie, Bucureşti.

Monedele – C. Preda, Monedele geto-dacilor, Bucureşti, 1973.

Musaica – Sbornik Filozofickej Faculty Univerzity Komenského. Musaica, Bratislava.

MuzNat – Muzeul Naţional, Bucureşti.

NK – Numizmatikai Közlöny, Budapesta.

NumSbor – Numismatiky Sbornik, Praga.

OA – Opuscula Archaeologica, Zagreb.

OmD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, Bucureşti, 1960.

OmSAL – * * *, Studii de istorie veche şi arheologie. Omagiu profesorului Sabin Adrian Luca, Hunedoara, 2004 (= Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis, IV).

OTTÉ – Orvos-Termoszettudományi Értesitö, Cluj.

PAS – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.

PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.

PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.

PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalija, Sarajevo.

PNCRE – Problémes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe, Kraków, 1980.

Pontica – Pontica, Constanța.

Potaissa – Potaissa. Studii şi Comunicări, Turda.

Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga, 1989.

PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.

Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.

PVAR – Pagini de Veche Artă Românească. V/1. Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec.XIV – 1450). Partea 1, Bucureşti.

PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig.

RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.

RE – Real-Encyclopädie der classichen Altertumswissenchaft, Stuttgart.

RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.

Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, Erdély régészeti repertoriuma. I. Öskor, Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.

RepArSb – Sabin Adrian Luca, Zeno Karl Pinter, Adrian Georgescu, Repertoriul arheologic al județului Sibiu (situri, monumente arheologice şi istorice), Sibiu, 2003 (= Bibliotheca Septemcastrensis, 3).

RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Europeens, Bucureşti.

RevIst (RI) – Revista de Istorie, Bucureşti.

RevMuz – Revista Muzeelor, Bucureşti.

RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.

RIB – The Roman Inscriptions of Britain, Londra.

RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923-1994.

RIM – Revista de Istorie Militară, Bucureşti.

RIT – G. Alföldy, Die Römischen Inschriften von Tarraco, Berlin, 1975.

RMM – Revista Muzeelor şi Monumentelor Istorice şi de Artă, Bucureşti.

RMM MIA – Revista Monumentelor Istorice. Monumente de Istoria Artei. Bucureşti.

Roldán Hervás, Iter – J. M. Roldán Hervás, Iter ab Emerita Asturicam. El Camino de la Plata, Salamanca, 1971.

RR – Römer in Rumänien. Austellungs Katalog, Köln, 1969.

RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1969.

RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1979.

RRH – Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti.

SAI – Studii şi articole de istorie, Bucureşti.

Sargetia – Sargetia, Deva.

SBAkWien – Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Wien.

SCA – Studii şi Cercetări de Antropologie, Bucureşti.

SCIA – Studii şi Cercetări de Istoria Artei, Bucureşti.

SCIV (SCIVA) – Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti.

SCN – Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti.

SCŞ – Studii şi cercetări ştiinţifice, Cluj-Napoca.

SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timişoara.

SlArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.

SMIM – Studii şi Materiale de Istorie Medie, Bucureşti.

SRIR – Studii şi Referate privind Istoria României, Bucureşti, 1954.

StAlteuropa - Studien aus Alteuropa, Böhlau Verlag Köln Graz.

Starinar – Starinar, Belgrad.

StComBrukenthal – Muzeul Brukenthal, Studii şi comunicări, Arheologie-Istorie, Sibiu.

StComCaransebeş – Studii şi Comunicări de Istorie şi Etnografie, Caransebeş = Tibiscum.

StComSatuMare – Studii şi Comunicări Satu Mare, Satu Mare.

StComSibiu – Studii şi Comunicări. Muzeul Brukental, Sibiu.

StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.

StudClas – Studii Clasice, Bucureşti.

Studia – Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca.

StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.

StudiaPraehistorica – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologischen Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.

Studii – Studii, Revistă de istorie, Bucureşti.

Studii şi Materiale – Studii şi Materiale, Târgu Mureş.

StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.

Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varşovia.

SympThrac – Symposia Thracologica.

Thracia – Thracia, Sofia.

Thraco-Dacica (TD) – Thraco-Dacica, Bucureşti.

Tibiscum – Tibiscum. Studii şi Comunicări de Etnografie şi Istorie, Caransebeş.

Tibiscus – Tibiscus, Timişoara.

TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.

Transsilvania – Transsilvania. Periodische Zeitschrift für Landeskunde, redigiert von Jos. Benigni v. Mildenberg u. Carl Neugeboren, Hermannstadt (Sibiu), 1833.

TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesitő, Temesvár (Timişoara).

U – Unger Emil, Magyar Éremhatározó, Budapest, 1960.

VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb.

Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.

WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.

YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995, Belgrade-Vršac, 1996.

ZalaiMúzeum – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg.

ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad.

ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.

ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.

Ziridava – Ziridava, Arad.

ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.